

Юрій Бача

вибрані твори

ББК Ш 6 (4 Сл – 4 Укр) 6–65

Б – 72

УДК 821.161.2–1(477.87)

Юрій Бача — відомий публіцист-україніст, автор багатьох літературних та наукових праць, письменник, лауреат Міжнародної літературної премії імені Богдана Лепкого, професор Пряшівського університету. У 60-х роках був засуджений за перенесення та поширення праці Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” і на повних двадцять літ вилучений із суспільного життя.

Автор монографії “Літературний рух на Закарпатті середини 19 ст.” (Пряшів, 1961) та “З історії української літератури на Чехословаччині” (Пряшів, 1998), збірки оповідань “А матері твоїй заvidжу” (Пряшів, 1991 р.), роману “Олекса” (Київ, 1993), документальної та іншої прози “Листи самому собі” (Пряшів, 1997), збірки поезії “На правах рукопису” (Париж—Львів—Цвікау, 2002 р.) та книги вибраних статей про Україну “Добрий день, Україно” (Пряшів, 2002 р.).

У дане видання ввійшли найкращі прозові та поетичні твори письменника, який дбає про збереження етнічної самобутності русинів-українців Словаччини, зміцнення братніх зв’язків з Україною, утвердження того, що ми єдиний український народ.

Художнє оформлення
Івана Небесника

Видання здійснено за рахунок коштів,
передбачених на книговидання Програмою підтримки
засобів масової інформації, засновниками яких є органи
виконавчої влади та місцевого самоврядування, освітянських
та дитячих видань, засобів масової інформації, що сприяють
розвитку мов і культур національних меншин України,
а також видання творів закарпатських авторів на 2005 рік

ISBN 966-8764-21-8

© Юрій Бача, 2006

© Видавництво “Мистецька Лінія”, 2006

СЛОВО НА ДОРОГУ

Юрій Бача мав передумови стати активним діячем культурного життя чехословацьких українців уже з дому. Бо його дідо — сільський газда — відомий в широкій околиці народний знахар-цілитель, який лікував різні дивні та невиліковні хвороби, — вмів читати та писати. Його батько — сільський дяк — продовжував дідову практику народної медицини, але й передплачував різні газети, народні чи церковні календарі і навіть дописував до газет.

А сам Юрко вже в початковій школі брав участь у сценічних виступах, в неповній середній школі у Свиднику видавав стінгазету, а сімнадцятирічним студентом у Пряшеві, з волі головного редактора “Пряшівщини” письменника Федора Лазорика, вів “Уголок молодежи” — окремий листок в тій газеті, — і мав навіть своїх постійних дописувачів у середніх школах Пряшева, Свидника, Гуменного та інде. В студентські роки найчастіше саме він був головою Гуртка молодих авторів при Українській секції Спілки словацьких письменників.

Перший репортаж Юрія Бачі в газеті був гострою, критичною і правдивою інформацією про життя студентів у повоєнному гуртожитку в Бардієві. Перша його стаття як першого редактора української газети “Нове життя” (тоді йому було дев’ятнадцять) обіцяла “зробити з газети зброю робітників та селян”. Перші вірші він написав ще п’ятнадцятирічним, а перший роман закінчив двадцятирічним юнаком.

Проте після першого захоплення писанням письменником Юрій Бача довго не збирався бути, маючи високе уявлення про вимоги до художньої літератури. Зокрема перебування в аспірантурі в Києві та у Львові значно поширило та поглибило його кругозір і вимоги до літератури, після чого він взяв рукопис роману з видавництва, довго й ґрунтовно переробляв його та до сьогодні його не опублікував; надрукував з нього тільки окремі розділи.

Та все-таки задатки таланту вимагали приділяти їм більше часу та уваги, — і Юрій Бача пише та деколи друкує в місцевій українській пресі Словаччини окремі проби.

Значно більше часу та уваги, однак, він починає приділяти полемічним

публіцистичним виступам, журнальним статтям та літературно-критичним працям, в яких він майже від самого початку ставить гострі важливі теми, подає переконливу аргументацію та вимагає рішень актуальних проблем. Тематика та проблематика тої частини творчості та діяльності автора невдовзі поширюється на загальноукраїнську, поглиблюється відвертість автора, переконливість аргументації і вимогливість критики, за що його — за праці та за діяльність — після приходу радянських танків у Чехословаччину в 1968 році на повних двадцять років викидають з усього суспільного життя, судять (за перенесення та поширення твору Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”), арештують та не допускають до жодної праці.

Саме в тому довгому часі Юрій Бача формується як письменник. До цього часу і він сам оцінював себе, і читацька громадськість сприймала його лише як автора-публіциста та автора окремих художніх творів. Оскільки, на його думку, писати полемічні публіцистичні твори у шухляду не можна, — такі твори вимагають раптової публікації, — в тому довгому часі він все частіше звертається до “відображення” певних, часто й подібних до публіцистичних, тем у художній формі. А щоб не заходити з готовими короткими творами в редакції і вертатися звідти розчарованим (бо його твори, як видно з окремих текстів, там ані в руки не брали, щоб глянути чи прочитати), він береться за “великі” жанри: з таких міркувань він приступає до праці над “романом в новелах”, де на життєвому матеріалі про Олександра Духновича в десяти новелах, поєднаних спільною тематикою та проблематикою, тими самими головними героями, міркує над проблемами життя закарпатських русинів-українців протягом довгих сторіч. “То лише тему було обрано ніби історичну; інакше-бо зовсім неможливо було сказати слово правди про сучасних владик дураковських, надутовських, праздноглавських чи й прямо ослівичів” — пояснює він у “Слові до читача”. В побудованому таким способом творі автор “не обмежувався ні часом, ні простором і заклав у нього думки, які, на жаль, ще довго й довго можуть бути актуальними”. Такий свій твір автор розумів “як художній твір про минулі, сучасні та прийдешні проблеми нашого народу”.

Слід зауважити, що в більшості художніх творів Юрія Бачі ми спостерігаємо незначну кількість дійових осіб, а декілька творів написано навіть так, що в них “виступає” тільки одна дійова особа, хоча непрямо в тих творах завжди присутні більше дійових осіб. В оповіданні “На трибуну” беруть участь ніби двоє персонажів, проте у всьому творі говорить тільки один “герой”. Подібно і в оповіданні “Навіщо той поцілунок”.

У творах “Перемога”, “Нескорена”, “Шкартація”, “Навіки”, “Сповідь під час прем’єри”, “А ми тут дійсно ні при чому?” “виступає” теж лише кілька дійових осіб. Навіть у “романі в новелах” “Бути дубом” (“Олекса”) є цілі новели, в яких активно діють лише двос-трое героїв (напр., “Сповідь”, “Над Настасом туман”, “Підводна течія” тощо.

Головними у нашого автора є завжди думки-роздуми, погляди, полеміка, а сама дія, яка в багатьох творах інших авторів творить основу і тримає читача в напрузі, в романі зведена до мінімуму (“Підводна течія”, наприклад: Олекса і пан Будаї лише сидять у кріслах та полемізують. І тільки зовсім під кінець новели наведено, що “Олекса попрощався зі своїм гостителем і вийшов на вулицю... Надворі стояв теплий літній вечір... І цей величавий стан природи...” Цих кілька слів зрівноважують всю новелу.) Навіть такий “довгий” та заповнений багатьма дійовими особами твір, як “Живе собі баба”, можна зарахувати до творів з малою кількістю дійових осіб, оскільки вся розповідь ведеться тут, по суті, від одної особи. Єдино “Сценарій”, “Черчача Студенка” та “Князь Лаборець” можна зарахувати до творів, де авторський задум розкладено на більшу кількість персонажів. Причому якщо в першому автор показує убогість сучасного життя інтелігенції, то в другому і третьому, з допомогою різних персонажів, – єдність, красу, багатство та перевагу простого селянського життя та народної моралі над тодішнім панським життям.

Крім того, можна вказати на іншу особливість творів Юрія Бачі. В них виразно переплітаються художні ознаки з явно публіцистичними прийомами, і то не тільки в мовній площині творів, але й у використанні художніх засобів та реальних місцевостей, в яких відбувається дія твору. Тут згадано не тільки Пряшів, Кошиці, Бардіїв, Свидник — міста та містечка Східної Словаччини, але й гори Настас, Кам’яна, Рогуля, Маковиця, Мінчол, майже автентично названо чи тільки трохи змінені назви окремих установ, про які йдеться у творах, а в есе “...І міг би писати...” та й у “Плямах”, наприклад, для обізнаного з життям українців Чехословаччини не важко встановити навіть справжніх редакторів, директорів, деканів, міністрів, адвокатів, навіть злодійок, які подібним способом поводити себе в реальному житті. Проте автор ніде не відхиляється від художнього зображення життя, яке дає йому право узагальнювати, додумувати та й вигадувати потрібні йому сцени, подібних дійових осіб, з якими йому доводилося зустрічатися в житті. Про твір “Черчача Студенка” автор офіційно заявляє: “В цьому творі я не міг не використати багатий досвід нашої родини, проте навіть і цей твір не можна вважати біографічним твором про нашу родину”. Інколи автор ніби навмисно суттєво змінює реальні

факти (в одному випадку навіть стать прототипу головного героя), проте і це не завжди вберігає твір від того, щоб читачі (навіть в далекій Канаді, куди такий твір потрапив і де його масово поширювали) не розпізнали “who is who” — про кого йдеться в даному творі.

Послуговуючись такими особливостями в художніх творах, автор, очевидно, хоче, щоб його твори не сприймали лише як форму художньої розваги, а щоб за сюжетними колізіями літературних героїв бачили реальні проблеми нашого життя. Чи, може, в письменникові перемагає інколи публіцист?

Залишаючи за кожним читачем право сприймати та оцінювати прочитані твори по-своєму, ми все-таки хотіли б звернути увагу ще на кілька особливостей вибраних художніх творів автора.

Твори Юрія Бачі економні (щодо опису середовища та зовнішньої характеристики персонажів), переважно короткі, хоча повні змісту — думок — і торкаються багатьох аспектів нашого життя. Ми вже вказували на те, що дію в його творах зведено до мінімуму, проте її повсюди достатньо, щоб ми відчули атмосферу, середовище, час та проблеми нашого часу в їх авторському художньому баченні та осмисленні. Подібно виписані й окремі новели в “романі в новелах” “Бути дубом”. Однак в інших новелах того ж твору, зокрема в другій його частині, спостерігаємо, може, незначну, проте, скажемо так, — багатомовність. Варіюються тут ті ж окремі теми, проблеми, думки, сентенції і не завжди зрозуміло, чи автор повторює їх свідомо, з метою підкреслити їхню вагу для головного героя (або самого автора) твору, чи таким способом хоче показати, що непоставлених і невіршених проблем в нього і в Олексі є справді значно більше, ніж їм, авторові та його героєві, вдалося поставити та вирішити (про що йдеться в новелі “Я проти фата-моргани”), або чи ці повтори може трохи взяли верх над автором проти його волі. Хай читач розбереться у всьому тому (як і в інших аспектах) сам; ми тільки звертаємо його увагу на певні місця чи, повторимо себе, на певні особливості його художньої манери.

Спостережливий читач і сам помітив, що герої творів Юрія Бачі є дуже різними людьми (щодо професії та характерів): прості люди села, робітники, діти, студенти, досить багато жінок, інтелігенти, журналісти, адвокати, директори великих заводів, навіть двократні носії золотих медалей з міжнародних виставок, різні функціонери, навіть різні “перші”, причому між функціонерами зустрінемо як обмежених догматиків чи кар’єристів, так і таких, які зуміли вернутися з високих посад між чесних рядових громадян. Зустрінемо тут примітивного дільничного поліцейя, але й розумного та досвідченого полковника поліції. Побачимо

“наївних русинів”, “русинів-антиукраїнців”, українців, словаків, чехів, симпатичного циганчука Пангу, високоповажного мадяра пана Будаї, але й шпиків, донощиків, натяки на розкрадачів та спекулянтів, також “змадяризованих” чи “пословачених” русинів, які переселилися зі свідників, стропковів, межилабірців та інших містечок у словацьке міське середовище. Зустрінемо тут персонажів з усталеним характером та способом життя, і таких, які протягом життя не тільки змінили цілий ряд професій, але й самі зазнали великих змін у своєму характері. Так само різноманітними та своєрідними є й теми розмов тих героїв: від розмов про створення світу, залежності життя від Бога, від зірок чи інших космічних явищ, через теми високої політики, моралі й етики, навіть з розмовами на наукові чи історичні та літературознавчі теми. Натрапимо тут рівно ж на теми про виховання молоді аж до звичайних побутових розмов. Різноманітними є й способи характеристики головних чи другорядних героїв творів. Автор характеризує своїх героїв переважно мовними засобами через їхні погляди, життєві позиції, через їхнє ставлення до проблем, про які йдеться в тому чи іншому творі, рідше через прямі характеристики героїв, причому характеризує їх поступово, в кількох місцях твору, підсилюючи тим самим напругу, бо сама дія у більшості творів зведена до мінімуму. Причому автор не прагне за будь-яку ціну подати повну характеристику своїх героїв (в коротких творах цього й не потрібно), проте подає стільки і такої характеристики, скільки і якої йому треба для того, щоб поведінка та слова героя твору були вмотивованими, переконливими і можна було їх сприймати однозначно.

На основі сказаного можна констатувати, що письменник Юрій Бача є сформованим автором, якого можна виокремити як своєрідного, зі своїми темами та проблемами, своєрідними персонажами, зі своїм ставленням до життя, зокрема до народного, народної моралі, етики, естетики, яким він надає перевагу перед сучасними, нехай модними чи навіть модерними, проте часто поверховими формами особливо міського життя. Тому він з великою повагою ставиться до простих представників народу, зокрема до жіночих постатей, до народних звичаїв і традицій, до народного одягу, зокрема до вишиванок, рівно ж до великодніх писанок, народних казок, пісень, які часто використовує не тільки для збагачення змісту твору, але й для характеристики людей, середовища тощо.

Саме тому видається дивним, що творчість Юрія Бачі не часто помічає критика. Одною з причин може бути повне замовчування, через що перша книжка його художніх творів з'явилася, коли авторові було понад п'ятдесят вісім.

Однак тою причиною не можна повністю пояснити не тільки мовчан-

ку довокола Юрія Бачі, але й свого роду ігнорацію, що спостерегли вже такі шанувальники його творчості, як Олекса Мишанич, Дмитро Павличко чи Наталія Шумило. Та наш автор свідомий того, що “часто болючих зусиль і крицевого характеру потребує талановита книжка, коли ламає спротив ... графоманства чи переляканого смаку кололітературних чиновників” (Іван Драч), і не дуже переймається такими проблемами.

І накінець, разом з видавцями ми висловлюємо радість з того, що найкращі художні твори відомого в українському світі вченого-літературознавця, публіциста, культурно-освітнього діяча виходять гарною книжкою в Україні. Бажаємо читачам, щоб ці твори залишили глибокий слід у їхніх душах.

Д-р доцент Володимир Любимов
Пряшів, липень 2005 року

Шмуц

Живе собі баба

Жила собі баба; звичайна баба, як усі баби на нашій Україні, тільки, як колись казали, дітей в неї — як маку на городі, аж дванадцятєро, і всі сини, козаки, як то кажуть...

Так ось, живе собі та баба зі своїм чоловіком та синами і так про всіх дбає, так про них старається, що інші в селі аж завидіти почали. Дівчата та їхні мами, зрозуміло, не могли не придивлятися — дванадцятєро їх було, синів, не одній в тому домі пара росла, доля виростала....

Впала перша репліка, хтось навіть жарт пробував підкинути, я замовк на той час, а потім продовжую:

— Та ось почалася війна..!

— Ну, то вже справді вигадка! — озвалася Далина, яка сиділа поруч Степана на лавці, а тепер, ніби їй там незручно було, зсунулася на землю, на теплу товсту ковдру і зайняла напівлежачу позу, спершись трохи на лікоть. Так їй було, безперечно, менш зручно, та вечір був довгий, — треба було заманити хлопця ближче до себе.

Степан, примощуючись на ковдру до Далини, теж кинув своє зауваження:

— Тепер цікавим може бути вже тільки одне: або тих твоїх апостолів жодна куля не візьме, або ти їх переб'єш принаймні наполовину.

— Ні, він розділить їх надвоє, на зрадників і на героїв, і вони завжди зустрінуться: партизан і поліцей, командир і боягуз, комуніст і націоналіст, бо які б то українці були, коли б між ними ні ворогів, ні зрадників не було, — додав Микола, найстарший і найповажніший з усієї групи.

— Та замовчїм, нехай продовжує! — то вже знов радила Далина.

— Якщо почалася війна, то добре було б випити за неї! — це була нова пропозиція Степана, який не стільки сам бажав випити, як хотїв, щоб хоч трохи випила Далина.

— І як тобі не соромно! — обїзвалась, ніби обурюючись, Далина.

— Я пропоную випити за переможну війну, яку ми виграли і завжди виграємо! — додав, сміючись, Степан.

Далина посміхнулася до нього, чокнулася з ним і випила.

Нарешті реплїки стихли, і я міг продовжувати:

— З перших днів війни взяло зброю в руки сім її синїв, ну й батько, зрозуміло....

— А чому не всі?

— Не бійся, решту він відїшле до партизанїв, у підпілля...

— А мо' у зрадники, до нїмцїв...

— Тарас з Остапом, — продовжую, ніби й не було їхнїх зауважень, пішли прямо з дому, бо якраз були у відпустці. Іван з Павлом і до того служили в армії, а Петро, Микола й Семен теж навіть розпрощатись, як слід, не встигли...

— От вигадує! Тут тобі й імена, й відпустка, чей, і дати народження їхні знаєш?

— А жонаті вони були?

Я зачекав трохи та й хочу продовжувати, аж тут чую, язик якось не слухається. Я наскоро відкашлявся і трохи веселїшим ніби тоном продовжую:

— Найтяжче було, зрозуміло, Семенові. Рівно тиждень тому він весілля справляв. Ті старші вже обїгрілися біля своїх жінок, окрім Миколи, який, хоч і старшим був за Семена, ходив нежонатим. А Семен, самі розумієте...

— Ага, я вже знаю, куди він гне: вона йому стане невірною. Або той старший пристане до неї, коли на брата прийде похоронна. А потім виявиться, що Семен все-таки живе, — от кумедія вийде; ну, валяй, валяй..!

— Та мовчїть вже! — додала Далина і лукаво подивилася на Степана.

Я трохи зачекав та веду своє далі:

— Спочатку мамі навіть дивно було: восьмеро їх пішло, з батьком, — і жодної тобі похоронної! Вже не одна в селі вдовою стала, вже й ті й інші своїх оплакують, а та баба — нічого! І соромно, бо інші вже скуштували отрути війни, і боляче, бо знає, що доведеться і їй, та все-таки якось надійно, бо їй ще нічого...

Проте росла в баби тої на серці нова тривога.

Вже давніше помітила вона, як восьмий її — Митро якось дивно порядкує на подвір'ї, потаємно від неї з ровесниками перешептується. І коли фронт мав от-от наблизитись до їхнього села, він став прощатись. Мати вийшла на подвір'я, трохи стримує сина, то радить йому берегти себе, почала навіть поправляти йому мішок за плечима — аж тут стежкою з-поза хати з'явилась поштарка. Зупинилася, бо побачила гурт людей, який тут зібрався до її приходу, та й той гурт скоро замовк, бо зрозумів своє. Мати взяла від поштарки першу похоронну, відкрила її, подивилась мовчки і, опустивши руки вздовж тіла, сказала спокійно і досить таки тихо: Микола... Потім мовчки зайшла у хату, винесла з неї теплий светр і подала його Митрові: — Візьми, йому він уже не потрібний... та йди з богом! Митро мовчки відійшов, люди zostали на подвір'ї, а мати, з першою похоронною в руках, та не з першим своїм горем, пішла у хату.

Я замовк, реплік на цьому місці не було.

Далина, ніби засоромившись, витягла свою руку зі студентової — ніяких інших рухів я не помітив.

Тому трохи жвавішим голосом продовжував:

— Потім фронт перевалив на схід, вісток з фронту довго не приходило, люди почали було звикати, до чого можна було звикнути, — а в тої баби пішло до партизанів ще двоє її синів — ще не сімнадцятирічний Максим та десь п'ятнадцятирічний Омелько. Люди тоді посумніли, стали малоговоркими, — такою стала й наша баба. Весь день на роботі, дома, раптом нічого було робити: трохи прибере в хаті, полатає одяг для наймолодших синів і лягає спати.

...А через якийсь час, хоч як це не звично, в селі справляли весілля.

— Ну, нарешті щось веселіше! — напружену мовчанку порушив Володя, той в окулярах, що аж досі стояв біля вікна, обпершись об стіну.

— Але на весіллі треба випити, — зауважив Степан і підійшов до столу, де стояла недопита пляшка вина. Він долляв кожному, хто підставив своє горня, та ще додав: — Добре, що хоч вино є, коли фантазії нема ніякої!

Всі подивились на нього, проте ніхто нічого не сказав, і я продовжував, прагнучи говорити своє якнайпростіше.

— Отже, справляли весілля, нашу бабу запросили у старости, — чоловіків же тоді не було, — та й молодим виявився такий бідолаха, що, не було б війни, він так і залишився б на все життя нежонатим. Так-от, баба старостить, бажає молодцям щасливого життя, здорових діток, встає, щоб проспівати молодим “Многая літа”, — і саме тоді бачить на подвір’ї поштарку, яка стоїть неподалік од вікна і манить її, старостиху, до себе. Та подала поштарці знак, щоб не підходила і не казала нічого, таки проспівала з усім весіллям “Многая літа”, підійшла до молодих, поцілувала їх обох, сказала їм щось веселого, що аж роземішило кількох гостей, які сиділи близько до молодят, і лише тоді вийшла з хати.

— Пробачте, тітко Козачихо, — зустріла її поштарка, сама схвильована, наче й винувата перед нею, — але якраз я дізналася від одного, що з лісу навідався...

— Зараз, зараз., — каже старостиха, — відійдім тільки далі од хати, туди ж тепер радість зайшла на хвилинку, нехай не проженем її!

Відійшли вони від хати — і поштарка сповістила старостиху, що її чоловік і два найстарші сини...

— Ну, хоч трьох зразу вбив, — посміхнувся Степан, а то поки до дванадцяти дійдеш...

— Та як тобі не соромно, ти — цинік! Тут про людей ідеться... — втрутилась Далина, щиро обурившись.

— Ха-ха! Сентиментальні! Адже ж ви забули, що все те вигадка, фантазія, — ми ж так домовились..!

— Зрозуміло, вигадка, і, признатись, не дуже оригінальна... Відомо: коли війна, то й різня! Або ти його, або він тебе..! Тільки

не розумію — навіть йому аж дванадцять героїв, мов апостолів чи розбійників... — та краще помовчім, нехай продовжує.

І я продовжував:

— Поштарка повідомила, що в партизанах воює її чоловік і двоє найстарших її синів, які не встигли відступити з фронтом...

— От, щастя, а я вже думала, що знову смерть, — це сказала Далина, порушавшись трохи біля Степана.

— ...і от саме вчора одного з них, саме її чоловіка, вбито.

— Ну, й мучиш ти нас, друже! За твоє здоров'я, фантасто! — крутнув головою Степан.

І випив. Я хильнув теж трохи і почав веселіше свою фантазію:

— Отож поштарка своє сказала, старостиха одну руку підняла до грудей, другою сперлася на плече поштарки, та тут же у вікно всунулась чиясь голова, кликали старостиху в хату, мовляв, без неї там — як на похороні. Старостиха, зрозуміло, вернулася у хату, — у фантазії, відомо, все можливе — і ще з порога затягла такої веселої, що аж самій їй серце розривалося від того співу!

— Ну, нарешті, хоч трохи неправдоподібно!

— Я вже йому кару хотів дати за брак вигадки.

— Зачекайте, він ще замордує вас, поки таким темпом доконає долю всієї тієї отари.

— ...і тільки пізно ввечері, коли весілля закінчилося і старостиха вертала додому притихлим осіннім садом, вона дала волю своєму горю і по-справжньому, по-жіночому..., по-материнськи розридалася.

— Боже, знову сльози, знову забракло вигадки..!

— Однак через пару днів наша баба ніби призабула про своє горе. Йдучи на роботу, та й на роботі вона розважала інших, потішала, — мовляв, все це скоро минеться, — і лише вечорами знову ставала сумною, неговіркою, навіть до своїх наймолодших не заговорить. Що має поставити на стіл, щоб вечеряли — і більш нічого...

Отак я розказую свою фантазію, на мотузці під повалою висить пляшка вина як премія за найнеправдоподібнішу історію — і спостерігаю одночасно, що Степан вже зовсім наблизився до Далини — єдиної дівчини в нашій студентській експедиції і тулиться

до теплого і гарного її молодого тіла.

Спочатку він ніжно гладив її руку, потім пробував вигорнути рукав її теплого вовняного светра, щоб міг погладити її передліктія, та рукав виявився тісним, і довелось залишити цей шлях до Далини.

Я зрозумів: звідси реплік більше не буде.

Микола сидів з другого боку столу майже при землі, бо чатина, яку декілька днів тому наносив, щоб не спати на твердих дошках, вже злежалася. Сидів він так, що не бачив Степана з Далиною.

Володя, той в окулярах, все ще стояв біля вікна, весь час дивився у нього, ніби слідкував за тим, чи скоро спаде повновода ріка.

Згідно з домовленістю, я сидів за невеличким саморобним столиком і тому добре бачив усіх чотирьох.

Степан піднявся, щоб поставити своє порожнє горня на стіл, і потім навмисне сів зовсім близько до Далини, зліва від неї, обняв правою рукою і спробував нахилити її до себе, щоб вона спиною сперлася йому на груди. Далина не піддалась його натискові, але й не відхилила руки, навпаки, ніжно накрила її зверху своєю.

— Ну, а тоді під Різдво, — продовжую, — точно, саме на Свят-вечір, Козачиха знову побачила молоду поштарку в себе на подвір'ї. Баба саме набрала дров на руку, випросталась і хотіла повернутися у хату, як тут побачила Оленку, поштарку, значить. Та зупинилась біля перекладин, ніби зважувала — зайти чи ні, та й каже звіддала:

— Тітко Козачихо, не клянїть мене, я не винувата..! Інші люди заходять у хату зі Свят-вечером привітати, щастя-здоров'я, як годиться, побажати, а я... — мене ніхто не хоче бачити на своєму подвір'ї.

— Заходь, Оленко, заходь, різдвяним гостем будеш..! — каже спокійно Козачиха і йде з дровами на руці у хату. Оленка-поштарка за нею.

— Зі Свят-вечером вас, тітко Козачихо! — каже вона від порога нерівним голосом і тут же плаче.

Козачиха нагнулася до землі, поклала дрова на долівку, оббила рештки снігу й пилин з фартуха та й, підходячи до Оленки, сама питає її:

— Ну, то котрого мого не стало, Оленко, кажи!

— Та люди кажуть... ніби вашого Митра... що партизанів...

— Подивись, Митра..!

— Тітко Козачихо, як мені вам допомогти, тіточко! Я б так хотіла, так хотіла б, щоб ніколи більше не мусила з такою вісткою до вашого дому заходити: це мені так болюче...

— Доведеться звикати, Оленко! Сама знаєш, — дванадцять їх у мене. Поки отих проклятих проженемо, ще не раз, мабуть, доведеться тобі відвідати мене і “порадувати” отакою новиною. Тож звикай, дівчино, звикай, — каже Козачиха, ніби на щось добре наставляє, а в самої і губи тремтять, і голос зривається.

— Тіточко, не кажіть такого, не кажіть! Я цього не переживу!

— Переживеш, доню, переживеш! Це не вперше в нашій Україні мусимо таке переживати, — і тітка стримується, щоб не розридатись.

Отак отримала ця баба третю похоронну.

Коли Оленка відійшла — синів удома не було, пішли в село, колядувати, і баба зостала сама в порожній хаті, аж тоді допустила вона до серця жорстокий зміст отої святвечірньої новини і розридалась нестримно, і плакала довго.

Не помітила навіть, як колядники в сіни зайшли.

Аж коли перший з них — її Михайлик — відчинив двері у хату і вже з порога почав наспівувати “Добрий вечір тобі, пане господарю, радуйся...” — вона спохватилася, крутнула собою до вікна, нашвидко повтирала фартухом заплакане обличчя, щоб колядники не помітили її горя, потім повернулася лицем до них, поважно сіла до столу, на якому сумно й тривожно горів каганець, — і з любов’ю та вірою слухала спів колядників.

“Не родись, сине божий, не родись! — думала вона про себе, — уб’ють тебе оті прокляті, бачиш, як наших убивають... Аж коли ми очистимо нашу землю від тої нечисті, аж тоді прихось, радосте, і розійся житом-пшеницею по нашій рідній землиці...”

Розказую оту неймовірну пригоду, стримуюся, як тільки можу, щоб голос мій повністю не зірвався і не зрадив мене, — і бачу при тому, що Степанова рука вже давніше сховалася під теплим светром Далини.

Микола сидів тихо, ніби навіть дрімав. Володя все ще дивився у вікно, хоча в темному й мокрому лісі, відвернутому від сонця, вже досить посутеніло.

А я розповідаю!

Домовились ми, що поки опаде розводнена ріка, щовечора один з нас розповідатиме найбільш неправдоподібні вигадані історії, фантазії, щоб скоріше минав час у цьому непривітному середовищі і в цій кимось давно забутій необжитій колибі — і от сьогодні моя черга.

— Отже, далі: бабі здавалось, що її вже нічого не може здивувати, що вона все зрозуміла, все усвідомила і до всього підготована — і питання майбутнього зводилися тільки до одного — за ким із її синів черга? І скільки з них, врешті-решт, заплатять життям за те, щоб знову можна було вільно дихати на рідній землі, а скільки їх, соколиків, повернуться до неї для життя.

Коли заспокоювала збентежену Оленку, поштарку, що була ровесницею її Максима, їй дійсно здавалось, що вона увібрала в себе все людське горе і спокійно все переживе.

Та сталося так, що саме в той день, коли одержала похоронну на Степана, вона дізналася, що Семенова дружина, її невістка, та сама, що вийшла заміж тиждень перед війною і яка тепер працює у недалекому місті, де й живе, знюхалася там з якимось поліцейським прихвоснем і гуляє з ним, на сором всім порядним людям.

І та обставина, що в такий страшний час жінка може стати невірною, бо в дні цього нечуваного народного горя про справжню любов до поліція не може бути й мови, — ця незрозуміла обставина зломилла Козачиху.

Вона розридалась і цілий день не могла заспокоїтись. Пік її і біль за сином, це правда, але крім того святого болю пекла її також невимовна образа на невістку; якась безпомічність і безпорадність насили на неї і наклали на її серце, на груди й на плечі незносний тягар. Її все боліло, перед нею все померкло, вона не знаходила нічого світлого, нічого такого, за що могла б вхопитись і приплисти до берега з тої чорної ріки війни. Вона втомилася від непосильного ридання, зослабла й піддалася тій утомі і тому горю, яке насідало на неї від початку війни. Вона перестала варити, порядкувати по обійстю, два дні не виходила навіть на роботу, не слухала нікого, не чула, з чим зверталися до неї сини...

Дивлюсь наліво-направо — все спокійно. Володю ніби коль-

нуло разок, коли я згадав поліцейського прихвосня, він знітився, повернувся навіть на хвилинку до мене, та скоро, ніби й засоромлено, знову відвернувся. Відійшов нарешті від вікна, в якому вже і так не міг нічого бачити, і вмовстився в куток до Миколи, на його постіль з підопрілої пахучої чатини.

Микола надалі мовчав.

Здається, годі було сподіватись якихось реплік навіть від тих двох.

II

Від самого початку, коли ми проти своєї волі опинилися відірваними від світу і вигадали оцю, не дуже оригінальну, забаву, я знав, що розповім своє, — нарешті розповім!

І хоч було домовлено, що історія повинна бути повністю вигадана, не дуже довга і не дуже нудна; і хоч відчувалося бажання, щоб вона була про любов чи про щось подібне, — а моє, що на серці, не відповідало жодній вимозі або тому, що припускалося, — я вирішив розповісти.

І навіть те, що в напівстомленій, напівзамріяній компанії молодих геологів-розвідників може виявитись цілковита байдужість до моєї історії, — будуть, певно, недоречні репліки, — не змінило мого рішення.

Навпаки, мені хотілося розповідати про все те саме такій компанії, саме в такому середовищі, — трохи замріяним, трохи байдужим, а трохи, може, й зневіреним людям.

Десь у будинку культури, до якого на запрошення чи за якимось планом було б зведено сотню людей, готових ще і ще слухати про різне, що трапилось в житті, я б ніколи не розповідав про це. Солодкощів не люблю, не вірю в них! Все цінне в житті росте у боротьбі, а не на теплих грядках, закритих від вітру й морозів.

Проте нині я гнівався на себе за таке рішення. Фантазії їм захотілось!

Ті двоє, безсоромно, ні на кого не звертаючи найменшої уваги, бачать перед собою лише себе, а ті сидять і мовчать, ніби хтось їх засоромив, і навіть не сліdkують за тим, про що мовиться.

І таким я маю розповідати про своє, що на серці?! Обурений,

я вирішив закінчити цю невеселу забаву. Тому зі злістю в голосі продовжую:

— Потім ця баба одержала п'яту, шосту і сьому похоронну...

— Не перескакуй! — раптом різко обізвася Микола. І лагідніше додав: — І не називай цієї богині бабою!

Всі ми насторожились.

Степан навіть ривком витяг руку з-під теплого светра Далини, ніби його піймали на чомусь недоброму.

Володя спершу перелякано подивився на Миколу, потім на мене і від себе додав:

— Від твоєї фантазії мороз по спині ходить!

Далина вигукла тільки “Господи!” і замовкла, бо їй не було що додати.

І знову запанувала тиша, і я мусив продовжувати:

— Отож, — зітхнув я невесело, — тітка Козачиха отримала похоронну на Остапа, ні, пробачте, перше на Івана...

— Хіба не все одно? — зауважив здивований Степан.

— Не перебивай! — сказав ще раз Микола.

І я продовжував:

— Отже, п'ята похоронна була на Івана, шоста на Остапа, а тоді сьома на Тараса, найстаршого. Власне, це були не похоронні, бо вони партизанили, проте вістки про їхню смерть дійшли до матері.

А часи тоді були такі, що мати навіть признатись людям у своєму горі не могла. Оті прокляті весь час лише партизанів вишукували, боялись їх, народних месників, — і страшенно карали за найменшу симпатію до них.

Тож кажу: мати навіть поділитись своїм горем не могла.

— А двоє наймолодших синів — Михайлик і зовсім ще молодий тоді Юрко — їм тоді було чотирнадцять і одинадцять, вже теж давно готувалися до партизанів, та ніяк не могли знайти принагідний час, щоб підійти з таким своїм рішенням до матері. Завжди після чергової похоронної вони вирішили зачекати трохи, — вже і дров наготували мамі, вже й речі військові потай роздобули собі, та коли швидко по собі надійшли оті три вістки про смерть братів-партизанів, вони перестали думати про ліс: допомога матері здавалась їм важливішою.

— А хіба бити ворога не важливіше? — вирвалось в явно

розхвильованого Володі.

— Кажу, не перебивай! — присік його Микола. — Вони вирішили матір свою оберігати, — ти це можеш зрозуміти?

Степан, який вже знову порядкував під теплим светром Далини, зупинився на мить, як зупиняється прохожий у лісі, зачувши шелест.

Більше реплік не було, і я міг продовжувати.

Та поведінка Миколи й Володі, зрештою, теж мене здивувала. Виходить, не таким же байдужим було їхнє мовчання, як мені здавалося. І в мене знову взялася охота до розповіді, до моєї неправдоподібної фантазії.

— На той час фронт повертався назад, і бої скоро перенеслись до наших околиць...

— Хіба то було у вас? — раптом поцікавилась Далина, та побачивши, як Микола рвонув собою, тут же виправдалась: — Пробач, я вже не буду...

— Так ось, погожого осіннього дня бої перенеслись у село, в якому жила й наша тітка Козачиха. Дім її був під лісом, відкритий на південь, в сторону села. І біля полудня, коли вже німці зникли від її дому, наші бійці принесли на подвір'я в польовій плащ-палатці когось важко пораненого, який страшенно стогнав. Уявіть собі: у тому плащі лежав наш Петро, ну, її син, значить... Мати кинулась обнімати його, допомагати йому, здається, навіть не плакала дуже, — і тут же, від того ж таки лісу, на подвір'я вбігло ще кілька наших солдатів. Довкола стрілянина, мати плаче, береться перев'язувати рани Петрові, а тут кидається до неї син — Павло!

— Боже ти мій! — прошепотіла Далина й, засоромлена, відняла Степанову руку від себе. Нарівняла светр на собі і відсунулась від Степана.

— Солдати п'ють воду біля колодязя, двоє наймолодших синів теж були тут, мати то плаче над залитим кров'ю Петром, то кине оком на живого біля неї Павла, — і раптом на подвір'я...

— Що, третій? — іронічно зауважив Степан, явно невдоволений з того, що моя розповідь взяла верх над його залицанням до Далини.

Ніхто йому не відповів. Микола тільки сердито подивився на

нього, — і я докінчив речення:

— ...впала граната. Вибух..., крики..., зойки..! Бачимо, — наш Павло лежить мертвий. Мати до нього, він не рухається. Тоді мати назад до Петра, — той вже не стогне. Солдати від колодязя кинулись на землю, та було пізно; кількох з них таки поранило.

Настала тиша, якої ніколи більше я не чув! Світ ніби перестав існувати. Та підвелась мати, взяла з плащ-палатки від Петра і з плеча Павла автомати і підійшла до своїх наймолодших.

“Нате, сини, — каже, — і не вертайте, поки хоч один з тих нелюдів буде по зеленій траві ходити”. Пригорнула їх обома руками до себе, поцілувала їх майже у волосся, — малі ж вони тоді були, — і мовчки провела їх зі двору.

А сама, казали потім люди, похоронила обох своїх в найкращому місці саду. Пішла у село до столяра Гаврила, замовила в нього велику гарну дошку і зверху донизу дала на ній написати:

батько	Тарас КОЗАК	1892
сини:	Тарас	1912
	Остап	1913
	Іван	1914
	Павло	1915
	Петро	1919
	Микола	1921
	Семен	1922
	Митро	1923
	Максим	1925
	Омелько	1927
	Михайло	1929
	Юрко	1932

— І, дійсно, всі померли? — з жахом у голосі спитав Володя.

Всі ми подивились на Миколу, та той не посердився за запитання.

Далина, дівчина з романтичним іменем, яке щасливі батьки дали їй колись як мрію про своє та її життя, підняла руки до грудей. Під теплим светром її щось пекло. Їй здалося, що груди в неї нечисті, як нечистими ввижалися їй тепер недавні її думки

й бажання.

— Коли б таке вигадав якийсь письменник, — ніхто не повірив би, — додала вона, бо інші мовчали, а мені теж не дуже хотілося закінчувати розповідь.

Та довелось...

III

— Ранньою весною сорок четвертого, вже після Корсуня-Шевченківського, — продовжую, — цілими днями йшли на схід похнюплені колони німецьких полонених. За селом, в якому жила Козачиха, починався ліс. І тому начальник колони, щоб не вести полонених лісом, направив всю ту гадюку замовклих ворогів полем біля її саду.

Тітка вийшла на подвір'я, відійшла вглиб саду, стала неподалік свого саморобного обеліска і зі складеними під фартухом руками довго мовчки дивилася на процесію, що в зятятім мовчанні проходила перед нею.

Несміле березневе сонечко освітлювало залишки снігу в річковій ярузі, ковзало по замерзлій смужці річки, через яку, звернувши з дороги, переходили полонені, спиралось на замерзлій ораниці, яка, зачувши сонце, блищала на поверхні, мов плакала сльозами радості в передчутті нової весни...

Тітка Козачиха стояла поруч свого обеліска, сама мов обеліск..!

“Ось вони..! — думала незлобиво, — і це вони хотіли нас, моїх синів перемогти...”

Послизнувшись на розмерзлій від сонця землі, один з тих вчорашніх убивців упав, підкосивши собою ще кількох таких припишклих, як і він.

— Колонна, стой! — скомандував найближчий з супроводу солдатів, і тут же колона спочатку заметушилась, а згодом зупинилася.

Тітка Козачиха почала розглядати окремих солдат, заглянула навіть не одному у вічі — і серце в неї стислося. “Та ж і вони чийсь сини, — подумалось їй. — Певно, і туди, в їхню прокляту Німеччину, надходять похоронні; видно, і там десь безперестанку розриваються материнські серця”.

Лише тепер тітка Козачиха побачила не колону, а людей, не

ворогів, а поранених, з пов'язками на голові, з підв'язаними руками, саморобними костурами — чийхось невідомих синів, жертви, що хотіли вершити долю Європи, а поки що занепастили свою власну долю.

Тітка навіть подумала було, чи не побігти у хату і не пошукати хоча б для кількох старі синівські чоботи — не один-бо із них човгав у перев'язаному мотузкою порваному взутті, — та саме в цю мить до неї, завороженої чужим болем матері, непомітно підійшла поштарка, і мати, помітивши її несподівано, несамовито закричала:

— Ні! Більше ні! Не переживу! — і, метнувши ще раз очима на колону похнюплених убивць, кинулась до недалекого тину, вирвала з нього суковицю і, розігнавшись, з гнівом і злістю, думала кинути нею до того проклятого кубла ворогів, що все ще мовчки лізло поперед її очі.

Та не кинула вона тієї суковиці! Безсило опустила один її кінець на землю і мовчки зістала стояти, мов вкопана у землю. Оленка кинулась до матері, обняла її і крізь сльози спішила сповістити причину свого приходу.

— Тіточко, нічого поганого я вам не принесла сьогодні, навпаки! — майже скоромовкою прокричала вона і вже спокійніше і поважніше, навіть з певною урочистістю в голосі, закінчила свою мову:

— ...навпаки! Таж у вас сьогодні, тіточко, день народження!

Мати навіть не ворохнулася, однак в ту ж мить вона внутрішньо вся вимінилася. На хвилинку пригадала собі те м'яке приємне тепло довкола серця, яке завжди заливало її в день народження, коли сини вітали її і дякували їй за життя.

Проклята німчура нічого не помітила і нічогісінько, відомо, не зрозуміла. Лише один з вартових, — старший вусань, який проходив повз колону, вгледів пильним оком військового, що неподалік від нього щось діється. Він підійшов ближче до жінок, подивився на суковицю, яка ще мить тому була над головою матері, глянув на обеліск, перевів очі на просвітлену весняним сонцем і якимсь чистим внутрішнім променем матір і співчутливо запитав:

— Твої, мамаша?

— Її... — відповіла Оленка.

Мати стояла мовчки і глибоким материнським поглядом дивилася кудись далеко понад колону і понад село. Хтозна, може, саме тоді бачила вона всіх своїх синів вічно живими.

Старий вусатий солдат, зрозумівши враз безмежність материнського горя, з гіркотою промовив:

— Не вони винні, мамаша, не вони..! І суковицею тут не зарадиш..! І сила наша не в тому, щоб добивати їх обеззброєних, а в тому, щоб, наперекір всьому, що сталося, утриматись від помсти... — І, підійшовши до матері зовсім близько, зняв шапку, став на коліно, взяв у свої долоні її руку, що все ще стискала суковицю.

— Земний уклін тобі, богородице ти наша..! — і гаряче поцілував її руку.

Потім піднявся і з непокритою головою довго йшов повз колону мовчазних полонених, поки не зникли за горбом і колона, і він.

— Тітко, — звернулася Оленка знову до матері — подивіться, що я вам принесла., подарунок який... до вашого свята — і вийняла з-за пазухи хустинку, а з неї фотокартку, і, трохи соромлячись, а трохи навіть урочисто, піднесла її матері перед очі.

Мати повільно повернула голову в бік фотокартки і рвучко вхопила її обома руками.

— Максим! Мій Максим! — прошепотіла вона і, ніби власного сина, ніжно цілувала кусок пожовклого паперу.

— А, це він з тобою... — говорила мати далі, коли відняла картку від губ і знову пильно вдивлялася в неї. На фотокартці коло їхнього колодязя стояв юнак з чорним чубом, у гарній вишиваній сорочці і закохано дивився на вродливу дівчину, яка стояла напроти нього звернувши очі в землю перед собою. Те, що вони трималися за руку, на фотокартці не було видно, та мати знала про все.

Мати підвела очі від фотокартки і подивилася на Оленку. Перед нею стояла дівчина у великій ватяній куфайці і тяжких кирзових чоботах, і тільки великі опущені очі свідчили про те, що перед нею та сама Оленка, з якою так вірно кохався її Максим.

— І ще я хотіла просити вас, тіточко, — повільно і тихо, від щирої дівочої цнотливості заговорила Оленка, — нехай там ста-

неться з ним що завгодно, а ви прийміть мене за доньку...

Мати мовчки обняла Оленку, міцно притисла її до себе...

Я замовк, бо мусив беззвучно проковтнути слину, проте ніхто не спромігся на жодну репліку.

Тому я мусив продовжувати.

— Ще два рази, — кажу навмисно флегматично, — молода поштарка приносила похоронну. Омелька похоронили тут в Карпатах, Михайлика десь біля Праги. А Максим ...Максим теж загинув — вже після війни, пропав без вісті. Служив на кордоні — і там його, видно, хтось замордував, навіть не знайшли його. Зістався один тільки наймолодший — Юрко...

Степан не витримав.

Він різко підвівся на ноги, рвонув пляшку вина, що як премія за найнеправдоподібнішу фантазію аж досі висіла під повалою, і підніс її мені зі словами:

— На, твоя фантазія не тільки найнеправдоподібніша, але й жахлива занадто! Ти переміг, але, прошу тебе, вже не муч нас ні хвилини більше...

Всі подивились на мене.

Я встав, трохи відтиснув від себе пляшку з вином і додав на закінчення:

— На жаль, мені вона не належить. Треба було розповісти фантазію, вигадку, — а я розповів правду: може, незграбно розповів, проте правду... про нашу маму..!

— А той прихвостень поліцейський ще й досі живе! — раптом прокричав Володя. — І тому я втік від нього!

Перше, що я закріпив, — ми всі стояли... й усі мовчки переводили свої здивовані очі один на одного.

Раптом Степан винувато подивився на Миколу, засоромлено опустил очі, прошепотів “Пробачте!” — і вибіг у темну ніч.

Микола глянув на мене та й каже тихо:

— Я це зрозумів давно... Таж прізвище твоє — Козак. А прораджувала тебе, зокрема, ота, невластива тобі навмисна грубість, якою ти так довго кріпив себе і за яку ти весь час ховався... Ну, й голос твій не витримував тої правди-трагедії, про яку ти оповідав. Твого болю не витримував! А взагалі, — спасибі тобі за твою розповідь! Бач, фантазії нам захотілось, вигадок..!

Далина метнулась до дверей колиби.

Надворі вона віднайшла Степана, підійшла до нього, сперлась рукою на його плече і мовчала, здивована несподіваною розв'язкою та засоромлена пекучою ганьбою.

— От тобі життя! — сказав Степан після тривалої мовчанки. — І ти знаєш що найбільше прикро? — продовжив він згодом, не повернувшись навіть до неї. — Я ж був у них, з тим же Юрком..., був, бачив її, і нічого я не помітив і не зрозумів. Живе собі баба, сива як зозуля, очі в неї як хліб, старенька вона, проте ніжна, ввічлива... Пригощала вона мене смачненько, ночував я в її хатині, — і нічогосінько не зрозумів! Казала вона щось про стріху, що вічно затікає, якісь сільські новини розповідала, якусь Оленку згадувала, що все ще ходить до неї, — а про себе, про своє — ні словечка! Я навіть не помітив, чи висять в неї десь на стіні портрети отих її козаків, чи стоїть ще в саду ота саморобна дошка з іменами її синів, чи може підгнила, — нічого я не спостеріг і не зрозумів...! А нам фантазії..!

IV

Прошло кілька днів.

Вода спала, ріка звузилася, покірно вернулася у своє русло, засвітило сонце, нарешті студентам-геологам можна було йти додому.

Тепер вони сиділи в поїзді, який своїм гуркотінням, таким відмінним від лісової тиші, наводив на інші думки.

Далина вперто не зводила очей із Степана, якому скоро треба було виходити, бо хотіла, щоб він попрощався з нею, поки прийдуть товариші.

Та Степан зосереджено дивився перед себе і, здавалось, нікого й нічого не помічав.

Не ворухнувся навіть тоді, коли поїзд помітно збавив ходу та й зовсім зупинився на станції.

Далина думала нагадати йому, щоб готувався до виходу, та його зосередженість і нерухомість заворожили її, і вона лише мовчки дивилася на нього.

З вагона-ресторану прибігли Микола з Юрком та Володими-

ром, бо теж хотіли попрощатися зі Степаном, і зістали здивованими, побачивши його, що мовчки сидів біля вікна. На їхні німі запитання Далина лише знизала плечима.

— Степане, ти вдома, виходь! — обізвався Микола.

— Знаю, — відповів Степан, — я передумав.

Поїзд рушив, студенти-геологи їхали далі.

На дальшій станції мав виходити Юрко, та першим задалегідь став збиратися до виходу Степан.

— Ну, пішли, виходимо! Усі! — звернувся він до товаришів.
— Заїдемо до мами, — пояснив, кивнувши в бік Юрка.

Геологи переглянулись і, не питаючи про подробиці, стали готуватися до виходу.

На станції Степан замовив найбільше таксі, геологи склали речі в багажник, самі розмістилися у просторий “ЗІЛ” й рушили в напрямі до села.

Перед селом, коли до хати на узліссі зіставало кількесот метрів, Степан попросив водія зупинити машину і зачекати.

Геологи вийшли з машини і пішли полем до невеличкого білого домика, здалека уважно розглядаючи її. Вони йшли мовчки, не поспішаючи, ніби наближались до найдорожчого для них місця.

Довкола було тихо, нерухомо.

Ніякої дошки-пам’ятника в саду не було.

В найкращому місці саду росла молода вишня, всіяна пурпурово-червоними плодами, мов гронами неіснуючого червоного винограду.

Геологи зупинилися і мовчали.

Виявилось, — мами не було вдома.

Згодом Далина зайшла у хату, порозглядалась, помітила хлібину посередині столу, загорнуту у білий вишиваний порточок, біля печі порожнє відро, взяла його, вийшла з ним на двір, урочисто підійшла до колодязя і принесла в хату повне відро кришталево-чистої води.

Степан підійшов до вишні. Запавні гладенькі плоди схилились до нього і мовчали в скромному очікуванні, щоб він вгостився ними. Степан підвів руку і зірвав кілька вишень. Гілка гойднулася, ніби ввічливо кланялася йому за те, що не погордував нею.

Коли Степан підносив червоні вишні до вуст, в нього озвалася якась невиразна думка, і він затримав вишні на долоні перед собою, а потім ніжно погладив їх.

Микола підійшов до колодязя, побачив, що дверцята на ньому ледве тримаються на одному гвіздку, попросив в Юрка кліщі й молоток, повитягував старі заржавлені гвіздки, уважно нарівняв їх на камені перед колодязем і наново прибив завіси на здоровому місці дверцят.

Юрко хотів поратися коло гостини, почав було шукати по маминих полицях, та Степан зупинив його:

— Не треба, Юрку! Жодної прози не треба! Ми були, все зрозуміли і підемо. Кланяйся за нас матері.

Володимир підійшов до Юрка ...видно було, що він хотів щось сказати йому, нарешті лише мовчки потис руку — і товариші стали віддалятися.

Юрко дивився за ними, довго дивився — і йому пригадалося, що тою польовою доріжкою завжди вирушали з дому його брати...

1978 р.

Нескорена

Конгрес закінчився, і його учасники розходилися додому: хто до того ж міста, хто до інших міст України, а хто й до інших країн — конгрес був міжнародний.

Старенька професорка в старих окулярах у тонесенькій оправі, з поношеною і майже порожньою сумкою, в якій були лише паспорт з якимись посвідками, великий ключ від маленької кімнатки-квартири, носовичок та кілька пігулок на всяк випадок, — крокувала від будинку університету пішки.

Місто вона знала ще зі студентських років.

Протягом півсторіччя від війни вона в ньому майже не була: з ровесників не пережив ніхто, нових знайомих вона вже не заводила, а нині — часу до від'їзду поїзда було досить, то вона, не задумуючись над питаннями часу чи простору, чи над іншими подібними питаннями, крокувала парком пішки, щоб рухатися, а не стояти на місці.

Нинішній день пройшов для неї спокійно.

Вчора, після її виступу на велелюдному конгресі та після несподіваних та зайвих, як на неї, аплодисментів, їй довелося довго відповідати на запитання та пояснювати зацікавленим молодим колегам, якими шляхами вона дійшла до своїх “несподіваних” висновків, а сьогодні вже знову все увійшло у норму, і вона з почуттям добре виконаної праці, — що й вона дечому навчилася й іншим розповіла про результати своєї довгорічної роботи, — від засилля почуттів, вражень та спостережень та й усього пережитого втомлена й слабка, не поспішаючи, йшла та йшла.

На недалекій відстані перед собою понад людські голови вона помітила три великі букви над собою, — напевно, назва якоїсь фірми чи установи, — за якими значно меншими буквами слідували якісь слова, які на таку відстань вона ще не змогла прочитати. А перші букви, ті великі, вона прочитала: М Н М. Ті букви, трохи нібито готично вузькі й сухі, трохи барочно приzdоблені, у всякому

разі вони з самого початку робили враження чогось поважного, навіть художнього та старовинного.

Коли старенька пані професорка підійшла ближче до напису, що виходив понад хідник до вулиці і прочитала “Музей Національного Мистецтва”, вона зразу пригадала той будинок і тут же вирішила відвідати музей. Може, він нагадає їй щось з її молодості, коли вона не раз заходила в нього, може, вона побачить в ньому дещо з того, що бачила й пережила сама, а головне, вона трохи таки відпочине у ньому.

Підійшовши до під’їзду солідного старовинного будинку, професорка завершила до нього, біля віконця каси у напівтемному коридорі хотіла купити вхідну картку, та їй сказали, що для пенсіонерів огляд музею безплатний, вона трохи з приємністю, а трохи здивовано-засоромлено чемненько подякувала за таку повагу до старих людей, тут же в касирки залишила свою майже порожню сумку, — оскільки, з огляду на літній час, гардероб не працював, а заходити в музей з сумками не годиться, — і піднялася по сходах на другий поверх музею.

Вартова, майже така ж старенька, як і вона, сиділа зразу біля дверей першого залу та так, щоб їй було видно і тих, хто піднімався по сходах у музей, і тих, хто оглядав перші зали. Побачивши подібну до себе пенсіонерку, вона не піднялася зі старого висидженого крісла, щоб попросити та надірвати вхідну картку, а сама відвідувачка, яка відразу зацікавилася музеєм, теж не звернула особливої уваги на вартову і пішла всередину музею.

Бабуня-вартова слідувала за тим, як бабуня-відвідувачка повільно, уважно й зосереджено пройшла першим і другим залами і, ніби злякано, зупинилася на початку третього, як тільки зробила в ньому кілька кроків.

“Знову вона, наша Нескорена”, — сконстатувала для себе вартова, нітрохи не сумніваючись у своїй правоті, бо за роки й роки служби в музеї вона вже не раз була свідком того, як майже кожен відвідувач, навіть той, що думав лише пройтися чи навіть лише пробігти музеєм, зупинявся саме тут, на початку третього залу, подовгу вдивлявся в постать тої чарівної і чаруючої напруженої дівчинки, видобутої з біленького та гладесенького мармуру, і

довго не міг зрушити з місця, щоб продовжити оглядати дальші експонати музею. А були й такі відвідувачі, зокрема між старими людьми, які на тому місці й закінчували оглядини всього музею. Вже зачиняли музей, вже й вимикали світло, щоб дати відчуття відвідувачам, що пора кінчати огляд та виходити, а вони сиділи, немов забулися, і, не соромлячись, а може, навіть не усвідомлюючи собі того, водили хустинкою по обличчі, витираючи втомлені, а може, й зволожені очі.

А після випадку, коли одна старенька не винесла всього того, що нагадувала їй ота статуя й зомліла, дирекція музею поставила у тому залі лавочку, щоб старші люди могли присісти, надивитись на “як на живу” страдницю-статую та пережити разом з нею всю її боротьбу чи й самим легше зносити свої страждання та переживання від поглядів на неї.

Бабуня-відвідувачка зігнулася трохи, щоб не впасти, сперлася на праву знесилену руку та й опустилася повільно на лавочку, не відриваючи очей від того, що її так заворожило і від чого їй, старенькій та втомленій життям, зробилося зле.

Крізь зволожені очі замиготіло якесь страшне полум'я, десь сотий раз з'явилися перед нею тамті давні голі, худі й перелякані жінки, тамті малесенькі й безпорадні діточки, тамті нелюди, але й тамтой песик, — та вона трималася лавки обидвома руками і таки втрималася від знепритомнення та навіть трохи отямилася.

Та вона і на цей раз не змогла цього зрозуміти, хоч сама все те бачила й пережила, і з того часу весь час бачить все те перед собою..., та ще бачить з такими подробицями, — зі звуками, пахами, жахами, собаками, що важко знайти початок всьому тому, поіменувати все те бодай трохи зрозумілими людськими словами.

А бачить вона все те всім своїм еством, ніби воно сталося лише вчора, лише тепер, тут же.

... Якась дика запустіла яма, незрозуміла, повна дров чи якогось сміття, туди ллють щось смердюче, ще і ще ллють і регочуть. Довго ллють, весь час регочуть і знову ллють..., і кидають дрова..., і знову регочуть. А довкола ями трясуться від страху й від зими жінки, голі жінки, некрасиві, погорблені, перелякані, з дітьми на руках, ...а за спинами жінок високий пліт, а ті нелюди підпалили ті дрова

і те пальне і тиснуть тих жінок у вогонь, у те полум'я, що, мов божевільне, піднялося вже вище голів тих жінок, ...та ще й собак цькують на тих жінок, та ще скаженіють, що ті жінки самі не хочуть падати у вогонь, та ще, — весь час! — регочуть над усім тим пеклом, що його сотворено людськими руками, людським нерозумом та людьми з незбагненною звірячою звироднілістю.

... А в неї на руках дитина, донечка, Василинка, всього кілька місяців, ...і вона всіляко опирається, тиснеться спиною до непіддадного плоту і хоче витримати, пережити все те, навіть перемогти над усім тим, зберегти не так себе та свою дитинку, як пам'ять про неймовірне і немислиме, про яке люди мусять дізнатися..., мусять знати..., щоб ніколи більше... Вона, може, й скочила б туди, у той вогонь, — була й така думка в неї, — навіщо жити таке життя! — і своїй дитині вона не бажає такого життя, але ж хтось мусить..., хтось мусить витримати й пережити, й розповісти людству...

... А тоді прискочив до неї той нелюд, з дивними залізними табличками на грудях та при медалях, одним шмагом вирвав їй дитинку, — вона навіть сама пустила Василинку, щоб не спричинити їй болю, бо він виривав з її рук, немов якусь ганчірку чи шмат чогось неживого — і тут же з розгону кинув те немовля за себе у вогонь. Та кинув якимось так, що дитинка упала саме там, де ще не горіло, де ще не шаліло полум'я, а тоді його песик, навчений, видно, охороняти все живе чи приносити панові до ніг все, що той кине, скочив у ту яму, взяв ту дитинку за сорочечку, за льолю, і вискочив з нею з ями та поклав її, щасливий, до ніг панові,.. та ще й присів на задні лапки, а передніми помахував перед ним, сподіваючись похвали та подяки від свого пана за таку службу.

Та до пана тоді ніби сто чортів увійшло!

Вже до того він поведив себе як найлютіший звір, а тепер й зовсім озвірів. Та ж він робить усе, щоб вигубити, знищити те плем'я рабів, яке заважає його расі запанувати над світом, а воно, дурне псисько, ризикуючи життям, скаче у вогонь і рятує те щеня, жидівське чи слов'янське, — яка в тому різниця!

Той нелюд не міг собі уявити, не міг зрозуміти такої поведінки свого песика, отже, й не міг пробачити отому собаці таку дурість

і таку підлість!

Бабуня не тільки пам'ятає, але й до сьогодні видить, як він, — той нелюд, — витяг пістолет і вистрелив у свого аж дотепер вірного друга, який “зрадив” його.

Прострілений песик не встиг навіть здивуватися з такої поведінки і з такої “вдячності” свого пана, охляп, прикривши своїми лапками, ніби захищаючи її, ще живу дитиночку. Тоді його пан, загубивши останню краплю людського у собі, вистрелив ще раз у них обох.

Світ перестав існувати.

Жінки ніби самі почали скакати у той страшний смертельний та всепоглинаючий вогонь. Проте вона вже нічого не виділа і не чула...

Для неї настала безкінечна темна ніч.

Після всього того пекла люди відтягли її від згарища, вона отямилась і вижила, проте ні луна від пострілів, ні пекельна темна ніч й досі не минають. Для неї дотепер не прояснилося боже небо, хоч сонце ходить по ньому і сунеться, але калікою, по своїй виходженій, проте напівмертвій дорозі...

Бабуня-вартова посиділа ще трохи, щоб дати бабусі-відвідувачці подумати про своє, а тоді піднялася, постояла трохи, поки врівноважилося її постаріле тіло, і попрямувала до відвідувачки, щоб допомогти їй отямитись й не дозволити переживати такі нестерпні муки.

“Видно, і в неї було нелегке життя, — подумала бабуня-вартова, бо протягом років переконалася, що найбільше впливає той напружений холодний мармур саме на тих, хто, подібно тій Нескореній, і сам немало витерпів у житті.

Вона повільно, лагідно і майже непомітно увійшла у зал, переконалася, що старенька відвідувачка справді повністю полонена поглядом на повну напруги мармурову дівчинку, як вона й передбачала, і сама тисячний раз подивилася на їхню Нескорену.

Вартовій захотілося поздоровкатися з відвідувачкою та заговорити до неї, як вона не раз робила, коли опинялася в такій ситуації, та стримала її від цієї звичної для неї поведінки якась особлива завороженість та зосередженість присутньої людини.

Як тільки вартова глянула на їхню Нескорену, хоч вона до подробиць знає та й іншим вже роками розповідає її історію (та ж і сама вона просиділа перед нею та, власне, разом з нею, не одну денну чи вечірню, літню чи іншу годину), на її молодому і ще не зовсім розквітлому і не повністю сформованому до дівочої краси свіжому тілі вона тут же, — котрий вже раз! — побачила й відчула ту неймовірно зосереджену волю вирватись з неволі, хоч міцна мотузка зв'язувала їй руки, ту саму напругу, ту саму зосередженість всіх її сил, ту саму силу волі визволитись, перемогти і стати вільною людиною, — і вільною, і людиною! — якою та статуя дивує світ від свого виникнення.

За десятиріччя німого життя тої статуї в їхньому музеї ніхто не прагнув визначити, чи та дівчинка-статуя була українською полонянкою десь у далекому турецькому гаремі, чи негритянською або індійською рабинею якогось гнобителя-пана, чи, не дай боже, одною з мільйонів поневолених у страшних концтаборах, — хоч вона стоїть тут, у музею, значно раніше, ніж з'явилися на обличчі землі ті страшні пристанища неволі, — проте кожен, хто бодай одним-єдиним поглядом помітив її, відразу зрозумів, що то є поневолена людина, яка за своїм природним призначенням не може знести свого поневолення і попри все, чи їй вдасться або не вдасться перемогти, вона з усіх своїх сил постійно й безперервно бореться за своє право на вільне людське життя.

Старенька відвідувачка, яка трохи отямилася від забуття і відчула, що до неї хтось наблизився, не витримала далі мовчати і в своїй безпорадності та у своєму великому й щирому бажанні допомогти тій дитині з якимсь притиском прошепотіла:

— Біднесенька..., як би їй допомогти..., бо може не витримати... З останніх сил вона...

— Витримає... і, мабуть, таки переможе... Вона вже не раз перемогла... Коли людина дуже хоче й витримає у своєму прагненні, то вона й непосильне осилить..., все переможе..! Інакше нас уже давно не було б на світі... — підтримала старенька вартова стареньку відвідувачку, розвіяла, бодай трохи, її побоювання та й вселила в неї краплю віри й надії на перемогу волі над неволею.

Обидві бабуні майже одночасно дивилися на те, як грубий

мотуз міцно вривався в молоденьке тіло Нескореної, але й він не зупинив ту дівчину в її намаганні визволитися, бо вже не витримала напруги й тріснула половина мотуза, і два розірвані кінці тої половини стирчать, мов перелякані, вгору, а на змученому обличчі дівчинки, де дотепер переважали гнів до рабства і ненависть до неволі, непокора й наснага перемоги, тепер з'явилася також іскорка надії, передчуття радості перемоги, майбутньої волі, — сонця й вітру! Дівчинка тремтить від болю, від напруги, але й від сподівання, і присутні у залі співчувають їй, зосереджуються та напружуються й вони, разом з нею, — так їм хочеться допомогти їй!

Обидві бабусі ще трохи помовчали, а тоді вартова запропонувала відвідувачці піти з нею у її комірку й пригубити трохи чаю.

— То допоможе, — додала вона та й сама пішла першою поперед відвідувачки.

Професорка оглянулася на Нескорену, навіть підійшла до неї, погладила її, затримала свою холодну руку на тому місці, де безжалісна куля хотіла прострелити молоде нескорене серце й вищербила в гладесенькому мармурі невеличку ямку, мов невеличку жовтувату квітку гострої поверхні, і пішла важким повільним кроком.

Відвідувачка хлипнула свіжого гарячого чаю і їй трохи полегшало. Здалося, що горнятко чаю від подібної до неї старенької зняло з неї частинку незносного тягара. Господиня ж не знала, як почати розповісти їй про долю їхньої Нескореної.

Їй здалося, що в неї не вистарчить слів..., не була певною, що знайде потрібні слова... Здавалося, що нехай би вона розповідала про своє тими найстрашнішими, найтяжчими та найболючішими словами, ті слова не зможуть передати тої нелюдності, того болю й безпорадності, які запанували тоді в їхньому музеї, на тому нещасному місці, де оті пани в наблисканих шкірнях, в парадній сивуватій формі, з різними бляшками-позлатками та чорними хрестами — символами смерті, розперезувалися звірами-нелюдами та вершили своє сатанинське дійство.

Вона й сама досі не змогла зрозуміти скоєного, хоч сама, на власні очі, “все те” бачила та пережила, і з того часу “все те” весь час бачить перед собою ніби воно сталося лише вчора, лише тепер,

тут же, з такими подробицями, — зі звуками, пахами, жахами, собаками, та все-таки важко знайти початок всього того, поіменувати “все те” бодай трохи зрозумілими людськими словами.

Господиня ще хлипнула трохи свого чаю — і розповіла відвідувачці, як розповідала багатьом, хто перейнявся долею Нескороної і хотів послухати про її долю.

— ... Йшла війна, понаїхало їх, звірів, — освічених, гарно одягнених, мов саранчі, — і у вільний час заходили вони навіть у театри, музеї та галереї.

Проте завжди від них, від кожної групи їхніх відвідувачів, великий страх ішов. Приходили купками, усі у скірнях, купували білети, роздягалися, все вішали на вішалки, як усі культурні, — і заходили, — інколи веселі, зі сміхом, та переважно сухі, стримані. Роздивлялися уважно, перешіптувалися тихо, дещо сприймали як екзотику, дещо з подивом чи й захоплено, а ось тут, перед нею, мінялися до невпізнання. Тужавіли, — як гній на морозі, леденіли, — як стовпи-сталактити, аж страх з них помножувався до максимальної міри, — а от одного разу один з них, такий високий, стрункий, з усякими там позначками на плечах та з медалями на грудях, ніяк не міг відірватися від неї, від нашої Нескороної. Саме від нього найбільший страх йшов! Його очі налилися злістю та ненавистю не тільки до неї, але й до усіх нас. Він одразу забув, що то лише мармурова статуя; він тут же зрозумів, що “вона” — вільна людина, що “вона” ніколи не скориться, а буде боротися до кінця і наперекір усьому переможе.

Його кумпани пішли далі, а він стояв, видно, не міг погодитися з тим, що хтось не хоче коритися їм і бути рабом. І коли вчетверте вернувся за ним якийсь вищий офіцер, — бо на звертання інших він не зважав, і таки порядно накричав на нього, — вони не любили, коли хтось відокремлювався від гурту і вештався один, боялися все-таки за свою шкуру, — тоді той нелюд витягнув з кишені пістолет і вистрелив їй, — самі видите — прямо в серце.

... Якась яма..., туди ллють пальне..., запалюють... і регочуть... А довкола ями — голі жінки, ...а за спинами пліт., а ті нелюди тиснуть жінок у вогонь, ...та ще й собак цькують на них, та ще й

обурюються, що вони самі не хочуть падати у той вогонь.

... А в неї на руках Василя, ...і вона опирається, тиснеться до плоту і хоче витримати..., пережити все те, зберегти не так себе та свою дитинку, як пам'ять про те неймовірне і немислиме, про яке люди мусять дізнатися..., мусять знати..., щоб ніколи більше... Вона, може, й скочила б у той вогонь, була й така думка в неї, — навіщо жити таке життя! — і своїй дитині вона не бажає такого життя, але ж хтось мусить..., хтось мусить витримати й пережити, й розповісти людству, щоб воно знало, до чого воно дійшло...

... А тоді прискочив до неї той нелюд, теж з позначками та при медалях, вирвав їй дитинку..., а тоді його песик..., песик..! А його пан, — той нелюд не міг зрозуміти... витяг пістолет.. і вистрелив у нього...

... Світ перестав існувати.

... Настала безкінечна темна ніч. Дотепер не прояснилося повністю боже небо, хоч сонце надалі ходить по ньому і сунеться, але калікою, по своїй виходженій, проте напівмертвій дорозі.

Бо нелюди все ще стріляють у Нескорених...

Перемога

Зранку то було легше.

Прокинулася я немов перед важливим екзаменом. Однак у школі є плани, програми, підручники, є професори, — там була Ольга Михайлівна, яка одночасно вимагала, але й допомагала, заспокоювала.

— Після того, як я бачила вас уперше у терені, — заспокійливо й підбадьорююче мовила вона у перерві між підсумковими екзаменами, — я остаточно переконалася, що ви успішно подолаєте усі та й усякі перешкоди. Від бабуні, яка, здавалося, неспроможна була зв'язати два слова, ви добували таких пісень, таких розповідей, що їх прямо з плівки можна було знову пускати у народ... Ви до кожного знаходили свій підхід... Ви, може, й не стільки знали, як розуміли...

Ой, Ольго Михайлівно, Ольго Михайлівно, — то була школа, друзі, люди, які хотіли навчати й допомагати, а це життя!

Встала я сьогодні вранці, — сонце ще, напевно, спало у своїй теплій постільці, ще навіть, може, доярки, які мали подоїти всіх тих віднині моїх Красуль, Кешуль, Малин, спали, а я вставала! Не могла я спати, як перед екзаменом...

— А скажіть нам, колегине, яку ви могли б назвати різницю між соціалізмом і всіми тими мріями про щастя, які ви тут проаналізували; щось таке, чим соціалізм виразно, на практиці, відрізняється від усіх попередніх мрій людства про щастя?

— Напевно, не вгадаю точно вашу думку, товаришу професор, але я переконана, що соціалізм знайде не тільки відповідну теорію, але й відповідну форму, яка саме допоможе йому зреалізувати віковічні мрії людства про щастя...

— Точно, саме це і я мав на увазі, колегине. Дякую, більше запитань в мене немає...

— А крім того, я б хотіла додати, — найсимпатичнішим у соціалізмі мені видається те, що він завжди і при всьому ставить у центр уваги людину; — не маєтки, не родовід, не титули, функції, а людину, її працю, її гідність! І я гадаю, що при такій постановці питання соціалізм мусить перемогти, — та ж він бореться за людину! І саме тому він може повністю розраховувати на підтримку людей...

— Добре, прекрасно сказано, пишу вам ще одне “відмінно”, здається, останнє в нашому університеті. Отож, пускаючи вас у життя реалізовувати наші спільні мрії, зокрема там, у ваших Карпатах, де є немало всяких додаткових завдань і труднощів, — ота спадщина від попередніх режимів! — бажаю вам всяких гараздів у наповнюванні людських мрій конкретним людським щастям, — правда, колеги?

Боже, хіба все те було?

Сьогодні вранці я встала, сполоснула лице холодною водою, вдяглася у найстаріше своє вбрання, щоб мене мої корови не налякалися, — надворі йшов дощ, взулася у мамині — гумові, а шкірні — моя філологічна освіта й тут дає про себе знати — і з величезною палицею в руках, як Мойсей, прадід Чех чи наш Сковорода, тільки жінка, хоча й у штанах, маленька, тендітна жінка, — боже, як давно ніхто мене не цілував! — доктор філософії, пішла зганяти артільних корів у рідному селі, навертати череду в поле...

Уперше, та, мабуть, не востаннє!

Та зранку все те було легше!

Сьогодні у селі не встають люди так завчасу, як колись! Встали лише доярки та кілька чоловіків, — організаторів сільського господарства, — інакше село ще спало.

Але тепер!

Сонечко вже давно прокинулося й викотилося по найкрутішому ґрунку високо в небо, вже встигло осушити холодну ранкову росу; корови вже втихомирилися, ніби їх хто поприпинав до землі, по селі, напевно, вже снує повно людей, а мені так чи так доведеться гнати рогатих цілим розлогим селом аж у корівник, побудований нижче села.

Можна б, на всяк випадок, уникнути цього видовиська, можна

б попросити мого симпатичного помічника, щоб він погнав корови селом, а мені самій садами, садами, аж у корівник. Але ж як завтра, післязавтра? А врешті-решт — навіщо уникати, чого уникати та й кого? Людей?

Симпатичний молодий циган, мій помічник Панга, парубок саме таких років, які не залишають жодних сумнівів про силу його обіймів та його темперамент, стоїть тут, поруч мене: на ногах в нього модерні міські туфлі, високі, майже як мої шкірні, з витягнутим тонким носком і майже на високих зап'ятках; джинсові, тіснуваті як на його атлетичне тіло, ногавиці, яскраво-жовтий ролак зі шкіряною пов'язкою на шиї, коротка, лише до пояса, теж джинсова куртка поверх ролака, на голові чорний, не новий, але ще формений капелюх з широкими крисами — зразковий карпатський і циганський одночасно — ковбой! Просто — легінь!

Однак здивував він мене сьогодні неабияк!

Довкола мене корови, водночас тут пахне вранішньою травою і свіжими лайнами, сама я одягнена гірше від будь-якої сьогоднішньої циганки, та в голові мені ходять все ще мої школовані думки.

Читала я зранку трохи про сербський епос, а Панга завернув корови, тихо й непомітно підійшов до мене і, зупинившись на відстані кількох кроків, зосереджено дивився на мене.

Спочатку я не помітила його.

А коли відчула на собі пильний погляд і швидко крутнула головою в його бік, наші очі зустрілися. Мені стало якось ніяково — і я, ні з того ні з сього, простягла йому свою книгу:

— На, подивись!

Чорні й великі його очі й надалі прямо дивилися на мене з-під ще чорніших густих брів — і він повільно, без найменшого вагання відповів мені:

— А навіщо?

— Почитай трохи! — спонукала я його, думаючи, що він просто не цікавиться книгами, та ще й у полі. Якись інші причини, через які він не хоче навіть подивитись на книгу, мені й у голову не прийшли: культурна країна в серці Європи, сімдесяті роки двадцятого століття, молода й здорова, навіть красива людина — руки в нього були зложені на грудях, вагу свого тіла він переніс на одну

ногу, а друга була відсунута трохи вбік, голова схилена злегка на плече — і щоб він та не знав читати?

Та він сам зізнався в тому. Просто, без сорому, дивиться на мене й каже:

— Я не вмію читати.

Я розгубилася. Він — ні! Надалі стоїть поважно, навіть величаво, як частина тої природи, в яку він так органічно, наперекір сучасному міському одягові, вписується.

— Знаєш що, Панго, — кажу до нього, трохи подумавши. — Я навчу тебе читати й писати, протягом літа... Він, не зрушивши з місця, не змінивши пози, не ворухнувши навіть бровою, каже мені:

— Ви що, тітко, шалені? Та коли мене учитель не навчив, школований, то ви мене хочете..?

В перший момент мені страшенно закортіло розреготатись. Так, від душі, на повен голос, на все поле, розреготатись, щоб мої корови перестали пастись і, здивовані, повертали до мене свої морди, щоб від мого реготу, ніби від грому, відлунювало в навколишніх лісах, так, щоб від того реготу в мене розболівся живіт, щоб мене залляли сльози і щоб я сама довго не могла щямитись від того реготу! — стільки в тих його словах було щирого й смішного, несподіваного, комічного, але й трагічного!

Однак уже в наступну хвилину я робила все для того, щоб навіть не посміхнутись. Я не могла, не сміла вибухнути сміхом! Він же, мій дорогий помічник, нітрохи не винен у тому, що прийняв мене за людину без освіти, без ремесла, трохи, може, й ліниву, щоб напружувати розум і йти на складнішу роботу, за людину, котра, щоб усе-таки щось робити, якимось забити вільний час і разом із тим не відірватись від світу, в якому стільки красивого й цікавого, зголосилася пасти сільських корів!

Сам він був з недалекого села, моєю долею він ніколи не цікавився, нічого про мене не знав, а з управління йому просто передали: “Панго, з понеділка прийдеш корови пасти, як і той рік!”

І він прийшов, як і торік. Та замість діда Шепітки — зустрів мене.

Я таки втрималася від сміху!

Певно, я почервоніла, певно, моє лице страшенно мінялося протягом якоїсь півхвилини, — він, мабуть, помітив, що зі мною твориться щось ненормальне, та я таки втрималася від реготу! І ми нічого більше не сказали собі.

Мені тут же пригадався мій виступ на міжнародному конгресі в Бухаресті, під час якого до мене з питанням звернувся головуючий професор Кучеренко, а я, не зрозумівши його репліки, подумала, що припустилася чогось поганого і вже було страшенно налякала, як тут же моя сусідка, що сиділа у президії поруч, пояснила мені справу — і я намагалася не червоніти і не лякатись, а зістати спокійною, як і перед запитанням професора. Мені це майже вдалося, хоч присутні делегати, напевно, спостерегли моє замішання.

Я поволі відвела очі від спокійного й глибокого погляду свого помічника, проте й не дивлячись на нього, бачила його смагляве спокійне обличчя, його виразно окреслені губи, особливо чорні, глибоко посаджені очі. Навіть у поношеній і потертій джинсовій куртці, у старому, хоч і знову модному чорному капелюсі, він був симпатичним і навіть красивим здоровим парубком.

Майже як мій колишній чоловік.

Роками той крутився довкола мене, та ніколи відверто мною не цікавився. Аж коли моя праця перемогла на загальнодержавному змаганні студентських наукових робіт і мене було вислано на міжнародну студентську конференцію у Краків, а для цього потрібна була печатка шкільної організації ЧСМ, він — голова тої організації, помітив мене. Власне — не як людину чи бодай дівчину, а як успішну студентку, перед якою відкривалася наукова кар'єра, — навіть не успіх, а саме кар'єра, як він зауважив.

“Значить, ти перемогла над усіма в цілій країні і йдеш перемагати на міжнародний форум? — запитав він, здивований, і своїми великими сивими очами вивчаюче ходив по моїй постаті, по тій невеличкій частині мого тіла, яку було видно з-за столу, за яким він сидів з одної сторони, а я — з протилежної. — Ти там роздивись що і як, — продовжував він, аби тільки щось сказати, а його очі, насолоджуючись, паслись на мені, на моєму невеличкому почервонілому обличчі, на моїх грудях (так нині мої корівки тепер пасуться на зелених горбочках), а думки його, напевно, вже тоді підраховували вигоду від такого зближення, — а потім зайди і про

все розповіси! Досвід інших нам треба переймати!”

А коли я повернулася, зайшла і нагадала йому про досвід, він довго не міг зрозуміти, чого я від нього хочу. Він зовсім не запам’ятав мене, забув про потребу переймати досвід і лише після того, як нагадала: я — та, що перемогла на домашньому конкурсі, а в Кракові мою роботу теж було визнано одною з кращих, — він отямився.

— А, перемога! Якже, якже, пригадую! — вигукнув він і тут же знову впився в мене своїми очима і знов уже міркував про вигоди від знайомства з успішною студенткою.

Він подав мені руку, привітав з перемогою, побажав мені й надалі такої блискучої кар’єри — йти життям, перемагаючи всіх! — тут же прийняв рішення влаштувати бесіду із студентами, сам взявся за її організацію, сам вів цю зустріч на факультеті і вперше провів мене з тої бесіди в гуртожиток, в якому він теж жив, пішки, вздовж Влтави...

Дурна я була тоді, нічого в таких речах не тямилася, бракувало досвіду в тій області, як сказав би мій функціонер, все з дідами та бабусями зустрічалася — через них наше життя вивчала...

— Баб, скільки вам років?

— Гадайте!

— Шістдесят?

— Шістдесят сім!

— А що робите?

— На дружстві роблю.

— А що?

— Корови дою.

— А коли лягаєте?

— Та, в єденацятій вечур.

— А коли встаєте?

— Та.., о третій рано.

— А скільки тих корів?

— П’ятнацять.

— А як їх доїте?

— Руками.

— Скільки заробите?

— Двасто корун. А повічте, пані, то мало чи вельо?

— Мало, дуже мало! А руки вас не болять?

— Болять, а кому повім..?

... но, а він скористався з того: розкривав переді мною мое майбутнє! Він говорив про потребу продуманої дії, про потребу знайти перспективне місце, про потребу добре вийти заміж, — сам він теж походив з нашого краю, проте не любив признаватися до того факту, соромився за нашу відсталість, лякався проблем, які потрібно було вирішувати в житті, — а я їздила по наших селах...

— Мамо, ховайтеся, хтось іде!

— А я не втікала, в кухні-м гостя почекала, привітала.

— Ви сама?

— З дітьми, як видите.

— А муж де?

— В гарешті... сидить... А от синок його, п'ятнадцятирічний, в поле щодня ходить, зелену травку косить...

— А нянько?

— Він листа пише... дітям..., аби вони мене як магір просили, аби я довірну справку йому надіслала, аби його з гарешту пустили.

— А що ви дітям сказали?

— Повіла-м, жеби так нянькові одписали, жеби він матері довірного листа написав, же ліпшим няньком буде...

... а під час перебування у місті, навіть в час наших побачень — мріяла'м знову про зустрічі з тими сільськими людьми.

Отак я й заміж вийшла, за мого функціонера.

Жили ми непогано, та все-таки не так, як думалося. Свої обов'язки до нього я знала, денні й нічні, він жив більше своїми функціями, я — більше своїми дідусями та бабусями; отже, жили ми більше поруч себе, ніж собою. Моє життя визначали особливості теплого літнього й холодного зимового періоду, коли я записувала між людьми й опрацьовувала вдома оті пісні, казки, перекази, ворожіння, заклинання, що непоміченими перлинами так щедро порозкидувані в житті народу; його життя визначали особливості звітних і виборчих періодів, коли він писав довжелезні

звіти, готував збори і готував себе до нових функцій, і так-то воно йшло, наше життя, роками. Встигли ми й за кордон відскочити, у морі покупатись, навіть синів, тільки двох, приголубити — і все ніби гаразд!

Коли я за кордон, на конференцію якусь виїжджала, — він на роботі чи то скаржився на мене, чи то вихвалявся мною, розповідав про свої труднощі — сам мусить усе встигнути, — а по суті був радий, що може похизуватися перед іншими.

— Тітко, тітко, гибайте гев!

О, мій Панга, стоїть на вершечку гори, мов невиявлений чи новоявлений Довбуш, освітлений сонцем, і кличе мене до себе!

Корови пасуться, втихомирились, розійшлись по убочі і ніби повпиналися до землі.

Рушаю з місця, піднімаюся на гору, наближуюсь до Панги — він стоїть просто — урочисто й величаво; його руки спокійно лежать навхрест на товстій довгій палиці, що стоїть перед ним десь за півметра; одна нога трохи висунута вперед — весь мов пам'ятник новій професії соціалістичної дійсності — пастухові артільних корів!

Що він від мене хоче, чого кличе до себе?

— Посмотрьте..!

Дивлюсь, довкола нас у мовчазному спокої лежать, ніби ще не прокинулися, неглибокі долини, за якими знову піднімаються горби, ґруні, невисокі, не дуже й круті, та такі тяжкі, коли весною, літом чи восени потрібно прямо вибігти на них й сіяти, грабати чи копати.

Вкриті ніжною зеленню, вимиті свіжим ранковим весіннім дощиком, майже з половини вкриті лісом — густим сосновим спереду, рідким березовим збоку й могутнім буковим ззаду — немов величезною напіввідкинутою ковдрою — мовчать вони у своїй величі, бо їм нема потреби щось казати. В окремих долинах ще трохи слідно легкого ранкового туману, що додає всій околиці спокою, тиші, краси...

Дивлюся, глибоко дихаю, та все ще не знаю, чого кликав мене Панга до себе. Обводжу очима околицю й зупиняю нарешті свої

очі в його чорних, глибоких, немов уся топлюся в них.

Він дивиться на мене лагідно і, помічаючи в моїх очах запитання, додає, щоб пояснити:

— Красиво як!

І знову я здивована своїм помічником, і знову вирішую не дати на собі й знаку того здивування! Бач, неукій циган, а красу він помічає, та ще й звертає увагу другого на неї!

Дякую, Панго, що покликав! Мій функціонер ніколи б не подумався до такого! Натякнути про ключі, про гроші, нагадати про кюфри чи сумки, про видатну особу поруч, яку не сміємо не привітати, — це все він встигав зробити, проте звернути увагу на красу ні сам не встигав, ні мене не попереджав.

Навіть квіти до дня народження чи до інших ювілеїв він або зовсім не приносив, або приносив їх, соромлячись за такий непотріб, за такий пережиток. Він тикав їх у мої руки, ніби казав: “На, тут маєш оте квіття, і дай мені спокій до дальшого ювілею!”

І не кликав мене ніколи до себе на роботу, на їхні гуляння, екскурсії, зустрічі — боячись, напевно, що я могла би буркнути там щось такого, недоречного, просторікого, що у тому їхньому середовищі могло б сприйматись за крамолу й могло б пошкодити його репутації.

— Смотрю на вас, пані, слідкую за вами, та й так не знаю, що робити, щоб ви і до мене тицьнули отим вашим огірком...

— То мікрофон, вуйку...

— Та нехай і мікрофон, та я роздумую над тим, чому ж то ви лише про старі часи розпитуєте? Все старе називаєте забобоном, пережитком, — а запикуєте! — ...і як баяли, і як гноівку пили, і як у чортів вірили... колись! А про сьогоднішні забобони й пережитки? Про них знову аж через сто років..? Чому, власне?

— Бо про нові забобони, про свої, вуйку, власні, сучасні ніхто не хоче розповідати. Навіть признати, що й такі є — ніхто не хоче. Сьогодні — що не слово, то відкриття, вуйку, так ми сьогодні про себе думаємо...

— А ви спробуйте! Або так повім: треба й старе вивчати, щоб знати, як ми жили, адже без коріння не росте жодне дерево, жодна травка навіть, але й наше життя не треба обминати увагою.

— Ну, добре, вуйку, я перемотала плівку, вставила нову — говоріть! Прошу!

— Так одразу?

— Так!

— З моста допроста?

— Просто!

— Лем не знаю, чи ня добрі зрозумієте, чи не будете мати біду?

— Починайте, вуйку, бо подумаю, же й ви з тих, що лише старі часи знають критикувати.

— Та коли так, та почну ...Та я, власне, вас хотів запитати, чому ми видиме смітко в чужому оці, а у своєму навіть колоду не хочемо видіти?

— Простіше, вуйку, бо так ми ніколи не договоримось.

— Та то маєте так: колись жид привіз у село, може, навіть не соту частку того, що привозить нині наша держава. Жидів уже давно нема, а скільки крику про ту колишню жидівську палінку. А сьогодні тої бетеги продаються гекта! А наша хіба ліпша? Вона хіба не дурманить, не вбиває? Не нищить людей і маєток? Та ж коли ті наші теперішні торгівці розумні, а нерозумними вони не мають права бути, то мусять знати, же в кожній пляшці палінки нещастя сидить! Бухнаки, плач, хворота, розводи, каліки, нещасні жінки й діти! А про те чому ніхто не звітує? Чому тим ніхто не хвалиться? То лише успіхи наші, лише телевізори, холодильники, нові доми? А те, як зароблені гроші втечуть долі горлом, як повертаються часто нещастям до наших нових домів, у формі гектолітрів палінки — то хіба імперіалістична пропаганда? Га? Ну, що ви на те? Змажете — і нікому ні слова?

— А ви що порадите?

— Що я пораджу, що пораджу! Що я знаю порадити! Пробачте, що я так на вас насів, але, повірте, болять мене оті наші сьогоднішні забобони, дуже болять; та ж ми не тільки не викоренили не одне минуле зло, не тільки не обмежили, але ми ще й помножили його нераз, возвели те зло на небувалу доти висоту, соціалістичну, так би повісти!

— От ви про що, вуйку, — а я думала, ви на щось своє, приватне будете скаржитись...

— А хіба то не наше? Не важливе? Не страшне?

— Ой, дуже навіть, вуйку, дуже!

Ось так я і жила: тіло — у місті, а душа серед тих моїх дідів, бабусь, що так несподівано ставили перед нами такі несподівані запитання!

Йдеш заболоченою сільською вулицею, зустрічаєш таку ж заболочену в тяжких гумових скірнях тітку чи вуйка — непоголеного, з вилами чи косою у руках, а присядеш потім у вільну хвилинку до тих тіток і вуйків, до бабусь і дідів, відкриєшся перед ними і відкриваються й вони — тоді можеш читати їх, як книгу, добру, мудру-премудру книгу, повну глибоких думок і глибоких вболівань, повну суджень, поглядів, про які нам, школованим, і при всій нашій надуманості навіть не снилося!

— Чув я і читав не раз, же все на світі міняється; — виникає, розвивається і вмирає — діалектикою це нині називається, правда?

— Правда!

— Так і ви такої думки, же тепер вже інше сонце по небі ходить? І місяць інший — не той, що перед сто роками? Також і народна приказка, нехай її творили сторіччями розумні люди різних поколінь, — вже не платить? Мовчите? А я думаю, же хто од роботи відійде — все одно: од плуга, лопати чи од швайки, такий поступово не роботою жити буде, а паперами, промовами, трибунами... А человека все-таки не папір, а праця формує!

— А якщо простіше, діду?

— Простіше? Ага, ви, раптом, не розумієте! Хочу вас звідатися, чи ще платить, же політика — то панське гунцутство?

— А ви як думаєте?

— Мене дивує, так, дивує, як могли прості люди та дійти до такого правильного висновку! Кріпака били, обманювали, експлуатували, сторіччями, це правда! — але ніхто й ніколи не називав все те перед ним політикою! Ніхто йому ніколи не казав, же всі ті бухнаки, обмани й прокльони мають спільний корінь! Же походять з однакового ставлення всіх панів до робітних людей! Же кожна панська робота тяжкими бухнаками одіб'ється на хребті робітного хлопа! А хлоп все-таки роками, довгими роками зносив ту біду, але

й думав, довго думав, тяжко думав, боровся проти тої біди, робив висновки, як нині кажуть! І аж потім, десь, може, після сторічних роздумів вперше прийшов до того точного висновку! Спочатку, може, хтось один, безпорадний, сказав сам собі: “Та то політика — бога їй!” Потім, через роки, при такій безпорадності хтось інший зауважив: “Мій дідо звик було казати, же то все панська політика!” І так поступово, поволі люди творили свій розум. Поволі, але надійно! Надовго! Їздили ми недавно на екскурсію, у печери... І там нам, як про чудо, розповідали про те, скільки років, сторіч було потрібно, поки сформувався такий паруцентиметровий вапняний палець, такий цомплик у тій печері! А тоді я зрозумів: скільки то роздумів скількох поколінь протягом скількох років було потрібно, поки в народі виросло оте слово-перлина про панську політику! От що вражає. А тепер би той сторіччями оброблюваний всенародний витвір мав бути проголошений пережитком лише за те, же ще й сьогодні не одному правда очі коле?

Та як хтось хотів би одломити кусничок з того чуда, яке створила природа, так на те є суворі-пресуворі кари, — казали нам про те, аж п'ятьсто корун за кусник цомплика, — проте коли якийсь дурень назове всі пречудесні витвори народу пережитком і, мов дурний бульдозер, згорне все те без розуму у яму для сміття, такому дурневі, — а те найстрашніше! — такому дурневі нічого не станеться! Ви над тим призадумалися колись?

І так я поверталася у місто, сідала поруч поважних мужів у поважних залах, слухала довжелезні вчені промови — доповіді, звіти, реферати, повідомлення, тези, концепції, — а сама часто відлітала думками в ті свої села, до тих моїх джерел про народне життя — про його світлі сторінки й неабиякі забобони, але головне, про сенс, значення, красу, цінність і вічність народного життя; або й сиділа я у тих залах, уважно все слухала, проте сприймала все те не я, а через мене саме оті мої діди, — і тоді мені вдавалось іншими очима й іншим розумом сприймати й оцінювати всю ту тріскотню, велемовну, але неглибоку, повну порожнього шуму й завченої пози балаканину! Дивишся на такого доктора, доцента, кандидата, старшого наукового працівника молодшого інституту, як ми поміж собою часто називали отих шанувальників наукових

титулів з порожньою головою — й дивуєшся: він про щось говорить, щось засуджує, щось знову хвалить, щось доводить, щось заперечує, а ти бачиш тільки, як рухаються його губи, як напо-рожно жестикулюють його руки, а по суті він нічого не каже! А те, що каже, — кому воно потрібне, що дає, про що свідчить, чого є доказом, свідком якого розуміння життя воно виступає?

— Їchte, їchte, не ганьбтеся, і светер між тим просохне, а я вам дашту повім, таке, своє, що не дає мені часом спати...

От буря пройшла, велика, страшна, — дощ, град, вітер, громи, блискавиця, понищило уроду, поламало дерева, — але то все пройде, природа й люди то все витримають, — а знаєте, чом? Бо хоч здавалося, же гине цілий світ, все-таки цілий ряд речей зостав на своєму місці: не гнулася земля, води не потекли назад, бурю витримали будинки й люди, а мені так видиться, же і при найбільших бурях життєвих певні речі мусять зостати на своїх місцях...

— Не розумієте? Виджу, по ваших оченятах, же не розумієте. Те вам хочу повісти, же занадто багато речей підпали в нашому житті одночасно, нараз, великим змінам. Колись син жив майже так само, як і його нянько. Може, нянько орав дерев'яним плугом, а син замінив у тому плузі дерев'яний леміш залізним, але все решта по-старому зіставало. Може, інший син замість дерев'яних купив до обійстя залізні вила; інший до курної хати прибудував димовід, комин, значить, — а все інше в його житті йшло так, як і в батьковому. Інше покоління замість волів почало запрягати коней, дальше замість скіп світило свічкою, молодше купило собі лампу, ще молодше замість бочкорів потім носило боканчи — і так далі, поступово, поступово, життя постійно мінялося, та завжди потрохи...

Їкте, не дивуйтеся, люди на селі теж думають. Бо то Бог розум не тільки по містах порозкидував! Хіба можеш не думати, не лякатися і не глядати пояснень всім тим тисячам і тисячам змін, на які пішла така мода в наш час? А хіба всі ті зміни необхідні? Хіба “старе” то завжди значить “погане”? А “нове” — то хіба завжди “ліпше”? Коли б воно так було — як легко було б жити на світі! Та, на щастя, воно не так!

Сядьте тут ближче, тут тепліше.

Розумієте, все старе було провірене довгим і тяжким життям,

сторіччями! І лише те утрималося, що було просте, необхідне, красиве. Все надумане, несправжнє не прийнялося в житті — хто би з ним тягався, непотрібним!! А нині — непотріб за непотребом з'являється, бо вирішують не потреба, не розум, а мода, заробіток, плани, спекуляція.

І тому колись людина була паном того, що мала, воно їй служило, вона знала, що може, а що не сміє, що їй на хосен, а що на шкоду. Кожна дитина поступово засвоювала все потрібне для життя. Не було стільки законів, стільки розпоряджень, бо були звичаї. Все непотрібне відсіювалось, а кожне покоління поповнювало те, сторіччями надбане, якимось міліметром нового наросту. І виростав природний організм, чудо, яке варто оберігати, розвивати й збагачувати, вчитися з нього, а не знецінювати і все міняти в ньому за якусь там часто глушину. Знаєте, криком й шумом можна наполохати ворону, яка хоче вкрасти вам курятко, проте криком і глушиною нічого порядного, тривалого й потрібного збудувати не можна. А в нас того крику...

Раптом до таких думок почали прислуховуватись..! Стали допускати їх до вчених вуст, почали вбачати в них прояв “вічного джерела народного життя, народної правди і народного духа!” І коли я запропонувала поза планом отакі записки для друку, мене похвалили, ставили навіть за приклад!

Книжечка “Так думають люди” з'явилася з передмовою самого навіть Байдури, її рекомендували як приклад правильного ставлення до народної філософії; — а потім, коли за всякою думкою почали видіти небезпеку, — за всякою, бо думка кожна, навіть неправильна, це власний витвір людини, це доказ, що вона живе — бо думає! — потім ті самі думки, той самий почин став доказом продуманої підривної діяльності проти інтересів народу.

Першим прибіг мій переляканий функціонер — і без будь-яких дискусій чи пояснень вимагав від мене, щоб я публічно відмовилась від “тієї пасквілі”.

Він був на якихось зборах, де той пасквіль хтось згадував як рафінований спосіб замаскованої підривної антисоціалістичної діяльності — і тут же вимагав, щоб я написала заяву про відмову від “всього того болота”.

Не допомагали жодні доводи: “Як я можу відмовитись від книги, в якій висловлені погляди інших, конкретних людей? Навіщо відмовлятися від поглядів? Що це дасть? Кому це потрібне?” — відмовляйся, та й годі!

Коли я зігнувала його “розумну пропозицію”, “єдиний вихід”, він страшенно налякався: кудись ходив, з кимось радився і нарешті прибіг з новою думкою: треба розвестись! Заради дітей, заради наших синів, яким треба уможливити вступати у школи, все вище й вище, треба нам розвестись! Не те, щоб насправді, назовсім, а так, перед людьми, заради людей, але зараз, зараз, поки не пізно!

— Діти потребують перш за все батьків! Обох! Приклад батьків разом йти життям й зносити у ньому приємні і неприємні речі, боротись разом — це для дітей основа, — пробувала я доводити.

Та де там!

— Ти не розумієш твердої реальності! Тепер буде немилосердний бій: або ти когось, або хтось тебе! Бий краще ти, а то будуть тебе!

Аж тепер я зрозуміла свого функціонера до кінця! Зрозуміла — й жахнулася: з ким це я, власне, живу? Що за гній у нього таїться в голові під прикриттям кількох завчених фраз!

Та навіть зрозумівши свого мужа, я не могла зрозуміти всього того, що чула й бачила. Я не могла погодитись з тим, що діялось на такому величезному просторі, проте, вражена, не могла знайти ні розумних протиаргументів. Лише записки моїх дідів кидали якесь таке світло на всю ту мізерію й освітлювали її бодай частково — і тоді я вдруге зрозуміла їхню мудрість та глибину їхніх турбот...

А потім мій функціонер переселився від нас. Спочатку жив десь у гуртожитку, потім пішов у якусь школу, на якісь курси, нічого нам не сказав, не писав і не дзвонив, грошей не посилав — просто: залишив нас!

А тоді мене звільнили з роботи.

Зійшлося четверо правовірних — троє зовсім чужих, четвертий — з нашого ж інституту, посадили мене на стілець проти себе й стали питати.

Їхні питання шмагали мене своєю грубістю, нетактовністю, обеззброювали безправ'ям ставити такі питання, ніби приklinцьо-

ували руки й ноги до колод, які годі було нести з собою.

— Признавайся..!

А хто дав вам право ставити мені такі питання, ритися в моїй душі й ранити її такою зверхністю? Чим і коли вибороли ви собі право садовити інших проти себе і вважати їх потойбічниками барикади? А де ви були і що робили тоді, яке ваше ставлення до тих недоліків і хиб, що опоросилися тепер такими катастрофами?

Та беру себе в руки, стримую гнів і біль і відповідаю тяжко, з болем, та щиро:

— Колись давно, — кажу, — сталася величезна помилка. Десь ми збочили з дороги, спочатку непомітно, а тоді все далі, все більше — і призвели ми все до такого стану, що повинні були приїхати інші й рятувати наше життя, — а ми ще й робили з себе героїв..!

— Оцінку загального становища ти залиш боком, її краще за тебе зробили наші органи, ти про свої хиби говори!

Пригадала я тоді свого функціонера: бий, а то будуть бити! Бий ти, щоб не били тебе!

Огідно! Вони хочуть, щоб я сповідалася перед ними — і тоді, може, вони дадуть милість жити, або ти зістанеш сама зі своїми муками й болями, — а тоді чекай повної зневаги, долі бездомного собаки, якому дозволено існувати, тільки не жити!..

— Тітко, а ви знаєте, чому я не хочу так жити, як інші?

Мій Панга, що стояв недалеко від мене й наших корів і ніби заснув, спершись, на теплих сонячних променях, підставляючи своє чорняве обличчя сонцю, знову повернув мене до життя.

— А хіба ти живеш інакше?

— А хіба ні? Я не ганяюся за всіма тими речами, які заважають жити...

— Та невже?

— Хіба замінить якийсь стілець, крісло, шкіряне чи плетене, простий поріг перед домом? Ви сиділи коли-небудь на порозі, так, годину-дві, та так, щоб ви про все забули на світі? Знаєте, яка то воля! Жодних тобі перешкод, комісій чи законів; ширяєш, мов птах, мов той орел піднебесний; простір для тебе необмежений, час для тебе не існує, воля — скільки ладен увібрати в себе..!

Або увечері, літом: ляжеш ще вдень десь, де тихо й лагідно,

— і лише синє небо над тобою! І ти впиваєшся очима у те небо, проникаєш у нього, глибше й глибше, ще десь на таку відстань, як від нас до Остриви, потім ще і ще на таку, потім знову глибше й глибше — і ні тобі крику, ні галасу, ніхто не лає тебе..., не штовхає...

А ще як заспіваєш собі, так, з нічого, без причини, без потреби навіть, лише так, для себе, — почнеш співати, і не знаєш, про що буде твоя пісня, як будеш продовжувати — просто: співаєш!

(Ой, Панго, це я знаю, це я знаю! Машина гуде, а я співаю — всі проблеми світу тоді — як море по коліна!)

— То ніби з Богом говориш..!

— А ти хіба віриш у..

— Я в нього не вірю, я собі його створюю! Завжди, коли мені хочеться бути великим і вільним, а потім і сам я стаю таким ...— смішне?

— Зовсім ні, Панго, що ти! Ні, не смішне..!

— Бо то, може, не кожен так... Я б не міг весь час лише біля телевізора, плескати, коли скажуть, реготати, коли треба. Я собі сам телевізор: і сміх, і забава, — сам!

Мовчу, та відчуваю, що мені страшенно хочеться розплакатись! Так, вголос, прилюдно, не стримувати все те, що на серці лежить і давить, а вивернути всю душу й очистити її від всяких умовностей, від намулу щоденного життя, від наболілого, затриманого, остогидлого, незрозумілого, — вивернути весь той мотлох, смітник, бруд, страшніший від того, що його несуть мутні весняні води, коли очищують землю від зимової мертвизни!

Та ми — люди! Вміємо брати огляд на будь-які умовності: не плачемо, коли нам хочеться, а лише — коли годиться, не очищуємо себе, коли ми брудні, але коли посадять нас на стілець проти себе і спонукають: ну, кажи! Кайся! Признавайся! Навіть у гріхах, якими ти ніколи не грішила — признавайся! Ми вважаємо, що ти грішна, отже, не зрадь нашої довіри до тебе, бо довіра, то велика річ — признавайся!

Не те мій Панга!

Він, ніби струмочок водички, черкоче поруч тебе в повній злагоді з природою.

— Я часто дивлюся на птахів. Їм нічого не треба, вони все ма-

ють. Зів'ють гніздечко, виведуть малят — і все! Живуть! А люди? Бігають, купують, видумують, парадяться, обманюють, нищать інших, говорять не те, що думають..., — от, от — поясніть мені: чому то так? Чому то люди одне думають, а інше говорять? Навіщо?

От і ви... давали мені книгу... А я сказав, що не вмію читати... дивився я на вас, що ви на те скажете, чи не почнете насміхатися наді мною. З вами творилося щось таке дивне після тої вістки, пару секунд, — а потім ви рішили допомогти мені; — дякую, читати я вмію, не так, щоб дуже, та вмію, навіть по-чеськи. А фінту про те, що я не вмію читати, я вигдав там, в Остраві, хотів я бачити, яку то викличе сенсацію. І дійсно, дехто там дивився на мене як на індіяна — “геледь, двацате столеті!” — факт! Та я залишив їх з такою думкою, а сам собі зістав зі своєю.

А вам кажу правду!

От ви з книжкою... Я теж було пробував читати, бо цікавило скуштувати, яке воно на смак те читання — новинки, книжки... Цікавило мене, як цікавлять дівка газдівські грушки, як цікавили мене, пізніше, ну, у свій час, дівчата... Але — не сподобалось мені те читво; — правда, читав я що попало — новинки, брошури різні.

Але поясніть ви мені таку річ: коли б ви про себе десь сказали, що маєте “Трабанта”, пасете корів, живете у старій хаті, заробляєте пару тисяч і відпочиваєте на порозі в своєї баби — про вас би люди були зовсім іншої думки, ніж коли б ви, приміром, сказали про себе, що ви там дохторка чи директор заводу, їздите шістсоттройкою, маєте власну вілу, заробляєте десять тисяч у місяць і відпочиваєте в Югославії чи там на Кубі — чому то так? Та ж ви та сама людина, лише той мотлох довкола вас інший; мотлох, який можна накрасти, який ви можете дістати від діда з Америки і який може згоріти, але ж ви, те, що живе і вмирає з вами, — зістанете тою самою людиною — чесною чи підлою — незалежно від “Мерседеса” або “Трабанта!”

От я приїхав до Острави — і щоб зістати таким, яким був, я мусив вернутися назад, сюди! А один там шахтар, теж циган, викликав до себе брата, зразу з вокзалу повів його у магазин, звідти — до голича, звідти — у лазню — прийшли вони під вечір у гуртожиток як з модного журналу, ну, як з телевізора! То що, — той

прибулий циганчук став одразу паном? Мудрим? Ліпшим? Та невже ж! От чого я не переносив — там і тут! Та ж за себе не соромиться жоден звір! Який хто є, такий є! Свиня жере, пробачте, гівно, пес скаче на сучку, лисиця краде курок, рак ходить задом наперед — і ніхто з них не хоче переінакшити себе, лише людина..!

— Панго, про що ти говориш..!

— Про людей... роздумую.., — факт!

Дивлюся на Пангу, отого красивого молодого легіня, і не вірю власному слухові. Спочатку я хотіла було запідозрити його, чи не хизується він, випадково, переді мною. Видить — тітка з книжкою, а він не вмів читати і хоче зрівнятися з нею, та тут же я ловлю себе на тому, що жоден звір не запідозрив би свого друга, свого колегу, як сказав Панга, у чомусь поганому; на таке здатні тільки люди; люди — мудрі, школовані — і підлі!

Ой, підлі!

Стала я ходити від установи до установи, від завідуючого до завідуючого — честь праці, я така і така, докторка Празького університету, старший науковий працівник, вмю записувати народні пісні, казки, оті паруцентиметрові цомплики народної культури, які сторіччями, по міліметрові творили сотні поколінь, вмю баяти, замовляти ружу, приворожити хлопця до дівчини — але тепер моментально шукаю роботу, будь-яку — аби прожити, або вижити, або пережити! Так, квартиру маю.., і двох хлопців.., чоловік? Чоловіка теж маю, ніби; він десь на курсах, вдосконалюється! Кажу вам — будь-яку! Нічного сторожа, поштарку... Та так, так: сторож мусить мати довір'я, поштарка теж, їм довіряється народний масток, зрозуміло! Ні, — маю пару дипломів... за перші місця, за перемогу в Кракові, маю декілька книжок, кілька схвальних рецензій на них, навіть радянських, а от довір'я — того не маю! Вірю вам — не можете! Ну, що ж, піду далі...

— Честь праці.., будь-яку.., шофера, складника, замітати вулицю... Та, вірю, вірю, — це виглядало б як провокація.., честь, піду далі...

А тоді у бій за мене встряла сестра.

— Що ти кажеш? І ти сказала їм, хто я така? А сказала ти, що я жінка? І вони погодились? За п'ятсот крон і пляшку горілки?

А мене ти спитала? Та, годі, годі, гаразд, буду розумна... Завтра ж зайду і, клянуся, буду розумна!

Отак я стала... шофером таксі!

Відповідальність за машину я підписала, за безпеку пасажирів вони не боялись, коли побачили мене, маленьку; а те, що треба по ночах..., що деякі пасажир-чоловіки можуть і чіплятися — це викликало в них цікавість, обіцяло сенсації. Це вже моя турбота.

І я почала розвозити людей: хворих до лікарні, подорожуючих — до автобусів та поїздів, тих, що запізнювалися, — на гостини та прийоми, таємних коханців — у чужі квартири, злодіїв — подальше від поліцаїв, панів-товаришів — на невеличкі відстані — і все те раз-раз, згідно з бажаннями, за гроші, щоб і план виконати, і повсюди встигнути — вдень, увечері, над ранком!

Порядок — та й годі!

Машина мене слухалась, колеги звикли, найвulgарніші анекдоти сипалися, ніби мене й не було поблизу, деякі пасажир, що пробували набридати, діставали належну відсіч і відвикали, аж раз, — служу, — над ранком телефон!

Мала, мовляв, під'їхати шістсотрїйка, не під'їхала, треба швидко таксі, вулиця Рожева, квартира 22!

Їду, повертаю на Рожеву і пригадую: та десь тут сам Перший живе! Зупиняюся біля входу, на першому поверсі світло, виходжу з машини, чую кроки по сходах, виходять. — Він, за ним, мабуть, мати — старша жінка, селянка за одягом, син; здоровкаюсь, сідають, наказують швидко в аеропорт — і аж тепер Він, намо-сурений, трохи заспокоюється, оглядає чисту машину і зупиняє очі на мені!

Чорна шкіряна куртка невеличкого шофера, коротко пострижене волосся не дозволили йому в ранкових сутінках впізнати мене скоріше, — а тепер він подивився, хотів було здивуватись, та — упізнав мене і... страшенно образився!

Спершу, здавалося, він зупинить таксі, вийде, та, видно, усвідомив собі, що в такий час навіть Першому нічим добратися до далекого аеропорту, бо часу мало, а час не чекає навіть Перших — хоч трішечки справедливості таки існує! — і він лише страшенно нахмурюється, повертає голову до вікна, втягує її між

плечі і сердито мовчить.

Я, нехотячи, заколисую його в своїй “Волзі”, гнучко вибираю повороти на порожніх нічних вулицях міста, виїжджаю на головну дорогу, набираю швидкість — пасажири на задніх сидіннях висловлюють своє задоволення й надію, що таки, мабуть, встигнуть, — а він мовчить!

За собою чую шепіт: “Баб, то не шофер, то жінка!”

— О, та ви жінка, — реагує вголос мати, — а я чудуюся, же так м’яко, ніжно ведете машину; майже як наш професіонал... Незвично бачити жінку шофером таксі. Ти помітив, Михасю, хто нас везе, га?

Мовчить!

— А як вам..., як вдома..., як вночі..., як ви дісталися на таку роботу? Михасю, ти знав, що в нашому місті жінка працює водієм таксі?

Мовчить!

— Цікаво, розповідайте, скоріше дорога пройде.

— Та що тут розповідати! Все нормально!

Хіба я мала сказати: “за п’ятсот крон і пляшку горілки, які моя сестра дала завідуючому... А коли мені важко, то я співаю, так, ні про що. Почну — і не знаю, про що буде моя пісня”. Краще я мовчала — не хотілося сповідатись перед “Михасем”! Та все-таки я додала:

— Тепер жінки рівноправні, вони на всяку роботу можуть! То колись було: жінка на кухню, до постелі, у церкву! Сьогодні — революція!

— Дійсно, такі зміни, такі зміни! Хто б коли подумав! Та й так, вночі, мабуть, ліпше спати, ніж крутити тим колеском куди хто накаже...

А він весь час мовчить!

Ми щасливо і вчасно доїхали, він витяг стівку, решти не хоче, не каже ні слова, жінка дякує і все ще дивується тим змінам — а через місяць... мене звільняють з роботи! Якось там, казали, реорганізація, скорочення штатів; не допомагає ні втручання колег, ні здивування моїх найближчих шефів — сталося!

А я?

Я втекла з міста до села, до корів, бо хоч сморід міського життя докочується й сюди і фарбує чорним кольором технізації не тільки людські душі, але й зелень полів, глушить транзистором не тільки народну пісню, але й жайворонка в полі, не тільки потребу творити життя, але й потребу повноцінно жити, та все-таки тут біля першопочатків життя можна скоріше знайти можливість жити, не замінити життя існуванням, не плутати сміх з насмішкою.

І тому я кинула мотлох спотвореного життя і прибігла до корів, які не вдають із себе мудріших, ніж якими є насправді, до людей, які не втратили контакту з життям, до лісів, у які Перші ніколи не показуються!

— Так чому ж ти, Панго, не хочеш жити, як інші!?

— Не знаю, тітко, чи ви розумієте все те, про що я говорю, але, виджу, ви з книжкою, то мали б розуміти: не може бути, щоб усі одразу та перестали думати й розуміти що й до чого!

(Ні, Панго, такого справді не може бути, не перестали!)

— От у Москві колись один великий пан убив малого царя, а сам потім зробився царем. Ну, спекулянт, підляк, значить.

(Борис Годунов? І де ти, хлопче, про таке чув?)

— І от саме, коли його освятили, коли поклали йому царську коруну на голову, — він виходить з церкви — тоді ще у церквах вінчали царів! — слава була на весь світ, підходить до нього жебрак, бо то, кажу, слава на весь світ була, отож, зійшлися всі жебраки — і каже цареві, факт, він підійшов аж до царя, жодних поліцаїв там ще не було, кожен міг дивитись на нього...

(Я вірю, Панго, вірю! Тоді таке справді могло бути!)

— ... Та каже цареві: убий тих хлопців — там хлопці такі були, що вкрали тому жебракові якісь гелери, — каже цареві: убий тих хлопців так, як ти убив царевича, — того молодого царя так називали — царевич! Ну, тоді слуги, що крутилися біля царя, бо то завжди коло багатих повно слуг крутиться, — хотіли взяти того жебрака до гарешту, же таке повів цареві, перед усіма, в такий день, в таку годину — він, жебрак! Ну, але цар не визрадив себе, же то правда; каже слугам: дайте му спокій, нехай помолиться за мене! Знаєте, тоді ще вірили, же як люди будуть молитися, то все буде в порядку. Ну, але той жебрак, жебрак, кажу...

(Жебрак, Панго, жебрак, таке собі ніщо в суспільстві!)

— ... каже тому цареві, — розумієте?

(Розумію, Панго, розумію — і не виходжу з подиву!)

— Жебрак — цареві! Не можна молитися за такого, що убив малу дитину! Мати божа б таку молитву не прийняла...

(Богородиця, Панго, не прийняла б, проте сьогоднішні приймуть: всяку брехню, всяку приймуть!)

— От де була рівність — раз на світі! Коли жебрак, а може, то був і циган, бо цигани колись теж ходили по жебранні — міг таке сказати цареві!

І з того дня, коли я почув про таке на власні вуха — та музика ще й нині пищить мені в голові і не дає спокою, з того дня я не хочу жити, як сьогоднішні живуть. Той жебрак мав свою правду і — цар не цар — казав її!

Коли б сьогодні ще був такий, що вбив би малу дитину, а сам би хотів зробитися царем, я побіг би з усіх сил до Москви чи до іншого міста на світі, де б такий підляк знайшовся, почекав би біля дверей у церкву, а коли б той цар виходив — слава була б на весь світ, у телевізорі б усе те показували — я підійшов би до нього і прямо йому сказав: “Ти гірший від найгіршого звіра! Жоден звір таке б не зробив, як ти — щоб убити малу дитину, а самому зробитися царем!! А потім — нехай би мене арештували, бо сьогодні жоден цар не стерпів би, щоб таке йому сказав простий циган. Ото була б воля, потім, у такому гарешті! Сказати таке забиякові — а потім до смерті в гарешті..! Та, власне, сьогодні я б навіть туди не дібрався — до царя — де там! Тих слуг довкола нього сьогодні стільки, що найтяжче було б навіть не сказати цареві правду в очі, а добратися до нього! Бо саме ті прислужники, ті завжди найгірші!

Тепер розумієте?

Панго, Панго, звідкіля ти такий узявся! Де ти досі виростав? Котра циганська богородиця породила тебе — такого! Мені соромно, що я вийшла заміж за мого функціонера, а в ходженнях поміж людей не знайшла тебе!

***

— Ну, Панго, мабуть, час додому! Будемо вертати, але так — парадно, урочисто-чисто, перший раз! — кричу навмисне, нехай голос розходиться по полі, нехай ширяє, як птах, на відстань, як від нас до Острави, та ж я вперше напасла своїх корів...

*“Козичко, напасла єс'ся?
Є, напасла! Єдну травку не скусила 'м.
Ложку води не випила 'м...”*

... а тепер треба мені перемогти: перейти з коровами селом, на очах у людей, здобути остаточну перемогу!

Та голос мій ніби лякається такого завдання. Він не котиться луною горою-долиною, а губиться тут же, неподалеку від мене, ніби тулиться до корів, до землі — і змовкає.

Та до Панги він дійшов!

Той луснув канчуком, відкрив рота — і з нього понеслось могутнє й величаве: ше-ге-ге-гей! — прощальне для навколишньої природи і зрозуміле для всіх тих наших Красуль, Кешуль, Малин, Ружан, що вже хоч трохи напаслися й чекали ніби саме такого сигналу, щоб підняти свої голови й рушити в дорогу.

Широке таркасте полотно коров'ячих голів, хребтів та хвостів витяглося в довгу смугу — я ще постояла трохи, милуюся незвичним ще для мене видовиськом — і рушаю слідом за коровами.

— Тітко, ви йдіть спереду, щоб там трактор якийсь чи машина не трапились по дорозі.

— Добре, Панго, я піду попереду, як Тарелкін поперед прогресу, так буде тяжче, та, годі, треба осилити, перемогти там, де найтяжче!

Біжу, випереджаю смугу корів, стаю на чолі, мов їх захисник, готова прийняти на себе можливі удари чи перешкоди.

Йдемо: Поміж Плоти, Біля Мочил, — з-за старих слив з'являється перша хата — Мацканина! Дивлюсь, виглядаю нетерпляче, хто буде на дворі, хто мене побачить першим.

На дворі, з мітлою в руках, стоїть вуйко Петро. Колись, молодим, поїхав він було в Америку, та не розбагатів, не витримав і вернувся — бідним, як і був. Жінка в нього давно померла,

діти розійшлися по світі, кличуть його до себе й дивуються, чого він до них не йде, а він утримує свою маленьку хатинку в чистоті й порядку, як церковку, — і нікуди не відходить. Та де мені так буде, як вдома! — відповідає він усім, хто його питає чи дивується йому. Така водичка, такі люди, співанки — такого ніде нема!

І тепер він стоїть з мітлою в руках, щось підмітає, наводить порядок, зупинився й дивиться на мене. А я думаю, наполегливо думаю, чим би до нього обізватись першою, аби тільки першою, першому легше, бо як першим заговорить він — хтозна, чи зможу відповісти. Шукаю слів, якусь приказку, щоб лише не мовчати, та, як на злість, не знаходжу жодних слів.

— Та женеш, дівко, женеш..!

— Дай боже щастя, вуйку, жену, жену, лише не знаю, чи то я їх жену, чи вони мене...

— Та так то воно, так! Сьогодні ніхто не знає, хто кого гонить, — долітає ще від вуйка у відповідь, та я вже не слухаю, глибоко дихаю, рада, що відповіла, що пройшла, що першу зустріч вже маю за собою, — і вже насторожуюсь на дальшу.

Біля Яцкової хати чути стук відер біля колодязя, хоча самого колодязя ще не видно з-за плота й дерев. Хто там буде: вуйко Андрій, вуйчина чи їхній син? Аби лише не він! Під непродишним плащем відчуваю своє спітніле тіло і млість — таку саму, як тоді, коли він, давно, перед роками, танцював зі мною і міцно, по-парубоцьки, тиснув мене до себе.

— Добрий день, Андрію! — кричу вже здалеку, щоб він не випередив мене, — я думала, же днеська уж люди води не п'ють, а ти, виджу...

— Єден думав та видумав..! Але чом'єсь не повіла, же йдеш у поле, я був би пішов ті вогню накласти, зігріти тя...

— Добрі знати, Андрію, же'сь охотен, може, колись і покличу, та ж я сьогодні, як видиш, тільки починаю!

— Та поклич, Надьо, поклич, я...

Вже не слухаю, що там договорює Андрій, бо вже переді мною Барнів дім — наближуюсь до нього, і перше, що мені пригадується, — грушки, солодкі-пресолодкі, смачні; протягом усієї осені цуп-

кали вони на дорогу, і ми — пастухи, йдучи в поле, збирали їх, у болоті, втирали об поли суконок чи об траву — і їли потім у полі з сухим хлібом. Коли мамам нічого було дати пастухові до хліба, то приказували: “Йди, дитино, може, Барнові грушки цупкають, та знайди собі пару...”

Але тепер весна, грушки ще навіть не зацвіли, а пригодились би, бодай одна, освіжити горло, бо щось душить, давить.

В Барни, на щастя, нікого на дворі не було, та по дорозі знизу хтось іде, якась жінка, наближається, пізнаю! Параска Кочанова, ровесничка, красива, чорні очі видно й тепер здалеку, довго перебирала, та й так заміж не вийшла. Що вона скаже, як пройти повз неї, що сказати?

— Но, видиш, Надьо, на чорта ті били вшитки твої школи, коли й так лем корови пасеш! Правду казали колись: ти хочеш до школи, а хто буде кози пасти?

— Та я, Параско, не так до школи ходила, як за хлопцями м позерала. По собі знаєш, же то приємніша робота, як у книгу позирати!

Параска не змоглася на відповідь, певно, й не чекала від мене такого гострого язика, — та нехай! Я не встигла спостерегти, чи вона образилася на мене, — може, й справді не мала я так гостро напасти на неї, та вже сталося; йду далі, корови дихають мені в спину, а я, з палицею філософа і пастуха, що часто може означати одне і те ж, крокую попереду свого коров’ячого війська.

Переді мною дальша хата, а на підстінку — старий-престарий — сидить Кваска. Коли я від нього записувала спогади про Америку, він про найтяжчі хвилини свого життя розповідав як приповідку!

Весело, без найменшої скарги в голосі. То знаш, дівко, так було: нас було шестеро русинів з краю, ще двоє з Галиції, один з Італії — і бос! Також перше той італієць і бос по-нашому навчилися, а аж потім ми по-американськи! Мала сь го чути, як кричав на нас: “хвопи, до роботи!” — і розреготався дідо. А коли було найтяжче, — додав ще дідо, — я натягнув чапку на очі і заспівав собі: “Гори наши, гори наши, гори наши Карпати...”

А тепер сидить той дідо, йому давно понад сто, пам’ять свіжа, як у дитини, все пам’ятає — і як церкву будували, і як школу за-

кладали — треба буде ще зайти до нього все записати...

— Го-го-го! Дівко моя! Та я цилий швіт походив, а такого пастуха я ще не видів! З таким пастухом, може, і я б ще знав корів пасти!

— Гелов, діду!

— Гелов!

— То днеська, діду, такий швіт, же уж і дома маєме, што зме даколи по швіті глядали!

— Ой, маєме, дівко, маєме, лем кеби зме іші того розуму трошки веце мали!

Правду кажете, діду, велику правду, але я не маю часу дискутувати з вами; дякую вам, що ви не сказали щось гострішого на мою адресу, бо знаю ваш язык, який допоміг вам всім світом перейти та додому повернути, але я вже мушу дивитись вперед!

Ось Кундратова хата, вуйка поки що не виджу, але бачу його перед моїм мікрофоном, як він розмахує руками й доводить:

— Вони тепер кажуть, же ми пошкодили республіку, бо ми тоді вийшли зі своїми вимогами, коли інші почали розбивати її. Але чого не скажуть, як вони сторіччями обдурювали нас, як обіцяли, завжди, при кожному перевороті рівноправність, справедливість — в книжках про це писали, в меморандумах, я все читав!

Ви знаєте, Надьо, — ми мусіли б бути наймудрішим народом на світі, коли б нам кожен, хто обіцяв, та й таки дав університет!

Але університети, ні рівноправність, ні справедливість не даються. За все те людям, Надьо, треба боротись, довго боротись, тепер ми про це знаємо, але тоді ми про це не знали. Вони обіцяли, а ми вірили й сподівалися; — а тоді, у тридцять восьмому, восени, прийшов до нас наш учитель, Щамбора, ми його знали добре, такий гострий то був учитель — і каже: “Больше не будем ждать, идем!” Ну, ми зібралися, пішли, купа хлопів, з кількох сіл...

Ну, значить, йдемо, прийшли ми на Ядлівський міст, а там — четники, та бий нас по голові, по хребті, а Щамбора — перший, та і його по голові, по голові! Смотрю, сорочка в нього закривавлена, він зняв її та й кричить їм: “Ету рубашку ещо Сталін увидіт!”

Та увидів, аякже! За Сталіна його й посадили!

— Оцю фотографію, пані дохторко, ще світ увидить! Будьте

певні!

— Добрий день, вуйку, дякую, же сте ня зняли, бо я сама забула про таку дрібничку, як сфотографуватись у своїй новій функції, дякую вам, — протягаю, здивована, свою відповідь, щоб вуйко Кундрат вже більше нічого не казав. Він підготувався, заховався за дерево — і коли б не обізвався, я б його так і не помітила.

“Цю фотографію ще світ увидить, як Сталін Щамборову сорочку!” — думаю про себе і пробую посміхнутись. Дивлюся вперед і бачу: біля Петриськової студні стоїть вуйчина з Марічкою. Видно, чекають на мене, зосереджені. Мовчать. Вуйчина — переспанка, можу собі уявити, скільки довелось витерпіти й пережити їм, поки люди звикли до того, що й молода вдова може мати дитину, навіть коли їй війна взяла мужа.

Оглянусь, а за Бойковим домом хтось ховається; слідкує за мною, стежить та ховається.

Вуйчина з Марічкою рушають до дороги, так, щоб ми якраз зустрілися.

— Добрий день, вуйчино, де вибрались з Марічкою? — кричу здалеку, щоб випередити їх і задати тон нашій розмові, щоб вона не була такою тяжкою, та вуйчина не помічає мого вдаваного легковажного тону і починає своє:

— Дитино моя золота, та ти ще живеш? Та то чом нас Бог так карає, за які гріхи..? Он, Марічка з тобою піде, візьми її за руку, так тобі легше буде, Бог би їх скарав та би їх скарав за нашу тягобу, не дадуть людині жити вільно, лем крутять та крутять, жеби їхні кості так покрутило, як вони крутять тим світом...

Вуйчина ще довго говорить своє, та я вже тисну Маріччину руку і відвертаю обличчя, щоб Марічка не помітила, як котяться мені по обличчі непрохані сльози.

— Мама казали, же то нічого, же то лише спочатку так тяжко, вони знають, бо ми без нянька живемо, то нам не звикати...

За мною заричала корова — і я похоплююсь на те ричання. Повертаю голову назад, вільною рукою змахую сльози і, забуваючи про сказане, пробую жартувати:

— Бачиш, Марічко, мабуть, я їх погано напасла — ричать!

— А може, вони жаліють вас... Ви вже бачили коли-небудь, як

корови плачуть? Не вірите? Вони теж переживають!

Витерті очі знову зволожуються, і я вже навіть не витираю їх, вони заважають мені дивитись вперед, та я вже навіть не стежу за тим, хто, звідки і як дивиться на мене.

Мимоволі помічаю, як хтось відхиляється від вікна чи навмисне поспішає по воду чи щось робить на дворі такого, що міг би й не робити в той час, — аби тільки побачити мене — пані докторку, яка — в рідному селі! — жене артільні корови до стайні.

— Нич собі з того не роб, Надьо, хоч лем будеш мати на єдно ремесло більше! То не ганьба! Робота як робота! — оглядаюся на голос, аж то баба Бачова, вдова, мати десятиох дітей — вихованих, впорядкованих — збирає кропиву біля води, дивиться на мене й потішає як може.

— Дякую вам, бабо, добрий день, та я теж так думаю! І корови потребують порядну людину біля себе; вони не винні ні в чому! — кажу нашвидко, не пригадавши нічого розумнішого чи дотепнішого.

Помічаю — втомилася я! Вранці я не снідала, не могла нічого у рот взяти, не йшло; з собою я теж нічого не прихопила, Барнові грушки ще навіть не зацвіли, — отже, й зголодніла я. Простояла ціле дополудня на свіжому повітрі, не сідала, бо земличка ще не прогрілася від зими та ще й зрошена була ранковим дощиком, а потім напруга, незвична втомлююча напруга весь час не залишала мене.

Воно то, власне, як взяти: з одного боку, десятки разів переконуєш себе, що нічого ніби й не сталося: ти сама вирішила піти на таку роботу, твоя думка в тій справі значно важливіша, ніж думки всіх недоброзичливців чи плитких людців разом узятих; чесні люди зрозуміють, а єдино тих людей думки нас можуть цікавити, та, з другого боку, що не кажи, а не зичила б я навіть своєму найбільшому ворогові таке прожити: за чесну працю таке зухвальство з тисячами людей, і кожен мусить перенести, перетерпіти й пережити все те сам із собою, — мусить, якщо він людина і хоче довести перш за все собі свою вартість.

Та все-таки підламуються ноги, не мириться розум з фактом, що все взагалі можливе, та ще й в ім'я чогось великого й пре-

красного!

Моя дорога наближається до кінця, Марічка весь час міцно тримає мене за руку й переймає велику частину мого непомітного тягаря на себе. Ми вдвох, я не одна; зустрічні, хоч і бачать лише мене, та зустрічають нас двох; Марічка навіть відповідає за мене, і дотепно навіть, отож, можна нести свій хрест! До стайні — на ту мою Голгофу, зістало недалеко, тракторів чи хлопів по дорозі більше не зустрічаємо, — мабуть, таки витримаю!

Ще з'явилася бабуся Семенчукова, та, в якій навіть тепер, в модерний час, при міських меблях у хаті, завжди хліб і сіль в порточку на столі лежать.

Дівки, було, протестували спочатку, та бабуся відстояла своє! Хліб має бути завжди на столі для подорожнього! — “Та який там подорожній, мамо!” — “Який-не-який, прийде чи не прийде, а хліб має бути на столі; то наша картка, же ми добрі люди, і же в нашій хаті ми людям раді!”

І хата її ніколи не замикається на ключ, і білизна, як треба, і вночі на дворі висить; бабка не переймається зіпсованістю сьогоднішнього світу. Про неї всі в околиці знають, поважають її і навіть з поваги до неї дехто почав, за її прикладом, знову класти хліб на стіл і не замикати хату — вимагати людської гідності від людей!

Вона поволі наближається до мене, зупиняється край дороги — і я знову посилено думаю: що б їй сказати такого, щоб подякувати за доброту, за людяність, яку вона пронесла через усі біди, війни й лихоліття, якими так всіяне наше життя.

— Но, тепер, Надьо, я вже за тебе не боюся! Коли ти це осилила, то ти вже все у світі осилиш; тепер тобі вже ніщо у світі не страшно! — зустрічає мене бабуся, просто посміхається, а з її зморшок сіяють до мене промені доброти й людяності — і я починаю посміхатись, не помічаю й не витираю сліз, лише відчуваю на своєму обличчі і на своєму тілі, що й мені стає добре — я тут же приймаю рішення, що і на моєму столі завжди буде для людей хліб і сіль у порточку.

Бабуся стоїть край дороги, я проходжу далі, корови оглядаються на бабусю, зупиняються біля неї, роздивляються її, а може,

й запам'ятовують для себе: це та, що ніколи не замикала свого серця перед людьми.

А я йду далі.

Переді мною корівник, на кількох місцях навстіж відкриті до нього широкі двері, ми з Марічкою стаємо убік, пропускаємо вперед корови, а Панга, мій дорогий помічник, лускає весело канчуком і з якоюсь внутрішньою насолодою час від часу вигукує:

— Ше-гей, до стайні, ше-гей! На свої місця! Всі на свої місця!

І я починаю вагатись, чи то він говорить до корів, або, ширяючи своїм необмеженим світом, говорить до когось конкретного або, може, й до якогось царя-ірода!

“Не знаю, товаришу професоре, чи я точно вгадаю вашу думку, але мені здається, що соціалізм вигідно відрізняється від усіх попередніх мрій про щастя саме тим, що він знайшов відповідну форму, яка допоможе йому реалізувати одвічні людські мрії про щастя; що він завжди і при всьому у центр уваги ставить людину, її працю, її гідність, — і я гадаю, що при такій постановці питання соціалізм має усі передумови, щоб перемогти й дати людям просте людське щастя! Інакше він зайвий раз підтвердить немічність людства перед царями-іродами!”

Я заходжу до стайні, слідом за коровами, підходжу до жолоба, беру ланцюг, щоб прив'язати першу корову, — і не витримую. Чую — весь світ валиться на мене, перед заллятими слізьми очима в мерехтінні якихось малесеньких зірок постає переді мною безгранична печера, де різнобарвними колекціями висять і мерехтять цомплики пісень, народних казок, прислів'їв і приказок, народних звичаїв, але й цомплики з телевізорами, підслуховуючими апаратами, величезними картотеками... А поруч бані, в яких вмивають, стрижуть, припараджують неокресаних, тупих і надуманих вепрів, що прагнуть стати статними оленями, страшними тиграми чи навіть царями-іродами; а понад усім тим нереальним царством вільним птахом літає мій Панга, лускає канчуком й весело та виразно покрикує: “Шеей, шеей, на місця! На свої місця!”

Я пробую дістатись до нього, простягаю до нього руку, та відчуваю, що руки в мене тяжкі, — і мені ще далеко до такого вільного літання, яким він уже володіє.

Повністю виснажена, сердита, що не можу підняти до мого Панги, я починаю плакати, так, вголос, прилюдно, виливаю в тому плачі все те, що на серці лежить і давить; вивертаю всю душу, очищую її від усяких умовностей, од намулу щоденного життя, від невимовленого, наболілого, затриманого, несприйнятого, остогидлого, незрозумілого; викидаю весь той мотлох, сміття, бруд, страшніший від того, що його несуть могутні весняні води, які очищують землю від зимової мертвизни, — плачу щиро й довго, і раптом мені стає легше — усвідомлюю себе, чую тепло у своїх грудях, відчуваю руки, оперті на чомусь м'якому і теплому; — чую голоси, відчуваю зіслаблі ноги, які таки втримали мене, і я не впала, усвідомлюю собі своє власне дихання і нарешті бачу, що я все-таки стою, дійсно втомлена й виплакана, і спираюся на шию корови, яку я хотіла прив'язати до жолоба, а поруч мене Марічка і мій Панга, які давно вже повпинали всіх корів, а тепер стоять і чекають, щоб допомогти мені прип'яти до жолоба мою корову...

1978–1981 pp.

СЦЕНАРІЙ

*Частина перша, в якій ідеться про справжній сценарій,
що міг би бути реалізованим*

Камера: Туман, світлий туман! Гори, могутні, але заспані...

Прояснення: ліси й дебрі — чисті, красиві, здорові, могутні. Поля — невеличкі, поля мало, з купами каміння, що обросли терновими кущами — посередині. В зарослих терням межах — дикі груші, яблуні, сливи...

Диктор: Маємо годину часу, дорогі телеглядачі, щоб показати вам життя... підбескидського русина — життя українського населення Чехо-Словаччини.

То кого ж вам показати?

Камера: Старий сивенький дідो тягне за собою на мотузці дві корівки у ярмі, а ті корівки волочать за собою рипучий віз-драбиняк; дідो з замріяними очима, не поспішає — всьому свій час — дивиться у небо, чисте, синє; корівки з опущеними до землі головами. Довкола дороги терня, свербигуз й ліщини, драбини й левчі чіпляються за них, ті рапкають по щаблях, а після того, як віз пролізе ними, довго похитуються, колишуться на волі.

Диктор: Може, показати вам життя отого діда? То русин, русин з Нравоселиці, як сказав про нього Духнович.

Камера: Сільська вулиця з гарними новими будиночками... Перед одним з домів зупинилася нова автомашина. З неї та й з дому виходять чоловіки, жінки, діти. Ті, що з машини, — з пакунками, з квітами; всі вітаються, обнімаються, заходять у хату.

Диктор: Або розповісти вам про тих? Вони теж українці. За паспортами, може, й ні, бо службовці — самі знаєте — люди державні, працюють механічно, записують — як їм заманеться, але то українці! Вони про це не говорять, проте живуть своїм життям, почують себе продовжувачами життя своїх предків...

Камера: Великий будинок у великому місті; парадний вхід до будинку. Біля входу — табличка з державним гербом. Камера сунеться парадним фойє, великим порожнім коридором і зупиняється перед тапетованими дверима з написом “Секретаріат”.

Диктор: Або заглянемо туди? Керівник тієї установи теж світ узрів під Бескидом і кормився руським хлібом... Не хочете? Воля ваша..!

Камера: Брудне подвір’я сільської корчми. Збоку валяються порожні бочки від пива, тут же стоїть давно переповнений контейнер сміття й паперів. Обшарпані сходи; на дворі повно всякого люду, поміж дорослих сновигають діти — і раптом через скляні двері зсередини будинку вилітає спітнілий, роз’ярений хлопина, за ним другий, майже падають на сходах, та затримуються в останню хвилину на могутніх залізних поручнях і тут же скачуть один до одного: хапаються за сорочки, за рукави: — “Я тобі покажу, скурвий сину, на кого ти будеш руку піднімати!” І вже бух-бах, тріск-праск, кров і відірваний рукав, хтось падає, хтось кричить, збігаються даліші, втручаються за і проти, вереск..!

Диктор: Або подивимось на те, як відпочиває наш русин, як він проводить своє культурне життя?

Камера між тим короткими кадрами вже показує закохану пару, що сором’язливо стоїть напроти себе й дивиться у землю, — і тут же — в модерному одязі сучасна молодь в шаленому ритмі відбиває сучасні танці; тут же — з величезною зайдою сіна жінка ледве проходить через перекладини і, повертаючись зайдою до боїська, виповнює весь його отвір і опускає ту гору сіна туди; величезна “Шкода-РТО”, до неба наповнена дровами, ледве проходить через міст і, огинаючи гілки фруктових дерев з одного боку й верб із другого, від потічка, величаво повзе, похитуючись, по селу...

І знову детальнішим кадром: людина в панському одязі низько кланяється перед могутнім столом і, навіть не підводячи очей, кладе на стіл і просуває вперед конверт без адреси — і тут же, з високої трибуни, перед численною публікою, той, що мовчки стояв за столом, самовпевнено промовляє й жестикулює, аж йому волосся на голові падає на всі боки...

Диктор: Тож на кому ми нарешті зупинимось? Про кого

розповімо? Час втіче! — Треба ж вирішувати..!

Та й про що вам, власне, розповісти! Про те, яким складним було життя русина колись... — і як змінилося воно останнім часом? Чи про те, яким самодостатнім, але й замкненим та й ізольованим, було те життя колись і як воно вибухло й розлетілося тепер? Але навіщо розповідати про те, що люди самі помічають? Може, краще зосередитись і задуматись над сенсом життя?

— А для чого? Який в тому сенс — задумуватись над сенсом..?

Камера зупиняється на чомусь такому, що має означати роздоріжжя: показує ліс і поле, воду й каміння, старе й молоде дерево, або й справжнє роздоріжжя з дороговказами.

Все те має засвідчити, що камера справді не знає, куди їй податись, чому приділити свою увагу, що зображувати й показувати.

І раптом — грім! Вибух! Вивернуто могутнє дерево, перевернуто сільський віз, наповнений найрізноманітнішими газдівськими речами й дітьми, кількома малими дітьми, яких усіх вибух кинув у болото; ранений кінь, жінка з двома малими на руках — трете ледве держиться на спині — підходить до дальшої дитини, що з осінньої грязюки простягає до неї свої заболочені рученята... Просто — війна! Евакуція!

Камера то віддаляється, показує велику кількість возів, запряжених переважно корівками або одним коником, або наближається до тих возів і показує деталі: жінка підпирає левчу драбиняка і зі всієї сили тисне віз, на якому весь її маєток: діти, перини, горнці й миски. Вона тисне, хоче зробити крок вперед, витягає ногу з багна, а нога — чиста, боса, визулася зі скірні. А те місце, звідки витягнуто ногу, тут же заливається болотом — і вже зовсім не видно, де та скірня зістала. Чиста боса нога робить крок уперед і грузне в холодну грязюку.

Край польової дороги спорожнілий поламаний віз. Поруч нього — яма від снаряда, колеса й драбина на возі поламани, довкола воза розкидані сіно й солома. З воза падають стара лавка, старий стіл, відро, — порозривані міхи, видно, тут когось поранило, видно, люди забрали з воза, зі всього свого маєтку лише діточок і те, що могли взяти на себе і з собою — все інше зістало тут у болоті, розбите, полишене на дощі, як розбиті залишки перевернутого

пташиного гнізда.

Інший віз по осі запов у багно, його майже перевернуло, на ньому, позакручані у плахти, плачуть перелякані діти й видно всякі газдівські речі: одне держить у руках лампаш, друге тримається кізляти, третє держить великого дерев'яного годинника; мати безпорадно стоїть край воза, сперта спиною на нього, втомлена, одною рукою потирає спітніле чоло, а другу ніжно тримає на животі, захищає нею ще ненароджену дитину. Газда тримає у лівій руці віжки й батіг, шарпає ними і б'є змучену кобилку, а правою рукою і всім тілом підпирає передню левчу і всією силою тисне віз вперед. Та віз навіть не ворухнеться, коняка лише махає головою, навіть вже не пробує тягти...

Газда, втомлений, безпорадний, повертається трохи наліво, обличчям до камери, знесилений і не дуже голосно, чи то вимагає, чи то просить: “Хлопи, люди добрі, допоможте!” А тут знову вибух, все довкола заліплене грязюкою; мати, що стояла за возом, зсунулась на землю, і в кадрі видно вже лише її спокійне, позбавлене жаху, нестерпного горя і нелюдської біди лице. Повз їхній віз з майном з вйоканням проскакують справа й зліва кілька возів. Нарешті біля їхнього воза зупиняється кілька хлопів; видно лише їхні тяжкі руки, як вони підводяться до голів, ті руки безвладно стягують з голів шапки чи капелюхи і знову, безвладно, опускаються вздовж тіла. Стара жінка, що теж підійшла до воза, витирає краєчком плахти забризкане багном дитяче личко, воно прояснюється і з жахом роздивляється довкола себе. Камера поволі віддаляється, показує десятки возів, сотні вигнаних людей — долю цілого села, цілих сіл, всього населення...

А тоді диктор, отямившись трохи, проковтнувши слину, щоб не було дуже помітно, як зривається його голос, починає тихо, непевно, але з глибоким порозумінням та повагою до тих людей, ніжно, щоб не поранити нікого й не зламати ніщо:

— І ті люди... витримали все! Не збожеволіли..! Не згнули від розриву сердець над тим пеклом, яке з неіснуючого підземелля вилізло чи з проклятого неба впало тоді на землю! Придбане віками, працею сотень поколінь, все змушені були лишати ті люди — граблі і вила, віячку й млинець, колиску й розп'ятого Христа на

стіні, хатку і стаєнку. Грушку біля студні й воду у студні, потічок і свербигуз на бережку, спогад про літнє сонечко і своє босоного дитинство — і змушені були втікати з рідної хати, з рідного села, з власного життя під виття куль і під постійним примусовим криком — “Век, век!”

Камера вертає у газдівський двір.

Німець, з бляшкою польової жандармерії на грудях, стоїть, розставивши ноги, лускає палицею по халяві своїх чобіт і кричить: “Век, век!”

З хати виходить газдиня. В руках перед собою тримає кілька щербатих тарілок, пару горняток, варишку та інший залізний та порцеляновий посуд; зі стайняних дверей виходить газда з залізними вилами, підходить до гною, робить в ньому, мокрому й слизькому, — яму, газдиня кладе туди посуд, газда закриває все те гноєм, і розходяться.

Газда бере шафлик, складає у нього дійник, діжечку од сиру, малу бочечку, перев’язує все те мотузкою чи телефонним дротом, піднімає все те на плече, несе до студні і повільно, опускаючи мотузку, опускає все те у студню.

Потім газда вертається у шопу, виносить мотику, лопату, вила, кромпач, бару, несе все те й опускає у гноївкову яму, що за гноєм.

А на дворі стоїть драбиняк з мішками, зайдами, клунками, столом, лавкою, лампою і дітьми — повний віз діток! — мокрих від холодного осіннього дощу, переляканих, вирваних зі звичного життя, загорнутих у плаhti, накритих міхами, в руках з різними речами; газда, нарешті, бере у руки віжки, механічно поправляє капелюх на голові; мати ще заходить у хату, щось виносить, тикає на віз, щось залишає під стіною, бере у руки різні клунки, зайдки і залишені речі, ще тикає все те на віз і рушають з дому.

А диктор дивиться на все, розуміє — з відстані років трагедію цих людей, цього народу й вагомо каже:

— З відірваною ногою чи з пораненим серцем можна ще жити..! Але як жити без життя, без хати, без рідного порога, без минулого, як..?

Наполохана кішка скочила зі стріхи, видряпалася на пліт, вместилася на кіл, зіщулилася, витріщила очі та й дивиться перелякано...

— А куди заховати пісні?

— А як взяти з собою минуле, спогади, звичаї, як..?

— А що робити з повір'ям? А як і де заховати традиції! Традиції, щоб їх не розбили бомби. Боже, а надію, надію куди? Надію таки треба взяти з собою. Вже переповнено віз, вже тріскає від напруження серце, не вміщаються в нього жалі, болі, ні любов! Та надія, надія мусить ще туди поміститись; мусить, хоч трішки, хоч крапелька надії. Бо як же без неї, без надії?! То гірше, як без солі..! А гнів..? А ненависть..?

— Такими бідними вважали завжди русинів, такими й вони часто вважали себе, а тепер, як змушують йти, як виганяють, змушують втікати з власного, втікати зі свого, залишати все — тепер тільки видно, яке величезне багатство мають ті люди! — мати відокремилась на хвилинку від воза, біжить до потічка, швидко сполоскує руки, холодною водою освіжує мокре від поту, осіннього дощу й солоних непроханих сліз гаряче лице, з човника долонь смакує ту воду, щоб взяти з собою і її смак, кінчиком хустки витирає заплакані очі, оглядається на воду, на верби, на свербигуз край дороги, який похитується під напором осіннього вітру, ніби кланяється їй і каже: я тебе розумію, жінко, — і жінка вже знову поспішає за возом, наближається до нього, хапається за нього, хапається рукою за кінцеву дошку драбини, — і, переповнена, перевантажена горем, жалем, любов'ю, спогадами, страхом — всім тим багатством, яке у жодні вузлики не пов'яжеш, на жоден драбиняк не помістиш, а мусиш нести з собою, коли хочеш вижити, тільки у серці, у серці, у тому малому, яке тріскає од горя, але не сміє тріснути, мусить витримати, — безвладно тиняється за тим драбиняком.

Ось міст, з якого вона в дитинстві дивилася у воду, на рибок, що вільно плавали у чистій водиці, — ... а в ту гарячу літню ніч, спершись на поручні того мосту, вперше поцілувала свого чоловіка... — як взяти з собою ту млість і той трепет, які ще тепер наповнюють її груди?

(Буду безмежно вдячний кінооператорові, режисеру, та й усім, хто реалізуватиме сценарій, якщо вони не пошкодують зусиль знайти найнепривітнішу заболочену холодну осінь, найвідсталіші закутини села, найбільше болото й старі, напіввисохлі дерева, дикі

кущі терня, хабзини та й свербигузів — і, показуючи все те, бо такими бідними й непривітними були наші довоєнні села, таким безпросвітним назовні було наше колишнє життя, — вкажуть одночасно на тисячі й тисячі непомітних ниток, якими чудово вишите й багате було наше народне життя!)

— І ті люди залишили все... — камера знову показує десятки возів, що йдуть, переповнені дітьми, що загорнуті у старий одяг дорослих, у старі плахти, покрівці, накриті зверху мокрими від дощу міхами, — по розбагненій луці, колесами по осі у болоті, а за ними жінки й дорослі діти, з клунками в руках, зайдами на спині.

— І ті люди витримали все! З вузликami у руках та зболеним серцем... у чужому світі..., на чужому хлібі..., вони жили як могли, та жили! Щеміло серце старців, дорослих та дітей, що не можна зайти до сусіди поговорити чи й погратися та поспівати..., що не можна на Свят-вечір внести у хату соломи, покласти під стіл молоток, сокиру, кліщі, долота та й інші залізні речі, обкрутити ніжки столу ланцюгом і поставити на той ланцюг ноги під час святвечірньої вечері, щоб сім'я протягом року трималася вкупі, що не можна заколядувати-заспівати “Добрий вечір тобі, пане господарю, радуйся!”

Камера показує хату, в кутку хати постіль, біля постелі маленький столик, на ньому в горнятку з відбитим вушком; встроплена у пшеницю, горить жовта воскова свічка. Біля горнятка — стара оббита мисочка, а в ній кілька горіхів, сушених сливок, груш та два невеличкі яблука. А в постелі — з-під перини видно три дитячі голівки, а з другого кінця постелі сидить мати і лагідно розказує:

— Порточку, розпрістрійся! Порточок — нич! Порточку, розпрістрійся! Порточок — нич! Порточку, розпрістрійся! Порточок — нич! Посмутніли знову діточки, а газда подумав, же його той старий дідо окламав, взяв кий та й знову пішов на бога з києм... Іде, іде, горами-лісами, аж прийшов на те саме місце, де сидів тот старий дідо з довгим сивим волоссям...

Діточки слухають мов заворожені, щасливі!

Камера наближається до свічки і, віддаляючись від неї, показує вже середину пишного щедро освітленого костьолю. В костьолі —

багато людей. В одному кутку товпляться збуджені діти, серед яких виділяється десяток значно бідніше одягнених хлопців. Посередині костюлу — жінки: молоді — в яскравих костюмах, у кідлях, лайбиках й оплічатах — і всі у скірнях з округлими твердими сарами. У скірнях — товстіших, та не таких блискучих, також усі чоловіки. Понад скірни — темні, невиразних кольорів, широкі штани, заправлені у скірни, а зверху у них короткі, лише трохи нижче пояса, теплі й темні поношені пальта з косовшитими кишеними, в яких чоловіки заховали свої натружені руки. Обличчя у чоловіків, як і в старших жінок, переважно бліді, поморщені.

Показуючи чоловіків, камера зупиняється на високому худому чоловікові, що — в іншому одязі — закинув голову назад, аж сперлась вона йому на холодній стіні, під якою він стоїть, — і мріє! Видно, він стоїть тут, та його тут немає; його думки, там, далеко, вдома!

Камера бачить, як він, натискаючи на чепіги, оре, тягне борозну догори горбком, і обличчя його натружено спокійне. Він звільняє руку — праву — щоб втерти піт з чола — і знову хапається тою рукою... та вже за кісся і змахе косою — косить розквітлу польовим квітям луку. Докошує валок, витирає косу тільки-но зрізаною травою, спирається на косу, витягує з кишені ногавиць кусень чорного твердого млинцьового хліба і, дивлячись навкруги, дивлячись на небо, їсть поволі той хліб. А очі в нього такі щасливі, як і тепер, в костюлі.

Камера йде далі по людях у костюлі — старі жінки у темних довгих кідлях, у темних гуньках з довгими рукавами, а їхні голови — у темних з яскравими оздобами чепцях — і серед жінок у всьому темному знаходить невеличку жінку в домотканій гуньці із зеленої військової деки, яка стоїть з широко відкритими очима, одна сльоза викотилась з ока й сперлась тут же під оком у зморшках, а в той момент понад і через досить могутній і зладжений, та незрозумілий латинський спів починає звучати її ніжний, лагідний голос:

Сві-і-те ти-хий, ве-ли-ка та-а-йно..!

“Світе тихий!” — зітхає той самий високий, худий чоловік, якого тільки-но камера бачила в костюлі, та він уже стоїть по пояс у снігу і дивиться з горбка на те мертве місце, де колись жило й

ди-хало його рідне село.

Камера покаже відокремлену від села й сховану між могутніми липами церкву, потім — вершки засніжених хрестів на кладовищі, а потім — колишнє село, в якому з-під біло-білої снігової перини видно лише де-не-де комини, що теж стирчать, як вершки хрестів на кладовищі.

Кілька вцілілих хатинок завалено снігом, їх майже не видно.

Вони, мов перелякані птахи, зіщулилися від того жаху, свідками якого мусили бути, і бояться навіть дати знак про своє існування. Мовчать, навіть не стогнуть..! А ті, які не витримали того пекла, затягли у передсмертній боротьбі п'ястуки-комини і ними грозяться у небо.

Колишній газда рушив хрумким снігом у те мертве село.

Він заходить через сад у двір — плоту ніде нема, шопа завалена, боїсько без воріт, до нього, видно, впала граната, бо стріха пробита, повала завалена — і все довкола засипано мертвим снігом. Дверей нема, замість вікон — діри, і всюди повно снігу.

Газда підходить з-поза купи гною до місця, де яма гноївки, ногами й руками розгортає сипкий сніг, стає на коліна, піднімає дошку, суне ліву руку у гноївку і витягає звідти лопату. Встає, дивиться на лопату, правою рукою згортає з її ручки загуслу гноївку, змахує рукою, щоб струсонуті гній, — і береться прогортати стежку в хату.

За ним — кілька метрів завдовжки, глибока й широка яма, подібна до могили в біло-білій землі, яку газда ніби копає самому собі.

Та з комина пішов дим!

Газда, з дровами на руці, зупинився перед дверима в хату і роздивляється, бачить: з іншого комина — дим! З другого — дим! З третього — дим! Навіть з комина, що без хати, що п'ястуком грозиться у небо, — дим!

Ясний, бадьорий дим! ...І сліпуче передвесняне сонце навколо!

Снігу явно поменшало.

Вила відкидають сніг з гною, потім і гній — жіночі руки витягають з купи захирані туди тарілки. Чоловічі руки витягають зі студні шафлики. Біля дверей у хату вилизує тарілку... киця!

Від снігу ані сліду.

Закудкудакала курка, похитується на вітрі пожовтіла гілочка багнітки, над селом і всією околицею весело співають дзвони! Попід розквітлі липи на горбах до церкви поспішають люди. Мов квіття на луках — повсюди повно дітей, веселих і всміхнених облич. Жінки кладуть у ряд кошики з помальованими яєчками-писанками, з паскою, сиром, маслом і ковбасою. — Христос воскрес! Христос воскрес! — люди обнімаються, цілуються — і плачуть... Плачуть! Плачуть! Щасливо плачуть! Щасливі від того, що можуть плакати, що живі!

Чорноока дівчина, зі свіжовимитим лицем і гладко причесаним волоссям, з важкою чорною косою за плечима, по-дівоцьки усміхнулася до парубка.

— Сві-і-те ти-хий, ве-ли-ка та-а-йно!

Шановний авторе,

з твого листа видно, що ти не маєш найменшої уяви про організацію праці такої важливої установи, як наша.

Ми працюємо за планом, план укладаємо за вказівками, а потім приділяємо окремі ухвалені завдання поодиноким реалізаторам чи то вже з-поміж наших, інтерних, або й вивіренних екстерних співпрацівників.

Тому пропозицію зробити короткометражний документальний фільм за твоїм сценарієм, ми не можемо реалізувати вже з наведеної принципової причини. Тим більше, що твій сценарій (або те, що ти вважаєш сценарієм) має цілий ряд дальших істотних недоліків.

Ну де, приміром, знайдеш такі відсталі закутини, яких ти прямо домагаєшся в сценарії? Де знайдемо таке болото, — та й навіть показувати той гній, те болото, таку відсталість, коли довкола нас вирує таке радісне й щасливе життя, зображувати яке — першочергове завдання нашого соціалістичного мистецтва.

Копірсання у темному минулому ще нікого не привело до творчих успіхів. І тому ми раді й горді з того, що наше соціалістичне телебачення ми віддаємо на службу нашому сучасному життю, успіхам нашого щасливого сьогодні!

Поки не зрозумієш цих абеткових істин, не турбуй, будь ласка,

більше нашої уваги.

*З привітом
Др М-ян К-рський
зав. літ. від. чхсл. тел.*

***

Яка краса — оновлення природи!

І де та нитка, що не рветься ніколи? Де вона, невидима, що тримає вкупі всі розрізнені явища життя, явища, часом прямо протилежні; що зв'язує спогадом, традицією, казкою і піснею діда з онуком, насіння з плодом, молодість зі старістю, радість з горем, ненависть з любов'ю в єдине, найсильніше у світі бажання — бажання жити і вижити!

Де та нитка, — де вона в природі, в людині, в історії, котра перемагає голод і холеру, тягар і злобу, гніт і несправедливість, підлість і зраду!?! — камера в той час показує діда, що тягне на мотузці корови у ярмі, а корови волочать за собою порожній драбиняк, показує жінку, яка біжить до потічка, вмиває руки, освіжує холодною водою спітніле обличчя — хустка на голові, і два кінці хустки звисають повз її обличчя — з човника долонь вона п'є річкову воду й дивиться, дивиться на вербу, на свербигуз, на небо, на чисте, глибоке, незоре синє небо і, опустивши очі, тут же лагідно каже дітям: “Порточку, розпрістрійся! Порточок — нич!” Камера показує газду, як той, натискаючи на чепіги, оре; звільняє праву руку, щоб втерти піт з чола і вже, вхопившись за кісся, — косить розквітлу луку. А потім стоїть на горбку, перед ним кущ терня, кладе у рот крихітку хліба, їсть і дивиться, глибоко дивиться у простір світу; вдивляється у гори, у ліси, у зелений кущ терну перед собою.

Камера показує жінку, що з величезною зайдою сіна ледве перелазить перекладки і, повертаючись зайдою до боїська, опускає свою зайду туди. На голові у жінки хустка, що двома кінцями звисає повз її обличчя...

Камера показує дівчину, що по-дівоцьки усміхається до парубка...

Камера показує хрестини...

Камера показує весілля...

Камера показує похорон...

І всюди шукає ту нитку, яка розкрила б перед нами сенс нашого життя.

Камера...

Камера...

Камера беззадно опускається на землю... і в калюжі перед собою видить відбиток неба...

***

Шановний тов. сценаристе,

з того, що Ви прислали нам як зразок Вашого сценарію, не можна зробити остаточного висновку про те, яким буде ціле. Але вже й з надісланого недвозначно випливає, що Ви марнуєте свої здібності (про якісь задатки таланту тут важко говорити) скоріше на вирішення своїх внутрішніх проблем, ніж на зображення якоїсь суспільно-вагомої актуальної теми нашої соціалістичної сучасності.

Оскільки ми не маємо жодних відомостей ні про Вас, ні про Вашу іншу літературну творчість, ми надіслали рукопис на рецензію нашому екстерному співпрацівникові — і його загальний висновок в основному збігається з нашим: запропонована тема не належить до провідних тем нашої літератури, які ми на даному етапі підтримуємо. Всякі ремінісценції про минуле треба, нарешті, відкласти ad astra! Та й сам Ви не належите до авторів, творчість яких заслуговувала б на підтримку.

Інша справа, — коли б Ви надіслали нам якусь ангажовану працю про нашу соціалістичну сучасність. Такі праці варті сьогодні всякої підтримки й допомоги.

Зістаємо з привітом

Праці честь!

За літфонд:

Андрей Хомечек, в. р.

Частина друга, в якій ідеться про "справжній" сценарій.

Його ніколи не буде реалізовано, проте в ньому наявні справжні "ангажовані" погляди наших сучасників.

Зал засідань — скромний, невеликий..

Присутніх — десь двадцять чоловіків різного віку, різної статури. Заповнено менше половини стільців. У президії — п'ятеро.

Піднімається головуючий, читає щось з паперу й дивиться направо. Особа справа від нього нахилиється над столом і киває головою. Інші у президії, спершись ліктями на столом, лівиво сплещують в долоні, і не ясно, чи вони аплодують, чи хочуть звернути увагу присутніх на те, що збори вже почалися і час перестати з балачками. Головуючий нарешті сідає.

Запановує тиша.

Камера, подивившись в обличчя кількох присутніх у залі, зупиняється на одному, який обома руками тримає перед собою значну кількість паперів і зосереджено дивиться у президію.

Той нарешті наслідуються, піднімає руку, встає, засуває свій стілець за стіл перед собою, поправляє краватку й починає:

— Коли я дістав запрошення обговорити сценарій названого тут товариша, то подумав, що не варто йти на таке обговорення з порожніми руками. Я вирішив попрацювати. І от я приніс і пропоную вашій увазі свій варіант сценарію. Від старого в ньому зістали і драбиняк, і та жінка з зайдою трави, і дещо інше, проте війну я поширив. До сценарію, в якому показано лише пасивне переживання війни, я вмонтував, — і то досить широко — активне втручання нашого населення у хід Другої світової війни.

Ви знаєте, товариші, що я від самого початку війни активно боровся за наше визволення, отже, маю належний досвід, тому я зібрав свої спогади, обклав себе дальшими книгами на цю тему, ну й, кажу, попрацював!

І ось результат...

Промовець крокує до президії і, кланяючись кожному за столом окремо, кладе перед ними по одному екземпляру свого сценарію. Повертаючись до місця, він ще роздає сюди-туди “найсоліднішим” присутнім свій твір.

Нарешті, задоволений, сідає на своє місце.

Знову тиша.

Камера шукає іншого дискусера.

Знаходить його: той схилився до свого сусіда, голосно розмовляє, раптом повертається обличчям до камери. Встає і з

олівцем у піднятій руці починає:

— Все те добре, файне, товариші, що ви нам надіслали, тільки треба все те іронічно, сатирично й гумористично показати. Трохи попря додати. От, приміром, та сцена на початку, з високим шефом-українцем... Там у вас так: парадне фойє, табличка з державним гербом — цікава деталь, прямо знахідка! — тапетовані двері.., все те гарно, — а я б показав того шефа, як він виступає десь перед солідною публікою поважних товаришів, — а в своїй промові, промові важливій, проте загальній, фразовитій, він весь час вживає.., йому весь час проскакує туди якесь паразитичне українське слово, наприклад “повіджме”. Strana už roky à roky prehlasuje, повіджме, že musíme, а тут би теж могла прозрадити його українська вимова того слова: Не “musíme”, з довгим м’яким “і”, але “мусиме”, “мусиме”, а того “мусиме” там мало б бути стільки, щоб і характеризувало того доповідача і набридло, врешті, слухачам.

— Коли вже давати туди щось такого, щоб нас характеризувало... — раптом, не підводячись з місця, заговорив інший присутній...

Його попередник оглянувся в той бік, замовк і сів.

Камера перейшла між тим до нового дискусера, який, надалі, не встаючи з місця, вже говорив як повноправний промовець:

— ...то дайте туди таке: з одного боку, весь час кричимо про потребу активного втручання у життя, а, з другого боку, як тільки почнеш “втручатися”, так тут же здійснюється крик...

— Підіймається..! — зауважив хтось з залу.

Камера скочила туди.

— Що? — насторожено перепитав дискусер.

— Правильно має бути не “здіймається”, а “підіймається” — повторив своє зауваження один з присутніх, не підводячи навіть очей від зошита, що тримав його на колінах і записував щось туди.

— І це говориш ти? Мені? Ти, що пишеш “дискусія” через “зет”! Та я тобі...

— Та годі, годі! — багатозначне зауваження пролунало прямо від головуючого.

— От, бачите, — це вже знову попередній дискусер, — і в такій атмосфері ми маємо працювати, творити шедеври. А потім

дивуємось... Та продовжую: як тільки почнеш цікавитись, втручатись, так тут же крик про націоналізм..., застрашування — і в тому плані навіть наслідки — дайте там про це! Той сценарій і так світу божого ніколи не побачить, тож нехай там буде бодай трохи правди для історії. Пригадуєте, як ще недавно кричали: український хліб їсть, а таке виробляє..!

Раптом дискусютер здивовано крутнув головою в бік президії. Камера теж скочила туди й показала, як головуючий, нахилившись понад стіл, шепче щось тому, що сидів від нього справа. Той підвівся, дослухав інструкцію голови вже стоячи, та й почав:

— Товариші! Я гадаю, що ядром сценарію, який ми зібралися сьогодні обговорити, а відповідно до того і ядром всієї *нашої* сьогоднішньої дискусії — через “ес”, зрозуміло, — мусить бути *наш* трудящий народ, його ядро, його ліпше “я”..! І тому зовсім не треба ні “здімати”, ні “піддімати”, ні “піднімати” крик, — бо і так можна сказати — і все те буде по-українськи — а треба всіма силами, гуртом, колективно, товариші, шукати спосіб, як найкраще показати те ядро народу, те його ліпше “я”.

— Товариш сценарист запропонував нам свій погляд на справу. Але це, товариші, лише один погляд, лише одна, і то перша, спроба, а коли хочемо, щоб *ми* у тому фільмі вийшли солідно, думаю, що й автор сценарію не образиться на мене, ні на вас за таку відверту оцінку його спроби і за *наші* до його спроби, до його першої спроби, зауваження.

Отож, дозвольте мені, коли я вже взяв слово.

Авторові сценарію, видно, не під силу було опанувати таке важливе завдання, як самостійно створити повнокровний, всебічно продуманий сценарій про життя народу, і тому й не дивно, що він, по суті, застряв на перших кадрах, зовсім на початку, і через немалі його зусилля, а те слід визнати, — автор попрацював, та себе, товариші, не перескочиш! — та фільм, товариші, мусить бути про *наше* сучасне.

Коли взяти до уваги, товариші...

Камера непомітно повернулась у зал. А там, у залі, заспокоївшись і втихомирившись, сиділи й слухали. Сиділи, бо стояти в залі, де є столи й стільці, — незвично і незручно — і слухали,

бо коли вас покличуть, заплатять вам за дорогу і за втрачений день та ще й дадуть поїсти та й випити — і за все те говорять до вас, то годиться слухати.

Той, що недавно говорив про потребу зобразити шефа-українця через паразитичне українське “повіджме”, повільно посунув рукою по столі якийсь напірець своєму сусідові.

Сусід, для годиться, записав щось у свій нотатник, що лежав перед ним, і тільки потім простяг руку за папірцем і взявся його читати.

Камера помаленьки наблизилась до нього і помітила неабияке його зусилля не приснути сміхом. Він порушався на стільці, пройшовся рукою по голові і вже знову уважно слухав того, що з-поза столу президії шукав ядро народу, ліпше його “я”.

Камера теж повільно подивилась туди.

— ... Отже, товариші, знову повторюю, тут десь, у сучасній праці товаришів, треба шукати ядро *нашого* народного життя, а шукати його треба колективно. І в тому шуканні не можна ніяк обійти *наші* намагання, працю *наших* установ, *наших* товаришів, тобто, власне, *нашу* працю, коли, повторюю, той сценарій має гідно представити й репрезентувати *наше* життя.

Камера ще подивиться у задоволене обличчя промовця, той сідає, нарівнює на столі перед собою папери, потім нахилиється до сусіда, вислуховує схвальну репліку про свій виступ, усміхається, задоволено похитує головою — і камера знову вертається в зал.

Серед присутніх у залі знайде старшого чоловіка, з посивілим волоссям, з симпатичним худорлявим обличчям, який зі зложеними на грудях руками, — перед ним на столі немає жодних паперів ні папок, — ні до кого не повертаючись, сидить і весь час уважно слухає.

Це селянин, хлібороб! (Буду вдячний операторові, якщо йому вдасться ненасильно показати суттєву відмінність цього присутнього на обговоренні). Колись він дротарем, з крошною за плечима і спостережливим розумом у голові, пройшов майже всю Європу, пізніше про свої мандрівки, про зустрічі з цікавими людьми — цікаво розповів у невеликій книжечці — і його, як знавця світу, теж запросили на обговорення сценарію.

Так ось, підводиться той селянин і починає:

— Я не знаю, хто й чому покликав мене тутки, бо я на фільмах не розуміюся, але, признаюся вам, же мені найбільше полюбилася й запала у душу та хустка, що її та жінка при всякій роботі має на голові. Там не сказано, чи вона біла, чи вона червена, то і не важливе, там лише два кінці тої хустки завжди розв'язані й спущені коло обличчя тої жінки. Я не знаю, як для кого, але для мене то знак, же та жінка вічно у праці, вічно у турботах, вічно поспішає, бо лише тоді у жінки може бути не зав'язаною хустка на голові. А такими я знаю наших жінок.

Присутні здивовані, насторожено слухають.

— А інакше, — продовжує дідусь спокійно, ніби розповідає щось цікавого своїм сусідам у сільській корчмі, — життя наше легким ніколи не було, то правда, але правдою є і те, же не було воно ані таким смутним, безпросвітним, як ви його інколи малюєте у своїх книгах. От у тому сценарії, що я його дістав од вас і прочитав, там прекрасно показано наших людей у тих найскрутніших днях. От у чужій постелі шестеро діточок з матір'ю. Біля постелі у горнятку з пшеницею горить свічечка. А горня вищерблене, без вушка, точнісінько так! А ще там пару горіхів, пару сухих сливок, пару грушок, япко — і приповідка! “Як ходив хлоп на Бога з кийом” — і все! Все наше життя! Багате дітьми, просте, скромне, свічечка надії — і приповідка!

Ота приповідка, в якій ми сподівалися дожити до часів, щоб було що їсти, щоб нас, як у тій приповідці, не окрадали корчмарі, — і ота пісня, в якій, наперекір усьому, що з нами виробляли різні пани у різні часи — ми висловлювали свою волю жити, свої радості й сподівання, мабуть, і були тою ниткою, якою ми зшивали докупи наше життя і якої так чесно глядає у нашому житті сценарист. Мені здається, що саме та пісня, народна пісня, приповідка, була тою ниткою, — я б сказав, тим дротом, яким ми дротували своє життя, щоб воно остаточно не розлетілося на черепки. Бо горнець — і подротований — то ще горнець. А черепки — то вже не горнець!

Но а тепер тут чую, же треба до того сценарію додати більше війни; а од других чую, же треба туди додати більше про наше теперішнє життя. Воля ваша, панове, але я б війни туди більше

не давав! Війна — то не *наше* життя, а фільм має бути про *наше* життя! Війну принесли сюди фашисти — і ми її витримали, як витримає людина, кожна, і те найбільше зло, коли має у житті ту нитку, той дріт, які тримають укупі наше життя. Як було треба, то ми в ті самі руки, у яких ми звикли були тримати чепіги чи косу, лопату чи мотику, в ті самі руки ми взяли й автомат, але, повірте, панове, я теж воював, але похвалитися тим не треба, як тут товариш розказував. До наших рук ліпше пасує ота лопата від гноївки, ніж наблисканий автомат! Думаю, же сам сценарист все те прекрасно розуміє, і не треба його виправляти й додавати туди про війну — не треба, не треба!

Но, а про сучасне, про теперішнє наше життя... Я думаю, же і з теперішнім нашим життям не треба нам дуже понаглядитися до телевізора, до фільмів, щоб ми за пару років не ганьбилися за те, що ми тепер робиме...

П'ять голів у президії раптом зсунулися до купи. Камера здиговано теж подивилася туди.

Та дідо продовжував спокійно:

— Ні, ні! Не бійтеся! Я знаю, що кажу! Я не дурень, щоб бути проти того, що *доброго* робиться у нашому житті. Але, товариші, чи все те, що ми робиме, робиме *добре*? Не все! Багато чого можна зрозуміти — ми починаємо, не маємо практики, світова ситуація нелегка, але за те, приміром, же ми з наших сіл вигнали життя і зробили з них нічлігарні, касарні для спання, за те нас ніхто ніколи не похвалить. Діти родяться у містах, ходять у школу до міст, люди на роботу — до міста, на маніфестацію — до міста, старі до лікаря та й до старобинця — до міста, а села, прекрасно збудовані, — порожні, пусті, туди втомлені люди повертаються тільки спати. Якби не неділя, коли все-таки село трохи оживає, трохи, кажу, бо то неділя, а життя — то праця, то села б зовсім не жили. Іще добре, же хоч мертвих хоронять у селі. Отже, є нагода пару раз у рік зійтися людям, зняти чапки й вклонитися життю, бодай при його закінченні..!

Недобре то, товариші, недобре! (А скоро, може, вже й хоронити будуть у містах, у домах “смуток”). Хто лише таку назву видумав? Чому “смуток”? Та ж ми вже від народження знаємо, же вприме,

то ж чого “смутку”? Але то інша справа!)

Ще я хотів сказати, же до мене вже пару раз в село приїздив один професор з Праги з іншим, аж із Бразилії, щоб записати наші церковні співи. І розповідали мені оті професори, як цілий світ дивується, же в нас народ іще співає ті пісні, які співалися тисячі років тому. І порівнювали нас з культурою маїв, інків... Но, а ікони наші — то теж на цілий світ цінуються, наші великодні писанки — крашанками їх тепер називають — наші старі церкви, збудовані сотні років тому без єдиного гвіздка, без пили, лише сокирою — все те має незвичайну історичну цінність, — а ми все те теж повиганяли з нашого життя. Отож, — так собі думаю, чи й все те не мало б якоюсь мірою потрапити у той сценарій, а потім також і в той фільм про народне життя...

Як спокійно дідусь говорив, так спокійно він і сів. І все затихло.

Не знали як продовжувати ні ті, що сиділи у президії й знову почали радитись; не знали, як придатися й ті, що хотіли щось сказати до сценарію.

Тиша ставала важкою.

Та розв'язало її життя.

Відкрилися двері, і з великим прутяним кошем увійшли у зал дві офіціантки, всі в білому.

От, нагода! Оголошується перерва..!

Всі встають, йдуть до офіціанток — і вертаються звідти з хлібом, ковбасою та гірчицею.

З'являються пляшки з пивом. Сигаретний дим в'ється вгору.

Камера слідкує за димом — і вимикається на перепочинок.

— Здрастуй, Іване!

— Здрастуй!

— Давно'м тя не видів...

— Та ти у великому місті живеш, а я...

— Що, скаржишся? Напиши сценарій, зробимо фільм, — а тоді й ти у столицю переселишся.

— Я? Сценарій? Скажи про те моїй жінці! Я хочу сісти за стіл, шедеври творити, а вона мені мітлу до рук... хату підмітати — ха-ха!

— Ха-ха-ха!

— От коли б ти створив умови, післав мене десь на літо до моря, або на рік-два у творчу відпустку...

— А що? Можемо! Хочеш? Пиши заяву, що даси сценарій, — влаштую, все zorganizую!

— Та ні! Перше треба той... твір написати, дома, а тоді відпустку просити, щоб її спокійно провести, а не писати біля моря. Ти вже бачив когось, щоб таку дурницю зробив?

— Не бачив, що правда — то правда.

— І не побачиш!

— Здрастуйте, товаришу голову!

— Здрастуй, Михайле!

— ... то що із тим сценарієм?

— Не бійся! Все буде в порядку!

— ... ви дасте йому створити фільм про нас?

— Ти що! Все буде як слід: оте обговорення має показати йому різноманітність поглядів, яку він і не зможе, і не схоче взяти до уваги і вмонтувати її до свого сценарію; ти ж його знаєш: він упертий як віл!

— Дійсно!

— Отож, подискутуємо, поговоримо, а тоді створимо комісію, дамо своїх людей — і почнемо все одзнову.

— Але фільм добре було б...

— Аякже, Михайле, фільм буде, тільки не за його сценарієм. Розумієш — гноївка, болото..! Отой, що поруч мене сидить, він прямо з телевізії, — такого самого погляду...

— А потім доброго режисера треба пошукати; може, Яковиська, він, кажуть, наш...

— Може, необов'язково Яковиська, до нього там товариші якісь зауваження мають, але пошукаємо, обов'язково пошукаємо.

— А може, добре було б “Ігніс” покликати, вони гарно співають, модерно; вони дуже популярні, по шістсот людей на їхні концерти приходило, — і то два рази на день: напевно, сподобались би також словакам...

— “Ігніс” не можна, то не наш колектив, то Прага, еміграція; ми своїх маємо.

— “Карпатянин”?..

— Калиняків покличте, зі Свидника!

— А то не того сенатора сини чи внуки?
— А хоч би й його, то що?
— Як то що? Іване, ми мусимо добре подумати, кого перед камеру пустимо.
— Не бійтеся, товаришу голово...
— Здрастуйте!
— Здрастуйте! То не ті Калиняки, то сільські хлопці, але справа в тому...
— А чому все-таки не “Ігніс”? То значно кращий колектив за всі інші наші..., має рівень; а хлопці там наші, карпатські...
— Кажу ті, Іване, “Ігніс” не можна, ми з ними не контактуємось. Всі їхні поїздки по наших районах, їхні успіхи — то приватна справа.
— Але...
— Товариші, не сперечайтесь! Я скажу вам новину: справу з “Ігнісом” вирішено остаточно, раз і назавжди: його — нарешті! — розігнали!
— От тобі й на!
— І хвала богу!
— Ну, а інакше, що там у вас у центрі нового?
— Та, нічого — проблеми, праця, життя!
— А правда, що Петра будуть знімати?
— Петра?
— Не того, тамтого!
— А ти звідки знаєш?
— Та, знаю! Не думай, же тут у нас, в народі, вже ні про що не знаємо.
— То ще невідомо. Товариші там подивляться, поміркують.
— Розумієш, розказував мені недавно колишній голова, як він ходив до них гроші на фестиваль просити. Приходить, мовляв, двісті тисяч на фестиваль потребує, а сам каже так: “Товаришу голово, я б сам від себе не прийшов просити, але, розумієш, я секретар, а президія вирішила і посилає мене... — ха-ха!
— Ха-ха-ха!
— Ха-ха!
— Хі!
— От, Петро! — такий він, такий! Дійсно, міг таке зробити!

Але чи знімуть його, — ще не відомо...

— Товариші, прошу в зал, будемо продовжувати; поїли ми, закусили, а тепер до діла. Справа в нас серйозна, треба до праці..!

Вмикається камера, оглядає зал — і знаходить у залі все в порядку. Порожніх місць побільшало, та присутні всі на своїх місцях.

У президії зістало четверо.

Головуючий дивиться на годинника на руці, витягує шию і кидає у зал:

— Ну, то хто, товариші? Часу ще маємо, ще можна.

Встає невисокий чоловік, з прорідлим світлим волоссям, в лівій руці — невеличкий нотатник, в правій — перо; обидві руки сперті не так на животі, що перед ним, а скоріше ліктями й передліктями притиснуті до боків — і починає:

— Перш за все, товариші, нам треба домовитись, що ми хочемо тим фільмом досягти: чи хочемо похвалитися перед світом, ну, перш за все перед вимогливим чехословацьким глядачем, або хочемо показувати їм наш гній, наше болото, нашу колишню відсталість, якої, до речі, реалізатори того сценарію уже б навіть не знайшли так легко по наших селах... — і позначив собі у нотатник, що один пункт його виступу вже за ним.

— По-друге (і знову позначка в нотатнику), тут говорилося про хустку, що в тому сценарії часто виступає. Я не проти тої хустки. Навпаки! Хустка може зістати. Мені вона нагадує те ніжне й пахуче волосся, що під хусткою, але то інша справа...

Я пропоную залишити ту хустку всюди там, де вона є, але від того місця, де люди, що повернулися з війни, власне, з евакуації, зустрічаються переможно біля церкви — лише не знаю, як з тою церквою, коли ми нині проводимо таку активну атеїстичну пропаганду, але то якось можна поладнати... І от саме від того христосування, від того щасливого плачу — щасливий плач, то гарний вираз, треба записати собі і використати десь, — підкреслює щось у нотатнику, — отже, від того ще поганського святкування пробудженої природи, через нашу старовинну “Гоя-Дюндю”, через гайвки, через веснянки, через русальні й купальські пісні, через показ наших окремих дитячих хорів — з Камійонки, Габури, Стащина, Снини — треба поступово привести весь наш народ аж під нашу

Маковицю, на наше свидницьке Свято з великим “ес”, прошу! — і показати, що вік наш справді фестивальний, що справді співає весь народ, що та пісня, як вже тут правильно було сказано незнайомим мені, але симпатичним, представником нашого сільського життя, є справді тою ниткою, що зошиває дротом і тримає укупі все наше життя, не дає нам ніяк вмерти — і саме тут (знову підкреслює щось у нотатнику) — саме тут дістає свою нову функцію і та хустка, тепер вже, без сумніву, червона, яка через всі ті гаївки, веснянки, свята й фестивалі символізує наше щасливе сьогоднішнє життя.

Саме та хустка на голові жінок, що співаючи... ідуть....., красиві, в поле з граблями на плечах..., в жінок..., що прядуть..., що порють пір'я..., що годують діточок..., що носять траву..., — це і є той новий, радісний символ, яким ми збагатили наше сучасне життя, і тому тій хустці і красивій жінці в ній треба надати в тому сценарії належне місце, належну увагу.

Дякую за слово!

Сів — аж гепнув собою!

Камера показує його, задоволеного, що виконав свій обов'язок, відробив той кусень хліба з ковбасою, який тільки що з'їв, і зробив свій внесок не тільки у загальний розвиток культури, але й активно втрутився у зародження нового її жанру — кіномистецтва! — а потім шукає далі.

Встає молодий, низький, проте повненький, самовпевнений:

— Я не маю теперька нічого проти, щоб той фільм був про наш народ, навіть про його минуле. Але вимагаю, щоб той фільм було зроблено, теперька, згідно з вимогами науки! Нехай з усього фільму буде видно, що його зроблено в наш час, в час науково-технічної революції; бо що то культура, теперька, що історія народу, що його минуле? Все те погляд, який кидаємо ми теперька, озброєні сучасною наукою, на все те прожите і здійснене народом. В тій історії, в тій культурі, в тому минулому народу, теперька, є все: — і той гній, і війна, і церква, і пісня, і та хустка, і, врешті, ті спогади про пахуче волосся...

— Ха-ха!

— Xi-xi!

(Камера не встигла за тим сміхом).

— І вирішальне, теперька, те, хто і що буде з тої історії витягати і — ще головніше, — як буде він все те, теперька, висвітлювати, тобто — інтерпретувати.

У сценарії, власне, у тій першій спробі, яку ми зібралися, теперька, обговорити, тобто виправити її й доповнити, є сцена, де газда, що повернувся з евакуації, стає на коліна і виймає з гноївки лопату. Проведе, теперька, досить вдало по ній рукою, згорне з неї грубу верству гною, струсоне рукою і йде прогортати доріжку до хати...

Як просто все це у сценарії і в того газди!

Проте в науці, товариші, в історії, теперька, не так просто! Там є все, всякі речі — і тому дуже важливо, хто і що буде з тої ями, теперька, витягати і як буде все те, теперька, інтерпретувати.

Я сподіваюся, що товариші, які будуть ухвалювати комісію по доробці чи, скоріше, переробці сценарію, не забудуть, теперька, про те і включають до неї також представника від науки. Необов'язково, теперька, мене, але когось за науку туди, теперька, треба! Треба!

Дискусер від науки сів, а камера почала ловити своїм скляним оком дальшого.

Встає невисокий, повнолиций, задоволений життям і малознаний присутнім, і без будь-яких хвилювань, навпаки, самовпевнено кидає у зал:

— Мій попередник казав, що він не має нічого проти історії. А я кажу, що я не маю нічого проти науки! Бо що вона мені зробила, та наука, доброго чи поганого — нічого! Але, з другого боку, чи треба ту науку до всього пхати? І, взагалі, чи треба тим сценарієм стільки займатись? Дайте туди десяток кадрів нашої карпатської природи, декілька красивих жінок, як тут казали, з граблями, або й зайдою трави, в хустках чи без хусток, дайте там пару наших установ — радіо, театр, музей; пам'ятники не забудьте — Духновича, Павловича...

— Та більше навіть не маємо..!

— Ну то що!

— І той з Тополі, що його кози щодня обскакують?

— Но, раз його можна помити, чи там побілити, квіти принести туди, — покладіться на реалізаторів, вони мають досвід, вони не

такі трюки виробляють; я їх там знаю, мій син там працює. Отже, розкладіть на столі книжки, що їх за останні роки видано, виставте картину, журнали, вишивки, крашанки, які тут згадувалися, навіть якусь іконку можна, — одна між тим мотлохом і так загубиться, — думаю, же фільм буде кольоровим? — інакше як хочете ті червені хустки показати? — і все! І буде фільм! І так вам у телевізії всі ті ваші деталі й особливості, всі ті чачки — викинуть! Спом’янете моє слово! Кажу вам, я їх знаю!

— Товариші у президії, не забудьте його потім у комісію...

— Президія з тим рахує. Тому ми його й покликали. А тепер далі, ще маємо трохи часу.

З кінця столу, від дверей, встає худий, невисокий, молодий, нахмурений і починає читати по написаному на папірці і доповнює “з голови”:

— Шановні товариші! Тут було вже піддано критиці найрізноматніші аспекти поданого на розгляд першого фільмового сценарію про наше народне життя. Однак цікавим і дуже показовим є той факт, що досі ніхто, а виступали вже й партизани, й науковці, й відомі письменники, навіть з президії вже один товариш виступав — ніхто досі не звернув увагу на небо!

В залі — загальне здивування!

— Не дивуйтесь, товариші, — це дуже важливо. Поставмо собі питання: чому автор сценарію так часто приділяє свою увагу небу? Поставмо собі питання: що він тим хоче сказати? Оре газда — і дивиться в небо, косить газда — і дивиться в небо, закусує після роботи — і знову дивиться в небо. Навіть камера, зверніть увагу, “камера безпорадно опускається на землю... — і в калюжі перед собою видить відбиток неба”. Сторінка дев’ять першого варіанту сценарію.

— А куди він має дивиться: старій бабі під подолок? (Це репліка від того, що вимагав попря до сценарію додати).

— Товариші, товариші, — що це означає? — зауваження з президії.

— Та нехай хпопчисько думає, що говорить! Вже й на небо не можна буде подивитись! — це знову із залу. Репліка того, що говорив про активне втручання.

— Я, товариші, не дивуюсь такій реакції на моє критичне зауваження про небо. Скажу навіть більше: я прямо сподівався такої реакції, очікував її, бо — поставмо собі питання: коли взяти до уваги, що у всьому світі йде гостра ідеологічна боротьба...

— Але ж я про ідеологічну боротьбу казав..! — зареплікував захисник червоних хусток. Та йому ніхто не відповів, і попередній дискусію міг продовжувати.

— ... то й справді не диво. Та дивує інше. Дивує все-таки те, що автор сценарію, людина освічена й школована, високошколована, і то за державні гроші, — а так безпорадно, скажу його ж словами, сповзає й опускається в ідеалістичне болото. Звернім увагу на те, де проходять роздуми селянина над його життям — в костьолі! Що помічає селянин і автор сценарію першим, коли повертається у рідне село? — Церкву...

— Про церкву я теж казав..! Я попереджав, що буде з нею морока..! — знову втрутився захисник червоних хусток.

— Де проходить кульмінація зустрічі селян після повернення у рідне село — біля церкви, та ще й на великдень — з малим “в”, прошу!

— То, може, їм краще було зустрітись прямо в корчмі? — “На майдані біля церкви революція іде..!”

Та молодого дискусія не збили з пантелику навіть подібні репліки з залу від того, що вимагав попряю й від того, що вимагав не “здіймати”, а “підіймати” крик.

Ніби нічого не сталося, він продовжував свій монолог:

— Поставмо собі питання: хіба все те випадкове? Хто скаже “так”, гадаю, що з тим нам не по дорозі. Тому всі ми повинні сказати “ні!” Ні небу й церкві у нашому соціалістичному житті!

Той, що вимагав попряю, — заплодував, навмисне, провокативно.

— Але як ти без неба покажеш карпатську природу? — обурювався той, що говорив про український хліб.

— Даме собі клапки на очі! — знову той, що вимагав попряю.

— Товариші! Товариші! — це вже головующий. — Зауваження важливе — візьмемо до уваги! Небо — то одна річ, а небо, як символ, — то щось інше...

— А небо, як предмет, на якому робиться кар'єра, — то щось зовсім інше! — не здавався той, що вимагав попря. Головуючий, що аж до сих пір втихомирював суперників сидячи, встав.

Видно було — буде кінчати дискусію.

— Мабуть, товариші, доведеться кінчати. Поговорили ми, обсудили, висловились, — а тепер треба дати всьому належний порядок. Слово для заключних пропозицій надамо товаришеві, який вже на початку наших зборів провів глибокий аналіз запропонованого сценарію, першого його варіанту, першої спроби. Отже, Петре, маєш слово!

Той з президії, зовсім направо, підвівся з місця, нарівняв перед собою папери на столі й почав:

— З ваших виступів, товариші, виступів різних і різновартих, на перший план висувалось бажання допомогти колективним зусиллям тому, щоб *наш* сценарій, а потім і фільм гідно представляли життя й працю *нашого* населення перед вимогливим словацьким та усім чехословацьким глядачем. І тому, виджу, ми правильно зробили, що підтримали початкову ініціативу одного товариша і з його думки стала колективна справа *нашого* культурного активу.

Я вже сказав на початку, що автор сценарію вчинив першу спробу, а *нашим* завданням, завданням колективу, буде дотягти все до успішного кінця.

Наша думка така: може, сьогодні, тут, а може, й пізніше, ухвалити комісію надійних і перспективних товаришів, які б ґрунтовно, від початку, вивчили ту справу, зосередили свою увагу й запропонували нам серйозний, всебічно продуманий і вивірений план майбутнього сценарію, його, так би мовити, кістяк, який, після обговорення внизу, в округах, на заводах, де про нього висловляться товариші, став би основою, хорошою основою фільму, вдалого фільму про *наше* життя.

Ми тої думки, товариші, що саме там, внизу, в народі, на місцях, де *наші* товариші працюють, перш за все мусять знати що і як, та ж, так чи інакше, сценарій, а потім і фільм, буде говорити про *нашу* працю.

Отже, комісія піде між людей, вивчить усе, збере зауваження, а ми потім спільно помірковано, обсудимо все те, може, й знову

покличемо декого з вас...

— Давай комісію..!

— Зараз, товариші, зараз...

— Я пропоную...

— Отже, товариші, закінчуючи вступні, так би мовити, методичні чи методично-організаційні зауваження, приступимо до створення комісії.

В залі помітно пожвавилало. Попередній доповідач сів. Слово взяв головуючий.

— Головою комісії ухвалено Петра Миколайовича, який щойно виступав перед вами і якого всі знаєте. Потім, так би сказати, за червені хустки, за красивих жінок з граблями на плечах і з пахучим волоссям, просто — за весь той піднесений романтичний настрій, який у фільмі конче мусить бути, — пропонуємо Семена Федоровича, думаю, Семене, ти згоден?

— Та!

— За війну — як її показати і скільки місця приділити — даємо у комісію нашого шановного підполковника; нехай вже там у комісії він проб'є щось у сценарій зі свого розуміння справи.

Далі: за науку, так би сказати, щоб усе, що потрапить у сценарій, було науково вивірене, випрепароване, чисте, пропонуємо доктора, професора..., ну, як його... — Гурама Василя Павловича. То буде водночас авторитетно... Ну, а ще кого б?

— Автора сценарію..!

— Що торкається автора сценарію, точніше його проекту, то наша думка, товариші, така: він своє зробив! Що міг — те він дав, написав! Я певен, що з його спроби щось таки потрапить у справжній сценарій. Я не скажу, чи то буде хустка, яка тут часто згадувалася, чи зайда трави, чи те місце, як газда оре й косить, — треба ж бо показати людину в процесі праці; у всякому разі, сподіваюся, там не будуть тоті натуралістичні сцени — тарілки у гній, брр! — але то вже справа Петра Миколайовича як голови комісії. А сам автор — його зайво туди, нехай він краще працює над дальшими своїми планами. Така, товариші, наша думка з приводу автора.

— А як із небом?

— Що кажеш, Іване?

— Питаю, як бути з небом?

— А, з небом! З небом, товариші, справа складніша. Найгірше те, що без неба нам дійсно тяжко обійтись. Але коли і як довго його показувати, справа дійсно важлива. Первісно, признаюся, і ми не думали про ту проблему, якимось ми її пропустили, пройшла повз увагу, хоч, признаюся, ми дуже пильно придивлялися до сценарію, вивчали його, так би сказати, з усіх боків. Та коли вже справа так повернулася, то, думаю, можна товариша туди... Я, правда, не знаю його, та, думаю, можна його туди, можна. Запиши, Петре, й того, за небо!

— Тут один казав, що має сина у телевізії.

— О, правильно, я мав це на увазі, власне, тому й запросили ми товариша, щоб він нам через сина допоміг, а тепер мало'м забув на нього. Петре, пиши й того. І ото, здається, все. Ще, може, товариші з округів кого підкинуть від себе — побачимо. А так — досить! Можна почати працювати.

— А я не погоджуюсь! — встала невисока рудувата жінка середніх років, яку дотепер ніхто, навіть камера, не помітив.

— Я не за себе, зрозуміло, а за жінок! Тут говорилося багато про жінку, про хустку, зайду, казки — а хто все те, товариші, забезпечує? Жінка, зрозуміло! А ви хочете фільм...

— Пробач, товаришко, пробач! Це просто недогляд, малий організаційний недогляд. Петре, дописуй її за жінок! І ще, може, кого забули?

— А за молодь? За піонерів? — виявилось, в залі сиділа ще одна жінка, завданням якої була турбота про молодь.

— Ну, за молодь! Гм! Молодь ще до фільму не доросла, та, врешті, можна й за молодь. Петре, — дописуй! Врешті, цікавіше вам буде зустрічатися, коли в комісії будуть і жінки. Отож, доручаємо цілу справу комісії, нехай вже вона випрацює собі план, організаційні заходи, консультації, чи як все те назове, то вже її справа. А ми будемо чекати.

Дякую вам, товариші, за участь... — за столами тут же знявся шум, розмови, репліки, сміх; головуючий навіть не закінчив своє останнє речення, — і камері не лишалось нічого розумнішого, ніж

вимкнутись.

*Частина третя, в якій вже не йдеться про сценарій,
а лише про засідання комісії. До того ж —
з цієї частини загубилася стрічка зі звуком*

Малий зал засідань або кабінет керівного працівника. В кабінеті, конча столу, стоїть господар, отой керівний працівник, поруч нього двоє-троє його помічників, та ще троє — мабуть, доповнення до комісії з терену. Відкриваються двері, входить знайомий нам Петро Миколайович, голова комісії з розробки та переробки сценарію, за ним — вісім її членів. Гості вітаються з домашніми й сідають по один бік великого столу. Домашні сідають з другого. Гості крадькома кидають погляди на інтер'єр кабінету, а потім вже весь час уважно дивляться на чоло столу, де всівся господар, і слухають.

Господар бере слово, урочисто й вагомо промовляє, звертається найчастіше до Петра Миколайовича, який сидить поруч нього і часто, дуже часто, схвально похитує головою.

Коли камера подивиться на присутніх з-поза господаря, то видно обличчя всіх присутніх, трохи нахилених вперед, над стіл, — уважні, зосереджені обличчя й нерозкриті ще нотатники перед кожним з присутніх. Потім камера показує деталі кабінету — сувеніри на полицях, макети літаків, гармат, танків, пам'ятників; показує грамоти, дипломи, картини, крупним планом — промовця й Петра Миколайовича. А коли камера подивиться на присутніх з-поза господаря вдруге, на столі вже стоять пляшки з мінеральною водою, тарілки й горнятка від кави, пачки сигарет і попільнички — просто, на столі і за столом помітно певне пожвавлення, привичаєння, удомашнення.

При дальших поглядах камери на столі видно вже й інші пляшки; присутні нахилиються один до одного й розмовляють поміж собою, їхні обличчя усміхнені, веселі, бадьорі!

Камера підводить свій погляд понад стіл, слідкує за димом, що ліниво смугами й клубками зміїться вгору, і — гасне.

І знову кабінет — інший, та подібний!

І знов у кабінеті стоїть господар зі своїми помічниками і

приймає Петра Миколайовича та його комісію.

Вітання на цей раз веселіші, гучніші, напруги з боку гостей значно менше, погляди сміливіші, пози за столом вільніші. Присутні розглядають люстри, сувеніри, картини, різноманітні клубки ниток, моделі машин, повертаються навіть трохи боком, щоб краще бачити середовище, — а господар знову говорить; Петро Миколайович все уважно слухає і схвально похитує головою.

Знову камера дивиться на стіл з місця господаря, знову на столі з'являються тарілки й горнятка від кави, попільнички й таке інше.

Отак камера показує ще кілька засідань комісії з розробки та переробки сценарію на різних місцях терену. Засідання подібні, подібно починаються, подібно розвиваються й закінчуються; господарі, зрозуміло, завжди інші, та завжди гостинні; кабінети, хоч і дуже схожі між собою, та завжди — з місцевими особливостями! В одному, як ми казали, багато ниток, в іншому різноманітних гвіздків, ще в іншому — всілякі кришталеві вази та келишки згідно з прислів'ям: хто чого годен — того не голоден!

Виразно розвивається тільки настрій присутніх, зокрема гостей. Спільна праця здружила їх, вони звикли до себе, посмілювалися. Вони вже поплескують один одного по плечах, вже не тільки усміхаються чи сміються, вони вже досить часто навіть регочуть! Під час засідань встають від столу і йдуть сміливо до полиць оглядати сувеніри, захоплюються ними і, відходячи із засідань, відносять потім з собою немалі пакунки місцевих сувенірів.

Навіть, одного разу, — вони сідають в автомашини і... з'являються потім в розкішно прибраному салоні зі свічками на столах, з різноманітними пляшками, тарілками, усміхненим обслуговуючим персоналом і навіть музикою.

Настрій присутніх відповідно міняється! Відповідно здійснюється, підіймається й піднімається розмова, сміх і крик — все це — по-українськи! Петро Миколайович у зорі камери — з розтягнутою краваткою і розстібнутою сорочкою крутиться з молодою жінкою господаря у шаленому ритмі чардашу і, повертаючись до столу, дякує йому за “золото — не жінку”. Задиханий, він опускається на стілець, піднімає бокал й проголошує:

— Іване Івановичу, ти перевершив усіх! Інде теж погано не було, зате у тебе — рекорд!

І випив..!

І закрутився світ..!

... і камера показує жінку з червеною хусткою на голові, яка стоїть на колінах і, спершись одною рукою на порцелянову миску туалету, великою червеною ряндю другою рукою витирає забруднену підлогу...

Частина четверта – фінал

Парадний — невеликий — зал засідань.

Відчиняються двері — і в зал заходять по одному, по двоє члени нашої комісії. Ми бачимо і пізнаємо серед присутніх і того, що делегований за хустки, і того, що від науки, і того, що відповідальний за небо, що має сина у телевізії — нарешті всіх членів комісії з доробки й переробки сценарію.

Нема лише голови!

Та не біда!

Під час дотеперішніх засідань комісія вже настільки зрослася, настільки освоїлася зі своїми завданнями, що може працювати “теперка” навіть без голови.

Камера давно підготовлена, є, на щастя, й звук, отже, прошу, послушайте:

— ... А ти знаєш, яка вона чортиця! Я вже не міг, а вона все ще...

— Так ті треба! Я ж тобі казав: бери ту другу, а ту залиш мені, я б їй показав чардаш!..

— Привіт, козаки!

— Привіт!

— То як? Голова не болить? Я ті повім — знаю тебе давно, але такого від тебе не сподівався!

— Ти знаєш, як зачую пах жіночого волосся...

— Здрастуй, Андрію!

— Здрастуй, Петре!

— Та що: приніс?

— А що?

— Ну, те, що ти минуле обіцяв...

— Аякже, ось воно!

— От, спасибі! Таке мале, а скільки я за тим набігався!

— А в нас того, як сміття, я ж тобі казав — скільки хочеш!

— А в магазинах його ніде нема, от спасибі!

— Та, годі, це дрібниця. А що, за тою блондинкою ти потім їздив?

— Аякже! Тепер майже всі мої службові дороги туди ведуть.

— Бачиш, а ти не хотів..., боявся!

— Та!

— Можна тебе на хвилинку?

— О, цілую руки, пані Оленко!

— Ота товаришка, що ти з нею, ну, подружив, дзвонила мені, що ти обіцяв їй щось дістати...

— Я? Коли?

— Ну, тоді...

— Обіцяв?

— Ага!

— А не знаєш, що?

— Якусь вовну чи що.

— О, тамтій! А я думав, що тій другій. Передай їй мій сердечний привіт і скажи, вовна буде, буде, скільки хоче, — буде, тільки нехай вона підготується добре заплатити — ха-ха!

Входить Петро Миколайович.

Сорочка застібнута, краватка — як слід! — важко було б упізнати в ньому того гульця, яким ми його бачили востаннє на прийомі.

Входить серйозний і поважно крокує до столу, до місця голуючого.

Присутні розважаються, ніби нічого не сталося. Голова комісії стоїть в кінці столу і постукує олівцем по його блискучій поверхні.

— Товариші, прошу сідати, будемо продовжувати!

— Ні, то не так було, вона мені про все розповіла; ну, я тобі потім...

— Тут маєш двісті, а решта — наступного разу, — чути ще уривки розмов, та все-таки присутні поволі втихомирюються, сідають.

— Завданням на сьогодні, товариші, є зробити *остаточні* підсумки *попередніх* обговорень проекту...

Головуючий, як видно, серйозно взявся за свої обов'язки.

Та в залі не було бажання слухати вже навіть *висновків... обговорень*.

Коли головуючий нагадував їх присутнім, вони надалі нахилилися один до одного і продовжували, пошепки, зрозуміло, в обговоренні своїх висновків з попередніх зустрічей у терені.

— Я вже було налякався, розумієш?

— Ну і що, та ж вона заміжня!

— Так, але він на монтажах!

— Он як! Цікаво!

— Отже, — вимагає все-таки головуючий, — треба нам нарешті й остаточно домовитись про самий початок, про перший кадр фільму.

Бачте, розмова все-таки про сценарій! І яка конкретна!

— На останньому засіданні було запропоновано розпочати фільм так, щоб — цитую: “гора за гору заходила, а з тої ямки щоб показалося сонце...”

— То яку ямку ти мав на увазі, Семене?

— Товариші, прошу серйозно! Неважливо, котру ямку мав товариш на увазі, хі-хі! — але важливе те, що так він запропонував розпочати наш фільм.

— Но, раз він так запропонував, тоді дайте так!

— Продовжую, товариші! В густому бескидському лісі з'являється стежинка, потім якась доріжка, потім та дорога — нерівна, кам'яниста, — ширшає, виходить з лісу, йде селом, знову ширшає, стає рівною, поступово бетонною, на тій дорозі спочатку дідо з корівками й драбиняком, потім газда на возі з кіньми, потім трактор, а потім швидка сучасна автомашина — може, “Жигулі”, а може, “Волга”, — а по обидва боки дороги хатинки, спочатку маленькі, соломою вкриті, потім все більші, все кращі, муровані, і нарешті з обох боків автостради прекрасні модерні вілли — і все те показує камера, що вмонтована на автомашині, яка мчить...

— Pozog, zâkruta..!¹

— Та, ясно, чули вже, згода! А як справа з серединою фільму?

Все ще по-старому? — З серединою, товариші, все ще по-старому. Вона стоїть на місці. Поглядів багато, зауважень маса — треба нарешті в усьому розібратись. Але то справа науки!

— Розберемось, теперька, не бійтеся!

— А як з фіналом?

— Фінал є.

— А то котрий?

— Читаю: “Камера кружляє понад карпатським лісом. Знаходить пам’ятник героям. Отже — на задньому плані — пам’ятник, а на передньому — наша сучасність: делегація, що відкриває ювілейне Свято пісні і танцю українського населення Чехословаччини. В дужках: склад делегації можна на цей раз поширити, щоб у камеру потрапило якнайбільше *наших* товаришів. А тоді починається програма, виступають найкращі колективи, знову в дужках: можна підсилити професіоналами; в амфітеатрі — повно народу, всі присутні аплодують, плескають, радість на обличчях і — кінець!”

— Ясно, фінал чудовий, згода! Але як бути з серединою?

— Середина має зістати завжди в середині — хі-хі!

— Товариші, я не настоюю на своєму, я лише нагадую, що маю сина у телевізії. Дайте їм туди усі ваші папери, і вони зроблять фільм — спом’янете моє слово! Чого вам тут кидатися словами, наукою, сперечатися: вони — майстри! Вони там таке вироблять, що дих перехопить!

Відкрилися двері, входить дівчина з великим підносом, за нею друга — подається закуска й кава.

— От, на часі, в мене тут одна зістала від минулого разу, треба її прикінчити, щоб, не дай бог, не скисла.

— Бога не споминай, ми тут на богів окремого спеціаліста маємо!

Той, що має сина в телевізії, нахилиється до своєї сумки, витягає звідти пляшку, ставить її на стіл, бере чарки, що принесли дівчата для мінеральної води, й хоче наливати.

— Петро, Петро!

— Що? Іще не можна?

---

¹ “Увага, поворот!” — назва радіопередачі про автоварії.

— Але... хіба до таких?

І Головуючий іде до полиці, відкриває дверцята, витягає звідти срібний піднос з малесенькими кришталевими погариками, ставить все те на стіл, і камера показує, як руки присутніх посувають той піднос далі до Петра, який починає наливати.

— Ну, пролог був би! — зауважує той, що за науку, тільки як бути, теперька, далі, товариші?

— Треба потерпіти півгодини, а тоді...

— Півгодини?

— Раніше не продають...

— О!

— А за той час можна скинутись...

Присутні витягають гаманці...

Камера показує гроші, які лягають посеред столу; купу грошей. Потім оглядає присутніх з місця головуючого — і стіл з пляшками, цигарками, попільничками й димом нагадує нам знайому картину з попередніх засідань комісії, проте картину значно багатшу, а комісію — значно веселішу та зовсім-зовсім безтурботну.

— ?

— !

1982 р.

Паскуда, або скандал діда Марусина

Ранок..! Прозорий, чистий ранок.
Ще не прогуркотів жодний автобус, ще жодне авто не насмерділо, ще травичка й квітки, що наперекір димові й смороду утримуються по обох боках асфальтованої дороги, почувають себе як на луках чи майданах, ще навіть людської ноги не слідно на тремтливій сріблястій ранковій росі, ще все спить, — а він, високий, як ліска, і худий, як кіл у плоті, з неодмінною люлькою у змарнілих губах, що її майже не видно з-під буйних, трохи пожовтілих вусів старого дідуся, в невеличкому капелюсі на посивілій голові, вже стоїть, спершись на поручні балкону, й милується чистим і тихим, величним і смиренным, прекрасним для ока та приємним для серця чистим ранком.

Він знає — це єдиний момент, коли життя у місті ще хоч трохи подібне до життя, — бо й пташка ще тут-там обізветься і нагадує своїм співом: я тут, я тут! Ще живу! Ще живу! І півень, загнаний модою міста аж на околицю, ще дає знати всім, що починається новий день.

Це єдиний момент, коли ще можна жити, коли ще можна дихати в місті.

А потім — потім почнеться “айне гроссе шаленота” (як казав після Першої світової наш поручик, що походив із могутніх і мовчазних карпатських лісів та вихований був австрійською військовою муштрою), коли вже навіть найпильніше око, найшвидший розум не зможе слідкувати за всіма тими “кляйне шаленотами”, що, ніби висипавшись з міха, наздоганяють одна одну, обганяють та й душать себе взаємно.

Тепер ще можна постояти, помовчати, подумати, помилуватись небом, світом, життям, призадуматись над їхньою досконалістю й складністю водночас, помріяти, згадати, порівняти; порадуватись, але й зітхнути чи й засумувати.

Життя багате, воно дає підставу для всього,— для мовчання й гордості, для роздумів і порівнянь, для радості, спогадів, але й для суму, вагомого суму, але й для непорозуміння багатьох явищ у світі.

Та в міському житті не вистачає часу на такі “шаленоти”, як мовчання, думання, порівняння, спогади, радість; треба-бо жити, жити, а жити — означає поспішати, вічно поспішати, шалено поспішати — за ночі встати, скочити з постелі, наскоро вдягтись і бігти: бігти до автобуса, довдягаючись і застібуючись на бігу, пропхатись у переповнений автобус, вистояти в ньому на одній нозі, мов гуска на льоду зимою...

“Йо, гуска..! Але гуска стоїть спокійно, тихо, навіть величаво чи хоча б замріяно, а тут, у тому проклятому автобусі, лаються з самого ранку, як баби на ярмарку, штовхаються, ніби їх воші кусають...”

Дідо Марусин стоїть на балконі міської квартири свого сина, довкола царюють велична тиша, могутній спокій, лагідна благодать — все, як має бути у житті, — і роздумує. Дивиться, бачить, порівнює, оцінює, живе!

Ще стоїть, ще дивиться, ще мовчить, ще розуміє, ще живе!..

А потім, потім, як почнуться оті шаленоти, повернеться в хату, зачинить за собою двері на балкон, затягне занавіску, сяде на стілець, спиною до вікна, щоб нічого не чути й не видіти, і прагне чимскоріше пережити все те: весь той тріск і праск, біг, гуркіт, сморід, все те, що тут називають пробудженням міста!

“Пробудження..! Яке там пробудження! Трясти сплячих дітей ще заночі, поспіхом, “соро, соро, соро” вдягати їх напівсонних, бігти з ними по сходах, як бігли колись під час бомбардування у другій світовій.., бігти ще темними вулицями з одним у візочку, а друге тягти за собою, як телятко, яке не хоче йти й мукає, здавати їх на руки чужим людям — у яслях чи у садку — ще заспаних, ще заплаканих, а самим знову бігти, поспішати, добігувати, пропха-

ватися, тиснутися, лаятися і знову поспішати — пробачте, панове-товариші, але то не життя, то не для людини..!”

Пересидить отак, переचेкає дідо Марусин оту содому і гомору, як він висловлюється про вранішній міський розгардіяш, повний шуму, гуркоту й поспіху, зачекає, поки на дворі й на вулиці знову стане спокійніше й тихше, — і знову підійде до вікна, прочинить двері на балкон, вийде, подивиться навколо, ніби переконується, чи дійсно позникали оті страхітливі величезні автиська, а тоді, несміливо, аж крадькома, вийде з квартири, потім з будинку, ніби з гарешту на двір, на сонце, на волю!

Вийде, подивиться на пообламувані куці деревця, підніме очі на небо і опиниться раптово там, у себе, вдома — під Калинцем чи під Обіччю, на Чертежі, на Долинках чи на Пастівнику, де подуває вітрик, пахне скошена трава чи досягаюче жито, де є діло рукам і розуму, простір — думкам, і — воля, воля чесній людині...

Так воно було й сьогодні.

Ранковий гамір притих, все живе порозходилося, порозбігалося по яслах, по садках, по школах, по магазинах і канцеляріях, по заводах і залізницях; авта, автобуси і поїзди, втомлені від того перенапруження, трохи відпочивають; вантажівки, що з таким тріскотом привозили молоко, хліб, м'ясо, пиво й воду — вже відгуркотіли з полеготою, все трохи стало на своє місце — і дідо Марусин, високий, як ліска, і худий, як кіл у плоті, з невеличкою, занадто короткою люлькою, що її майже не видно під буйними вусами у змарнілому роті старого дідуса, у невеличкому капелюсі на посивілій голові, з закладеними за спину руками, вийшов перед височенний, як на його погляд, семиповерховий чинжак (міський будинок), зробив кілька кроків від дверей і стоїть, розставивши ноги, не знаючи, куди йому рушити і що йому робити.

За кілька десятків метрів од нього по витоптаній у траві доріжці, навскіс між двома чинжаками пройшла стара, згорблена від років, а може, й від двох повних сумок, жінка, в протилежному напрямі показався спочатку невеличкий чорний пес, а за ним і його господар — високий, ще не старий пан у штанах попід коліна і з повідком собачим у руці, — інакше повсюди довкола пусто,

порожньо, тихо. Десь далеко хряснули двері, в іншому кінці нового міського кварталу нервово просигналив шофер — і знов усюди пусто, порожньо й тихо.

Дідо Марусин постояв у нудній нерухомості, а тоді рушив повільно у напрямі до “Централу”. Ще здалеку він побачив, що перед будовою великого магазину, власне, — цілого ряду магазинів, знову розклались міські перекупки зі своїми відрами, мішечками, стільчиками й возиками і торгують всякою всячиною: маком, горохом, квасолею, цибулькою, але й грибами, яблуками, грушами, огірками, динями, різним насінням, квітами.

Оті квіти, саме ті квіти варті того, щоб на них піти подивитись, хоч на тому брудному сірому бетоні навіть вони виглядають осиротіло, мов колись полонені дівчата на турецькому базарі, а решту всього того треба було б роздати людям, нехай садять і сіють на здоров’я, а ті залишки змести величезною мітлою у ті високі заржавлені відра та чудернацькі бочки, що їх тут наставлено при кожному чинжаку чи навіть при кожному вході у будинок головне на ті недоїдки, що їх тут люди майже щодня викидають у сміття!

Хіба то можна отак розсістися, розкластися й торгувати всім, що Бог послав? Стулити докупочки пару покришених голубінок чи зім’ятих маслачків, пару головок часнику і просити за них п’ять корун? Зачерпнути з мішка вищербленим та й пооббиваним горнятком трохи квасолі чи маку, чи там дрібної цибульки — і за все те просити гроші: три коруни, п’ять корун, дві коруни. І то навіть за квітку. Виросла вона, скромненька, у полі чи в загороді, там вона мала втішати очі кожного, хто проходить біля неї і не сліпий до краси, — так ні! — стулить така баба кілька стебел у пучечок, понатикає таких в’язочок у старе відро з водою — і продає. Та ще спонукає: купте, паночку, дам туньо — три корунки!

Дідо Марусин стоїть на значній віддалі від міських перекупок, якихось подробиць їхньої діяльності він не бачить і не чує, та він їх знає, знає, бо не раз проходив біля них, стояв збоку та спостерігав. Стоїть, дивиться, дивується і навіть гнівається чи, більше, обурюється: за все своє життя, — а живе він на цьому горбатому світі вже добрих вісім десятків років, не продав жодного яблука, жодної цибулини, — та де там, борони боже, продавати!

Як зародило, а в іншого не було, то він дав — дитині чи й дорослому, подарував, приніс під Різдво чи під Новий рік, позичив, у крайньому разі, як біда або потреба була велика, носив молоко сусідам цілими місяцями, коли їхня корова отелилася, а сусідська була тільна, дав по кусочку м'яса вишнім і нижнім сусідам, якщо довелось зарізати вівцю, козу чи там теля, — але продавати яблука, квіти чи мак — хто то коли чув чи видів!

А вони — продають, торгують — як безбожники! Та такі, пробачте за слово, пшярки, такі дрібнички, таку падаль, що її ані яблуком не можна назвати, — а вони продають!

Згадавши яблука, якщо те сміття можна назвати таким красивим та смачним словом, дідो згадав свою загороду, яка зістала там в нього, вдома, і за якою болить його серце найбільше.

За дім йому заплатили, газдівського реманенту він уже багато не мав, бо відколи у селі дружба газдувало, то порозходилися й вози, й плуги, й борони, дещо дрібніше забрали сини, бо мають хатки та загородки, а от за садом, за садом сумує він найбільше. Не був то хтозна-який сад: невеличкий, та славний, чистий, світлий, такий приємний, — пару грушок, пару черешень, а решта сливки та яблука, япка, як у них кажуть, та смачні такі, солодкі, що аж приємно у руку взяти, помилуватись ними і посмакувати.

Ростив він його довго, той сад. Від вітця перейняв його скоро, бо отець слабкий був на здоров'я, хворував, та і його більше до дерева тягло, майстрував. Як вільна хвилинка знайшлась — чи дощ ішов, чи зима, то сяде і майструє: жичник, боденку, куділь чи постіль — все знали няньо зробити; а його більше у сад вабило: дивитись, як квітне, як зав'язується, як мовчки й непомітно росте; дивитись, милуватись, милуватись й роздумувати. І тому він знає, що таке добре яблуко, але продавати яблука, лудити гріш від людей за те, що само вирросло, — ніколи. “В нас такого з діда-прадіда не було”, — підсумував дідо для себе.

І тому дідо наважився!

Повернувся в дім, віднайшов папірець, на якому син та невістка писали або собі взаємно, або дітям різні одкази — теж винахід! Жити отак, щоб цілими днями не видіти одне одного, і лише писати собі листочки, як колись до Гамерики! — написав

на ньому латинськими буквами: “Я пішов до дому та за мною прийдіть машиною”.

До станції він дібрався пішки, дорогу туди знав, таж до неї від них недалеко, там почекав на Гаркавого, дав йому п’ять корун, листок від нього ані не брав — така звичка давно поширилась майже по всіх автобусах, що їздять з міста на село, — і поїхав. З кожною хвилиною, з кожним відкритим кілометром дороги він забував про місто і все більше тішився від сподіваної зустрічі з селом та своїм садом у ньому.

Коли дідо Марусин зайшов у той сад, що був за водою, напроти його колишнього дому, серце в нього розігралося як, бувало, перед роками, коли він ще був газдою і заходив сюди недільним ранком набратися святкової погоди, наладити себе на піднесений недільний настрій, щоб потім цілий день бути малоговірким, назовні ніби сумним, та щасливим.

Село вже давніше опустіло, держава викупила дома і буде тут величезне водоймище для постачання води кільком великим містам області, люди попереселялися хто куди, та сад живе своїм нормальним життям. Нормально в ньому подуває вітерець, нормально погойдуються й колишуться галузки, нормально досягають на осінньому сонці осиротілі грушки та яблука.

Певно, здивуються діти, а може, й настрашаться трохи, коли прочитають, що я поїхав у село, — думав дідо, ходячи садом, — та їм то не зашкодить, нехай і вони заживуть якесь “преквашко”, як каже внук, — і так живуть одноманітним, однаково сумним і нецікавим життям.

Та молодий Марусин не дізнався про дідову вигадку. Онук, прочитавши на папірці-відказувачі, що дідо “пішов додому”, аж зрадів нагоді поїхати за дідом у село. Таж у селі він народився і виростав, кормився дідовим хлібом і дідовими приповідками, і хоча він уже давно звик до біг-біту чи транзистора, село все ще чарувало його.

— Діду, а то що “айне гроссе шаленота”? (одна велика дурість) — запитував він навмисне, очікуючи, що той розповість йому про якісь дальші події чи явища, з якими не погоджується в сучасному житті. А дідо розповідав і розповідав, аж озивалася невістка, якій

не подобалося, що дідो відверто говорив перед хлопцем про різні непорядки в навколишньому світі.

— Ще бевкне про це у школі, і будемо всі біду мати, — попереджала невістка діда, щоб той не говорив перед її сином інакше, ніж про ті самі речі пишуть у газетах, говорять по радіо чи у телевізії.

— Коли б Петро хотів знати, як про се пишуть в новинках, він прочитав би про се в новинках, а коли він питає мене, то хоче знати мою думку. Я не новинка, я відповідаю йому так, як знаю, а коли питає тебе, то відповідж йому так, як ти знаєш...

І внук Петро все частіше підходив до діда і слухав його розповіді, його оцінки світу, його погляди на різні речі. І вірив усьому, що говорив дідо, і звикав до діда, і ріс, і розумнішав, і при звичаївся до діда й села більше, ніж до батьків і до міста. В діда на селі йому ліпше смакувало, дідові казки були цікавіші, ніж казки по радіо, а саме життя — дім, двір, сад, околиця, сусіди, бесіди, пісні, весілля, похорони, плач, випадкова суперечка чи бійка п'яних на селі — все було тут значно цікавішим, ніж кольорові телевізійні фільми чи навіть “ковбойки”.

І тому Петро, як тільки прочитав записку, тут же сів у свою додавку і махнув на село.

II

Keso raz som ti hovorela,* жеби ти собі з жадним хлопом нич не зачинала...

— Та я собі нич не зачинала..!

— Ти не знаш, які то паскуди, хлопі..., вшиткі!

— Але то не хлоп, то дідо...

— Вшиткі вони паскуди...

— Тот не паскуда, тот добрий, в нього такі очі...

— А-а-а, посмотри, вона вже хлопам до оч смотришь, паскуда една!

— Мамо! — закричала дівчина, — по-вашому, цілий світ то сама паскуда, окрім вас..! Але він добрий! Я йду, а він дивиться на мене, та так ласкаво...

— Ласкаво! Паскудник..!

---

*Скільки разів я казала тобі.

— ... очі в нього такі добрі...

— ... паскудні...

— ...і каже: “Дівчинко, на, візьми собі й мамі пару яблукочок”.

І дає, сам у сумку поклав...

Та мати вже не слухала доньку. “Треба провчити його, паскуду, — думала вона, сердита, — жандарів на нього, а може, він і справді шалений — задармо яблука роздає!” Сама взяла свіже невеличке яблуко і запустила в нього зуби. З яблука з хрускотом відділилась майже половина, аж малесенькі крапельки соку стрікнули довкола вуст.

Тоді підійшла до вікна і крадькома подивилась на чудакуватого “паскудного” діда.

“Що ж, спробую ще раз, але бог його скаре, якщо він до мойої дитини бодай доторкнеться!” — і вже розпорядилась:

— На, бери сумку, пару порожніх пляшок візьми і йди у склеп. Коли підеш туди, — поздравкай, усміхнися до нього, та не зупиняйся, хоч би тобі що казав. А як підеш назад, — нічого великого не купуй, щоб сумка була порожня, тоді підійди до нього...

— ...

— Підійди, кажу, посміхнись, заговорь до нього по-нашому, по-руськи, нехай він тобі повну сумку яблук всипе. А я, — не бійсь! — буду при вікні стояти, я йому дам, паскудникові, нехай би тільки спробував..!

Марічка втерла сльози, взяла сумку і вийшла.

А мати тут же до вікна. Дивиться: вийшла її донька і чимчикує помаленьки, проходить повз того чудака, — нічого, не чіпає її. Донька зайшла в магазин, а мати сердито вичікує. “От, наплодилося тих паскуд мерзенних”, — заповнює вона ненавистю час чекання, нервово дожидаючи, коли ж донька буде вертатись.

От, видить, вийшла вона з магазину, плететься повільно додому, голова опущена до землі, руки довгі, звислі, грудей ніяких, — сухе, худорляве, як патиччя, а він...

Дівчинка підходить до діда, здоровкається з ним, дідо питає її, чи смакували яблука, вона дивиться в його очі, чи дійсно в тих добрих очах може бути щось паскудного, — а вгорі, на сьомому поверсі, дрижить од злості на людей її мати. Вона бачить, як дідо кладе доньці у сумку пригорщі яблук, і дівчина йде далі.

— От глупа, як курка! — кричить мати сама до себе. — Треба було постояти, покрутитись перед ним, посміятись, пощобетати, щоб той розщедрився і ще всипав яблук, не вміє вона, не вміє! І що за дівка вийде з неї, з отакої!

Тут же йде до дверей, виходить у коридор і, коли ліфт зупиняється на їхньому поверсі, а з нього виходить сяюча Марічка, готова розказувати про доброго діда, сипле на неї градом грубі слова:

— Ти чого втекла від нього!? Може б, він тобі ще всипав, попросити навіть треба було, посміятись до нього, а ти, глупа, як курка, пішла!

Мати взяла від неї сумку, відкрила її, побачила там з десяток красивих яблук, стулених укупці, ніби засоромлених, повернула у кімнату і знову почала щось бурчати для себе.

— Дай, я сама піду..!

Всипала яблука на диван, накинула на себе светер, застібнула його на пару гудзиків і тут же почала розтягувати його, щоб він не дуже закривав її груди, подивилась нашвидко і ніби лише механічно в дзеркало, послинила пальці обох рук і тут же провела ними по бровах, рівняючи їх у шнурочок, втягла в себе живіт, підсмикнула у поясі спідницю, щоб показалися з-під неї коліна — і майнула з квартири.

Вийшовши надвір, вона поспіхом розстібнула гудзика на светрі, випрямила пругке й струнке ще тіло, на обличчя напустила задумливо-замріяну усмішку, голову підняла вгору і гордо попрямувала повз діда у магазин.

Дідо, само собою, побачив і помітив її. Пропустив її повз себе, зауваживши в думці, що більше б їй до лица був простий людський погляд, ніж такий надуманий та випараджений, та більше вона його не обходила.

“Буде вертатись, — подумав дідо, — дам і їй пару яблук, певне, і в неї є діточки, нехай посмакують”.

Скоро мати вертала, сумка порожньою висіла коло її боку, а вся вона, рум'яна й бадьора, рухалась різко й гордо, в напрямі до діда.

— Не накупилисьте, паніко, як виджу..

A viete, také všetko drahé, také drahé (А, знаєте, таке все дороге, таке дороге) — та, спохватившись, перейшла на “руську”

бесіду, сподіваючись, що тим сподобається дідові і заграє на його струну. — Кеби съте знали, діду, яка то тягоба, нічого нема., щодня купуй, щодня плать! — і вже спостерігає, чи дідо реагує на її принади й скарги.

А дідо спокійно каже:

— А, панічко, не скаржтеся, не таке уж погане наше життя, лем жеби гірше не було... Коли не погніваєтесь, маю тут пару яблук... з власного саду... — і дідо вже повернувся до своїх мішків з яблуками, набирив з них і обережно клав у підставлену простору порожню сумку.

Параска Гурамиха, — бо так звали ту жінку, що називала цілий світ паскудним, а всіх людей у ньому, окрім себе, паскудами, — тримала перед дідом Марусиним розкрити сумку ще й тоді, як сумка майже наполовину заповнилася і дідо перестав класти туди свіжі червоні яблука.

Вона виклично посміхалася, вихваляла діда, як молодого парубка, говорила щось про його чортячі очі та хтозна-яку силу його рук — і все ще стояла на міцних розставлених ногах і тримала перед собою сумку.

— Ростуть вони у мене, там, без хасну, люди порозходилися з села хто куди, а вони своє знають і роблять: ростуть, бачте, які красиві! А смачні які, — опробуйте! — розповідає дідо, дає жінці, що стоїть перед ним, ще одне яблуко, скуштувати, сам теж бере, таке невеличке, любовно оглядає його, ніжно пробує, — а Гурамиха все ще стоїть, кривляється перед ним, щось говорить до нього, посміхається без причини і раптом, ніби пригадавши, що в неї на кухні зістало молоко на плиті, зривається і майже біжить додому.

Та не йде вона до ліфту, а піднімається вгору швидко по сходах. На третьому поверсі натискає на дзвінок до одної квартири, на четвертому — до двох, на п'ятому знову — до одної, і, не чекаючи, поки з тих квартир хтось вийде, поспішає по сходах нагору.

Почувши за собою скрип дверей, вона крикнула за себе:

— Гей, ви, гало, беріть сумки й виходьте..! Почекайте на мене! Там єден шаленяк, такий паскуда, потім вам повім, лем скоро виходьте!

А вдома вона поспішно висипала яблука на диван, скинула з себе светер, одягла інший, пов'язала на голову яскраву кольорову хустку, кинула донці: “А ти будь біля вікна, якби що — візьмеш сумку і прибіжиш мені на поміч!” — і, схопивши порожню сумку, вискочила за двері квартири.

Через якусь мить на чолі зорганізованих нею жінок Гураміха знову опинилась перед дідом Марусиним, що був ладен почастивати своїми яблуками також її подруг, та вже не посміхалась до нього, не кривлялась перед ним, не захоплювалась, як недавно, його чортівськими очами чи уявною силою рук, а, запасувавши немалі п'ястуги своїх рук у міцні свої боки, сердито кричала на нього:

— Tak to je ten (це той) паскуда, що своїми гнилими яблуками хоче наших дівчаток і нас на паскудні діла понаводити, — і, зробивши пару кроків вперед, відсторонила міцною рукою діда з дороги й попрямувала до мішків з яблуками.

Приведені нею подруги рушили за нею і стали до інших мішків. Спочатку всі вони набирали яблука з мішків і клали у свої сумки, а потім Гураміха вирішила діяти інакше: нагнулася до мішка, схопила його попри землі і хотіла підняти та й взяти весь. Та розв'язаний мішок зломився в тому місці, де до нього пристало міцне Парасчине плече, і яблука посипались, цюпкаючи, на мокру землю.

Між тим до мішків з яблуками приставали нові й нові особи.

— A to co to še tu robi? (А то що воно тут робиться!)

— Ta nevidiš..! (Та не видиш!)

— Якийсь спекулянт...

— Паскуда він..!

— Та роцкај (зачекай, залиши), зохаб дашто й про мене!

— Так не стій, але рушайся, тадь то задарь!

— А ти не талабай по япках, дай і другому, то не лем ти голодна чужого!

— Діду, не заваджайте, берьте і ви, кедь каждый бере, а не стійте тут, як стовп!

— Не стримуйся з якимсь там дідом, дрить до нього, най ся звалить, як той міх — ха-ха!

— Понаїхали у місто цілі свідники, лабірці, а теперка тут

свої порядки заводять..!

— То maš tak, gadžo zostane gadžom (Це воно так, гаджо — зневажлива назва селян цигинами — зістане гаджом) хоч би й у місті жив!

— Руснак ші й у пеклі зістане руснаком!..

— Поразило би то вшитко та би то поразило із таким життям; раз япка по шість корун, а раз задарь, але жеби хтось прийшов і повів, же тут дають задармо, то ні! Кожний лем для себе грабе!

— Тото не руш, то мої япка!

— А мої? Де мої? Де мої? Котра паскуда покрала мої япка? Та то ші швіт не видів! Я собі набрала, а вони ...

— Набрала? Кажі правду — накрала!

— То ти крадеш, паскудо, а я тут була перша! Я маю право!

— Право? Чуєте, вона має право! Красти має право кожен, кого не поїмають...

III

Двадцять третього вересня тисяча дев'ятсот вісімдесят такого-то року на розі вулиць Револючної та Космонавтів нашого районного міста сталася надзвичайна подія.

Спочатку на тому місці з'явився якийсь дідо, потім тут чи не два рази з'явилась якась дівчинка...

— On ju chcel znásilnic! (Він хотів знасилувати її!)

— Почекайте, громадянко, не перебивайте, все по-порядку. Ви хто? Ваше прізвище, дата народження!

— Я її мама!

— А решта?

— Решта, то свідки...

— А де той дідо?

— Та тут він десь плентався... Де він? Де дідо? Дідо де?

— Та тут десь був...

— Видите, втік, паскуда!

— А ті яблука?

— Япка? Япка? На ті япка він хотів нахапати мою дитину.., та й усіх нас, паскудник!

IV

Коли машина міліції під'їхала на риг вулиць Револучної та Космонавтів, місце, де ще недавно стояли невеличкі мішки свіжих дідових яблук, виглядало, як побоїще, де билися бодай дві роти жіночого війська: розчавлені яблука в болоті, порозривані сумки, розхристані й розкуйовджені жінки, — і крик, і гамір, і лайка, і вереск, яким, здається, не було початку і не видно було кінця.

В той час дідо Марусин, згорблений від непосильного горя, яке несподівано обсіло його, ніби аж тепер відчувши тягар тих яблук на спині, крокував з опущеною головою понад рікою геть із міста.

Він не шукав рівної дороги і не помічав вибоїн — довго йшов полем, потім дістався на дорогу, та не зважав на автомашини чи автобуси, які гуділи за ним і з гуркотом випереджували його. Він, власне, навіть не усвідомлював собі, куди крокує, тільки йшов, йшов полем, дорогою, знову полем, розмоклим осіннім полем, аби тільки геть з міста, — не здатний зрозуміти, що сталося, не здатний розібратися в тому, що бачили його старенькі очі і чули старі наглухлі вуха.

“Мабуть, то поражка (інсульт) або той, інфаркт, або, може, я вмер, так-так, напевно, я дістав інфаркт і помер, і все те, що я бачив і що чув, що стоїть перед очима і гуде у вухах — то пекельні марення, пекельні муки, чортівські злодіяння, бо люди б чогось подібного вчинити не могли. Так-так, я вмер..! Так-так, я вмер, — то чорти, чорти, а не люди..!” — повторював сам собі дідо Марусин і в такт отих слів йому легше йшлося, йому легше дихалося, бо знайшов бодай яке-таке пояснення тому пеклу, яке він побачив в те осіннє пополудня на розі вулиць Револучної та Космонавтів, — тільки за що мені такі муки, такі страшні видива, та ж я жив не найгірше.., працював.., прагнув... з людьми... людськи...”

V

Бабі Колинчаківій не спалося.

Ще не було, може, й семи ранку, а вона встала, вмилася, одяглася, прошепотіла при тому свою ранкову молитву, яку механічно, ще з дитинства, повторювала щоранку і шовечора, й пустилася з хати надвір.

Відчинивши і потягнувши до себе сінешні двері, вона побачила на широкому й високому порозі старої хати... діда Марусина.

На хвилину вона навіть злякалася трохи з несподіванки, а потім впізнала і, нічого не знаючи і ні про що не розпитуючи, вона зрозуміла все, дослівно все!

І зраділа! Невимовно зраділа!

“З ним мусило статися щось страшне, якийсь несподіваний тягар упав йому на серце і на плечі. І він прийшов до мене...! — думалось їй швидко й легко. — Прийшов, сів на поріг, як вірний пес, потрапивши після тяжких поневірянь додому... Значить, любив він мене, щиро й вірно любив..., коли й тепер, після років, коли хтось причинив йому тяжкий біль, він прийшов на мій поріг”.

Баба Колинчакова, забувши, чого їй треба було вийти на двір, тут же повернула в хату.

Дідо Марусин поволі піднявся і повільно пішов услід за нею — також без слова.

— Дай боже шестя! — по-старосвіцьки поздравкав дідо у хаті, зняв з голови засмальцований капелюх і зупинився посеред невеличкої темнуватої кімнати.

Баба Колинчакова вже поралась біля печі.

— Дай боже і тобі! — відповіла вона спокійно, ніби бачилась з ним часто, ніби від останньої зустрічі пройшли не роки, а дні.

Дідо ще якусь мить постояв посередині кімнати, багато чого передумав за ту мить і рушив до столу. Присів повільно на лавку, спершись ліктем на стіл і мовчки дивився на бабу Колинчакову, спокійно, теж ніби лише вчора бачив її востаннє, ніби він живе по сусідству з нею і зайшов до неї на пару слів.

Баба Колинчакова голими руками взяла з печі горнець-залізничок, перед тим щось помішала в ньому дерев'яною ложкою і понесла той горнець і ту ложку до столу.

— На, хлебни капку теплого, — промовила до діда, а про себе подумала: хто зна, коли ти востаннє мав щось тепле у роті.

Дідо мовчки взяв залізничок і дерев'яну ложку в свої руки і почав хлебати щось рідке й тепле.

— Сливчанка...! — сконстатував, — з чорнявок, солодка, — з приємністю відзначив, повільно, майже урочисто хлебчучи теплу

рідину.

“Таки треба було поламати волю батьків і зажити з нею, — думав дідो, пригадуючи далеку минувшину. — Такої людини я вже потім ніколи не стрічав...”

Дідо поставив порожній залізничок на край столу.

Баба Колинчакова підійшла до нього, щоб забрати горнець і ложку. Вона зупинилась, задивилась на діда, який ніби винувато мовчки сидить перед нею, і була вдячна йому за те, що він завітав до неї. Його несподіваний прихід раптом виправдав всі її давні думки про нього, виправдав навіть все її життя. Вона зробила ще пару кроків до столу, підняла руку і поклала її зверху на дідову, яка, втомлена, відпочивала на краю столу.

Тиша, яка наповнила всю кімнату, була багатомовною..!

Краще за будь-які промови вона свідчила про взаємопорозуміння та цілковиту благодать, яка, невідомо звідки, з'явилася і заповнила всю кімнату, а може, й усю околицю біля цієї старої сільської хати.

“Так-так, то були чорти, чорти, а не люди, — подумав дідо, — бо люди б такого вчинити не могли”, — і був радий, що він не вмер, а повернув у село, де знову зустрів людину.

1984 р.

Шкартація

Ваньо Клеманич, або, як ми його в нашій розповіді будемо називати, Іван Іванович Неманич, йшов на роботу. Не квапився, не поспішав, а йшов.

Невисокого зросту, не занадто товстий як на його вік, в теплих напівскірнях з м'якою внутрішньою підшивкою і стоптаними подошвами, в штанах — широких у поясі, глибоких у розкрою і дещо короткуватих, в піджаку з опущеними плечима й витертими рукавами, в пальті, що звисало на згорбленому тілі, в шапці-бараниці, що була новою десь років двадцять тому, і з колись солідною шкіряною текою, на якій у верхньому розі було припасовано золотаво-жовту віньєтку з присвятою “Голові ЦК...”, наповненою чимось важким, що тягло руку до землі, — він ішов пізнього зимового вечора, тихими й безлюдними бічними вуличками міста і ні на що не звертав особливої уваги.

До чверть на десяту вечора він сидів (чи напівлежав) у м'якому широкому кріслі в теплій кімнаті власного дому, дивився телевизор, хоча й не дуже слідкував за тим, що творилося на екрані, потім, не чекаючи кінця програми, піднявся, зайшов у кухню, взяв зі столу наготовану дружиною пляшку чорної кави-кавони і пакунок із вечерею, поклав все те у свою опасисту сумку, де вже лежали різні папери, спокійно і повільно одягся й вийшов на вулицю. Не прощався ні з ким з родини, з ним теж ніхто не прощався, всі вже звикли до того, що він — батько й дідо — щовечора відходить на роботу і, кажу, вийшов з дому. Зачинив за собою хвіртку, побачив, що в домі світиться в кількох вікнах першого і другого поверхів, і рушив.

---

*Офіційне протоколярне знищення ділових паперів після того, як вони стануть непотрібними.

Він знав: дорога до заводу сьогодні триватиме десь тридцять хвилин, бо тротуари й вулиці сухі — інакше (якби дощило чи випав сніг) вона б тривала десь тридцять п'ять чи тридцять сім хвилин. Отже, кажу, він не поспішав, знав, що встигне, перекинеться кількома словами зі своїм напарником, прийме від нього службу: ключі від усіх дверей, зошит з одноманітними записами про те, що “під час моєї служби нічого особливо не сталося”, і рівно о десятій годині вечора займе своє місце на прохідній заводу за старим, почорнілим від часу і прадавньої пилюки, столом нічного сторожа.

Все те нині вже звичне для нього, нормальне! Він призвичаївся до своєї нової посади і вже нічому не дивується, ні йому вже ніхто не дивується.

— Та то вже котра година?

— Добрий день!

— Добрий...! А як там надворі?

— Нормалка! А тут?

— Та! Як завжди!

— На другому вже закінчили?

— На другому так, але на третьому будуть, певно, до ранку. Той новий прототип, що його готують на виставку, ніяк не хоче працювати, не бере програму.

— А решта?

— Всі вже відійшли, лише той на п'ятому, з тою своєю, знаєш..?

— Ага!

— Ключі на місці, світло й воду я вже перевірів, лише на третьому потім сконтролюю, коли закінчать...

Звична картина.

Іван Іванович Неманич прийняв службу, випровадив колегу, зачинив за ним двері (той побажав йому приємної служби), повернувся у свою “канцелярію”. З повної і тяжкої сумки вибрав кілька різноманітних папок з паперами, поклав їх зліва від себе на край столу, сумку поставив на підлогу, повільно надів окуляри, потягся до першої теки, присунув її перед себе, розв'язав шнурки, що перев'язували папку, розгорнув і почав розглядати перші сторінки.

Жизниописаніє.

Я, нижеподписаний Иван Неманич, народжений 13-го януаря 1919-го года в сели Нижняя Топольовка Верхняго района, родился Ивану Неманич и его супруги Маріи Неманич, рожденной Кокуля, земледильцам нашего села. Мои родители имеют кроме меня девять дитей, три коровы и четыре восьмины земли.

В начальную школу я начал ходить раньше, когда мне было пять лит, ибо мой отец кантор (церковный дяк), он знает хорошо читать и писать, и меня послал в школу раньше. Когда я окончил шесть классов начальной школы, стал готовиться в горожанскую школу и, когда сдал экзамены, поступил в третий класс Государственной смешанной горожанской школы у Верхньому, которую я успешно окончил и потому, что мой отец хотел, чтобы я не должен был так тяжело работать и трудиться, как он и наша мама, я поступил в Русскую греко-кафтолическую пивцеучительскую препарандію в Пряшеви, где я прилежно и старательно учился и работал, чтобы стать хорошим пивцеучителем и верным сыном своего карпаторусского народа под Карпатами. Я такожде прилежно ходил в церковь и на уроки религии, а такожде посещал различные самообразовательные кружки, а токмо таковыя, которые были разрешены и одобрены Дирекцией нашей гр.-кафт. пивцеучительской препарандіи.

Посли четырехгодичнаго обучения и примирнаго поведенія я подготовился быть хорошим исполнительным учителем нашего карпаторусского народа под Карпатами, могу спивати в церкви вси богослуженія (я знаю напамять вси тропары, кондаки, даже ирмосы и самогласы) и могу прилежно служити карпаторусскому народу под Карпатами.

Поэтому покорно прошу Высокую Епископскую канцелярію покорно принять меня на мисто народнаго учителя в которое нибудь наше село под Карпатами, гди есть школа и квартира, ибо я намириваю скоро жениться и завести семью, как порядочный гражданин и християнин...

Иван Иванович Неманич забувся на хвилинку, — в будинку було тихо, ніхто його нічим не турбував, — і він повністю перенісся думками у ті роки, коли він, закінчивши “учительську академію”, як

ту школу пізніше називали, просився на місце народного вчителя.

Пожовклий папір (конспект першого його життєпису) лежав перед ним, він уважно вдивлявся в давні рядки, знову перечитував окремі вирази і, посміхаючись, злегка дивувався сам собі:

“...Мої батьки мають окрім мене дев’ять дітей, три корови й чотири восьмини землі! — ось як ми тоді думали! — ...Батько не хотів, щоб я мусив тяжко працювати, як він і наша мама... — зокрема, мама — свята правда! Вона працювала за двох, за трьох; сьогодні навіть уявити собі тяжко, як можна було їй одній десять дітей виховати і з господарством собі порадити, накормити всіх, одягти — аж самому не віриться! Сьогодні за перукарку треба три роки вчитись, щоб комин вимести — також три роки, а тоді люди без науки все робили й встигали самі”, — і постарілий вже Іван Іванович щиро й глибоко задумався над колишнім життям, порівнював тодішнє з теперішнім і трохи сумував.

Отой життєпис був єдиним документом першого етапу його життя, який зберігся з тяжких довоєнних років, і який він, після сорок п’ятого року, ставши на новий шлях у визволеній батьківщині, завбачно сховав у свій приватний архів.

Як-не-як, а нині йому той документ нагадав молодість, нехай наївну, несформовану, та щиро й мрійливу! Він грів його, як зустріч з давнім другом, якому тішимось тим більше, чим довше його не бачили.

Та надійшов час розлучитися. Окремі місця його “життє-описанія” були надто двозначними. І якщо хтось колись буде вивчати його життя за архівом, за паперами, які залишаться після нього, такий документ обов’язково принизить його в очах дослідника. Писати молодому учителю про те, що він старанно ходив у церкву, з самоосвітніх гуртків відвідував лише ті, які дозволяла дирекція школи, хвалитися тим, що знає напам’ять всі тропарі, кондаки, навіть ірмоси та самогласи...

Недоречно залишати такий документ; він йому слави не принесе, таж він, пізніше, не раз писав про своє бідацьке соціальне походження, розвинене класове чуття, свідому боротьбу проти церковної темряви та відсталості.

Не те щоб з радістю чи там рішуче, та все-таки Іван Іванович

склав своє “жизнїописаніє” навпїл, пройшовся по грані аркуша нїгтем та навмисне так міцно, що блаґенський папір не витримав і, ніби сам собою, подерся на дві половини.

Іван Іванович порвав опис свого минулого — першої, мало би бути, — найкращої його частини, з таким жалем, ніби рвав не папір, а саме життя.

Потім посував до себе дальші й дальші папери; нові й нові свідки поставали поперед очима Івана Івановича Неманича, дорослого, навченого часом, а тому й критичнішого до свого життєвого доробку. Іван Іванович тут же вирішував долю тих паперів, отих документів, отих часток свого нелегкого буття: вони або чимось зігрівали бодай якусь клітину його істоти, і тоді перекладалися у папку по правій стороні столу, або соромили його змудрілий розум і тому злітали біло-жовтими метеликами на дно старого, обшарпаного пластмасового смітника, що мовчки стояв і був до послуг тут же, біля старого й почорнілого могутнього дерев’яного столу.

***

Іван Іванович взяв у руки стару велику фотографію. З парадної автомашини виходить солідний гість.

“Це я тоді так виглядав?” — блиснуло йому в голові. Пам’ять в нього була завжди дуже добра, і він все до подробиць пам’ятає...

Перед машиною стоять дівчата в яскравих народних костюмах, на руках у них, — це він пригадує точно, — хліб, великий підпалок домашнього хліба на гарно вишитому порточку, і сіль, і безліч квітів, і натовп довкола.

Я відкрив двері машини, пам’ятаю, кричу на всіх, щоб нас пропустили: ніяка ми не делегація, делегація з гостями давно пролетіла мимо, не пригамувавши навіть своїх лімузинів, а ми — то вже лише хвіст, ми запізнюємось, бо розраховувались в ресторані за гостину (я підписав директору чисту фактуру, а він підкинув мені у машину ладичку шампанського); аж тут, виджу, біля дверей автомашини з’являється мій старий приятель, учитель Андрій Черешня, рішуче хапає мене під руку й виразно шепче:

— Ані мук! Ти — радянський гість, приймай всю ту славу як належить і веди себе як слід. А то вчиню скандал!

І вже, — не встиг я навіть поправити на собі піджак чи нарівняти краватку, — про якийсь протест чи пояснення не могло бути й мови! — дівчата з хлібом і сіллю ...той хліб ...той хліб вразив мене найбільше. Я споважнів перед ним, немов перед своєю матір'ю, бо хліб як не є! — основа всього, і навіть обласний функціонер, котрим я тоді був, і навіть пару погариків горілки у шлунку чи в голові не давали права не поважати результату праці й символу поваги до праці — хліб!

Отже, я виструнчився перед хлібом, з любов'ю задивився на нього, все-таки в душі я селянин; а вже повітрям неслоь:

— Дорогі наші радянські гості, дорогі наші визволителі!

Трохи мене пройняла щирість й безпосередність почутих слів, трохи стало соромно, що приймаю незаслужену похвалу, хоч партизанів трохи і я, проте не міг не скоритись ситуації, яка, і без моєї на те волі, запанувала на отому невеличкому сільському майданчику перед новим будинком культури; довкола прості і щиро зацікавлені сільські люди, ядлівцьові плоти, садові дерева, а там десь далі байдужі кури, гуски, поросята.

Вже клацали фотоапарати, вже чулися не густі, проте гучні оплески, вже вся процесія чи маніфестація рушила до припарадженого будинку культури, вже перед нами накриті столи, трибуна, музика сільського радіовузла — все!

Черешня ще раз міцно стис мою руку і через зціплені зуби процідив:

— Іване, грай! Грай до кінця! — видиш, скільки народу прийшло, скільки праці витрачено, а ті навіть не зупинились, паскуди! Отже, виступиш ...

— Я!? Та що ти!?

— Виступиш, скажеш пару слів, все, як слід, а то так тебе знеславлю перед начальством, що амінь тобі!

— Але...

— Не бійся, покладись повністю на мене, я народ знаю, — і грай, бога ті!

Ми увійшли у прохолодний просторий зал, — організатори спритно всіх розсадили! Тут “гостей”, там “людей”, на столах ястіє

і питіє зело веліє — і всі вичікувальню дивлятьсѧ на мене.

Андрій вітає мене як голову делегації, я стою і уважно розглядаю зосереджені й натруджені селянські обличчѧ, схожі на обличчѧ моїх батьків, знічено кланяюся їхнім оплескам, дивлюся по столах — пляшки стоять, стакани мовчать, — і в приємну прохолодну тишу починаю пускати перші слова:

— Дорогі друзі!

Потрібні слова ще не приходять на язик.

— Дорогі друзі! — повторюю і відчуваю велику відповідальність. Андрій підсунув мені погар їхньої домашньої мінеральної води і шепче:

— Грай!

Я пив, дивився у зал і думав.

Можна було заговорити щиро, — тоді я ще був здатний на такий подвиг, — простота й урочистість атмосфери це дозволяли — хліб і сіль, натруджені руки й висмоктані обличчѧ, зосередженість і вдячність присутніх, простота людей і їхня жадоба почути радянського гостя, може, саме того, що визволяв їхнє село — все те спонукало до щирості, навіть вимагало її.

Але та щирість западе у серце, надовго мене запам'ятають, полюблять навіть, а тоді, можливо, десь зустрінуть і ...настануть клопоти.

Отже, треба обмежитись загальниками, фразами. Селяни вже звикли до цього і не засудять, а мені буде менш небезпечно.

Тому я починаю:

— Наша (аж у боці закололо: потрібно було без “наша”) славетна радянська армія визволила світ від фашизму. І дала вам можливість вільно будувати своє нове життя без панів. І ми сьогодні щасливі, бо, проїжджаючи через ваші села, бачили нові будинки, нові школи — ...я говорив і одночасно відчував, що навіть досить щиро й переконливо. Увага присутніх схилила до щирості. Та ще, крім того, я — колишній учитель, а в залі, крім літніх людей, мов квіття на луці, були й діточки, найчастіше в дідів і баб на колінах.

Учительський досвід раптом повністю опанував мною. І я майже перейнявся тією щирістю. Та в останню хвилинку таки взяв

себе у руки: надав пафосу і сили голосу. Подякував за прийом, побажав успіхів, щось, нехотячи, буркнув навіть про капіталістичних спекулянтів — і закінчив.

Все йшло добре, Черешня був задоволений.

Присутні заплескали в долоні, взялися за пляшки й погарики, випили й пустилися широко й природно до печених курчат, що так смачно й спокійно лежали на тарілках перед кожним присутнім у залі.

— А ти хотів зірвати все те, — нахилившись, шепнув Черешня, — образити наших людей! Бачиш, як вони переживають. Знаєш, як готувалися? То що я мав робити? Пропустити і тебе, а їх обдурити?

— Але ж і так...

— Ні, це не те, це не обман! Я зробив все від мене залежне, більше й не міг! А тобі я віддячусь, не бійся! В машині вже маєш презент за все те, друже! І мою подяку! Випий!

Ми випили ще і ще, все було як слід! Навіть районна газета про це писала та ще й фотографію помістила, та все обійшлося, ніхто не звернув найменшої уваги...

Дивиться тепер Іван Іванович на фотографію і думає: відкладати її чи ні? Для кого? Навіщо? Хто нині збагне, як то воно часом буває у житті! Зошкартувати! Він взяв фотографію обома руками за середину, розірвав її на дві частки.

Його знову закололо, ніби він роздер щось на собі чи навіть в собі. Ще два папірці лягли у майже повний пластмасовий кошик, що стояв поруч. На столі, сперті на ліктях, спочивали обважнілі руки Івана Івановича.

Він думав.

Потім узявся за дальшу папку.

Життєпис

Родився я в селі Велика Тополівка від українських батьків Івана та Марії Неманич. Після закінчення 6 класів початкової і 4 класів руської (читай: української) горожанської школи я успішно закінчив також руську (читай: українську) учительську академію, де я не тільки успішно вчився, але й активно відвідував різні (йі недозволені) самоосвітні гуртки, бо завжди хотів знати більше,

ніж могла дати тодішня буржуазна школа допитливому юнакові, що вже тоді прагнув активно працювати на користь свого рідного українського народу.

На всіх посадах, які я дотепер у нашому культурно-освітньому й суспільно-політичному житті займав серед нашого українського народу, я завжди прагнув активно втручатися у справи розвитку нашої рідної української культури, чи то вже чесною й сумлінною працею народного учителя чи шкільного інспектора, чи понад усе тою непомітною і незаплатеною невтомною працею свідомого народного діяча, яка так потрібна для подальшого всебічного розвитку культурно-національного життя нашого українського населення всієї ЧССР.

Навіть працюючи на посаді завідуючого відділом безпеки ОНК і проводячи політику партії та уряду в галузі колективізації сільського господарства, я старався зрозуміти перш за все духовні потреби нашого українського населення...

Іван Іванович не дочитав і цього життєпису.

— Не щиро! — вирвалось в нього навіть у голос і пролунало тісним простором нічної тишини його сторожки. Луна його зойку відбилася від стіни, мов дзвони, та повторювала: “Не щиро! Не щиро! Не щиро! Не щиро!”

Аби позбутися цього неприємного відчуття, Іван Іванович спробував пригадати, як то воно було насправді в ті буремні нелегкі роки.

Він бачить себе у темно-коричневому шкіряному пальті, з пістолетом у лівій внутрішній кишені, як виходить у селі з легкової машини, переступає поріг місцевого національного комітету і, не поздоровкавшись навіть з присутніми, серед яких завжди були як місцеві функціонери, селяни-одноосібники, як тоді всіх газдів називали, так і його витривалі хлопці-інструктори, прямо питає:

— Впало?

— Ще ні!

— Поки не впаде, — не підете додому: ані ви, ані ви, ані ви!

Іван Іванович сумно посміхнувся. Тепер цих слів без пояснень ніхто не зрозуміє, а тоді то були найстрашніші слова, які вирішували долю не окремих осіб, а цілих сіл, цілого краю, всього

населення.

Він набирав повний автобус інструкторів з-поміж найактивніших (по суті, найгостріших, найтвердіших) працівників державних установ містечка, районного центру і посилав їх у визначене село засновувати єдину сільськогосподарську артіль.

І не було виправдання!

Незважаючи на жодні умови, проблеми, труднощі чи перешкоди, село мусило здатися, мусило, значить, впасти! Весь світ тоді поділявся на тих, що вже впали, і на тих, які ще стоять, але які до вечора, до ранку, до тижня, до місяця мусять впасти.

За тим розподілом їздили автобуси — відвозили й привозили інструкторів, за тим розподілом працювали чи не працювали установи, школи (бо всі здатні люди були на селах), за тим розподілом продавалися чи не продавалися в селі сірники, сигарети, палінка; (“впало” село — купуйте, люди, пийте, а “не впало” — вам же гірше!). За тим розподілом визначалися ніч і день (поки село “не впало”, ніхто не смів і не міг спати, селяни повинні були з’являтися о десятій годині вечора на нижньому кінці села, об одинадцятій — на вишньому, о дванадцятій — знову на нижньому, о першій — знову на вишньому — і так до ранку, і так кілька ночей підряд! А коли селянин зневажив інструкторів, які зайшли до нього в хату вести “роз’яснювальну роботу” і не забиралися звідти й після півночі, а він наперекір їхній присутності роздягався і вкладався спати, інструктори не дозволяли погасити світло і, чергуючись, втомлені, переконували селянина до ранку. А коли він не втримався і від злості розбив лампу, інструктори привели у двір трактор і спрямували світло трактора у вікна хати так, щоб воно било йому прямо в очі і щоб він не міг заснути, поки сам чи село “не впаде”.

Згадуючи про все це, Іван Іванович довго й німо сидів на стільці, потім встав зі стільця і почав нервово ходити по малесенькій кімнатці свого нового робочого місця, подовгу зупинявся і мовчки стояв перед вікном, що вело у глуху й темну ніч, а тоді різко повернувся до столу, схопив усі папери, які приніс сьогодні на роботу, щоб їх переглянути і посортувати, і кинув люто у переповнений кошик для сміття, навіть з гарною червоною папкою, на якій було

виведено: 1951–1956 роки.

***

На столі перед Іваном Івановичем лежав інший папір-документ, що мав бути доказом його зустрічей з молодими амбіційними людьми, вихованими вже нашим новим суспільством, і засвідчував його неабиякі знайомства.

Глянувши на цей документ, Іван Іванович уявив собі енергійну постать, яка з трибуни наукової конференції чи зборів культурного активу української інтелігенції здивувала його неймовірними думками про наше сучасне життя, яке, на його чудернацьку думку, має базуватись не на майбутніх планах, а на досвіді минулого, на минулому!

— Який абсурд! — подумав я тоді, пригадує Іван Іванович, але той доводив своє:

— Лише минуле є реальністю! Воно було і зістало! А решта — лише мрії, які можуть, але й не мусять збутися. А щоб вони справдились, треба знати минуле і виходити з минулого як з єдиної реальної дійсності!

Іван Іванович нахилив тоді голову до сусіда, і йому шепнули, що то новий кандидат наук чи не перший серед українців. Тоді йому закортіло познайомитись з тим хлопцем. Під час перерви він підійшов до зухвальця, перед усіма кольнув його кількома гострими словами, вклавши в них якнайбільше іронії і свою зверхність, а тоді, відходячи від нього, кинув, ні до чого не зобов'язуючи:

— Що ж, зайдіть коли-небудь, молодий чоловіче!

І той зайшов.

Іван Іванович сидів, як часто бувало, майже без діла; на столі перед ним, про всяк випадок лежали в безладді папери, — якби навідався ще вищий від нього начальник — і грався олівцем і своїми неглибокими думками.

Коли секретарка доповіла про гостя, Іван Іванович навіть зрадів. “Заповниться порожнеча, — подумав, — може, з ним буде навіть цікаво, та ще виграш, може, на майбутнє, бо той хлопчисько, здається, піде швидко вгору”.

В канцелярію зайшов молодий кандидат наук, який тільки повернувся із Києва і зразу дістав серйозну посаду; Іван Іванович спочатку непомітно помилювався ним трохи, позаздрив його молодості (може, й посаді чи розуму), тоді чемно привітав і посадовив у м'яке крісло.

Коли почалася розмова, перше, що Іван Іванович занотував у свій папір, який після зустрічі відклав було: “Кандидат наук по Духновичу!”

Згадалося тепер Івану Івановичу, як він тоді добродушно насміхався над своїм гостем:

— Кандидат наук по будительству — анахронізм! Хіба не смішно?

Кандидат наук не образився і не zareагував навіть. Він сидів, зосереджено й уважно слухав Івана Івановича — завідуючого відділом культури обласного національного комітету регіону, в якому живе переважна частина українського населення країни.

— От коли б ви були кандидатом наук по Толстому, Пушкіну чи бодай по Шевченкові, — ото розумів би! Все життя з того капіталу жити можна: лекції в університеті читати, на ювілеях виступати, книги видавати, в Москву їздити..! А то по Духновичу..! Я розумію, — продовжував Іван Іванович сам до себе, бо гість все ще спокійно й зосереджено слухав, хоча вже відчувалося, що хвилюється і збирається відповісти начальнику. — Я розумію.., патріотизм.., культурно-освітня робота.., почуття обов'язку перед народом.., але “Головний тарабанщик”, — це не “Ревізор”, не “Борис Годунов”, і не “Гайдамаки” навіть!

Іван Іванович пригадує, як здригнулись м'язи на молодому рум'яному обличчі молодого кандидата. Не дочекавшись кінця промови Івана Івановича, він сказав, що вчитися можна на всякому матеріалі. Проаналізувати й зрозуміти треба як Бобчинського й Добчинського, так і Дураковського, Надутовського, Празноглавського та й прямо Ословича. Та в наших конкретних умовах, щоб можна просуватися вперед, необхідно розібратися перш за все в отих наших празноглавських, надутовських, дураковських чи й в ословичах, яких Духнович насмілювався показати у своїх творах. Та ж саме Духнович надав усю перевагу і всю свою підтримку ткачу

Нравовичу, а не отим пустим й надутим лжеграфам чи лжебаронам, і саме за це “Головний тарабанщик” пролежав забутиим понад сто років, а Духнович заслуговує нині нашої поваги і навіть наслідування як саможертвений працівник на ниві народній! Що Духнович не та ширина, не та глибина — це зрозуміло, бо не ті умови, не те середовище, однак прагнення Духновича...

Малодий учений переконливо доводив своє.

“Отже, — підсумовував пізніше юнак, і це теж запам’яталось Іванові Івановичу як незвичне і несподіване твердження, — наша народна культура не базується на індивідуальних геніях, як-ось Пушкін, Гоголь, Шевченко, Леся Українка, — коли б у нас такі синтетичні генії навіть з’явилися, їх би або вбили, або вкрали для себе наші вороги, — тому даремно будемо називати Духновича батьком нашої літератури й підтягувати його чи Павловича, чи когось іншого — до класиків літератури. Дарма! Для появи таких геніїв у нас не було середовища, умов; наша народна культура складається з тисяч дрібних зерняток народної мудрості, — це її основа! — з народних пісень, приповідок, прислів’їв і приказок; її краса — в народному житті, в народному одязі, в красі ікон і дерев’яних церковок, в народних звичаях і в звичаєвим праві, у народній моралі! — там наші й етика, й естетика, й філософія; там наш народний скарб, лише він роздрібнений на зернятка, бо лише так його можна було захоронити від ворога, лише все те припорошене, приховане, порозкидуване...

І от ми, а тому я до вас і зайшов, товаришу завідуючий, повинні усвідомити собі цю особливість характеру нашої народної культури і звернути на те увагу при плануванні подальшого її розвитку, а також при практичній діяльності. В наш час виникають умови, коли можна й необхідно знову зібрати оті припорошені, порозкидувані й приховані дрібні зернятка нашої народної культури, очистити їх від намулу і створити з них перлину народної краси, народного життя, народного здобутку. Коли виконати всю роботу з належним порозумінням і сумлінно, перлина нашого народного скарбу засяє не менш яскраво, ніж інші народні культури, і стане нам у пригоді. Бо не так важливо багато знати, як важливо багато “розуміти...”

“Коли отой кандидат відійшов, я зістав здивований, —

пригадує тепер Іван Іванович. — Я взяв той папір з примітками, написав угорі: “Або він стане великим, або його знищать!”, поставив дату — і відклав той папір у свій приватний архів. Коли той хлопчисько стане великим, — подумав я тоді, цей папір буде доказом мого з ним знайомства. Його бесіда зі мною стане початком втілення його концепції, і я тоді зможу похвалитися, що стояв на початку того розгортання..., а мої папірці з примітками про цю бесіду стануть історичними “глагольськими листками”.

Та сталося інакше.

Той хлопчисько вже роками не виступає, не висловлює своїх несподіваних думок, не зустрічається з жодними завідуючими; із думками про панів надутовських, празноглавських, дураковських чи й прямо ословичів вже довгі роки пасе артільних овець, живе десь там на далеких Майданах, а ми все ще бодай на короткий час виробляємо “великих” людей, яких потім, з великим тріском кидаємо у яму забуття, згідно з народною, а не нашою теперішньою мудрістю: “не лізь високо, бо впадеш глибоко”.

Іван Іванович туго думав про все це, а тоді взяв папір зі своїми історичними примітками про чудернацького кандидата наук, склав його наполовину й поклав знову у папку з паперами, що мала зістати надалі.

***

“Любий сину!

Миле й красне поздравіння саме перше од милого пана бога а так од мене твоею мами Параски Неманич а то буде тих моїх пару слів про тебе мій милий сину і про твою любу жену Марю і про твої любі діти.

Любий сину давно ти не був дома ані не пишеш ані не приходиш а я не знаю як там жиєш в тім світі широкім і шаленім. Повідала раз Марча Феценкова же тя виділа десь в телевизорі а раз Параска Васильчина жесь був у них на заводі де она працює а же єсь довго говорив. Я хотіла знати як ти говорив як смотріли на людей твої ясні очі та она засміялася парадниця та й повіла же ти уж про ню старий та же она ті до очей не смотріла а мене все те

мучить бо тепер намножилося дуже багато таких людей што лем говорять та говорять а хісну з того говоріння ніякого та зато ті пишу мій любий сину бо хочу знати як жиєш і што робиш чи позераш людям до очей як до них говориш бо я знаю же то тяжко часто говорити та все казати правду але ти мусиш знати же радніше най ті язик одпаде аніж би ти мав людям пробач на слові як пес брехати бо то люди нич не кажуть але они мають серце та они дуже добрі знають розпізнати хто і як до них говорить чи од серця до серця чи з вітру чи з води чи з якої погоди.

Я жию хвала богу добрі пензію маю добру недавно мі підвишили на 50 корун так же тепер дістаю уж без 20 корун 600 корун так же маю і на хліб і до хліба і внучатам на цукерки та іші мі час од часу тета Стеранкови пішлють з Ганчом молока так же маю і солодкого по капці і на квасне собі часом зохаблю але хочу знати чи ти сам іші сануєш і поважаєш себе бо то найважливіше не те чи тебе твій начальник поважає але чи ти сам перед собою сануєш себе і чи можеш поспотріти собі до тварі і до очей бо я би не хотіла дожитися того жеби я дізналася од людей же ти мій син а сам себе не поважаєш і сам собі не можеш до очей поспотріти бо то би било для мене найтяжче і найвекший біль який би я мала на своїм довгім і нелегкім віці пережити то зато ті пишу мій любий сину як бись видів же ті тяжко а же уж не можеш витримати то придь домів та підемо в'єдно на Калинець чи до Бешкіда походиме по лісі поспоминаме як тут наші дідове і прадідове жили та капали але й пісню собі заспівали і приповідку собі розумну склали про бідного й багатого, про чесного і нечесного, про мертву й живу воду чи про те як ішов хлоп на бога з кийом як уж не міг тоту біду витримати.

Та лем придь знаю же ті нелегко підеме кажу до ліса зайдеме і до тети Стеранковой што мі все молока пішлють увидиш як они собі тоту їх стару хижку оправили й оновили. Та лем тя прошу придь бо я би не пережила як би'м дізналася же ти не смотриш людям до очей як з ними говориш а же ти уж ані собі не можеш до очей поспотріти та лем придь так ті нігда нігде не буде як в нас ти і сам знаш найліпше.

Так уж ті немам што веце писати, лем тя іші раз мило і сердечно

поздравую на стотисячкрат разів твоя мама Параска Неманич”.

Великі гранчасті букви, старанно виведені натрудженою рукою старої жінки, мерехтіли, немов аж стридали по столі, коли Іван Іванович перечитував їх тепер після років і усвідомлював собі, що навіть на цього маминого листа він не відповів: не відписав і не приїхав до неї, додому. Він не без зусилля підняв важку сонну голову і виразно усвідомив собі, що тепер би він дійсно не міг подивитися самому собі до очей. Тим більше своїй мамі, бо вона б зразу розпізнала і помітила у них залишки того свіжого і ясного дитячого погляду, яким колись світилися його ясні очі і немало того життєвого пороку, який за роки буття назбирався за його окулярами.

Іван Іванович з жалем подивився на пожовклий папір, вирваний колись з великого шкільного зошита, шанобливо склав його учетверо і поклав його у ту папку, яка мала надалі зберігати документи про найкращі прояви його життя.

***

*Keď nevypiješ tento pohárik dnes, môžeš vypit' zajtra dva, ale keď ne...*¹ — запрошення на підсумковий концерт третього обласного змагання народної пісні, надруковане на блискучому твердому папері з такою приміткою, з таким дарчим написом, вписаним розмашистим почерком дамської руки, налаштувало Івана Івановича на зовсім іншу струну.

Іван Іванович подивився на запрошення, на дату, на програмку, на місце, де відбувався той концерт і банкет після нього, і пригадав: розкішний зал, бадьора музика, довкола нього організатори концерту й банкету та керівники найкращих колективів, а напроти, так трохи збоку, виразні пронизливі очі на гарному рум'янощому обличчі, з буйним чорним волоссям довкола голови, і рука з келишком перед обличчям, і погляд весь час звернений до нього.

Дві речі пригадав він одразу, коли в його пам'яті воскрес цей спомин.

---

¹Якщо не вип'єш цього келишка сьогодні, то завтра можеш випити два, проте коли не...

По-перше, йому тоді здавалось, що коли б зупинити схвилюваний подих її грудей, на них би помістився цілий ряд таких келишків, який та дівка тримала у руках, — так виразно рівно й мармурово твердо стирчали вони у простір, який не менш виразно проколювали її очі.

По-друге, не було сумніву в тому, про що весь час говорила напруженим мовчанням її статура, — саме оті очі, в яких грали біснуваті чортики хтивості й бажань, її розхвилювані груди і весь навколишній настрій.

Коли Іван Іванович помітив, що та дівка весь час дивиться на нього, підняв свій келих:

— За твоє здоров'я, красуне! Пий, а то прокоlesh мене отими своїми очиськами!

І тоді вона відповіла отою першою половиною таємничого тосту, який заставив Івана Івановича, тоді ще молодого й симпатичного, приділити тій дівці більше уваги, ніж спочатку думав і хотів.

Іван Іванович випорожнив келих, встав з-за столу і, обходячи стільці, наближався до парадниці.

Коли підійшов до неї впритул, вона встала теж і, повертаючись до нього, вабила ще дужче.

— Si chytřejší, než som si myslela², — вимовила змовницьки, знову демонструючи всі свої принади.

— Ani nie, chcem sa iba dozvedieť ten koniec³, — признався Іван Іванович нелукаво.

— Ach, ten koniec, iba koniec ťa zaujíma⁴! — реготала дівка, не стримуючи свого сміху, ні танцю власних грудей. Вона вже тримала його руки у своїх, піднятих до рівня грудей, і гралася ними.

— Povedala som ti: Nevypitý pohárik sa dá vypit', ale premarnená príležitosť...⁵

Щось задзвеніло..!

Але що? І де? І коли?

Тоді? Там?

Чи тепер? Тут?

---

² Ти хитріший, ніж я думала.

³ Ні, я тільки хочу дізнатися про той кінець.

⁴ А, той кінець.., тільки кінець тебе цікавить.

Іван Іванович опам'ятався тільки після другого дзвінка. І лише тоді усвідомив, що він — колишній учитель, колишній шкільний інспектор, колишній заввідділом ОНК, колишній голова центральної установи, колишній заввідділом КНК, колишній замдиректора і завкадрами цього великого і модерного підприємства, де тепер працює нічним сторожем, — на бажання і на вимогу своєї люб'язної дружини і на догоду дітям, щоб звільнити їм якомога більше місця в домі, носить на роботу папки свого приватного архіву, перебирає окремі папірці, листи, фотографії, вирізки, статті, звіти чи інші “важливі документи”, шкартує їх, переважну більшість з них, як зайві, непотрібні і дріб'язкові, — от-от, саме дріб'язкові! — кидає у старий пластмасовий смітник і саме тепер, при такій роботі і при таких спогадах, хтось його знадвору потурбував, задзвонивши двічі у прихований біля вхідних дверей їхньої серйозної установи електродзвінок.

Зрозуміло, він міг увімкнути автомат і відчинити вхідні двері, міг ще перед тим увімкнути світло й мікрофон і спитати, не встаючи з місця, хто там?

Та нічого з цього не зробив.

Він підвівся, взяв в'язку ключів і попрямував, поступово випрямляючи тіло, до дверей. І відчинив, не розгледівши навіть добре, хто стоїть за ними.

— Прошу!

— Добрий вечур! Прошу вас, будьте такі добрі, я приїхала тепер поїздом, жодного автобусу до нас вже нема, надворі холодно, а до ранку ще далеко. Чи не могла б я тут у вас десь посидіти?

— Прошу!

Заходить жінка років десь сорока п'яти в шапші-вушанці, в гарному кожусі з пишним теплим лисячим коміром довкола ший, в шкірях, в рукавицях і з досить-таки великою сумкою.

Пройшла в середину кімнати, зняла рукавиці, кожух, шапку, струсонула головою, щоб її золотаво-жовте кучеряве волосся, злежане під ушанкою, проснулося і стало на своє місце, і Іван

---

⁵ Я сказала тобі: невипитий келишок можна випити, проте змарнована нагода...

Іванович злякався!

Злякався того, що впізнав ту жінку, злякався того, що й вона його впізнає, і ще злякався тих наслідків, якщо так трапиться.

Жінка — невеличка, симпатична, рухлива — сідає на лавку, дивиться на забруднені стіни, на різні розпорядження, накази, заборони, на залишки різних плакатів, нарешті на скриньку з ключами, пропускаючи повз увагу такі предмети, як телефон, настільну лампу чи й навіть самого Івана Івановича.

Його вона вже оцінила: він ласкаво прийняв її, дозволив сісти й зігрітись: значить, він один з тих добряків, яких так багато на світі, лише їх мало хто знає і рідко коли помічає.

— А в нас краще на вратниці, чистіше, — підсумувала вона вголос свої спостереження.

— Де то, у вас? — несміливо, щоб не визрадитись голосом, спитав Іван Іванович, бо мовчати весь час і так не міг.

— У нас? Це “Плетя” Німбург! Я там працюю! Але походжу звідси, з Карпат, як сказав наш поет:

З Карпат приходжу,

в кишені ніж,

і пісня рветься з горла.

А зачіпати не пробуй,

бо я з Карпат приходжу,

в кишені ніж,

і пісня рветься з горла!

— Ха-ха! — і засміялася так щиро й голосно, що від того сміху зразу стало живо у кімнаті.

— Так, так! Закинула мене доля аж туди, у Німбург, продовжувала жінка, бо Іван Іванович, ще раз переконався, що то вона, вона — і вірші знає, і зачіпати не пробуй! — і ще раз налякався, щоб вона його не впізнала.

— Та, власне, то не доля. Не вона винна! То я сама так хотіла... — ха-ха! Знаєте, не вийшло тут в мене, в тих моїх Карпатах; двоє гострих нас тоді зустрілося..., тільки з різним розумінням світу, і... — слабка я ще тоді була, не мала досвіду, то й поступилася йому з дороги, паскудникові — і знову — ха-ха! — голосно й щиро засміялася.

“Ну, тепер уже дійсно все! — зі страхом подумав Іван Іванович, — або вона не сміє мене впізнати, або мені кінець! — і тут же погасив верхнє світло і залишив світити тільки настільну лампу, згорнув на купу свої папери і лишився сидіти за столом, спиною до неї, тоді як вона сиділа на лавці, що стояла біля стіни невеличкої, проте теплої кімнати.

— А то як? — запитав перелякано Іван Іванович, бо не запитати нічого після таких слів було підозріло.

— А, складні часи тоді були, ми, недосвічені, за бога як за єдину надію трималися, як за мамину сукню — ха-ха! — а ті нові, мудріші, спочатку розділили нам того бога на католицького й православного, одного лаяли на чім світ стоїть, другого хвалили й підносили до небес, а тоді, пізніше, нам обох тих богів якраз і хотіли взяти — образно і дослівно!..

Я тоді вчителькою була... В тих селах війна знищила все — людей, доми, навіть церкву. Так от люди, щоб мати якусь надію, підправивши свої хати, побудували й церковцю, з дощок. А ікони, що залишились від іконостасу, порозвішували на ту дощану стіну, де котра мала бути. І всі чотири великі ікони, що стоять в нижньому ряду, як має бути, а над ними десь трое апостолів, двоє євангелістів та ще пару святих. І виглядало, повірте мені, — переконливо мовила вона до Івана Івановича, і на думці не маючи, з ким говорить і кому розповідає про свою першу життєву сутичку з іншим розумінням світу, — дійсно так, що ота клята війна повбивала не тільки наших, вічно беззахисних русинів, але й наших святих, наших яких-таких опікунів. Здавалося, що навіть наш бог був безпомічним у тій війні, інакше-бо не міг би він допустити всього того, що у нас сталося. Оті святі тоді здавались нам якимись бездомними, евакуйованими з сусідніх сіл: якийсь Петро, Павло, Семен, Йоан, Андрій ... — ха-ха!

Жінка змовкла, а на Івана Івановича найшла кара — жах! Що з ним буде?

— Ну, а тоді прийшов він, — продовжувала жінка згодом. Говорила вона зосереджено, видно було — нелегко їй те давалося, та все-таки, як тільки виникала малесенька можливість засміятись, вона завжди вставляла своє природне і миле — ха-ха! — і сміялася. — Прийшов, у шершавім шкірянім кабаті, мов у непростреленій

броні, чапка на голові, руки в кишенях — і прямо в церкву. А бабка Горохоничова, вони там рядом жили, біжать до мене та ще здалека кричать: “Дівко, біж!” А я, учителька, та й кажу бабці, що йду. Іду, мовляв, не бійтеся, а сама тремчу — ха-ха! — аж мене ноги не слухають. Було Петра і Павла, але не в неділю. Довкола ніде нікого, я по дорозі у церкву, а він там. Кажу, руки у кишенях, чапка на голові — може, колись і сам півцеучитель! — повертається до мене, вовком дивиться, — а я молодою тоді була, в білій блузці, в тісній суконці, груди мені скачуть від страху, та ще й світло, що через кольорове скло вікна проходило всередину, впало на мене і зробило з мене, може, й дійсно красиву.

А він, кажу, повертається до мене, витягає руки з кишень, наближається та запитує з реготом:

— Що, сповідатися, красуне, чи, може, прямо до причастя хочеш? — і вже лізе до мене. — А я йому — така слабенька, перелякана, та прямо й насмішкувато — ха-ха! Ти, по-перше, чапку зніми з голови, некультурний!

Аж до сих пір Івана Івановича кидало в піт.

Після тих слів страх в ньому почав слабшати, а замість нього пробилася, невідомо звідки, звичайна людська ганьба. Ганьба за ту шапку на голові, за неповагу до себе, до інших.

— А він, тоді, до мене, і вже руками хапає за плечі і тисне до тої дощаної стіни. А я тоді руками поміж його руки, щоб вивільнитись, б'ю його п'ястями по руках, аж чую, моя блузка — праск! Знаєте, як його рука ковзала з мого плеча, так і блузка порвалася. Я тоді — раз-раз-раз! його по писку..! Тремчу зо страху, але б'ю! А тоді він від злості схватив одну ікону, другу, та трісь ними об землю! Така мене лють тоді взяла — такий вовчисько, а він на іконах, на історії та на культурі нашій буде мститись, підлота! Та не встигла я навіть порядно нагніватися, аж ту, виджу, він з того свого шкіряного плаща револьвера на мене витягає...

Іван Іванович нервово стукав пером по столі і раптом відкинув його, ніби воно, мов той револьвер, обпекло йому руку.

— Тут, знаєте, я вже почала думати як дівка. Думую собі: такий хлописько, тільки-що мене сповідати й причащати збирав-

ся, сили в нього за двох, може, й розум якийсь є, — мав би бути, думаю собі, — а він, бідота, на мене револьвером..! Дивлюся, під дзвіницею стоїть кілька старих баб, якийсь дідो мне свою стару чапку в руках, а тот, — посередині церкви, чапка на голові, а в руках... — ха-ха! Ясно, викинули мене зі школи, іншої роботи не давали, до того ще, здуріла я тоді, заміж за одного такого вийшла, що теж лише по столі умів бухати; нарешті я йому своє сказала, залишила його — і почала жити по-своєму! Ха-ха! Де б то ми дійшли, якби дали таким пройдисвітам формувати наше життя! Тоді навіщо революція була! Чи не так? Ха-ха!

Попрощалася я з подружками, поцілувала маму й няню та й пішла'м аж на другий кінець республіки! Так ось і так,

*Я не приходжу, як жебрак,
за ласкою,
або потіхою,
я з Карпат приходжу,
ножа в кишені не маю, бо я дівка,
та пісня таки рветься з горла.
А зачіпати не пробуй,
Бо я з Карпат приходжу —
і пісня рветься з горла!*

Ганьба Івана Івановича надалі слабшала, щоб звільнити місце третьому чуттю — чуттю великої гидоти до всього тодішнього..!

***

Іван Іванович працював над своїм архівом, провів його шкартацію вже десь третій місяць.

Різноманітні й різнокольорові стоси паперу помітно тоншали. Коли б хтось слідкував за Іваном Івановичем, за тим, які переповнені сумки тягне він майже щовечора на роботу і які сплюснуті, похуділі відносить щоранку додому, подумав би про нього як про дурня: не один тягне з роботи додому що тільки може, а цей своє носить на роботу!

Коли, однак, Іван Іванович переглянув весь свій поріділий архів знову, то встановив, що він — Іван Іванович, а не архів, — непринциповий, сентиментальний, працює ненауковими методами.

Його дружина, наприклад, майже не помітила, що папки з “тим мотлохом”, як вона своєрідно висловлювалася про документи його життя, потоншали майже наполовину і надалі вимагала зробити з “тим мотлохом” раз і назавжди остаточний порядок, інакше вона сама висукає рукави і візьметься за “теє діло” — і він вирішив приступити до опрацювання свого архіву ще раз, на основі наукових методів, концепційно.

По-перше, — вирішив Іван Іванович, — зошкартувати, викинути з нього все, що, як він колись думав, могло б цікавити його сім’ю, його нащадків, бо, як виявляється, його нащадків цікавлять лише гроші, пінязі, рефазе та ще різна тверда валюта. З його прагнень, намагань і праці їх цікавлять лише результати, та й з них лише ті, які можна помацати, потримати в руках. З усіх інших здобутків вони ще визнають хату, автомашину, власний дім, телевізор, проте лише кольоровий, стерео-грамо-радіо-магнітофон, проте лише заграничний і..., і..., і..., здається, все! Ага, ще — аби він займав у тому домі якнайменше місця, не показувався зовсім, коли приходять гості, був завжди до послуг, якщо їм треба кудись іти, а нема з ким залишити дітей, і таке інше.

По-друге, — зошкартувати з того мотлоху все, що, як він колись думав, могло бути цікавим для суспільства, доказом його власного плідного життя, його планів, мрій, намагань, прагнень, його особистих здобутків і внесків у спільне діло, бо.., — тут Іван Іванович не міг так однозначно визначити причини, чому виходить непридатною навіть та частина його архіву та, власне, і його життя.

Та ж плани, мрії, намагання в нього були, і то непогані, і всі були скеровані на користь людям, та на практиці виходило якось не так: коли люди були голодні й шукали виходу з тяжкого і темного становища, він співав їм тропарі і кондаки:

*Со висоти снішел еси, благоутробний,
Погребеніє приял еси тридневное
Да нас сподобише страстей живота...*

— коли люди, ще не зрозумівши суті пропонованого нового погляду на життя, руками-ногами трималися свого старого, але ще цілісного і надійного, нерозчленованого релігійно-національного, русько-християнського, він приходив з проповіддю про згубу від католицького бога і спасіння від бога православного, тоді

він, на догоду собі, прагнув притиснути до себе гарячу молоду вчительку і тут же, від злості на себе, від своєї безпорадності й безпомічності, трошив кількасотрічних і немічних святих, виведених для історичної пам'яті невченою рукою наших же предків на неперевершених вченим світом дощечках-іконах; коли забирали від селянина основу його нерозчленованого матеріально-духовно-культурно-національно-людського життя, і в обіцянках (обіцянка-ганка, шаленому — радість!) майбутнього щастя селянин не видів звичайної людської щирості, а видів перш за все багато непевності, неправдоподібності і, щоб подолати все те, хотів почути впевнене і переконливе просте, а може, й співчутливе хлопське й людське слово, тоді він приходив і своїм шкіряним плащем, убивчими, незрозумілими словами лякав: “Впало? Не впало? Коли впаде? Поки не впаде, не будете їсти, не будете спати, не буде вам життя!”

А коли б навіть цього селянин не з'явився і все витримав, у лівій внутрішній кишені того страхітливого пальта був ще в нього тромф-козир найсильніший — револьвер, пукавка, яка в наших краях завжди була найпереконливішим доказом справедливості, рівноправності й демократії, якої, всупереч романтичним уявленням про героїв, завжди лякалися всі і, наперекір всьому, піддавалися, “падали”!

І так воно пішло, що, не зрадивши мрій, прагнень, планів та намагань, все в його житті почало йти правильно-неправильною дорогою.

Він їздив, виступав, організовував, представляв, доводив, — та якось не на повну потужність, не тими словами, не так, як хотів, а так, як було потрібно: заокруглював результати, згладжував проблеми, збільшував успіхи, запобігав перед вищими і не приховував незадоволення підлеглими.

Спочатку він укладав плани, бо праці було багато, багато завдань, і необхідно було знати, коли, хто і як те завдання виконає. А потім укладалися плани за звичкою, бо існували президії й пленуми, комітети й комісії, писалися й обговорювалися звіти, бо проходив квартал, піврік, рік чи п'ятирічка — і писалися вони так, щоб легше обговорювалися й гладше ухвалювалися, щоб вони

краще представляли свою організацію, установу, щоб за такі звіти можна було одержати премію, прапор чи й медаль або орден. Вже й забулося, що колись писалися звіти для того, аби знати, що зроблено, а що ні — а не звіти заради звітів.

І він вирішив зробити принципову шкартуацію свого архіву; він впорядкує його за п'ятирічками, щоб видно було, що зістало після нього за окремі, точно визначені, періоди життя.

“Можна б і за функціями”, — подумав одного разу Іван Іванович, — за посадами, які він займав у житті; та окремі свої посади він чомусь не дуже охоче згадував.

Ще коли він був учителем, — діточки, то дійсно, як квіття на луці, малесеньке, смаркатеньке, плаксиве, а ти з нього щодня твориш людину! Навіть не помітиш, а вже тобі якийсь парубок забубонить біля вуха: “Добрий день, пане учителю! Що, не впізнали? Таж ви мене вчили у Кам'янці..!”

Ще коли був шкільним інспектором — нові школи, нові підручники, труднощі, які переживало село, а там, в сільській школі, море проблем: нема того, нема цього, те не зробили, те не прислали, ніде учителю спати, ніде йому їсти, нема чорнила, нема крейди, зате повсюди є вчителі й повсюди є діти, оте квіття, окате й зацікавлене.

В одній школі він вів урок за вчителя і, щоб задовольнити дитячу неприховану зацікавленість, почав розповідати їм фантазії.

“Бачу — слухають! — згадував потім не раз Іван Іванович, — йдуть за мною, тоді я попускаю вуздечку фантазії, а діти йдуть, тоді я заливаюсь фантазіями, а діти йдуть за мною, тоді я піднімаюсь вище, вище, вище, дивлюся, а діти йдуть, встигають за мною, — боже, яка то радість була! А потім, — він посумнів у своїх спогадах, — шкіряне пальто... і отой... у лівій кишені...”

Ні, за посадами він не буде шкартувати свій архів, тільки за п'ятирічками. Та як тільки він почав визначати межі окремих п'ятирічок: перша — 1949–1953 рр., друга — 1954–1958 рр., третя — 1959–1963 рр., четверта — 1964–1968 рр., п'ята — 1969–1973 рр., шоста — 1974–1978 рр., сьома — 1979–1983 рр., то помітив, що роки йому не виходять, не пасують, бо між п'ятирічками були й інші плани, і він вирішив інакше.

— Нічого, зроблю ще ліпше! Зошкартую свій архів не за п'ятирічками, а прямо-таки за десятиріччями! — І тут же почав готувати папки для документів, яких мав дома досить з попередніх місць роботи, і понаписував на них: І. І. Н-ич МОЄ ЖИТТЯ У ДОКУМЕНТАХ (сорокові роки); І. І. Н-ич МОЄ ЖИТТЯ У ДОКУМЕНТАХ (п'ятдесяті роки) і так само на 60-ті, 70-ті та 80-ті роки.

Тоді він знову став носити на роботу свій архів — той мотлох — і почав сортувати їх вдруге.

Христос Воскрес! Уважаемый коллега! В Пасхальный понедельник собираемся я, Андрей Па., Юрий Ша. и Андрей Ва. полить наших молодых коллегинь в Вел. Пол. Если хочешь — приди в воскресенье ко мне, переночуешь, а утром — ура!

12 апреля 1947 года Михаил За.

— прочитав Іван Іванович на гарній кольоровій листівці, на якій, на першій сторінці зображені були римські легіонери, що сиділи на холодному камінні розкиданої могили і закривали собі долонями очі від сліпучого світла, хоч світла на листівці не було. Зате був там отой Христос, який, як сповіщалося на другій сторінці листівки, саме встав із мертвих.

Спомин про Великдень 1947 року був гарним, навіть дуже гарним, таким, якими були тоді молоді колегині, та все-таки на першій сторінці листівки Христос та ще з хрестом у руці!

І впала гарна листівка з теплими спогадами на дно пластмасового кошика для сміття.

“Понеже Вы до сегодня не прислали нам годичный отчёт Вашей школы и Вашей деятельности... 20-го сентября 1947 года ...шк. инспектор...” — ні, ще подумують, ніби я не виконував вчасно своїх обов'язків, — і лист рідкісної в наш час форми й печатки упав теж на дно пластмасового кошика.

І так лист за листом, листівка за листівкою, газетна вирізка за звітом чи статтею, стара аматорська фотографія друзів, ургенція заплатити за “Благовісник” — все у смітник!

І так за всі сорокові роки — у гарній папці з вагомою назвою — зістало лише кілька паперів.

З п'ятдесятими роками справа була ще складнішою. Нелегкі то були роки, про це свідчать й самі матеріали, — та які вони суперечливі!

Все, що було варте уваги в першій половині п'ятдесятих років, — колективізація, батько Сталін чи православізація з українізацією — все те пішло шкереберть у другій половині того ж десятиріччя!

І тому Іван Іванович був безжалісним.

Все, що так чи інакше було пов'язане зі Сталіном — корисне чи непотрібне, — все геть! Все, що хоч трохи нагадувало недобровільність чи примусовість, чи перегини у “правильній” лінії боротьби за соціалістичні перетворення сільського господарства чи й всього сільського життя — все геть!

Все, що було на користь православного бога за рахунок католицького, — все геть!

І в результаті такого критичного підходу до свого архіву та, врешті, й до свого життя, за всі буремні й бурхливі п'ятдесяти роки зістало знову лиш пару паперів.

***

Životopis

Pochádzam z mnohopočetnej maloroľníckej rodiny. Z otcových tvrdých mozol'ov som vyštudoval učiteľský ústav, kde som už vtedy patrilo k pokrokovým a revolučným študentom, čo sa prejavilo i na mojej budúcej celoživotnej práci. Vždy som aktívne plnil všetky úlohy a povinnosti, a to nie len ako učiteľ či školský inšpektor, ale vždy predovšetkým ako osvetový a výchovný a postupne aj ako politický pracovník, kvôli čomu som hneď po oslobodení našej vlasti slávnou sovietskou armádou vstúpil do strany, v dôsledku čoho som vždy išiel pracovať tam, kde bolo najťažšie, najdôležitejšie, vždy som čestne a svedomito plnil všetky úlohy, ktoré boli na mňa zo strany našej strany kladené.

A preto som zastával stále zodpovednejšie úlohy a funkcie a na každom kroku som sa snažil zodpovedne si plniť úlohy a povinnosti na mňa kladené.

Od roku 1940 do r. 1948 som bol iba ľudovým učiteľom, kde

som okrem svojej učiteľskej práce nabádal aj dospelé obyvateľstvo k aktívnemu boju, čo sa prejavilo najmä v boji nášho ľudu za svoje sociálne a národné oslobodenie.

Už od r. 1948 som potom bol okresným školským inšpektorm, kde som si čestne a svedomito plnil všetky úlohy, ktoré na tomto dôležitom a zodpovednom mieste boli na mňa kladené, neskôr už vedúcim bezpečnostného referátu ONV, kde som si tiež čestne a svedomito plnil všetky úlohy v boji za kolektivizáciu a socialistickú premenu našej dediny.

Potom na celých desať rokov ma strana postavila za predsedu Ústrednia kultury ukrajinských pracujúcich, potom celých ďalších 5 rokov som bol vedúcim odboru KNV, kde som si tiež čestne a zodpovedne plnil svoje úlohy, ktoré mi boli ukladané a za ktoré mám aj krajské a iné pochvalne a ďakovné uznanie, potom až doteraz zástupcom riaditeľa a vedúcim kádrovej a personálnej práce nášho podniku, začo mám tiež niekoľko podnikových uznaní a vyznamenaní, a teraz, po dosiahnutí dôchodkového veku chcel by som naďalej pracovať nočným strážnikom v našom podniku, keďže ešte chcem odovzdať všetky svoje sily a schopnosti službe socialistickej spoločnosti a tiež si chcem trošku prizarobiť, aby som si mohol aspoň udržať dosiahnutý úroveň vysokej hmotnej a kultúrnej úrovne života a kde si tiež budem čestne a zodpovedne...

Життєпис

Походжу з багатодітної дрібноселянської сім'ї. За тверді батьківські мозолі я закінчив учительський інститут, де я вже тоді належав до прогресивних та революційних студентів, що проявило себе у всій моїй ціложиттєвій праці. Я завжди активно виконував всі завдання та обов'язки, і то не тільки як учитель та шкільний інспектор, але завжди й передусім як активний освітній та виховний працівник та поступово також як політичний працівник, заради чого я зразу після визволення нашої батьківщини славною радянською армією вступив у Партію і внаслідок чого я завжди йшов працювати там, де було найтяжче та найбільш потрібне і завжди я чесно та свідомо виконував усі завдання, які були з боку партії, кладені на мене.

І тому я поступово займав більші відповідальні функції і посади і на кожному кроці я намагався відповідно й відповідально виконувати завдання та обов'язки, кладені на мене.

Від р. 1940 до р. 1948 я був тільки народним учителем, де крім своєї учительської праці я притягав доросле населення до активної боротьби, що проявило себе зокрема в боротьбі нашого народу за своє соціальне та національне визволення.

Потім я був районним шкільним інспектором, де я чесно та свідомо виконував всі завдання, які на цьому важливому та відповідальному місці були кладені на мене, пізніше вже завідуючим відділом безпеки Райвиконкому, де я теж чесно і свідомо виконував всі завдання в боротьбі за колективізацію та соціалістичну перебудову нашого села.

Потім на повних десять років Партія поставила мене головою Центра культури українських трудящих, потім на повних 5 років завідуючим відділом культури Облвиконкому, де я теж чесно і відповідально виконував свої завдання, які були кладені на мене та за які я маю обласні та інші похвальні та інші грамоти, потім, аж дотепер, — заступником директора та завідуючим кадровою та персональною працею нашої фабрики, за що я маю теж кілька фабричних грамот та відзнак, а тепер, після досягнення пенсійного віку, я хотів би і далі працювати нічним сторожем нашої фабрики, оскільки я ще хочу віддати свої сили та здібності служінню соціалістичному суспільству, а також хочу трохи призаробити собі на життя, щоб міг зберегти досягнений життєвий рівень високого матеріального та культурного рівня життя, а де теж буду чесно і свідомо...

Чесно та свідомо... на всіх відповідальних місцях... хочу віддати всі свої сили та здібності призаробити... і теж чесно і відповідально...

Чесно і відповідально, завжди чесно і завжди відповідально... чесно і... чесно і... — нечесно!” — вигукнув з обуренням Іван Іванович.

За формою — чесно і сумлінно, — оцінював сам себе Іван Іванович, дійсно, скільки затрачено сил, недоспано ночей, скільки планів, звітів, доповідей, постанов, море паперів, тисячі засідань, — а, по-суті, — по-суті, спочатку теж, — якнайсуворіше судив себе Іван Іванович, — ми ж вірили тому, що робили й про що говорили, міцно вірили, довго вірили, чесно вірили... — Іван Іванович зважував свої слова, як ніколи точно й вагомо, — та пізніше, поступово, все частіше... не на користь людям, а на догоду начальникам, не згідно з переконанням, а згідно зі звичкою, з вигодою, з “завданням дня”.

“Chcem udržať dosiahnutý — вплив української мови — dosiahnutú úroveň... a tiež budem čestne a zodpovedne... na mňa (як на осла) kladené...”

Після такого суворого осуду себе самого зовсім не дивує, що й третій життєпис Івана Івановича — Житнеописаніє — Життєпис — Životopis — спочив на дні відомого нам пластмасового смітника.

***

Лише з одним видом документів Іван Іванович не знав собі ради: викидати чи не викидати? — з прекрасними обгортками, з течками, різними папками, напівсумками чи напівпортфелями, які, розкішно оформлені, часто з золотими написами, видавалися делегатам всіх отих з’їздів, конференцій, зборів, семінарів, пізніших симпозіумів, яких в нашому житті, в кожному десятиріччі, було так багато.

Яскраво-червоні, виразно-зелені, урочисто-чорні, криливо-жовті, з найрізноманітнішими модерними й старомодними заціпками, з детальними програмами й багатосторінковими матеріалами до таких зустрічей, з місцем для паперів — доповідей, звітів, пропозицій на постанови, списку кандидатів у члени та кандидати, — з містечком для блокнотів чи блокнотиків (тут же прикладених), з місцем для бодай одного чи кількох олівців (тут же встромлених), з картою для кількох (найважливіших) телефонних номерів та адрес найважливіших нових знайомих, з містечком для адреси (з визначенням усіх функцій, посад і титулів) власника такої розкішної течки (оскільки всі учасники тієї ж зустрічі, демократичності ради, одержували однакові течки), з картками, на яких було точно визначено ваше місце у залі, ресторан і місце за столом, ваш готель і кімната в ньому, і-те-де, і-те-де, і-те-де.

— От! — додумався Іван Іванович, замислившись глибоко над проблемою чи долею усіх отих прекрасних і дорогих (не так серцю, як грішми, за них заплаченими, та працею майстрів і матеріалом, на них затраченим) течок. — За тими течками, коли б їх зібрати воедино і виставити в музеї наших не так досягнень, як намагань, теж би можна продемонструвати (та як яскраво!) велич і розкіш нашої епохи. Мільйони течок всіляких форм та фасонів!

І йому пригадалося патетичне звертання в п'єсі Чехова до скрині, яка ось уже пару століть своїм існуванням служить ідеалам добра й справедливості.

Іван Іванович ніколи не піднімався до патетичних поз, не вдавався до гіперболічних образів. Але тепер, ходячи сумно й незадоволено по малесенькій кімнаті свого нового робочого місця, у своєму нутрі мовчки вигукував:

— Вельмишановна і вельмишанована течко — шкіряна, пластмасова чи, може, лише паперова! Я славлю твоє існування, бо ти, незмінна супутниця наших бурхливих оплесків (що часто переходили в овації), наших багатолюдних зустрічей, з'їздів і конференцій, симпозіумів та нарад, неодноразово була свідком вражаючого натхнення та піднесення, патетики й риторики, планів та обіцянок, легкокрилих накреслень, але й історичних звершень, які, часом, багато в чому розминалися з планами, але й вони були, були, найчастіше зовсім не заслугою того “шумовиння часу”, як пишно висловився поет про нашу епоху, але заслугою неперевершеного завзяття й витривалості мільйоннорукого колективу з розумною головою на плечах і гарячим невтомним серцем! Ти, течко, була завжди при тому, як вилітали слова, як гриміли оплески, як звичайних смертних возводили на п'єдестали, — лише при тому гармонійному битті молотів і сердець, де кували все тривке, ти ніколи не була! Та така вже наша доля, течко, що при всьому всі не можемо бути. Всі не можемо пити сметанку, всі не можемо плескати, — хто б тоді новонародженим пуповину перев'язував, хто б тоді хліб доробляв і пісню складав! Ти була при тому, як все починалося, проголошувалося, як, бодай мильними бульками, та все-таки злітали під хмари мрії, плани, концепції, фантазії та фантазмагорії! Ти не була там, де вершилося діло, зате була там, де найчастіше зневажалося, плюндрувалося слово, де воно, вагоме й гостре, мов криця, ставало часом — інколи й часто та все частіше — пелюсткою половини і тому так легко ширяло просторими просторами палаців, в той час як у розлогі простори погноєної чорної землі вагомо лягало чисте й важке зернятко пшениці. Ти була там, де розкривалися генії канцелярщини, отже, логічно, ти не могла бути там, де зусиллям життя і праці розкривалися перші пуп'янки

яблуневого цвіту, де родилося слизьке телятко, де в надранковій тиші народився вірш, де в одній з лікарень, без будь-кого з близьких, помирав мій батько!..

Іван Іванович опам'ятався.

Він був здивований з того, що, почавши напівжартома розмовляти з течками, він дійшов, майже нехотячи, до таких несподіваних висновків.

Дійсно, його батько вмер у лікарні, і нікого з численної сім'ї при ньому не було.

Біля маминої смертельної постелі він був: вона і тут нагадувала йому про повинність зістати чесним із собою, “бо не зможу у гробі спокійно спати, сину!”

“А як вмиратиму я? — заскочила Івана Івановича несподівано думка, — хто буде біля моєї постелі? Оті течки, папки, сумки, портфелі..? А може, й труна буде з них порожніх, зайвих та нікому не потрібних!” — і вже роєм насадили на нього найрізноманітніші думки й привидіння, не давши йому ні далі шкартувати архів, ні зосередитись на чомусь іншому, важливому.

***

Внаслідок таких ночей, таких думок, таких несподіваних споминів і згадок непомітно мінявся перш за все сам Іван Іванович.

Почавши носити з дому на роботу різноманітні папки свого різношерстого приватного архіву — якого архіву? Мотлоху, життєвого мотлоху, як твердить його жінка, — він хотів лише переглянути оте папір'я, щоб не зістало після нього щось компрометуюче, і викинути все маловажне й дріб'язкове, як викидають непотрібне сміття, а все інше впорядкувати: тут дописати дату, там назвати акцію, якої даний документ торкається, тут розшифрувати скорочений підпис чи псевдонім, там додати, може, якийсь коментарик до чогось важливого і тепер вже не зрозумілого, і все те залишити нащадкам, історії!

А тепер він проріджує свій архів, це правда, і то дедалі гостріше, принциповіше, та, виконуючи цю роботу, перш за все міняється сам, міняється його ставлення до себе, до свого життя,

а тоді вже і до матеріалу, що зістав йому як згусток його життя.

Спочатку він був досить самовпевненим у своєму життєвому доробку, хоча вдома часто підтинала його позицію *недалекоглядна* жінка й *неуважні* діти.

Та він знав своє. Він далеко дотяг, в той час як переважна більшість його колег на все життя зістала просто народними вчителями. А він був...

А потім, зокрема, ота зустріч з колишньою молодою вчителькою, власне з пані Павласковою, розмова з нею і знайомство з її життям, з її ставленням до себе і до світу довкола себе, ставленням до нього, який потоптав її світ, похитнуло неабияк його самовпевненість. Мов погнилі грушки, попадали й розчавились його аргументи та його здобутки. А від повної безпорадності він вигукнув:

— Пані, то я той бабрак, негідник, який сплюндрував ваше життя! — майже прокричав Іван Іванович, коли колишня пані вчителька розповіла своє й під ранок притихла, притулившись спиною і головою до стіни.

Перш ніж це висловити, він багато думав. “Хто я? В чому моя суть? В чому мої заслуги і моя провина? Коли і де все це зломилося, і з чого та зміна почалася?”

— Со řikáte? (Що кажете?) — промовила спросоння пані Павласкова.

— Кажу, я той негідник, що збабрав вам життя, — сміливіше й голосніше повторив Іван Іванович.

— Ха-ха! Ви — мені? Збабрали життя! Ні-ні! Своє життя я прожила так, як хотіла!

— Але то був я... там, тоді, у тій церкві, з чапкою на голові і з тим... в руках!

— Ну й що? Не були б ви, був би хтось інший. Не було б то в церкві, з-за ікон, було б то десь інде з іншої якоїсь нагоди. Таких героїв тоді було як осеття при дорозі!

— Але ж... — Іван Іванович хотів завершити своє зізнання і якось виправдатись, коли це взагалі було можливе, та пані Павласкова випередила його своїм “ха-ха!” й щирим твердженням:

— А життя ви мені не збабрали! Кажу вам, я прожила його так,

як хотіла. Приїхала у Німбург, співала наших пісень, з дівчатами, потім створила хор, ну, а потім вони переконали мене, і я очолила їхню бригаду; ми працювали і відбивались від різних таких, як ви...

— Але ж ви могли... — Іван Іванович хотів таки довести свою правду.

— Heled'te, pane (Дивіться, пане) — пані Павласкова вела своє спокійно та врівноважено. — Вже два роки я Герой праці! Розумієте, праці, а не паперів. Нашим полотном можна б кілька десятків разів обгорнути цілу планету, всю землю, щоб їй не було так холодно чи голодно. Отже, ні вам, ні подібним до вас не вдалося збабрати мені життя. А тепер я їду у свої Карпати відпочити, надихатись нашого свіжого повітря, бо такого ніде у світі нема, напитися водички зі студенки, подивитись на своє коріння, вклонитись місцям, з яких я пішла у світ, — і вдячна вам, що ви мене впустили погрітись. І жодного гніву на вас, — ха-ха! — ні на когось іншого я не маю. Я тримаю своє життя у власних руках і творю його за своїм розумінням! — і, спокійно одягнувшись, вийшла у свіжий морозний ранок, до автобуса, який повезе її до джерел її життя та її світорозуміння і дасть їй сили прожити дальші десятиріччя щасливого життя.

Ота великодушність, з якою пані Павласкова шмагом змела все його негативне втручання в її життя, її точні оцінки життєвих явищ і ситуацій, її цілеспрямованість у житті і досягнуті успіхи теж — це все приголомшило його й принизило у власних очах більше, ніж цього могла досягти пані Павласкова найгострішими словами.

До того ще й спогади про маму — її лист витримав усі етапи шкартації і зайняв почесне місце в особистому гаманці як єдиний документ його життя, вартий уваги, — і весь його архів, оті сотні дрібниць, нісенітниць; ницість значної частини його “життєвого матеріалу”, весь отой мотлох, — Іван Іванович вже й сам став думати про свій архів лише як про мотлох — і знову спогади і спогади про людей і життєві події, — все це, навіть без його прагнення мінятися, міняло його весь час, непомітно, але постійно й вагомо.

Тому й не дивно, що внаслідок всього цього в архіві Івана Івановича зістали вже лиш оті парадні течки, з якими він досі не

знав дати ради: викидати чи залишати?

***

Нарешті настав ранок, коли Іван Іванович Неманич, склавши перед тим всі найкращі течки свого життя поміж солідні картонні дошки для документів, міцно зв'язавши, поклав їх у свою простору шкіряну сумку, на якій у верхньому ріжку все ще була приклеєна золотаво-жовта лискуча віньєтка з написом “Голові ЦК...”, і повертав з праці додому.

Тихий весняний ранок, чистий і вимитий, ніби скупаний у ранковій росі, володарював на тихих бічних вулицях весняного міста і нічим не турбував втомленого, невиспаного і трохи згорбленого — бо ж роки! — Івана Івановича, який в поношеному піджаку і в туфлях зі скривленими підборами прямував додому.

Руку обтяжувала шкіряна торба, наповнена його життєвим підсумком, отими клятими течками, долю яких він остаточно не вирішив, а голову заповнювали думки.

Не було їх багато, — тих думок, — може, одна, може, дві, однак голова була від них тяжкою. “Саме так я хотіла прожити своє життя” — висновок пані Павласкової переплітався з настирливою думкою його матері про чесність перед собою.

Іван Іванович не поспішав і ні на що не звертав уваги.

Він знав: дорога додому триватиме десь тридцять хвилин, бо тротуари й вулиці сухі, та раптом мимоволі звів голову і... помітив той ранок! Тихий весняний ранок! Чистий і вимитий, немов скупаний у ранковій росі, непомітно був присутній у всьому довкола: в повітрі, в зелених листках дерев, що стояли в німому мовчанні, але вже починали шепотіти, ніби у багатолюдній кімнаті просипаються перші діти, у світлому, позолоченому волоссі маленької дівчинки, що, схилившись лівобіч, в правій руці несла велику, може, й трилітрову, склянку молока з крамниці додому.

Іван Іванович перекладав свого портфеля з руки до руки і саме тоді помітив і той ранок, і ту паралель між своєю ношею, яка тягне його до землі, і ношею тої дівчинки, яка несла додому молоко.

Іван Іванович гірко посміхнувся.

Та сподобалось йому, як маленька дівчинка — все її тіло, весь її організм — цілеспрямовано опирається тій ноші, яка хоче зігнути її до землі.

— Може, допомогти? — обізвався він до дівчинки, ніби сказав їй: “Доброго ранку, дівчинко!”

— Я сама! — відповіла дівчинка, та Івану Івановичу здалося, ніби вона сказала: “Мене та ноша не зігне! І я під старість не носитиму додому самі лише обгортки, папки, течки важливих документів. Я понесу додому своє життя”.

Іванові Івановичу тут же здалося, що оту шкіряну сумку, подаровану йому за державні гроші з якоїсь нагоди установою, в якій він головував, і всі ті течки, які він, не знати для чого, — тягне додому, де все те зайво забиратиме місце, на якому міг би стояти дерев’яний коник — наймиліша іграшка його внука, — мав би кинути всю ношу — прямо тут, у найближчий смітник.

Та він вирішив зістати вірним собі: що заробив, те і несу!

Зайшовши потиху в дім, потім у передпокій, поклав сумку на її місце, а сам, піднявши руку до обличчя і пройшовшись рукою по ньому, підійшов до дзеркала.

Що він помітив у тому дзеркалі?

Поміж зморшками неголеного лица можна було побачити залишки колишньої вроди його матері, гранчастого обличчя його батька, а може, й залишки поривів буйного й немилосердного карпатського вітру, який позначить кожного, хто підставить йому своє обличчя і проживе на ньому своє життя.

Давно я не був удома, не ходив по Калинці, по Бешкіді, не блукав по місцях, де жили наші дідове й прадідове, де жили — не капали, але встигли й пісню заспівати, й приповідку скласти... Добре було б все-таки вклонитись місцям...

***

— Тато вже повернувся? — запитав хтось у просторому домі.

— Посмотрь, чи сумка є!

— Сумка є!

— Значить — і він є!

1984–1985 рр.

А ТВОЇЙ МАТЕРІ ЗАВИДЖУ, або ЧЕРЧАЧА СТУДЕНКА

*Матеріал для репортажу
про вісімдесятий день
народження мами*

П а р а с к и П а л и в о д и

*Про силу й красу сільського духовного життя,
основи якого не може розхитати
навіть сучасне розхристане міське життя.*

Кожного разу, коли Василь Паливода — майже шістдесятирічний генеральний директор визначного братиславського підприємства, а відучора ще й двократний носій золотої медалі міжнародного брненського ярмарку — повертався у рідне село, в якому народився і виріс, він ловив себе на тому, що не захоплюється своїм селом. Принаймні не так, як належало б.

Нині теж, — хоч обставини сьогоднішнього приїзду в село склалися дуже несподівано, — як тільки світла міліцейська “Волга”, приставлена до його послуг окружним начальником безпеки аж за наказом (чи на прохання?) начальника міліції міста Брно, вигулькинула з лісу на бережок під Щобом, і перед ним відкрилась панорама села — по обох боках неглибокого потічка порозкидувані невеличкі домики, приховані поміж фруктових дерев чи й дикорослого терня, верб і тополь, а довкола всього того горби, горбки й горбочки аж по мугутній і вічнозелений Бешкід, що ззаду завершував панораму

села і підпирав небо над ним своїми могутніми буками, — його не охопило те читанкове захоплення селом, котре, як пишуть у книжках, мало б з'явитись в кожного справжнього патріота при першому ж погляді на рідне село.

Хоч Василь виїхав із села вже понад сорок років тому, та живо його пам'ятає. Тому, повертаючись до нього, не помічає ні краси полів чи лісів, ні краси домиків чи того ж таки тихого шепітливого потічка, бо знає і весь час добре пам'ятає, яким тяжким і складним було життя в тому селі, на тих полях і в тих лісах. Через те під тягарем знань і набутого досвіду, не може по-туристськи легковажно захоплюватись гарними бережками, глибокими яругами чи дико зарослими межами, що протинають схили Горба, Камінянця, Камінного Бережка, Щоба чи Спаленого Потоку чи урізноманітнюють невеличкі рівнини Пастівника, Кошариськ, обрамлюють боки Дальнього Потоку або Черчачої Студенки.

Чи завітало те дике розмаїття навесні, чи багряніло дикими плодами та пломеніючим листям восени, — не радувало його очей, бо він дивився на землю, навіть після сорока років, очами господаря, людини.

Повертаючись у село, він все ще чув його стогін, — не згадував, не пригадував, а таки знав і пам'ятав, як жилося в тому селі колись, таки справді чув його стогін! Пам'ятав — і то не тільки повертаючись в село, — як він, ще дитваком, збивав до крові пальці ніг об каміння, пам'ятав, як тяжко було йти, — навіть не йти, понаглядитися* на Горб, на Верх чи на Пастівник перевертати сіно чи, перед дощем, складати його у копиці, пам'ятав, як тяжко, невимовно тяжко, було різати буки в лісі. Стоячи на колінах, зігнувшись до землі, треба було раз, десять разів, сто разів, тисячу разів потягти пилу, — а на букові це позначилося кілька-сантиметровим зарізом, — тягти до болю в руках, до поту на чолі, на шиї і по всьому тілі, тягти до млості й до безпорадності, до безтями, до болю у всьому тілі й до безпомічності...

А люди в селі... — людей він поважав і, здається, вони його поважали. При зустрічах здалека здоровкався з ними, а вони, зустрічали його найчастіше тими ж самими словами: “Як добрі,

---

* понаглядитися (*діал.*) — поспішати.

Василю, же тя виджу!” І то завжди означало або те, що газда (чи газдиня) хоче подякувати йому за щось, що він минулого разу допоміг поладити, або те, що надійшов тепер якийсь новий папірець і чекає на нього, щоб він допоміг розібратися у ньому.

Василь заходив у хати, часто навіть, не дійшовши від автобуса додому, радив, коли когось біда притисла, допомагав чи то дітей у школи влаштувати, чи домогтися пенсії, бо для того важливого акту газові завжди не вистарчало якогось папірця, якоїсь квитанції, без якої ні і ні дістати препотрібної на старість корунки, чи то й у неприємностях при зустрічі з законом допомагав — всяко буває у житті!

Василь Паливода усе пам’ятав про своє село і хоча не жив у ньому і лише по кілька разів у рік приїздив до мами, він знав усе село і навіть, здавалось йому, жив його життям: знав, хто в селі напивається, хто робить бучу, знав, хто вирвався з села і до якої дотяг посади, знав, кого в селі мучить невиліковна хвороба, слідував за тим, хто в селі помер і хто розлучився, знав навіть смішні сільські пригоди — все те він встигав увібрати в себе під час коротких відвідин, всім тим він жив, все те боліло його, — і саме тому не міг перейматися поверховим поглядом туриста чи плиткого журналіста й захоплюватись своїм селом.

Все в селі мучило його.

Він сподівався більшої радості від зустрічей з життям села. Він бачив, як міняється село — нові будинки, автомашини, понад п’ятдесят матурантів у селі, понад двадцять абсолювентів вищих шкіл, є в селі свій майор і свій доцент, є лікар і свій інженер, є навіть політичні працівники, проте кожного разу, коли він приїздив до мами, вона знову розповідала йому, як Николай Байцурів надалі напивається, б’є жінку і дітей, — от і недавно повернувся пізно уночі п’яним, вона йому щось сказала чи не так сказала, він перебив усі горшки й таніри, її й дітей вигнав з дому, а сам, як був заболочений, бо стояла рання весна, звалився у постіль і так проспав цілу ніч і цілий день, навіть на роботу не вийшов, а діти не могли піти до школи, бо книжки й лахи були вдома, а дім був замкнений...

Хіба міг Василь Паливода захоплюватись таким життям села?

А сьогодні ще й ті несподіванки й ті вчорашні пригоди спричинилися до того, що він приїздить у село, на уродини своєї мами, у свій (власне — білій, лише давно не митій) міліцейській “Волзі”, невиспаний і схвильований, що погляд на панораму села, нехай навколо нього буває повне сонячне літо, зовсім не порадував його.

Погупавшись по долинках і горбочках, машина в’їхала в село, мов гостра костура* врзалася у м’який хліб. Василь помітив зліва від дороги дім Ваня Гаркавого, за ним доми Михала та Осифа Кам’яного, справа циганські домики, — цікаво: перші радіо у селі після війни мали цигани, перший поверховий дім побудували собі цигани, перший телевізор привезли цигани, навіть перша автомашина, правда, стара, обшарпана, з’явилася біля циганських домів, тож — робітники! — і вже та машина, проїхавши повз школу, церкву, що мовчки красувалася на бережку, сільську корчму і сільський склеп (по-сучасному „obchod”) — на прохання Василя почала пригальмовувати перед входом у двір його рідного дому.

— Дякую, у двір не треба, мама би, певно, налякалися, — сказав лагідно Василь, подякував шоферу і поручику, що його супроводжував, і вийшов з машини.

Ротмістр Кваска

Та мати вже й так налякалася.

Десь годинаю раніше у дворі з’явився дільничний міліціонер, що прилип службовим мотоциклом аж до порога дому, викликав матір і тицьнув їй у руки дивного папірця.

Як тільки діти з галасом вбігли до хижі: “Бабо, там на дворі шандарь на моторці і кличе вас до себе”, — матері вперше йойкнуло серце.

Коли вона вийшла на поріг, пробравшись у снігах через немалий гурт найрізноманітніших дітей — “Dobrý deň, tu máte akúsi čudnú telegramu, neviem prečo prišla po našich linkách a nie cez poštu”¹ — серце в матері задрижало вдруге.

Хоч на її уродини вже з’їхалось стільки дітей, зятів та невіст, стільки її внуків та правнуків, що, при скромності, вистарчило б на

* костура (*діал.*) — ніж.

¹ Інші примітки див. на с. 227–228.

добре весілля, все-таки у світі ще зістало немало її найдорожчих і тозна з ким щось могло трапитись.

Та матері такі несподіванки не впервину. Вона тут же опанувала себе та несподівану ситуацію і спокійно запитала:

— Треба щось підписати?

— Nie, netreba, — трохи розгубився міліціонер та, похопившись, додав: — To je mimoriadne...²

— Та подьте до хижи! — мати вже розгорнула папірець і тут же без окулярів і без допомоги дітей, що весь час юрмились коло неї, як і довкола міліціонера та його мотоцикла, прочитала: “MAMO BUDTE SPOKIJNA VSE V PORJADKU PRYJIDU V CASNO VASYL”,³ — почастью вас за добру вістку од сина.

— No, nebol by som si taky istý⁴, — буркнув недоречно посильний міліціонер, здивований фактом, що телеграма надійшла від самого начальника міліції міста Брно на ім'я їхнього начальника, і що його начальник тут же наказав доручити ту телеграму без найменшої затримки — “Ніякої корчми по дорозі, розумієш!” — додав недвозначно.

Мати не допустила до серця недоречне зауваження нерозумного жандаря. Коли її Василь пише, що все в порядку і що приїде вчасно, то нехай та вістка доручена їй навіть самим, прости Господи, рогатим, вона вірить синові, а не тому, хто ту вістку, дійсно, дивним способом приніс.

Міліціонер зайшов у хату слідом за матір'ю.

В хаті, мов у вулику, було багато людей — чоловіків, жінок і дітей — та всі займалися своєю роботою: за одним столом хлоп в парадній білій сорочці і у фартусі понад нею, різав м'ясо. Гора м'яса вже була накраяна, а інша, не менша від першої, тільки чекала. Поруч нього, на другому столі, теж у фартусі понад гарним платтям, у тюлевому хустяті на кучерявому, пишно вичесаному волоссі, жінка готувала різанки. Краяла на дрібно-дрібнесеньку і розтрясала посічені, мов дрібнесеньку отаву, на велику світлу скатертину, що була розпростерта понад усю постіль в розі просторої кімнати. Інша жінка, сидячи на краєчку дивана, чистила картоплю, інша — молола мак, ще інша саме давала у трубу тепшу з накіснутим жовтим тістом — всього не міг помітити навіть

досвідчений міліціонер, службовим обов'язком якого було помічати й запам'ятовувати якомога більше деталей кожної картини, що поставала перед ним.

— Прошу, сідайте, — ласкаво мовила мати. — Марь, дай порточок, Гань....

І вже на кінці столу з'явилася чиста невеличка домоткана скатертину, з'явився тут же стілець, тарілка зі свіжовипеченими креплями, ну й, зрозуміло, пляшка та погарик.

Міліціонер спочатку було розгубився трохи, коли побачив у хаті стільки людей, людей з ножами в руках, якими вони вправно орудували, — та коли перед ним постала пляшка, він скоро перестав цікавитись людьми, навіть, як він уже встиг запримітити, привабливими жінками, а зосередив всю свою увагу на ній — на пляшці, випив погарик-другий і, щоб не зістати в боргу, сам почав розказувати про важливість та специфіку своєї праці:

— Ono to je iba napísané, že je všetko v poriadku, — медував неглибокий філософ-міліціонер, не розуміючи анітрохи недоречність своєї бесіди. — Kol'ko raz pišeme o rôznych veciach, že sú v poriadku, a o krátky čas sa ukáže, že sú v takom neporiadku, že za ne aj hlavy môžu lietat²⁵.

Мати вийшла з хати, щоб не слухати того несподіваного гостя, а діти — її сини й доньки, зяті й невісти, котрих, як сказано, була повна хата, сприймали його бесіду як бесіду якогось іншого хлопа, перед котрим стоїть пляшка і який, час від часу, чокається з нею — вимушено і без особливої уваги. Тим більше, що той незваний гість дедалі нахабніше малював себе як важливу незамінну особу.

Одна з жінок, що були в хаті, — саме та, що чистила картоплю, — знала того міліціонера, знала, звідки він походить, чула про деякі його особисті й міліціонерські звички, і коли спостерегла, за якого важливого діяча він видає себе, вирішила його трохи провчити....

— А то чом ви, пане Кваско, не говорите з нами так, як ми з вами, але....

— А-а-а ви звідкиль знаєте, хто я? — перелякався надуманий представник влади, гордий з того, що саме він приніс оту “čudnú telegramu”.

— Аякже! Та ж вшиткі люди вшитко знають!

— Та,.. та,.. знаєте, — служба, обов'язки, звичка... — мимрив спантеличений міліціонер, тепер вже справді наляканий тим, що та жінка може знати про нього. “Можна було б встати й відійти, — подумав ротмістр, — саме тепер я згадував службу, обов'язки, — однак, на столі стояла недопита пляшка, — можуть подумати, що я налякався та й втік з поля бою. А цього вони відчуті не сміють: я не звик втікати, не для того я в міліцію вступав, та ще коли на столі пляшка”, — заспокоював себе ротмістр.

— Так от я налію собі ще один, коли ви так ласкаво припросили мене до столу, бо виджу, же маєте, як то кажуть, повні руки праці, — ротмістр наново вживався у свою ситуацію.

Він дійсно сам наляв собі, сам випив, трохи помовчав, придивлявся до жінок у хаті, а тоді знову поглянув на пляшку на столі і вже повністю в душі своєї філософії продовжував:

— То лише аби так було, як написано — все в порядку! Воно-то так, що ми теж по-різному можемо. Дізнаємось, наприклад, щось про когось, могли би підійти до нього і сказати йому просто з моста: слухай, хлопе, так і так, не дурій, не роби цього більше, це смердить законом, пояснити йому, що й до чого, і хлоп би, може, й справді перестав. Але тоді не було б видно результатів нашої праці, нашої служби, не видно було б нашого значення у житті. Тому нікому нічого не скажемо, заведемо карту, починаємо слідкувати за такими, усе записувати — аякже! — факти нагромаджуються, хлоп лізе у багно, а ми за всім отим стежимо, слідкуємо, а коли вже є чим похвалитись, тоді ми кількох таких виберемо і вдаримо, і викриємо банду! А тоді вже — афера, розголос у пресі... — повсякому ми можемо!

Маря Бойко, найстарша донька Параски Паливоди, на восьмидесятий день народження якої з'їхалося відмітити вже дев'ять з десяти її дітей та кілька десятків її внуків та правнуків, та сама жінка, що, сидячи на краєчку дивана, чистила картоплю, передумала: не буде вона більше встрявати в бесіду з цим недалекоглядним жандарем. Спочатку вона хотіла, щоб він не вихвалявся перед ними, не корчив із себе бог знає що: та ж в околиці всі люди його знають, знають про його незлагоджене сімейне життя і про

Його звичку блукати селом, лякати штрафом не одну господиню за дріб'язкове порушення якогось чудернацького розпорядження та й задовольнитись нарешті замість штрафу курочкою, яечком, горнятком масла, грудкою сиру або ще чимось іншим — особливо тоді, коли вся зарплата ним вже давно пропита, його дружині ні з чим зайти у крамницю, а його дітям нема що покласти до рота.

Однак тепер їй здавалось недоречним порушувати спокійну й чисту атмосферу готувань до такого свята будь-якою розмовою з хлопом, який вже втратив здатність говорити просто, по-людськи, і живе лише вихваланням себе, застрашуванням людей та пляшкою як найвищою мірою життєвих вартостей.

І вона замовкла. А оскільки інші присутні й перед тим не пускались до розмови з тим пляшечником, він говорив уже лише сам з собою.

— Так воно було і буде! Шандарь є шандарь, нехай собі хто що хоче говорить. Поки в мене на боці пістолет, доти дискусія зі мною зайва, всяка дискусія! Є люди, які працюють, а є — які керують, перевіряють, вирішують! От я й перевіряю, вирішую!

Василь зайшов у двір

Появі Василя Паливоди у дворі рідного дому всі зраділи, — надзвичайно зраділи! І тому, що він був найстаршим у сім'ї і від смерті батька вже майже тридцять років непомітно, де лише міг, заступав його, і тому, що мав приїхати ще учора — дружина, два його сини й внучка Наталка, як домовились, приїхали у Кошиці, куди вечірнім літаком з Брно мав прилетіти й він, та не прилетів, і тому, що надійшла від нього телеграма — телеграма нормальна, заспокійлива, та принесла її не поштарка чи якийсь хлопчисько від неї, але отой чудакуватий міліціонер, який меле дедалі більші дурниці, та перш за все тому, що Василя в сім'ї всі любили й чулися надзвичайно добре в його присутності.

— Дідо Василь іде, дідо Василь!

— Діду, діду!

— Здрастуй, тату! Ми тебе чекали вчора, як домовились.

— Знаю, сину, що чекали.

- Привіт, брате!
- Привіт! А мама де?
- Сину,.. сину мій!..

— Добрий день, мамо! — Василь йшов двором, простягував руки дорослим і дітям, які, помітивши його, тут же горнулись до нього, розгортав від себе малят, щоб не наступили на когось з них, приязно відповідав на погляди дорослих, яких тут ставало все більше й більше, обходив автомашини і весь час прямував далі, шукаючи між присутніми найстаршу й найдорослішу людину, і зупинився посередині двору, десь перед боїськом, між білим “Вартбургом” та зеленим “Москвичем” лише тоді, як прийняв у свої обійми м’яке, охляле тіло своєї старенької мами і, схиливши голову, обцілував її щиро й з радістю.

— Та вже ми вшиткі, коли й ти приїхав, сину.

— Приїхав, мамо, як завжди!

— А ти як, пішки?

— Ні, ні! Машиною, підвезли. А телеграма дійшла?

— Дійшла, дякую, але той жандарь нас так налякав; він все ще сидить в хижі, попиває і такі шаленоти меле...

Василь пішов по колу вітатися з іншими рідними й близькими серцю. Різні повідомлення й уривки інформацій доходили до нього, він відповідав на запитання дітей і дорослих, а між тим з кожним поцілунком, які він приймав і роздавав, з кожним потиском рук, з кожним словом привіту, з кожним ласкавим поглядом, які він бачив на обличчях присутніх, радів, багатів, ставав щасливішим, як раділи, багатіли й ставали щасливішими всі, що зібралися тут, у дворі рідного дому.

Привітався з дружиною:

— Хвилювалась? Пробач! Так вийшло.

Підійшов до старшого сина:

— Маму заспокоїли?

Повернувся до молодшого сина, в якого на руках була його внучка:

— А, Наталочка! Така велика, а ще на руках? Здрастуй, синку! Ну як, сумувала за дідом? А казки тобі замість діда хто розказував?

— А що ти мені привіз?

— От маєш, що привіз! Привіз, аякже! Де мій портфель?

Знайшовся портфель. Василь з нього щось вибрав і тут же сховав під полу піджака, а решту все віддав Наталці — на, і пригости усіх!

На дворі з'явився міліціонер.

Коли він помітив, що в домі твориться щось серйозне, бо всі, хоч як були зайняті, відкладали працю, витирали руки, декотрі з жінок навіть встигли зазирнути в дзеркало й пройтися руками по обличчі чи по волоссі, і поспішали на двір, він, зіставши в хаті, подивився спочатку на пляшку, думав наляти собі бодай два рази у погарик, потім вирішив напиться прямо з пляшки, встиг засунути пару пухкеньких креплів у свою службову сумку — і лише тоді вийшов з хати.

Ще у снігах він натяг на руки шкіряні рукавиці й підготувався чимскоріше розвернути свого службового мотоцикла і найнепомітніше зникнути зі двору. Вигоду він помітив ще й у тому, що ворота у двір були відкриті — час від часу у двір в'їздила дальша автомашина — і з двору можна було вибратися навіть не заводячи мотора, бо дім був на бережку, — і меткий міліціонер раптом вирішив скористатися з усього цього, бо ніяк не хотілося йому зустрітись з тим загадковим Василем, заради котрого його начальника потурбував сам начальник міліції міста Брно. Хто зна, що то за один, той Василь!

Та його все-таки помітили.

Спершу притихли діти. Ті, що хотіли підійти не так до міліціонера, як до його мотоцикла, зупинилися за кілька кроків і мовчки стояли поміж машин і дорослих, які теж мовчки дивились на хмуравого жандаря.

Ротмістр розвертав свого мотоцикла й напружено думав, що має сказати на прощання. Тиша й зосередженість, з якою десятки очей — дітей і дорослих — дивились на нього, гнітили його, і він хотів довести свою зверхність над ними, хотів сказати щось таке, що б явно піднесло його в їхніх очах. Та, зустрівшись неочікувано з очима того новоприбулого, заради якого вчинився тут такий переполох, ротмістр зрозумів, що нічого такого, що піднесло б його в очах присутніх, він не вигадає. Та й здаватись йому не хотілось. Посмілений палінкою, що затуманила йому голову, він кинув, сівши

перед тим на свого мотоцикла:

— Takže teraz je už všetko v poriadku, no len aby to tak bolo!..⁶

І, спершись ногами на землю, а руками на кермо мотоцикла, ротмістр, нарешті, виїхав з двору.

Надворі зразу посвітліло, і знову все зажило своїм нормальним життям.

Бабина казка про щасливу сорочку та дідова притча про честь

Мати була щаслива; найголовніше — вже приїхали всі її діти.

Донька Уля, яка була проведена за Проузу і працювала аж у Празі, приїхала сама, без мужа і без дітей, воно й зрозуміло: з Праги, то не із сусіднього села. Од дівки Марі, що живе й працює тут же, у Дубівці, приїхало, крім неї, двоє її синів і кожен з двома дітьми. Дівка Ганя з Кошиць приїхала з сином Петром і двома його дітьми. Син Ваньо, що працює лікарем у санаторії, приїхав з жінкою та ще привіз свого наймолодшого сина — Тараса і його молоду жінку Оксану. Син Михал теж приїхав з жінкою та сином Миколою і теж з молодою невістою — Петронелою, яка тут ще ніколи не була. Андрій приїхав з донькою Лесею, а Петро — з жінкою та сином Василем. Доньки Настя і Ксеня приїхали з мужами, та без дітей, ну а найстарший — Василь — приїхав з жінкою, з обома синами і з внучкою Наталкою навіть.

Уля з Праги приїхала поїздом, Василева жінка з Братислави у Кошиці приїхала машиною, там, на квартирі в Гані, вона мала зустрітися з Василем, та не дочекалася його. Решта приїхала власними машинами.

За гостину мати теж не хвилювалась. Не вперше вони сходяться! Знає вона, скільки й чого треба купити, наварити й напекти, є в неї достаток ложок і тарілок, погариків і горняток. Два столи, стільці й лавки має свої, а решту позичають від сусідів; їм теж не звикати, позичають не вперше.

Задовго до зустрічі домовляться самі діти — ті, які живуть ближче, — хто і що купить, хто і що підготує. Було вже й так, що аж із Кошиць Ганя привезла величезний горнець борщу, тут, на

місці, розрідили його курячим бульйоном — і не могли нахвалитися — такий смачний був борщ. Було й таке, що направили понад тисячу пирогів — хіба то таке складне? Потрібно було видіти, яка то була гостина!

Така зустріч — то передусім велика радість для всіх, а там, де люди зустрічаються радо, — хіба може бути щось неможливого?

Маги зайшла у сипанець, щоб врізати трохи солонини — може, кому припаде до смаку — і помітила, що там зібралось кілька найменших її правнучат, які витягли з-під лади стару ладичку з різними заржавленими залізними речами і граються з ними, мов дитячими іграшками.

— Та ви тут што робите? — запитала вона дітей нароком з підвищеною цікавістю, щоб побільшити їхню радість з того, що їх помітили.

— Ми граємось!..

— Забавляємось!..

— Бабо, а тото што?

— То скоба, дитино.

— А тото?

— То бабка, клепати косу.

— А тото, баб?

— А тото?..

— Тільки грайтеся, грайтеся, діти, а потім положіть все на місце, все дайте там, де було, — сказала баба, пригадавши собі, як все те, що ржавіє нині як непотріб, служило колись своєму ділу.

З куснем сала і ножем в руках баба Параска прямувала двором у хату.

Автомашини стояли у дворі, мов вівці на бережку, а поміж них бігали дальші діти, веселі, грайливі й галасливі, вдягнені найчастіше у короткі трусики й тому були опалені та ошмагані сонцем — була ж сама середина літа.

— Бабо, а то што несете?

— Солонину, — хочеш?

— Та чи я знаю?

— Я хочу!

— Дайте мені!..

— І мені!..

— Но, то зайдіть до хижи, я наріжу вам на кусочки, хліба до того дам, аби вас бріх не розболів.

Гурт дітей попрямував за бабою в хату. В хаті йшла робота і велася жвава бесіда.

— Якби то щастя од грошей залежало, то найщасливішими були б найбагатші — генерали, міністри, — та воно не так! Хіба ви не знаєте бабиної казки про хворого короля і щасливу сорочку?

— Казку? Яку казку?

— Я не хочу солонини, я хочу казку! — загомоніла Василева внучка Наталка, як тільки зачула слово казка.

— Баб, я хочу казку!

— І я!

— Я теж!

— Так чого, власне, хочете, — зажартувала баба, — солонини чи казки?

— Перш за все казку! А в руку ще й трохи солонини.

— Я хочу і солонини, і казку!

— Я солонини!

— Забави й хліба! — як колись у Римі, зауважив хтось із дорослих.

— Бабо, наріжте нам сала, дайте хліба, ми будемо їсти, а ви нам між тим казку розкажіть! — вирішила за всіх мала Наталка.

— От, мудра, — зауважила задоволено бабуса — телевізор у кутку стоїть, може, й плаче за вами, а ви од мене казку хочете.

— Телевізор маємо й дома, а баби вдома не маємо. А тато й мама нам уже всі свої казки переказали.

— Бабо, я вже маю сало й хліб, — можете починати! — це знову Наталка.

Гурт дітей всівся на дивані, на стільцях перед диваном чи й прямо під ногами дорослих на підлозі, — в кімнаті стало тихо, мов перед кульмінацією детективного фільму; слухали навіть дорослі; слова, які потрібні були для того, щоб не зупинялася хатня робота, вимовлялися пошепки, — а бабця розповідала свою улюблену казку.

— Жив-був король, багатий-пребагатий, всього мав більше

як треба, — та захворів! І повів йому доктор, же виздоровіє, коли одягне на себе сорочку щасливої людини. Тоді король розіслав слуг знайти таку людину...

Василь зайшов на хвилину в хату й помітив, що бабка розповідає свою улюблену казку і розказує її з задоволенням. Їй було приємно відчувати, що вона потрібна дітям, що вона може їм щось корисного сказати, щось такого, якого не скаже їм ніхто інший — ні радіо, ні телевізор, щось таке, що вони можуть запам'ятати на все життя і навіть своїм дітям чи внукам розповісти.

“Так завжди було, — міркував Василь сам для себе — досвід повинен передаватися з покоління у покоління, завжди! Колись у хаті жили й чотири генерації, і все те, до чого додумались найстарші, найдосвідченіші, переймали від них і молодші. Кожна генерація змінила на краще щось одне — він пам'ятає розповідь діда про перші залізні вила в селі, про першу пилу, — тому життя тих чотирьох генерацій виглядало одним безперервним життям. А нині в окремій квартирі живе одна, найбільше дві генерації, — та ще життя нині так швидко міняється... — про який досвід може бути мова? Сьогодні людський досвід навіть не встигне вилитись у якусь стабільну форму, а вже його витискає інший, теж короткочасний і неглибокий. Нині, мов нарочком, прагнемо все змінити, зперерізувати нитки, які тримають укупі наше життя. Тому баба така щаслива, — підсумовував Василь, — що може передати внукам та правнукам щось тривалого, вічного”.

— І слуги пішли по світі, — розповідала бабуся. — Глядають вони щасливу людину, глядають, — по королівських палатах, по рицарських замках, по багатих домах, та не було там такої!

Тоді вони пішли в народ! Ходили довго, ходили повсюди, аж тут одного разу йдуть попід вікном селянської хати і чують: “Такий я щасливий! Сіно я позвозив, конюшину склав до кіп, тепер собі може дощик лляти скільки хоче!”

Королівські слуги тут же побігли в хату, — так-ось і так, — давай свою сорочку! — не просять, не пояснюють, а давай, а то біда буде!

Мати встигла помітити, що діти майже забули про сало й хліб, вже лише сидять й слухають.

Це задовольнило її, і вона розповідала далі все з більшою охотою:

— Та виявилось, той газда був таким бідним, що не мав ані сорочки!..

— Але був щасливим!

— А король потім помер?

— То зовсім неважливо, діти мої, чи король помер, то ж не про короля казка...

— Як не про короля?

— ... а про щастя! То прості люди так склали про себе, про своє життя, же не треба тремтіти за грошима, за багатством, бо щастя не у багатстві, а треба жити чесно, жити скромно, — і тоді будеш щасливим, навіть якщо не будеш мати сорочки.

— Бабо, це твоя улюблена казка? — вже знову цікавилась Наталка.

— Правда, цю я люблю найбільше, — відповідала баба, — потім ще про правду й кривду...

— А в діда теж була своя улюблена казка? — вела своє далі Наталка.

— О, дідо теж знав багато казок і теж мав свою...

— А котра була дідова улюблена, розкажіть!

— Розкажіть, бабцю!

— Дідову розкажіть!

— Дідова була ще коротша, але теж дуже мудра, зауважила баба і подумала: вже тридцять років нема її Василя, а тепер вона оживить його, він буде жити, поки внуки пам'ятатимуть його Притчу про Честь.

— Розкажіть, бабцю, й дідову!

Бабця непомітно посміхнулася для себе та й почала:

— Гралися раз у піжмурки Вітер, Сніг і Честь! — Розпочала баба повільно, просто й урочисто. — Спочатку жмурилася Честь, а Сніг і Вітер ховалися. Честь вийшла на полонину і там знайшла Вітер, спустилася у глибокі яруги і там знайшла Сніг.

А тоді жмурився Вітер, а ховалися Сніг і Честь. Вітер піднявся на високі гори і там знайшов Сніг, проте Честь, як раз втратилася, то вже її ніхто й ніколи не знайшов!

— А то що честь, бабо?

— То, дитино, щось таке, без чого не можеш жити. Людина чесна тоді, коли вона може іншому без ганьби в очі посмотріти, — відповіла бабуся переконливо і додала: — без честі людина перестає бути людиною!

— Це для них ще не зрозуміле, — зауважав хтось з дорослих.

— То нічого, нехай привчаються, нехай звикають, що без честі нема ні життя, ні людини...

Саме в той час на порозі з'явився вуйко Осиф, учитель за професією й покликанням з повною тепшою ще гарячих і пухких малих колачиків і закричав:

— Козаки, до мене!

Діти побігли за ним на двір.

— Калачики-калачики! Хто хоче калачик?

— Я теж!

— Я аж два!

— І мені дайте!

— Прошу!

— Дякую!

— І ще маю, і ще даю!

— Дякую!

— На здоров'я!

І тепша вмить спорожніла!

Діти з калачиками в руках — знову розійшлися по дворі — і бабусі Парасці Паливоді, яка вийшла за ними слідом, потепліло на серці, що її внучатам так до смаку її стародавні казки, її калачики, що вони — оті нащадки її роду — такі дружні, веселі, щасливі...

Медалі – дві, а мама – одна

— Вуйку, а що то козаки?

— Ти не знаєш, що таке — козаки?

— Ані я не знаю.

— Тоді спитайте баби, — то вона нас так називала, коли ми були малими.

— Бабо, а то що козаки? — звернувся тут же до баби десь шестирічний Микола — і гурт зацікавлених обступив бабу.

— То в першу світову були такі вояки. У другу світову були погані вояки, — німці, а в першу світову, коли ще я була маленькою, тоді були добрі вояки — козаки! Вони нас так називали і ми їх так; вони садовили нас на коліна, вгощали нас цукром, таким твердим, мов камінь, тільки білий камінь, — і співали нам пісень.

— Козаки — то на Україні, — зауважив хтось із старших дітей, а баба тим часом почала кликати у хату дорослих. У хаті й надалі все йшло своєю чергою — праця, бесіда, навіть гостина.

Настя Галько, одна з наймолодших доньок Параски, ставила на стіл нові й нові підноси з новими й новими бутербродами, різними салатами, закускою, хтось із хлопів час від часу наливав вино чи й палінку, обходив усіх присутніх у хаті та пригощав:

— Хто хоче й може, — нехай вип'є!

Хто хотів, той брав, випивав, закусував — і розмова точилася далі. Все було як має бути!

Увійшла мати.

— Може, би хто солонини закусив?

— Мам, подьте на погарик!

— Лем пийте, пийте ви, мені вистарчить, же виджу, як вам смакує.

— Але нам без вас не смакує!

— Возьте, мам, хоч лем капку!

— Та боже вам дай здоров'я, діти мої!

— Вам дай боже...

— ...же сьте ся так красні посходили, же мі таку честь даєте...

— То ми вам маємо дякувати, мамо ...

— Та випийте, випийте!

— На здоров'я!

— На здоров'я!

На цей раз, — бо випила й мати, — випили всі. Майже всі потяглися до хлібців, — і знову кожен взявся за свою роботу.

— Марь, а м'ясо вже поставлене?

— Вже, мамо!

— А різанки ще не треба варити?

— Ще завчасу, мамо!

— Та добрі ...Михал, возь Осифа, або навіть Василя, а йдїть

за столом до сусідки. Вона знає, я їй уже вчора казала.

Михайло й Василь без слова вийшли з хати й попрямували до сусіда по стіл.

— Де їм ще такий рай буде, як тут, в яких болгаріях чи румуніях? — зауважив Михайло, проходячи двором, переповненим грайливими й розвеселеними дітьми.

— Так воно й має бути! Таж вони вдома, у баби, свої, а не туристи, яким все за гроші!..

Вони зупинилися перед дверима сусідового дому:

— Добрий день! — двері були відчинені, і в кухні було видно газдиню. — Видиме, же стіл уж на дворі, навіть вимитий.

— Добрий день! — відповіла господиня з кухні й тут же підступила до порога, — уж на вас чекать — чистий, вимитий, — можете брати.

— Дякуємо! Знаєте, трохи нас посходилося, то наших столів нам було б замало.

— Знаю, знаю, повідали мама, — знаєте, яку вони з вас величезну радість мають.

— А ми з них хіба меншу?

— Божічку, то аж не віриться! Стільки люда, з такого світу, і то каждый рік!..

— Лем най нам ще здорові довго живуть! Ми радо приїдемо, завжди!

— Василь, коли ти уж тут, но-лем, посьмоть, што то за папір нам післали? Ми таке дістаємо часто, але тепер там якось більше понаписувано, — і газдиня подала Василю малесенький папірець, заповнений комп'ютером, тому повний чисел, символів, знаків і майже без текстів.

Василь дивився у папірець, а газдиня почала цікавитись людьми й автомашинами, що заповнили їхній двір.

— А те синє авто, то чисе?

— То Осифове.

— А тот зелений “Москвич?”

— То Гані Стефанишиної.

— Той, що в Кошицях?

— Тої.

— Там-те, Василь, твоє, то знаю, а тот кучерявий хлоп, то чий?

— То Ксенин муж, Сорока Іван.

— А-а, то Сорока! А така молода невіста там проходила, така висока, чорнява. Я її у вас ще не виділа...

— То мого Миколи жена, вона сирота, вона тут вперше, недавно весілля було, — пояснював Михайло щиро й відверто.

— А, чула'м, чула...

Коли несли стіл, Василь пригадав, що раніше, до війни, в них ніколи не святкували жоден день народження. Повага до людини визначалася ступенем виховання й традиціями і проявлялася однаково щодня. Пізніше, коли вже окремі міські манери почали просочуватися також у сільське життя, в них святкували лише день народження няня. Мамин — лише згадувався, додатком, якоюсь хусткою чи іншою дрібничкою, хоч мамин день народження припадав на вісімнадцяте, а нянів — на двадцять п'яте липня. Аж коли мамі виповнилося п'ятдесят, готувались відсвяткувати і її день народження. То все Ваньо організував; мало то вийти природно: просто й скромно, але красиво!

Та саме перед маминим п'ятидесятиріччям вмерли няньо — двадцятого шостого травня. Ще всі з'їхалися двадцять шостого липня — було занадто сумно, та розійшлися з полеготою, — а з того часу сходяться на мамине свято — щороку! Усі! Поки що — за 30 років! — ще не було випадку, щоб хтось із дітей не приїхав! Всі знають, що на той час жодних екскурсій, жодних болгарій не може бути, нехай би їх навіть задарма давали! Кожен хоче бути вдома, тут усім найліпше!..

— Вуйку, а то буде весілля?

— Більше, Марійко, більше! — відповів Василь, перервавши свої думки.

— А що може бути більше, вуйку?

Василь призадумався: так само спитала його вчора ота редакторка від телевізії:

— Spolehám, soudruhu generální, že zítra nám opět budete k dispozici, vždyť zítra dostanete až dvě zlaté medaily. To přece již něco znamená!¹⁷

— Ne, bohužel, zítra již tady nebudu⁸,— відповів Василь по

правді.

— To snad ne, soudruhu generální! Což je možné ještě něco významnějšího, co by vás mohlo odtud odlákat?⁹

— Ano, je to možné!¹⁰

— A prozrad'te nam, co to je?¹¹

Василь щиро засміявся і радо відповів симпатичній редакторці:

— Sama říkate, že medaily dostanu až dvě!¹², але маму,.. маму маю лише одну! — закінчив Василь ненароком по-своєму, по-українськи, без перекладу, так, як підказало серце.

Він навіть не спостеріг, чи те його зізнання ще записували на плівку, чи то вже було поза записом, але це його не цікавило. Він зістав задоволений з такого закінчення бесіди, швидко піднявся з крісла, мовчки вклонився здивованій редакторці і поспішив до виходу з павільйону, щоб ніхто з присутніх не помітив, як у нього — від того щирого зізнання — раптом зволожилися очі.

Тоді він ще не передбачав, як закінчиться його вчорашній день.

Про черчачу студенку

або:

Чому б і нам не могло бути найтяжче?

Поки Василь з Михайлом ходили до сусіда по стіл, Ваньо — їхній молодший брат, — вийшов між дітей у дворі і проголосив:

— Кому над десять років — прошу до мене!

— Мені скоро буде десять — можу і я?

— А ноги в тебе міцні?

— Міцні! Я ж буду футболістом!

Дітей набралось з десяток. Іван, не дуже пояснюючи, повів їх через лавку за воду, а звідти через Долину, понад Дзякову хижку, через Попів Потік, поміж Горби кудись за лише йому відомим планом.

За якийсь час всі вони опинились на Камінному Бережку. Коли тут повсюди бігли стежки, якими можна було дійти на кожен кусок поля, на будь-котре місце хотаря.

Тепер межі позникали, кпаптики поля побільшали, нема потреби добиратись пішки на те чи інше місце, отже, нема й стежок. Тому вуйко Ваньо, який вирішив повести дітей на найкраще й на найбільш втаємничене місце їхнього хотара, — на його улюблене

місце! — не бажаючи толочити посіви, спустився з дітьми аж до Лудиного потоку, а звідти, за струмочком води, через хащі й зарослі, став добиратися до того місця.

Повсюди все страшенно позаростало! Де колись самотньо стояв свербигуз чи дикий терен, тепер чепурилися зарослі бур'яну з буйними кущами чи здичавілими деревами.

Все те Ваня неабияк заболіло, та він не став міркувати над тим, бо весь час мав на увазі гурт дітей і свій з ними план.

Коли наблизилися до вимріяного місця, коли вони були так близько нього, що земля перед ними піднімалася прямо вгору — саме той раптовий підйом завжди найбільше дивував Ваня, — у нього сильніше забилося серце: чи не змінилося те місце, як багато що у світі, чи не зникло воно? Він підійшов зовсім близько до того місця — галасливі діти йшли за ним на певній відстані — попросив дітей стишити голос і прислухався:

— Черкоче! Черкоче! — з радістю сконстатував Ваньо.

— Що черкоче, вуйку?

— Слухайте, водичка черкоче, водичка! Під землею черкоче.

Діти почали прислухатись і — чули або ні те черкотіння, — повторювали:

— Черкоче!

— Черкоче!

— Справді черкоче!

Ваньо оглянувся довколо себе, — місце тут було трохи іншим, ніж коли він тут був востаннє, — висока травища, найрізноманітніші дрібні польові квіточки, та вже й кущі чи й малі деревця тут довкола. І лише за тим усім росла золота пшениця.

Ваньо нахилився до самої середини того дикозарослого місця, вискуб траву, щоб видно було водичку, що навіть через зарослі витікала з землі, прочистив трохи місця до тої водички, на запитання дітей поки що не відповідав, запропонував їм знайти собі зручні місця й сісти у траву, а тоді почав:

— Так-от, це є наша Черчача Студенка,.. Черчача Студенка. Тут чути, як вода, там у землі, черкоче. — Ваньо говорив повільно, тихо, але чітко. — Це було для мене, коли я був таким, як ви, найкраще місце в цілому нашому хотарі, — що кажу — хотарі! — найкраще

місце у світі! Найкраще, найбільш таємниче, найбільш загадкове! Я міг тут сидіти та думати — тільки часу не було — годинами! Сидіти, мріяти ...й розмовляти із землею ...— а в день, коли ми — тридцять років тому — поховали нашого няня, я прибіг сюди і тут плакав... Через ту Черчачу Студенку, — тоді я так думав і вірив у те, — я, може, ще хоч раз почую свого няня, та ж саме тут я не раз прислухався до подиху землі, до її бесіди зі мною.

Діти, може, й тому, що були трохи втомлені, бо так далеко від бабиної хати вони ще ніколи не віддалялись, що ніколи ще не чули таких щирих зізнань людини про її близькість і споріднення із землею, сиділи й слухали мов заворожені.

— От добре було б, коли б і ви знайшли собі десь на землі таке містечко, — замість мовчазних дітей мріяв Ваньо, — де б ви відчували свою єдність з землею, відчували її дихання, де б ви розуміли землю і куди б могли прийти як до свого куточка, коли й вам, може, буде найтяжче.

Діти й справді були вчаровані незвичністю, несподіванкою всього того, що з ними сталося, — що вони бачили, що чули й про що їм так загадково розповідали.

І тому мовчали.

Лише одне з них — після довгої мовчанки — спромоглося на слабку незгоду з тим, що їм, як можливе, обіцяли в майбутньому.

— А чому б то нам мало бути колись “найтяжче”? — чи то протестувала, чи то захищалася Янка Стефанишина, десятирічна донька Ганиного сина Петра, майже безтямно схвильована всім тим, що чула, бачила й уявляла собі.

— А чому би й ні? — легесенько й тихо та принципово вагомо чи то перепитав, чи то доводив вуйко Ваньо, — і тут же став пояснювати:

— Хіба ви не хочете мати великих вимог до життя, великих ідеалів? Хіба ви не збираєтеся добиватися свого, боротися за здійснення своїх мрій? І хіба ви, з другого боку, гадаєте, що вам усе задумане вдасться легко? Що будуть тільки успіхи й перемоги? Що довкола вас завжди будуть лише такі добрі люди, як ваші батьки, як ваша бабка чи прабабця?

Ваньо говорив повільно, проте продумано й невідступно від

правди життя. Він пояснив свою думку, а може, й переконував дітей у тому, що і в їхньому житті можуть бути нелегкі хвилини, та в нього був ще один, доступний навіть дітям, переконливий аргумент, який він вирішив — в максимально пом'якшеній формі — все-таки використати.

Може, цього й не слід було робити — сильних вражень у всіх присутніх тут дітей вже було досить, та Ваньо, подумавши, почекавши навіть трохи, зваживши теж як лікар, сказав їхнім занадто чуйним дитячим серцям ще таке:

— Або, може, ви менше любите свого няня й маму, ніж я любив свого?

І щоб хоч трохи пом'якшити безжальність цього удару й перенести його страхіття в іншу, не менш жахливу, та все-таки не таку конкретну сферу, він тут же додав:

— А якщо війна?

Запала довга й багатозначна мовчанка, — яка звалилася та й тисла на всіх, на всю околицю!

Діти були втягнені у таку глибіню і таку складність почуттів, що не знали, на котрому з них спочатку чи довше зупинитись, котрому надати перевагу, на котрому зосередитись.

Ваньо мовчки уважно стежив за боротьбою кожного з них з навалом найрізноманітніших думок і почуттів і був радий, що після тих шалених бур, які лютували в свідомості кожного з них, поступово почало прояснюватись в їхніх головах і серцях, і вони знову почали відкривати очі й помічати себе й інших; помічати природу — її велич, красу чи навіть таємничість, та все це вже на іншому, на значно вищому, значно дорослішому рівні.

Діти помітили сонце, проте значно виразніше — вже не лише як щось віддалене, яке не має жодного стосунку до їхніх розваг, але як щось важливе, може, й вирішальне для їхнього життя, від якого вони залежать значно більше, ніж їм дотепер здавалось; вони помітили землю, проте вже не лише як щось мовчазне й мертво, але як щось величне і живе, яке не тільки родить незлічиму різноманітність трав, кущів та дерев, птахів, риб та звірів, але й рухається, гнівається, дихає, а може, й мислить: може, навіть чує їх, знає про їхні бажання, — а чи ті бажання завжди гідні того, щоб бути бажаннями людини?

Вони по-новому помітили людей, — вже не лише як істот, які снують поміж них від ранку до ночі, вимагають від них щось — може, й не завжди приємне — робити, а чогось іншого, — може, й приємного — не робити, істот, які щось приносять, щось відносять, чогось незрозумілого прагнуть, про щось несуттєве сперечаються, але як значно ближче й значно конкретніше пов'язаних з ними істот, які, врешті-решт, — невже ж? — навіть? — чому якраз мої? — можуть навіть вмерти.

Ваньо сам теж подивився на дітей перед собою іншими очима: “Які долі чекають їх у житті? Що ми готуємо для них і залишимо їм — Черчачу Студенку, землю, що вільно дихає, а чи груддя попелу й безцільно блукаючий дим?”

Та він не став займатись своїми думками; вони в нього виникають не вперше й можуть зачекати чи помучити його іншим разом.

Тому він знову зосередив свою увагу на дітях.

— А тепер, діти, кожен подумає собі про щось найкраще, наймиліше в житті — про місце якесь красиве чи про особу — маму, тата, бабу чи приятеля, кожен за власним вибором подумає собі про що хоче, — і нап'ємось водички з Черчачої Студенки, — водичка тут дійсно напрочуд чиста, незвично холодна й смачна, — і запам'ятаємо собі цей день і це місце,.. поки кожен з вас не знайде собі своє найкраще місце на Землі.

Діти зосереджено мовчали, потім мовчки ставали на коліна, — Ваньо радив їм, як прилаштуватись, щоб напитись, — і пили ту воду, може, й справді з вірою, що через ту воду вони зближаються з усією Землею...

Додому вони верталися вже знову бадьорі й веселі. Вуйко показував їм хотар і повідомляв, як котре місце в ньому колись називалося.

— От там був Ділик, отам — Долина, отам Пастівник, Горб, а там Меджи Потоки...

— А там?

— Там Камінянець.

— А там?

— Там Щоб, Дальній Потік, Кичара.

— А тут, вуйк?

— Тут Попові луки, Учительське.

— Вуйк, а чи є план, де всі ті назви записані?

— Може, є якісь старі мадярські мапи, але сучасного такого плану нема...

— То треба б зробити!

— Дійсно треба — зроби!

— А може, й зроблю!

Коли діти повернулися у двір, Ваньові здалося, що всі вони, які ходили слухати дихання землі, якимсь наполегливіше шукають своїх батьків і гарячіше обіймають їх, ніби занадто довго не бачили одні одних.

Першому завжди тяжко

Коли внесли у хату стіл од сусіди, коли тут же витерли його, накрили гарною домотканою скатертиною і приставили до інших столів, які вже стояли у хаті і чекали на своє, в кімнату увійшов один з правнуків, — здається, Мариного сина Василя малий Іванко, — потяг діда Василя за руку і, коли той звернув на нього увагу, заговорив:

— Діду, я знаю, же доносити не треба, але там може дійти до поранення.

— Ну, тоді йдемо!..

— Йой, то, напевно, мій знову щось...

— Лем будь спокійна, Василь собі з ними порадить.

— Василько виніс із сипанця таке гостре покручене залізо, з ручкою, а тепер лякає ним дітей, — пояснював Іванко.

Василь, тримаючи малого Іванка за руку, вийшов з ним на двір. А на дворі, в мальовничому безладі, по всій зеленій недавно скошеній траві, поміж гурт автомашин, стояли веселі, але й налякані діти різного зросту, бо згадуваний Василько з великим старим свердликом домашнього виробництва, прикладеним ручкою до плеча й до обличчя, мов автоматом, лякав дітей, а ті розбігалися по дворі хто зі сміхом, а хто і справді зі страхом.

Увійшовши між гурт дітей, Василь підняв руки над голову та ще виголосив:

— Здаюсь, здаюсь, тільки вже не стріляй, капітане, — і з піднятими руками наближався до Василька.

Діти стежили за дорослим дідом Василем, дехто навіть теж підняв руки над голову і теж виголошував — здаюсь, здаюсь! — і скупчувались довкола Василька.

— Що то за автомат? І де ти його знайшов? Ану, покажи! — цікавився Василь і коли здивований Василько простягнув свого “автомата” дідові Василю, той опустив руки, взяв старий ручний свердлик у свої руки і спитав усіх дітей, сам з цікавістю розглядаючи того свердлика: — А чи знає хто з вас, що то за інструмент?

— То таке, що вертить дірки, — сказав хтось несміливо.

— А як воно називається? — питав Василь далі.

— Вертачка, — відповів знову хтось з гурту.

— Вертачка — од слова вертіти. Ним вертять дірки, — пояснював Василь. — Логічно! Так сьогодні називають те, чим свердлять. А колись-то називався свердлик — і підняв той інструмент угору так, щоб його бачило якнайбільше дітей, — а виготовив його звичайний циганський коваль з допомогою одного тільки звичайного молотка. І вогню. Принесіть шматок дошки, покажу вам, як такий свердлик працює, — і попрямував до кобиці, що стояла в розі двору біля сипанця*.

— Той тонесенький кінчик свердлика і той гвинт, який повільно й поступово розширюється, забезпечує, щоб свердлик вривався в дерево саме на тому місці, на якому потрібно і щоб, коли свердликом крутити, заглиблювався у дерево, а оті гострі боки виїмки, того жолобка, забезпечують гладкий виріз дірки потрібного розміру, — пояснював Василь і показував все те дітям.

Хтось подав дошку, Василь поклав її на кобицю*, наказав двом старшим хлопцям тримати кінці, а сам, підпираючи лівою рукою тонкий кінчик свердлика, повільно спустив його вертикально на дошку.

— От-так! — пояснив поважно Василь і став повільно обертати ручку свердлика.

Дитячі голівки тісним обручем схилились до дошки на кобиці, в яку повільно вривувався старий свердлик.

---

*сипанець (*діал.*) — комора.

— А тепер ти покрути, Васильку! — сказав Василь, коли вже свердлик певно тримався в дошці.

— І я, я теж хочу покрутити!

— І я, і я!

— І я!

— Зачекайте, поступово... — Василя повністю полонила робота з дітьми; він почував себе як колись, коли вчив майбутніх техніків основ їхньої професії, і як тим колись ставив і тепер різні, може, й непосильні, запитання: — А як ви думаєте, кому було важче: тому першому циганському ковалю вигадати й виробити отой простий інструмент чи нинішньому технікові виробити сучасне електросвердло?

— Сучасному складніше! — почулося у відповідь.

— Сучасному, кажете? А чому?

Дальша відповідь складалася з уривків-відповідей багатьох дітей:

— Бо там є електрика...

— ...і мотор...

— Тут лише кусок заліза...

— ...покрученого...

— ...і ручка...

— ...дерев'яна...

— ...а там є мотор...

— ...високі оберти,.. обороти.

Василь вислухав усіх, прагнув дивитись в обличчя тих, хто якраз відповідав, а потім злегенька заперечив усім:

— Але той коваль був першим, до нього ще ніхто нічого подібного не зробив.

— Але...— хтось хотів заперечити, та раптом задумався.

Всі мовчали.

Василь взявся пояснювати далі:

— Коли вже існував електромотор, то переробити ручне свердло на електричне, на мою думку, — не так вже й важко. Потрібно лише намонтувати свердло на електромотор і закріпити його, щоб не випа-

---

*кобиця, ковбиця (*діал.*) — колода, на якій рубають дрова.

дало під час роботи; однак першому,.. перший мусив усе вигадати сам — прийти на думку, знайти форму; першому, мені здається, — підсумовував Василь уголос, — першому завжди важче.

— Радянський Союз був теж першим, і йому теж було тяжко! — почувлося раптом несподіване продовження попередньої думки.

Василь — навіть Василь! — остовпів від несподіванки. Він крутнув головою вбік, звідки до нього дійшли оті несподівані слова, і здивувався вдруге.

Несподівану думку висловила дівчинка Янка Стефанишина, — саме та Янка, яка так здивувала вуйка Ваня, запитавши його біля Черчачої Студенки, чому б то їм мало бути колись “найтяжче” у житті і яка стояла тут же поруч, тримаючи в руках якусь стару обшарпану книжку. Василь простяг руку до книжки, пізнав у ній десь сорокарічної давності Календар Української Народної Ради Пряшівщини, тут же перегорнув у ньому віялом кілька сторінок і зупинився на старому няньовому записі: “Красуля шя бігала 23-го августа 1947-го року”. На наступній сторінці він прочитав: “Свиня шя гукала 19-го септембра 1947-го року”.

— Так!.. — спромігся здивований Василь на першу відповідь. — Радянський Союз був дійсно першим, і йому було невимовно тяжко! — переповторив для себе інженер Василь Паливода, майже шістдесятирічний генеральний директор визначного братиславського підприємства, а відвчора ще й двократний носій золотої медалі міжнародного брненського ярмарку, думку майже десятирічної дівчинки і був нею — тою думкою — та ще в сполученні з інформаціями про свиню й корову, справді ошелешений. Якусь мить він не знав, що йому сказати, — і він, зі старим циганським свердлом в одній руці і зі старим пожовтілим календарем у другій зістав мовчки сидіти на ще старшій кобиці, хоч за давнім народним звичаєм на кобицю не слід було сідати, “бо до тебе будуть люди так рубати, як до тої кобиці...”

— Як усе змінилося, як усе змінилося! — наздогнала його перша думка після того, коли, приголомшений попередньою, не міг зосередитись на чомусь суттєвому.

— Колись коло сільських інтересів — принаймні так ми думаємо! — замикалось інформаціями про свиню, корову, вівцю,

— Василь задивився у календар і читав у ньому: “Од баби Яцковой я позичил опалку бандурок і горнець квасної капусти”, “Од Митра Анциного я позичил тридцять корун Васильові на книжки”, “Того року великий голод бил. За опалку бандурок цигани нукалися наламати сягу каміння, та не било ані тої опалки бандурок”, — а нині? Нині всього досить! Машины, як мама кажуть, повпиналися, як вівці на бережку! Гостина — як рецепція на міжнародних банкетах! А діти! Діти, без того, щоб розуміти складність проблеми, знають, що Радянський Союз був першим, і, мовляв, тому йому було тяжко!

“Та чи знають вони, — раптом подумав Василь, — як тяжко, як невисловно тяжко було людям у тому Союзі, як нищив він їх..., чи знають вони, як тяжко було нашому няньові та, найбільше, нашій мамі. І чи ми, дорослі, не забуваємо про це, і чи завжди вміємо зробити із цього необхідні висновки?”

Василь, подь нам помочи!

— Василь, подь нам помочи! — почулося з сінешнього порога, на якому з’явилася Ганя Стефанишина і, вихилившись з дверей у двір, шукала поглядом брата Василя.

Василь відірвався од гурту дітей — прибрав старий свердлик і давній календар, як прибирають речі, дорогі нашій пам’яті, — і попрямував до хати.

— Подумай собі, Василю, вона нам доказує, же вона може робити собі, що їй захочеться, бо вона вільна людина, і їй ніхто не буде розказувати, її ніхто й ніщо не сміє обмежувати, — сказали йому, коли зайшов у хату і зачинив за собою двері.

Василь роздивився по кімнаті, — між дорослими жінками помітив десь чотирнадцятирічну світловолосу Андрієву доньку Лесю — і зрозумів, що суперечка точиться довкола неї, — довкола цієї розумної і гарної дівчинки з гарно вчесаним і вільно розпуцценим по спині волоссям та блискучими світло-синіми оченятами.

Нагоді поговорити Василь був радий, як радий був кожній роботі, яка так щільно заповнювала його життя, надавала йому зміст і значення.

— Я не хочу вірити, що наша Леся, дівчинка така гарна і така мудра водночас, могла щось подібне твердити, — сказав Василь у

відповідь, проходячи кімнатою і сідаючи на вільний стілець біля вікна, у протилежному кутку хати, щоб краще бачити винуватця тої розмови.

— А як ви знали, вуйк, що йдеться про мене? — запитала зніяковіла Леся.

— Бо хто в нас ще такий надуманий і впертий, як ти? — відповіла їй запитанням тітка Стефанишина.

— Зрозуміло, — почав пояснювати Василь, — вона, бо їй саме п'ятнадцять років...

— Чотирнадцять! — зауважила котрась із жінок.

— Чотирнадцять вже було, — захищав Василь Лесю, значить — п'ятнадцять.

Леся мовчала, насторожена, бо ще не знала, куди вуйко Василь гне, куди нарешті зверне, з якого боку підійде до неї і зведе на нуль її аргументи.

— Я в п'ятнадцять років... — почала було тітка Ганя, та Василь не дав їй докінчити думку так, як вона того хотіла.

— ...жила у зовсім інших умовах і тому зовсім інакше думала, — докінчив за неї. — І саме це є причиною, що у нас, може, трохи інші погляди на окремі речі. Бо інакше дійсно не можу повірити, щоб наша Леся, — Василь свідомо схиляв Лесю на свій бік, — могла думати, що вільна людина може робити собі, що їй забажається.

Леся хотіла вигукнути щось на свій захист, та змовчала, бо все ще не зрозуміла вуйкового задуму.

З подібних причин мовчали й інші присутні. І вони знали, що Василь не погодиться з думками Лесі, але яким способом він змусить її саму визнати свою помилку, не передбачали. І, сподіваючись цікавої бесіди, продовжували свою роботу й мовчки слухали.

— Таж вільна людина — це перш за все розумна людина, — продовжував Василь лагідно, нікого не зачіпаючи і не ображаючи. — А хіба може розумна людина ходити так само одягнена в тріскухих морозах як і в літню спеку? Чи однаково поводити себе на весіллі і на похоронах? Коли родяться діти заміжнім жінкам, віком десь від двадцяти до сорока років — все те сприймається за нормальне. Але коли часом родяться діти десь п'ятнадцятирічним дітям чи понадп'ятдесятирічним бабусям...

— Ой, Боже!...

— ... то той самий факт оцінюється зовсім інакше. І ви хочете сказати, що наша Леся всього цього не розуміє?

Всі мовчали, тому Василь продовжував:

— Чи, може, вона вважає правильним заходити до ресторану в купальному костюмі або на пляж у весільнім платті? Та не робіть ви з нашої Лесі дурненьку!

Ніхто нічого не відповідав. Бо й Василь, хоч і говорив у запитаннях, жодних відповідей не чекав — все тут було ясно й без них.

Тому Василь посунувся на крок далі у своїх аргументах:

— Отже, Леся, тепер підсумуємо все те у звичайну шкільну дефініцію, якої ти не можеш не знати: все — в житті людини, в природі, в науці і техніці — все відбувається в просторі,.. все обумовлене простором, часом та умовами.

Всі надалі мовчали. Мовчала й Леся, тільки було помітно що вона напружено думала, бо схвильовано дихала.

— Я виджу, що ти зі мною згодна, — закінчив Василь, щоб Леся не мусила нічого казати.

— Но, тепер заперечуй!

— Доросла!..

Василь посміхнувся реплікам жінок і, ніби тих реплік і не було, продовжував:

— І коли закон простору й часу на практиці не створює великих проблем, умови й обставини, в яких проходять найрізноманітніші явища, часто такі складні, так переплетені, так взаємно обумовлені, що виявити їх міру впливу на те чи інше явище дуже складно. От — літо, спека, спарно, грім гримить, та в одному випадку дощ піде, а в другому — ні! Чому? Бо якась передумова не була наявна. Але котра? Яка? Отже — друга дефініція чи другий висновок, — об'єктивно, тобто науково щось дослідити, вивчити, це значить точно встановити міру впливу окремих умов, окремих обставин, від яких те чи інше явище залежне...

Мати слухала все те дуже уважно; уважніше, може, аніж недільне казання у церкві. Деякі думки свого сина вона розуміла повністю, під деякі вона підводила приклади з власного життя, деякі пропускала повз увагу, бо затримувалась довше на інших, проте весь той час вона слухала свого сина з приємністю, чи, може,

навіть з гордістю... (з гордістю — ні, бо гордою вона ніколи не була. Не тому, щоб їй нічим було гордитись, та ж в неї десять дітей, та ще яких! — навпаки, тому, що звичайну людську гордість, почуття приємне, але не завжди чисте й справедливе, вона перетворювала на почуття вищого ряду — на внутрішнє задоволення, на радість, навіть на щастя!). Отже, мати була щасливою від того, що її син, її діти навіть такі проблеми чи суперечки, які час від часу таки виникають між батьками та дітьми, вміють не тільки лагідно розв'язати, але й повернути та використати їх на дальше збагачення знань чи виховання потрібних рис характеру молодій людині.

Вона подивилась на Лесю і була щасливою ще й від того, що її внучка має таку прекрасну можливість виростати серед добрих та мудрих людей і так лагідно збагачувати свій розум і своє розуміння світу.

— Або ти іншої думки, Лесю? — спитав Василь, переконаний, що в Лесі були якісь конкретні чи особисті причини, через які в неї і в дорослих виникли різні погляди. І от до висвітлення тих конкретностей можна було тепер взятися.

Леся вже хотіла було запідозрити вуйка, що він вдався — як усі дорослі — до загальних теоретичних міркувань й призабув, з чого, власне, дискусія почалася, та тут же спостерегла, що слово тепер за нею.

— Все це, напевно, так, — почала відповідати Леся, все це слухається навіть, просто як казка, але... Леся пригадала своє, — але що це мені дасть, коли я хочу зістати на дворі, доки мені хочеться, а мама вимагає, щоб я була вдома о восьмій...

— Влітку чи зимою? — запитав Василь тут же. — Бачиш, це одна з умов, від якої теж трохи залежить істина. А друга умова: вимагає дійсно, щоб ти завжди була вдома о восьмій, або вимагає, щоб ти була вдома о тій годині, на яку ви домовились? Бо о восьмій — то може бути і завчасу, але й пізно — це все залежить від дальших умов, а от бути вдома о тій годині, на яку ви домовились, це елементарна вимога порядку...

Слухаючи ту розмову, мати знову почувала себе щасливою.

І мені поплетіть голову, вуйку!

Надворі, невідомо звідки, з'явився вуйко Осиф, учитель за

професією і покликанням і, наближаючись до гурту дітей, що все ще гралися посеред двору, поміж автомашинами, виголосив:

— А хто хоче, щоб я йому голову поплів?

Діти, видно було, зрозуміли його дивне запитання, бо раптом перестали гратися і з галасом побігли до нього, ніби він їх якимись цукерками чи іншими солодощами заманював.

— Я!

— Я!

— І я!

— І мені, вуйк, і мені поплетіть голову!

— А я вже знаю, скільки овець було в одного і в другого па-
стуха!

— Ну, тоді сідайте й уважно слухайте, — заспокійливо мовив вуйко Осиф.

Діти помітно втихомирювались й горнулися до вуйка, який присів на кобицю й поклав на коліно шмат білого паперу.

— На цей раз пограємось трохи з числами. А щоб ви не казали, що даю вам важкі завдання, то спочатку проведемо таку пробу, такий тренінг. От я накреслю на папері коло, — і став креслити, — а ви скажете мені дуже просту річ: чи те коло мале, а чи велике.

Діти зосередились, уважно розглядали кружок на папері, хотіли чимскоріше відповісти, та чомусь усі мовчали.

— Правильно! — похвалив їхню мовчанку вуйко. — На моє, здавалося б, таке просте запитання не можна точно відповісти, бо ми не маємо з чим те коло порівняти, а без порівняння не можемо сказати, чи воно мале, а чи велике. Коли той кружок порівняти, скажімо, з головою Василька, або, наприклад, з колесом автома-
шини, тоді цей кружок буде... малим. Добре, запам'ятаймо собі: Цей кружок — малий! А тепер, — вуйко накреслив другий, значно менший, кружок і запитав: — Який той перший круг тепер?

— Більший...

— Великий...

— Як то, — навмисне здивувався вуйко Осиф, — “більший”, “великий”, коли ми щойно сказали, що той круг — “малий!” Хіба він між тим виріс? Га?

Осиф підняв голову від паперу й подивився дітям ув очі. —

То як? Що, власне, сталося з тим кругом? Чому він раз “малий”, а тут же “великий”?

— Він був малим, коли ми його порівнювали з колесом, — відповів, проте непереконливо, Василько.

— Правильно! — зі справжньою радістю в голосі аж вигукнув учитель. — Молодець, Василько — справжній козак! Коли ми той круг порівнюємо з колесом автомашини, то він дійсно — малий! Проте коли ми той самий круг порівнюємо з меншим кругом, то він, без того щоб хоч трохи змінився, стає більшим. Більшим, ніж той менший, з яким його порівнюємо. Добре! А тепер підемо далі: тільки слідкуйте уважно, щоб нам той круг знову не провів якусь кумедію. Отже, — вуйко загнув той кінчик паперу, де був менший кружок, а на порожньому місці накреслив два неоднакові, проте обидва більші від першого, кола.

— Ну, а тепер, питаю вас, — який наш перший круг тепер? Більший? Чи великий?

— Менший!

— Зовсім малий!

— Найменший! — відповідали діти, вже трохи звиклі до гри, яку грав з ними дорослий вуйко.

— А то знову як? — навмисне дивувався учитель. — Що з вами сьогодні? Ви не можете домовитись на одному кружечку — який він? То він “малий”, то раптом став “більшим” чи навіть “великим”, а раптом, не пройшло ні півхвилини, і про той самий круг, якого між тим ніхто навіть не доторкнувся, ви проголошуєте, що він “менший”, “зовсім малий” чи навіть “найменший”.

Діти повністю прийняли гру і стали навіть усміхатися.

— І що найголовніше, — додав тут же вуйко, — на превелике чудо, всі ви кажете правду. Дійсно, той самий круг тепер і “менший”, і “зовсім малий”, і навіть “найменший” ...з усіх трьох кругів.

Та раптом вуйко відігнув загнутий ріжок паперу і запитав:

— А який наш круг тепер?

Від здивування чи від несподіванки діти мовчали. Тому вуйко продовжував:

— Наш круг зівстав надалі “меншим”, ніж оті два, проте одночасно він є “більшим”, ніж той третій, “найменший” кружок. Крім

того, він зістав “зовсім малим”, проте перестав бути “найменшим” — чи не так?

Діти дивились один на одного, посміхалися від несподіваного чуда, одночасно зосереджено дивилися на вуйка — яких ще чудес чи несподіванок він їм підготує.

Та вуйко став закінчувати свою гру, пустився до висновків.

— Отже, діти, запам’ятайте собі: не можна визначити, оцінити чи навіть зрозуміти якусь річ без того, щоб ми не порівняли, не зіставили її з іншою річчю. Коли ми кажемо: високий, низький, солодкий, тяжкий, зокрема, коли говоримо вищий, нижчий, солодший, тяжчий, ми завжди маємо на увазі: вищий, ніж хтось інший, солодший, ніж щось інше: яблуко солодке, цукор солодший, ніж яблуко, мед солодший, ніж цукор. Отже, запам’ятайте собі: речі пізнаються у порівнянні, — і тут же повторив те саме: — речі пізнаються у порівнянні, ясно? А тепер йдіть гратися і визначте, хто з вас вищий, хто з вас старший і, головне, хто з вас мудріший, ліпший!..

Частина дітей дійсно відокремилась від гурту довкола вуйка Осифа, розбіглась по дворі, — і до тих, що зістали на місці, почали доноситись вигуки:

— Я вищий за тебе...

— Я старший...

— А вона найменша...

Та діти, які зістали скупчені довкола учителя, вимагали дальших розваг:

— А я ще хочу, щоб ви мені поплели голову!

— І я!

— Ще, вуйку, щось нам розкажіть, — чулися прохання з тої групи дітей.

І вуйко Осиф продовжував:

— А тепер повернімося до чисел. Візьмемо, наприклад, числа 1, 3, 9. Яку вартість можемо створити з тих чисел? ...Все буде залежати від того, кого поставимо на чоло. Коли на чоло поставимо найнижче число — 1, далі 3, потім — 9, тоді з наших трьох чисел дістанемо 139. Однак коли на чоло поставимо 3, то вийде значно більше — 319 або 391. Однак найбільшу вартість з наших трьох

чисел створимо тоді, коли на чоло поставимо найвище число, тоді вийде аж 931! Отже, завжди треба прагнути ставити на чоло наймудріших людей, людей з найвищими вартостями, тоді й досягнемо найкращих результатів.

Діти подивились одне на одного й почали посміхатися, як хитро вуйко замінив числа людьми і з математичних міркувань перейшов до людських.

— Існує навіть така приказка, — закінчував вуйко свою гру. — Сто ослів, на чолі яких стоїть лев, переможе сто левів на чолі з ослом!

— Я буду левом, я буду левом! — раптом закричав Іванко і побіг з тим криком усередину двору.

Решта дітей теж пішла гратися.

Біля учителя залишився тільки Петрів Василько, який аж дотепер уважно слідкував за грою, проте не встрявав у неї, майже нічого не питав і рідко відповідав.

— Вуйк, — обізвався нарешті Василько, — а то в якій школі вчать такій науці? Бо в нашій школі нам ще ніколи нічого такого не казали.

Вуйко сумно посміхнувся, поплескав Василька по руці, що звисала йому вздовж тіла, й відповів:

— У найвищій школі, Васильку, в школі життя! Як уважно дивитись на життя, уважно вивчати його, то й сам прийдеш до таких висновків!

Про жінку, що приїде просити Василя за старосту

Василь вийшов надвір і попрямував до потоку, що протікав з тамтої сторони сільської дороги, і, проходячи біля колодязя, почув розмову свого брата Андрія з вуйком Андрієм, молодшим маминим братом.

— А найгірше, вуйку, те, що люди втрачають орієнтацію. Колись люди орієнтувалися на основні, на постійні цінності — бути

добрим чи бути мудрим, — а нині кинулись на тимчасові — мати маєток, їздити по світі. Колись найвищою оцінкою було те, як про когось сказали: то добрий хлоп, або тот хлоп чесний, або розумний, а нині навіть важко бути чесним у ситуації, де все тримається на грошах, на протекції, на спекуляції. Сьогодні самі зміни!

Проте зміни — то не завжди на ліпше. Є й зміни на гірше. Але до них ніхто не хоче признаватися. Сьогоднішні політики хочуть виглядати творцями щастя на землі! І тому все, що вони напланують, а люди зроблять, вважають за вершину мудрості, але то не так!

— Мудрості днесь мало, — додав од себе вуйко. — І чомусь вона не в пошані.

— То не тільки мудрість сьогодні не в пошані, вуйку.

Василь думав пристати до хлопів, що дебютували, та дзюркотання потічка манило його як колись, у дитинстві. Крім того, він побачив на потоці пару діточок, що гралися у воді, й спустився до них.

Згодом він таки повернувся у двір і зупинився біля двох Андріїв — вуйка й брата, — що, спершись руками на штахетки плоту, все ще вели розмову про різні актуальні питання життя.

Сестра Марія, що несла з сипанця у хату кілька цибулин, зауважила без особливого докору:

— Василю, та коли ви прийшли до мами, то поговорьте з мамою, а вуйка покличте на погарик...

Саме в той час з хати на поріг вийшла мати й зачула Мар'їне зауваження.

— Лем їх зохаб, най говорять з ким хочать, для мене вистарчить й того, же вони біля мене, же вони вдома, мати відійшла на хвилинку у сипанець і тут же верталась до них, несучи в руках якийсь кусок полотна. — Василю, пам'ятаєш, як ти на Маковиці старостив? Станкові Меланці,.. що тя потім баби запросили між себе і просили тя, чи би ти і їм не пішов за старосту, як їхні дівки повиростають, — барз їм любилося, як ти старостив, — а ти потім од них старосвіцьких пісень вимагав, — так от одна з тих баб приїде сьогодні за тобою; вона видає дочку заміж і силою-міццю хоче тебе за старосту; недавно була тут в мене, барз ня просила, навіть дарунок тобі принесла, посмотри, який рушник прекрасний, старосвіцький, — то вона сама вишивала, — но не красота, по-

смоть!

Василь та оба Андрії перервали розмову, і всі троє повернулися в бік мами, яка разом з бесідою про невідому їм бабу, розгортала перед ними вузький, подовгуватий, домотканий лляний рушник, розшитий з обох кінців яскравими квітами й візерунками.

Мати перевісила рушник через руку, кілька разів легенько потрясла ним, кінці рушника ніби підскочили, а Василь все ще дивився на той рушник і ніяк не міг вирішити, чого на ньому більше: простого людського вміння з ниток кількох кольорів створити таку красу чи людської любові, з якою все те мусить бути роблене, щоб просте шиття засвітилося такою красою. Йому здавалось, що саме любов єднала ті нитки в одне ціле і зробила з простого куска полотна витвір мистецької краси.

Побачивши щось незвичне в бабиних руках, до гуртка дорослих позбігалися діти і теж оглядали той рушник і по-своєму оцінювали його.

— А то што тото, баб!

— А то для чого?

— Баб, а то ви самі вишили?

— А колись то усі вмiли так красні вишивати! Кожна дівка, кожна невіста перемальовували одна од одної, міняли й приспособлювали на свій смак, доповнювали й вишивали, — додав свою оцінку вуйко Андрій — майже вісімдесятирічний дiдо — і був радий, що вміння творити красу не пропало.

— Я би теж таке хотіла мати...

— А ми у Кошицях маємо таке, ще краще! Наша баба часто таке вишиває, навіть для інших тіток таке робить; вони принесуть їй полотно, а вона творить, — розговорились діти й по-своєму висловлювали своє захоплення рушником.

— Ану, покажіть! Йой-йой, такого узору я ще й не виділа; то, певно, не з нашої околиці, то буде десь з-поза Маковиці, там такі фарби люблять, — зацікавилася Ганя, саме та баба з Кошиць, що, за характеристикою своєї внучки, творить таке для себе і для інших тіток, яка з'явилася тут невідомо звідки і зацікавилася рушником майже як професіональна вишивальниця.

Мати почекала, поки всі присутні натішились рушником, зо-

стала задоволена з того, що він усім сподобався, а тоді повернула до свого:

— Та лем тя прошу, сину, не одкаж тій бабі в ласці, бо вона лем тебе хоче за старосту; повідала, же без тебе їй навіть весілля не буде рахуватися святом.

— Та що маю робити, мамо, коли така справа, — відповів Василь, — і в той самий час відчув відповідальність перед невідомими йому людьми, які настільки поважали його, що мріяли видати свою доньку заміж під його старостуванням.

Без чесних людей не можна чесне діло творити

Мати з рушником відійшла, за нею подався і гурт дітей, який сподівався, що в бабиній ладі у сипанці ще знайдеться щось цікавого, — а до гуртка хлопів пристав Петро, дальший Паливода, який працює редактором в обласній газеті, і вуйко Андрій сподівався також од нього почути якусь нову думку про життя.

— Ну а які новини чути коло тебе, Петре, як ти смотриш на світ? — заохочував його вуйко до розмови.

Петро посміхнувся і, знаючи справжній інтерес вуйка до таких тем, почав прямо:

— Моя філософія, вуйку, проста: світ ділиться на речі, на які ми не можемо впливати, — на хід Сонця, на погоду, наприклад, — і на речі, на які ми впливати можемо. Над першими речами не варто сушити собі голови, а за розумне рішення других треба боротись.

Проблема, однак, у тому, що різні люди по-різному заділяють різні речі в першу чи другу групу. Одні хочуть міняти навіть русла рік — замість того, щоб розумно використати той природний режим, який створила природа віками, — а інші думають, що не можуть вплинути навіть на те, хто буде головою МНК в їхньому селі чи головою профкому на їхньому заводі, — мовляв, все те давно наперед ухвалено на верхах; лінуються перекласти соломинку з одного місця на друге.

Петро усміхнувся, бо не хотів, щоб його “філософія” виглядала

дуже науково, і взявся закінчувати свій виступ:

— А я, як редактор, вивчаю, пишу про те і сперечаюся з шефами.

— А насправді, — додав ще Петро, усміхаючись, — насправді, вуйку, я весь час пам'ятаю, що ліпша розумна голова жива, як геніальна — мертва!

— Но, подьме на погарик, вуйку, — запропонував Василь, — бо й так нас жінки критикують, що вас лише політикою кормимо.

— А ти знаєш, Василю, же я інколи радше трохи тої політики послухаю, як погарик вип'ю? Погарик вивітріє, — пояснював вуйко Андрій своє розуміння справи, — а політика нас тисне, змушує нас так або інакше жити, отже, треба розумітися на політиці, щоб знати що і як.

— А знаєте, вуйку, чом великі панове вже зранку п'ють? — запитала прибулих у хату Гана Стефанишина, як зачула, про що вони говорять, — та жеби хоч лем дашто мали в голові! — відповіла сама й засміялася.

— Вуйк, а я вам докінчу про свою філософію, — продовжив Петро. — Одна старенька бабка вибралася у місто до своєї доньки, яка жила зовсім недалеко від неї. Та ліфт у будинку був зіпсований, старенька не могла вийти пішки на сьомий поверх, то вернулася додому. А коли прийшла у свою хату, то помітила, що її борщ, який вона забула виключити, саме зварився. І вона заявила, що то Бог нарочком зіпсував ліфт, щоб вона мусила вернутися і щоб її борщ не википів. От вам і філософія!

— Ну, на здоров'я!

Василь з пляшкою та Андрієм з таями в руках обійшли всіх присутніх і всім запропонували по погаріку. На столах з'явилися дальші таці з закускою, і скоро й ті пішли по колу.

Вуйко Андрій взяв погарик, повернувся, шукаючи свою сестру-ювілярку, а тоді, побачивши її, малу, непримітну, сказав:

— Виджу, діти, же ви розумні, школовані, але чи знаєте, же маєте найліпшу маму на світі? Тож випийме за мою сестру і за вашу матір! На здоров'я!

— Мамо, на здоров'я!

— На здоров'я, мам!

— На ваше, діти, на ваше! Я буду жити і буду щаслива, поки буду видіти, же ви живете розумно, щасливо! А як увиджу, же між вами щось не так, як має бути, візьму та й умру!

Не тільки Василеві ті слова стисли горло. Майже всі присутні, всі по-своєму, відчули в них велику відповідальність жити так, щоб не вкорочувати віку матері, щоб своїм мудрим життям тримати її, спокійну і щасливу, між собою якнайдовше!

— То, кажеш, Петре, — продовжив вуйко Андрій перервану розмову про різне ставлення людей до життя, — що деякі люди лінуються навіть соломинку перекласти, може, хочуть, щоб за них все машини робили.

— Набільше, вуйк, — втрутився у розмову Андрій, — мені інколи здається, що вже й сама держава перестає прагнути виховати чесних людей; вона покладається на те, що нові винаходи й нова техніка не дозволять людям бути недобрими; що перед злодіями все закріє на замок, повсюди намотує знімальні камери, підслуховувальні апарати...

— Люди чомусь думають, — втрутився в розмову Михайло, який працював з комп'ютерами і теж жваво цікавився різними моральними проблемами суспільства, — що все те свинство, яке людство на різних ступенях життя натворило, за них вирішить техніка. Вони не задумуються над тим, що нерозумні люди, люди невиховані, люди з поганим ставленням до праці, можуть зловживати будь-якою технікою, використати її проти людей.

— У пресі писали, — перейшов Михайло до конкретного прикладу, — що лише в сільському господарстві в нас існують сотні паперів, сотні звітів, які щомісяця подаються знизу вгору, від села аж до міністерства. І от замість того, щоб розумні люди сказали техніці: замість тих сотень звітів запропонуй десять, двадцять паперів, які потрібно посилати вгору, щоб можна було керувати сільським господарством, техніці сказали: переведи всі ті папери, які дотепер заповнювали люди вручну, на машину, нехай відтепер заповнює їх машина — розумієте?

— Але в такому разі то не могли бути розумні люди! — зауважив спокійно вуйко Андрій.

— От, саме! Але вже нікому з тих людей не спало на думку — навіщо в районі знати, що така-то Красуля в такому-то селі

дає по десять, а така-то Фіялка — по двадцять літрів молока. Це треба знати дояркам, зоотехнікові, а район повинні цікавити інші показники, область — інші, а міністра — ще інші! А в нас часто, — часто, не кажу повсюди і завжди! — всю ту бюрократію, яка намножилася в примітивних канцеляриях...

— Ой, і намножилася!..

— ...хочуть перевести на машини, на комп'ютери та ще й вбачають у тому спасіння від бюрократії.

В кімнаті було тихо, мов на важливих зборах.

Всі відчували поважність розмови і слухали, мовби йшлося про їхні особисті речі.

Хто заходив у хату чи виходив з неї, хто про щось запитував, — про часник чи мак, про м'ясо чи картоплю, — бо робота коло гостини надалі творила тут основу руху, заходив і розпитував пошепки, щоб не порушати і тої другої, не менш важливої праці — бесіди про їхнє життя.

— То завжди так було, діти мої, — обізвалася мати, і присутні лише тепер помітили, що й вона стояла тут і слухала їхню бесіду. — Без чесних людей не можна чесне діло творити! Паскуди запаскудять все, навіть чисте небо й сонце золоте! Пригадуєш, Михал, як ти недавно порівнював? Колись злодій роками носив додому по дві цегли, жеби збудував собі гараж; за рік накрив на п'ятьсто корун, а нині у вас на заводі крадуть такі дрібнички, як ніготь, але ті дрібнички стоять тисячі корун одна! Аж не віриться!

— А такий директор одним дурним підписом може спричинити мільйонні шкоди! — додав обізнаний з такими справами Петро.

— Йо, чули ви такий анекдот? Не могли вирішити, кого з двох претендентів зробити новим директором. Оба заслужені, оба мають протекцію, — а тоді хтось питає: а скільки в них дітей? — В одного — одне, а в другого троє. — Тоді зробіть директором того, в кого лише одна дитина. — А чому? — Та тому, що той схоче — за державні гроші — лише одну віллу, одне авто, одну хату.

Довгий відступ про Брно

Час наближався до обіду.

Василь слухав анекдоти про директорів, сам міг додати не один приклад того, як одним підписом дійсно можна спричинити мільйонні шкоди — досить було розповісти про котрийсь факт з позавчорашньої виставки, — та він був невиспаним відучора і все ще під впливом вчорашніх подій, і тому не дуже втручався у дискусію. Навпаки, як тільки помітив, що в хаті точиться жвава бесіда й без нього, він потиху встав і непомітно вийшов з хати.

Щоб не привернути уваги дітей, які бігали й гралися у дворі, він зразу зайшов у боїсько, де вся підлога була застелена сіном, і так, як був, у сорочці і штанах, приліг на те сіно, накрите домашньою плахтою.

Ні, він зразу не заснув — знадвору було чути гамір дітей, поперед боїском час від часу проходили дорослі і, не знаючи, що він усередині, голосно розмовляли про найрізноманітніші речі.

— То лише назовні чехи здаються такими... Триста років у них не було своєї влади, — і це все не могло не позначитись на їхньому характері. Вони б, певно, і хотіли, та... — зачув Василь, як його сестра Уля, проходячи повз боїсько, пояснює комусь немаловажні події неабиякої політичної ваги.

І без його на те волі, перед ним постала вчорашня телефонна будка — то діти гралися надворі — і поступово все, що через неї сталося.

Вони з водієм сиділи в машині і чекали ще на одного директора.

А за кілька метрів від їхньої машини, по той же бік вулиці, стояла телефонна будка, з якої один парубчак телефонував, а троє інших чекали на нього ззовні.

Чомусь їм не хотілося чекати й вони почали вимагати від нього, щоб він швидше кінчав розмову і, — щоб не було нудно, — почали, спочатку, може, й без злого наміру, натискати на ту будку поперемінно з різних боків, аж поки та будка, з парубчаком у ній не вивернулась на тротуар.

Як тільки те сталося — раптово і несподівано, — хлопці зникли. Ще лунав відгомін того тріску, як тут же з'явилося двоє міліціонерів, які вже не помітили бешкетників та звернулись із запитаннями прямо до Василя та водія.

— Videli jste je? Kolik jich bylo? Co měli na sobě? ¹³

Водій лискучої “Татри”, досвічений брняк, знаючи, як то в таких випадках стається, заперечливо похитав головою:

— Ne, neviděli jsme je! Před nami stalo jiné auto!¹⁴.

— Jiné auto?¹⁵ — спитав міліціонер.

Василя — сина карпатських гір — обурило і те, що сталося, і те, що чув від позиченого водія.

— Ja jsem je viděl! Byly čtyři: dva měli červené čepice se šiltem a modré trika s anglickými nápisy na prsou. Další dva — bílé trika, a — bez čepic!¹⁶

Василь поінформував міліціонерів, як тільки міг швидко й точно, один міліціонер тут же пустився за бешкетниками і зник за рогом будинку, куди помчали і бешкетники, а другий взявся писати протокол.

Директор, який щось купував у магазині, — дружині чи дітям — вже повернувся до машини і вони могли їхати, коли б не міліціонер, власне, — коли б не той інцидент з телефонною будкою, власне, — коли б не “наївний русин”, який, бажаючи повести себе чесно — стосовно себе і до міліції, — спричинив оту затримку, неприємну тепер перш за все для нього самого.

— Tak že vy jste nic neviděl, pane řidiči, a vy jste viděl čtyři kluky. Tak mi dejte, oba, sve občanské průkazy!¹⁷ — розпорядився міліціонер.

Інцидент виявився досить важливим.

Водій машини зовсім не хотів допомагати хуліганам втекти від відповідальності за свій вчинок, навпаки, їхній вчинок обурило і його, проте він був практичною людиною, брняком, водієм, який мав вчасно довести двох директорів зі Словаччини до літака і тому, з цілком практичних міркувань, хотів уникнути затримки з міліцією.

Коли сталося те з будкою, Василь призабув трохи про літак, про те, що в Кошицях його чекає дружина й сини, навіть трохи про те, що завтра всі вони мають бути в мамі на святкуванні її дня народження. Він обурився вчинком, а тоді й поведінкою водія, наміру якого не зрозумів — і тепер всі вони спізнавались на літак.

Коли нарешті звільнились від прискіпливого міліціонера і машина з властивою їй легкістю виїхала на дорогу, водій прорік:

— Pane generální, ja se vam omlouvam!¹⁸

Василю не потрібне було його виправдання. Він вже усвідомлював собі небезпеку спізнання на літак і тому відповів

одним-єдиним словом:

— Jed'te!¹⁹

Водій, не перемикаючи швидкість, натис трохи на газ, “Татра” прибавила бігу, ніби наказ призначався не водієві, а їй.

Та й так Василь побачив на перехресті оранжеве світло, а за перехрестям — двох інших міліціонерів, які давали знак рукою зупинитись.

Водій повільно загальмував.

Василь прагнув якнайскоріше вирішити нову неприємність, і тому — машина ще навіть не зупинилась на узбіччі дороги, він вже опустил скло в дверях автомашини, висунув з машини руку зі своїм паспортом, а на колінах вже мав приготовлену стокоруну, щоб, на випадок вимагання, чим скоріше заплатити штраф.

— Dobrý den! Československá silniční kontrola. Pane řidič, jste si vědom jakého dopravního přestupku jste se dopustil?²⁰ — боже, як повільно звучали ті слова працівника дорожнього контролю!

— Ano, ano, přeželi jsme na oranžovou, ale my moc spěcháme na letisko, to ja jsem ho vybizel, aby jel rychleji, a jsem ochocen zaplatit..²¹ — Василь якомога швидше признавав свою провину, щоб лише звільнитись від набридливих охоронців порядку, щоб лише встигнути на літак, однак ефект його намагань був зовсім протилежним.

Міліціонер зауважив, що він звернувся із запитанням до водія, а не до “генерального директора”, якого між тим прозрадив водій реплікою: Nechte toho, pane generální!²² — і вимагав, щоб водій відповів на його запитання, попросив водія вийти з машини — і все те так повільно, ніби навмисно іронічно, що Василь не втримався: прагнучи якнайшвидше пояснити й полагодити все, що сталося, він згадав попередню затримку з міліцією, недоречно вплутав у цю справу навіть дві золоті медалі, які його фірма отримала на міжнародній виставці, — і чим більше пояснював, тим більше ускладнював справу; виявляв своє незадоволення, яке вміло використовували охоронці порядку для нових і нових зачіпок, аж з того, незабаром, був, як кажуть розумні чехи, вогонь на стрісі!

Василь нарешті зрозумів, що їхній літак давно відлетів, і повністю облишив зайві суперечки з міліціонерами.

Він відчував себе дурнем перед собою, перед водієм, перед колегою, який теж спізнився на літак, врешті й перед охоронцями порядку, які, нехай із зайвою й недоречною в даній ситуації

педантичністю, виконували лише свої обов'язки, але ж одночасно він знав, що вся та зайва й дурна катавасія виникла через те, що він повів себе чесно саме з метою охорони порядку, чесно щодо своїх суспільних обов'язків і все ще обурювався з того приводу. Коли б він повів себе “мудро”, як той водій, коли б мав на меті лише свої особисті і кашляв на суспільні інтереси, він давно вже сидів би в літаку і, подрімкуючи, наближався б до своїх найдорожчих. А тим, що він вчинив “свідомо”, встряв у таку халепу.

З цією ситуацією Василь не міг змиритися. Тому вирішив:

— Pane řidiči, děkuji vám za vaši snahu, já vás vic potřebovat nebudu, meho kolegu odvezte kam si řekne, a vy, soudruhu nadstrážmistře, zaveďte mě k vašemu náčelníkovi²³.

Всі учасники пригоди поступово усвідомили собі своє нове становище, в яке Василь спочатку втяг їх, а тепер по-новому визначив його, і вчинили згідно з тим бажанням.

“Татра” від'їхала, Василь пересів у недалеку службу “Волгу”, що стояла на сусідній вулиці, — і мовчки їхав на зустріч з кимось із начальства брянської міліції.

В усьому тому нещасті Василь мав щастя!

Чи то з приводу міжнародного ярмарку в місті, чи, може, за нормальним розписом служби, однак у канцелярії, в яку привели Василя, сидів підполковник міліції, — людина старша й поважна; здавалось — гідний партнер, перед яким Василь міг відкривати свою душу скільки йому хотілося.

Міліціонер поклав на стіл копію протоколу та ще й доповів коротко й, по суті, правдиво:

— Товаришу підполковник, машина, яка везла генерального директора інженера Василя Паливоду, кандидата технічних наук з Братислави, перевищила дозволену швидкість. Після нормальної зупинки машини товариш генеральний директор своїми репліками комплікував полагодження справи, згадував ще якусь іншу затримку з міліцією, по-суті стримував нас у нашій роботі і, нарешті, спричинився до того, що він і його колега спізналися на літак. Після того він виявив бажання зустрітись з вами. Це і є причина, чому ми привели його до вас. Інакше справа з перевищеною швидкістю їхньої машини закінчена. Ми до нього жодних претензій не маємо. Це все! Товаришу підполковнк, до-

звольте відійти.

Підполковник кивнув головою, надстражмайстер засалютував і відійшов.

Підполковник вказав Василеві рукою, щоб сів у крісло або на диван, а сам водив очима по протоколу.

Василь мовчки сів і сердито мовчав.

Підполковник не поспішав.

“Якщо він озветься в тім напруженні, в якому знаходиться, — міркував начальник, — знову може сказати щось недоречне, за що пізніше буде вибачатись. Але й залишати його довго у мовчанні не можна — вибухне!” Тому почав першим:

— *Lituji toho, co se stalo. Zdá se, že to nebylo z naše viny, přesto to úpřimně lituji!*²⁴

— Але як то, як то! — не втримався Василь. — У повній згоді з законом і з моїм власним сумлінням я якнайшвидше і якнайточніше поіформував органи безпеки про дрібне хуліганство, як то, що я мав з того таку неприємність, не тільки спізнився на літак, але ще й потрапив у протоколи як нерозумний, як ...майже як спекулянт, як...

Василь не докінчив думку, бо усвідомив собі, що таким тоном він до жодних розумних висновків в розмові з підполковником міліції дійти не може.

Підполковник мовчав згідно зі своїм планом охолодити гарячого співбесідника.

— Пробачте, але скажіть мені таке, — значно спокійніше почав знову Василь, — як у вашій роботі проявляється діалектика? От на суді — випитують про мотиви, про обставини, — і в залежності від них надають фактам остаточну оцінку. А ви? Перевищив швидкість — і все! А причини? А обставини? А мотивація? Отже, треба бути практично мудрим, як ваш брненський водій, і наперекір правді, наперекір сумлінню сказати: “Ні, я нічого не бачив!” І матимеш від вас спокій!

Підполковник слухав спокійно, навіть з цікавістю. Нехай ще в голосі директора відчувалася гіркота, все-таки він вже говорив значно спокійніше, ніж почав, та й тема розмови вже була незвичайна. Він знав, що для значно швидшого переведення тої бесіди у нормальні колії він повинен визнати співбесідникові певний недолік

в їхній роботі, причому, з огляду на рівень співбесідника, серйозний недолік.

Це впливає з особливостей нашої праці — міг би визнати підполковник. — Це впливає з характеру, з оперативності нашої праці — і це міг визнати начальник. Все це була б і правда, і поштовх для співбесідника, все ще сердитого й обуреного, щоб перейти на спокійніший тон розмови.

— Це впливає з характеру нашої праці, — заявив нарешті начальник, і слідкуючи за тим, як його заява вплине на директора.

— Такі недоліки впливають з системи вашої праці! — не здавався директор.

— Може, й системи, — припускав начальник свідомо, бо хотів нарешті заспокоїти директора, людину, видно, вдумливу, яка прагне дійти до причин різних явищ у житті, а з такими людьми нечасто доводиться зустрічатись навіть високому начальникові міліції.

Відповідь начальника бодай частково заспокоїла директора.

“Тепер можна запропонувати йому каву, — подумав начальник. — Добре б подіям на нього ковток коньяку, проте ще завчасно”.

— Каву?

— Необов’язково.

Начальник повільно піднявся з крісла і поставив на каву.

Коли Василь обхопив шалку кави обома руками, його нутро вже було настроєне на зовсім інший тон розмови, ніж кілька хвилин тому.

— Був я на вашій виставці, — сказав Василь, дивлячись ув очі начальника.

Начальник, видно, не зрозумів, що за виставку має на увазі його співбесідник.

— У вас у місті проходять дві виставки — Брненська міжнародна й ваша “Народне господарство — справа кожного з нас”, — пояснив Василь.

— А! — аж тепер зрозумів начальник.

— І хоч воно так не здається, проте моє обурення бере свій початок звітдам. Таж то жах — та ваша виставка!

— Ми лише зібрали докупи реальні факти, — пояснював на-

чальник.

Та Василь вже знову був повністю у своєму руслі думок, — і, щоб передати своє обурення побаченим на виставці, запитував незвично категорично й принципово:

— Скажіть мені таке, товаришу начальник, тільки чесно: хто в нашій країні вирішує, все ще робітничий клас?

Начальник здивувався, та відповів щиро:

— Так!

— Він може прийняти закони й постанови, які визнає за необхідні?

— Так!

— Може запровадити навчання будь-якого предмета від будь-якого класу в будь-якій кількості годин?

— Ага!

— Може призначити своїх людей на будь-які посади?

— Ага!

— Тоді як могло статися, товаришу підполковник, як могло статися, що та референтка з бюро патентів та винаходів обікрала нашу державу на мільйони крон?! Що південночеські залізничники роками впускали в країну вагони з запчастинами фірми “Фіат” за дарма, наклеюючи на них папірець: “Вагон порожній, повертається в ЧССР”, а самі ділились з капіталістичною фірмою грошима і обікрали свою країну на мільйони крон! Що остравські шефи від металургії роками продавали німецьким капіталістам нашу сталь вищого ґатунку за ціну нижчого ґатунку і обікрали нашу державу, наш робітничий клас, оту керівну і панівну силу суспільства, на десятки мільйонів крон! Що більше як дев’яносто процентів розкрадання соціалістичного майна, яке йде до мільйонів і мільйонів, не викривають контрольні органи підприємств чи міністерств, а сторонні люди чи органи безпеки! ...А ваші хлопці стоять на перехресті і штрафують кожну машину, яка на кілька метрів за хвилину перевищить дозволену швидкість, — це мені поясніть, начальнику! — знову підвищував голос інженер Василь Паливода, генеральний директор визначного братиславського підприємства, а від сьогодні ще двократний носій золотої медалі Міжнародної брненської виставки — селянський син карпатських

гір, “наївний русин”, як він сам часом характеризував себе, який вже роками не шкодує сил для того, щоб між словом і ділом не пролягла жодна тріщинка, не то така велика прогалина чи відстань, свідком якої він був і тут, у Брно.

Начальник мовчав, бо думав. Тому знову заговорив Василь:

— А тепер мені, та перш за все собі! — відповічте, товаришу начальник: це впливає з характеру нашої праці чи з явних недоліків нашої праці? Ось де ядро, де корінь питання! — не відступав Василь, вже знову спокійний та розсудливий.

Аж досі начальникові здалося, що все в їхній розмові з директором йде по звичній для нього лінії. Йому здавалося, що він точно вгадував, коли і як поведе себе його співбесідник, коли він заспокоїться, коли йому слід запропонувати каву, коли признати перед ним “певні” недоліки, які впливають з “певних особливостей” їхньої праці, однак такого повороту їхньої розмови він зовсім не сподівався.

Найбільше вразила його глибина, з якою Паливода пускався до аналізу певних явищ, потім — відвертість, з якою він розповідав про своє обурення з приводу фактів, та безпосередність, з якою він сприймав загальнодержавні проблеми як свої найособистіші болі. Здивувала його глибина й принциповість пов’язання причин, явищ і наслідків — теперішніх і можливих, майбутніх.

— Vy nejste Čech, že ne?²⁵ — вирвалось несподівано в начальника.

— Ні, — відповів здивований Василь, — проте болить мене все те не менше.

— Právě to pozorují!²⁶ — сконстатував начальник.

Подальша бесіда між Василем і начальником міліції міста Брно — то вже не була прогулянка по знайомих доріжках. Начальник був змушений пускатись у глибини, в які ще ніхто й ніколи його не заводив.

Вони отямились аж десь біля півночі.

Василь пригадав свою матір і прагнув якось повідомити її, що він, найстарший її син, вперше за тридцять років не встигне приїхати на день її народження.

— To — ne, to — ne! Musíme něco udělat, — протестував

проти безпорадності Василя начальник, — máme přесе techniku, prostředku...²⁷

— Техніку, засоби, — трохи іронізував Василь, — все те не надійне! Способу не маємо! Людей!

— На якій вулиці була та будка? — спитав начальник Василя.

— На Мілетичовій — відповів Василь, не знаючи, для чого начальнику в тій ситуації така інформація. Начальник натиснув якісь кнопки на апаратурі перед собою і запитав:

— Піймали ви тих, що перевернули будку на Мілетичовій?

— Так точно, товаришу начальник! — відповідав хтось вголос. — Зразу за рогом! Інформація була така вчасна й точна, що ми їх тут же взяли.

— Так я вам дякую! Кінець! — закінчив начальник у мікрофон і продовжував до свого співбесідника. — Отже, маєте право на нагороду за допомогу. То — що? Аеротаксі, таксі, службова машина — що вигідніше? Га?

Василь мовчав.

— Перш за все пішлемо телеграму, що ви вчасно приїдете, — заявив начальник.

— Телеграма прийде за три дні. Поштарка перекаже її зміст шоферу автобуса, а той перекаже мамі, якщо десь зустрине її, — інформував Василь про практику в їхньому краї.

— Тоді пошлемо телеграму по нашій лінії. Отже...

Ще раз про дві медалі та одну матір

У боїсько зайшла Меланка — дружина Василя.

— Васильку, спиш? Вставай! Все вже готове, треба починати.

— Пробач, не спав я цієї ночі зовсім, — потім тобі розповім! — пояснював Василь, підводячись з теплого сіна, — піду вмитись, а ти принеси мені чисту сорочку. І даруночок там у мене, в піджаку.

Василь вийшов за ворота боїська. Полудневе сонце вдарило йому в очі, аж довелось захистити їх долонею; гурт дітей, розпечені на сонці автомашини, весь той гамір на подвір'ї, від якого він заховався було на хвильку, знову привів його до тями.

Він помився, переодягся і повернувся у хату. Хата була як вимінена.

Повсюди — столи, стільці, в очі впадали білі-білі скатертини, тарілки, квіти, погарики; все зайве було забрано геть; кімната сяяла свіжістю й урочистістю.

Раптом у снігах почувся дитячий плач, і в хату, в супроводі інших дітей, вже припаражених, чистих, увійшов замурзаний Мариного Василя Іванко.

Часу обмаль, треба було чимскоріше вияснити, що сталося, помити хлопця й перевдягти у чисте, бо вже надійшла мить починати.

Тому Василь присів перед Іванком навпочіпки, наказав, щоб перестав плакати і розповів, що, власне, сталося.

— Я побився з Микуликовим Міланом. Вони теж приїхали до баби, та в'їхали на загороду, великим причепом, натягли від баби електрику і живуть у тому причепі. До баби навіть не заходять, там мають і холодильник, і телевізор...

— Але чому ти його побив?

— Бо по телевізору показували тебе, діду, казали, що ти одержав аж дві золоті медалі; ти там казав, що мусиш йти додому, бо маєш дві медалі, та лише одну маму, а Мілан Микуликів не хотів признати, же то ти, — і тато його не хотів — і же ти про нашу бабу так говориш, так я його взяв і побив.

Василь був радий, що домашні були зайняті ділом і його розмову з Іванком майже ніхто не слухав,

— А чого тоді плачеш, коли його побив?

— То лише спочатку я його побив, а потім він мене, — витираючи п'ястуком сльози, пояснював Іванко, поступово затихаючи.

Василь поплескав Іванка по плечу, похвалив його за те, що стояв за своє, потім взяв за руку й повів до умивальника, що був у снігах.

— Тепер помиємось, одягнемо чисту сорочку, причешемось і підемо привітати бабу з днем її народження — добре?

— Добре! — відповів Іванко і тут же по-дитячому щиро запитав Василя, якого тут усі діти звали дідом:

— Діду? А ти справді нашу бабу більше любиш, як дві золоті

медалі?

— ... ..!

По сінях і по кімнатах снували дорослі й діти. Повсюди було видно білі сорочки, випрасовані блузки, вичесане волосся; в руках у багатьох красувалися квіти — пишні букети й скромні польові квітки, виднілись малі й більші пакуночки, — а в повітрі чувся підвищений урочистий настрій.

Вже ніхто не говорив вголос, вже ніхто не займався приготуванням страв, вже всі прямували в передню кімнату, домовлялися очима, кивками голови й розумілися з півслова, з натяку, з погляду.

— Я? А не ти?

— Ти, ти!

— Тоді кличте маму!

— Мам, де ви?

— Мам!

— Тут я, діти мої, тут!

Через відчинені двері увійшла мати. Дрібненькі зморшки на змарнілому, ошмаганому життям обличчі, невеличкі залишки колишньої краси, пасмо посивілого й поріділого волосся, що виднілося з-під червоно-чорної хустки на голові, прості, щасливі, щастям переповнені очі, худі руки, складені на животі, — вона пройшла, дрібна й непомітна, поміж синів і дочок, поміж внуків і правнуків й зупинилася на початку того гурту людей, який тут же повільно рушив до неї.

— Моя дорога бабко, в день вашого народження прийміть од мене ті квіти, а те, як я вас люблю, я буду вам доказувати кожного дня!

— Дорога бабо, я хочу жити так довго, як і ви, і бути таким добрим, як і ви. А тут маєте од нас на пам'ятку...

— Дорога прабабко...

— Дорога бабко...

— Дорога мамо...

— Мамо..!

Найщиріші побажання довгого життя і доброго здоров'я, слова подяки за все дотеперішнє, поцілунки, квіти й подарунки, усмішки й сльози радості — все тут злилося у довгий потічок чистої любові й простої шани до особи, яка так багато означала в житті кожного

з присутніх, дорослого чи дівка.

Нарешті взяли за погарики.

В кімнаті панувала урочиста тиша.

— То не важливо, хто скаже нашій мамі, бабці й прабабці тих пару слів, бо хоч би хто з нас говорив — всього не скаже, а насамперед мусить подякувати нашій мамі за те, же нас стількох породили, же нас усіх так добрі виховали, же, в'єдно з няньом, поки няньо жили, а потім вже тридцять років самі, дали нам таку науку до життя, же з тою наукою добрі вистарчимо і ми, і наші діти, і наші внуки ще й сьогодні, хоч життя між тим значно змінилося.

Життя нашої мамі легким ніколи не було. І нас вони навчили не прагнути легкого життя. Тож жиймо усі так, щоб достойно і чесно продовжити нелегке мамине життя, щоб понести його всюди там, де рід Паливоди пустить коріння чи кине насіння!

А ви, мамо, жийте нам ще довго, на нашу радість і на потіху, і будьте завжди хоч лем така щаслива, як ви є тепер, — жийте нам на многая і благая літа!

Якщо щастя розвіяне по всьому світові по крапельках, то нині воно зійшлося тут таки з усієї околиці — так багато його було! Так багато, що його зримо відчували всі, великі й малі, старші й зовсім молоді, кожен по-своєму, проте кожен виразно й радо. Щастя сяяло в поглядах присутніх, в їхніх думках, в обіймах, в поцілунках, навіть у сльозах, рясних і чистих, нестримуваних сльозах.

І в голосі! І в голосах чулося щастя!

Коли повільно й урочисто, ніби з глибин землі, понеслося вперше:

Многая літ..,

в повітрі знялася думка про вічність нелегкого людського життя. Коли піднялося вище:

Благая літ..,

то вже помітна була й краса й принада того нелегкого людського життя. А коли повторно прозвучало:

Многая літ..,

то вже чулася та можуть і радість від того нелегкого, але принадного й цікавого життя.

Співали ще і ще, бо все ще переповнені щастям були серця присутніх.

Мати сприймала все те стримано і спокійно.

“Так, як після Христових тяжких мук прийшло його воскресіння, — думала вона, — так за своє життя дісталоя мені найвищої і постійної любові та пошани від усіх та найперше — від власних дітей”.

Вони підходили до неї, вручали їй квіти й різні подарунки, та вона не бачила ні квітів, ні любовно підготовлених й красиво перев’язаних пакунків, а лише їхні щасливі, чуттям зволожені очі, впізнавала їхню доброту сердець та щирість побажань, — а в такому разі яке значення може мати, що їй принесли і чи взагалі щось принесли!?

Які подарунки?! Навіщо подарунки?! Перші панчохи — по нашому штрєнфлі — їй купили, коли їй було шістнадцять! А перше взуття, — коли ставала під вінець — теж у шістнадцять!

Але подарунки? Тепер? Навіщо? Є що їсти, що робити, — доволка неї, нехай порозкидувані за горами, за лісами, по всьому світі, — довкола неї її діти, — десятки внуків, майже стільки правнуків, всі чесно живуть і по мірі сил для добра працюють, — яких ще подарунків їй треба!

Повна хата дітей, зятів і невіст, повний двір дітей, всюди, де не глянеш — в хижі, на дворі, в загороді, за водою — повно щасливих дітваків — ото справжнє багатство і справжнє щастя! Плутаєш імена, називаючи всіх отих Васильків, Миколаїв, Петриків, Андрійків, Іванків; є навіть Божена, Наталка, Квета; навіть Петронела; є свій Тарас і своя Леся, Янік, Настя, Остап, Ксеня, Олесь, — яких подарунків їй ще треба і — навіщо!?

Повний дім одягу, повний двір авт, переповнені серця й руки, зволожені щастям очі, — всі своє знають і всі своє роблять, всі живуть своїм життям, а її не забувають! Пам’ятають, поважають, коли і як хто може — то листом, то карткою, а то й приїдуть, бодай на пару хвилин. І почувають себе тут вдома, як у матері, а вона з ними — як з дітьми... — яких ще подарунків і навіщо!?

Петро хотів завести телефон, щоб поговорити час від часу, та Василь не дозволив:

— По телефону ти з підлеглими розмовляй, приймай звіти і видавай накази, а з мамою... З мамою поговори, нехай навіть

рідше, проте живим словом, серцем і душею! До матері треба приїздити, як колись приходили на сповідь, припасти до неї, як припадають спраглим літом до студенки, подивитись їй в очі, і вона щоб могла до очей твоїх поспостріти, бо мами розуміють дітей очима, — подивляться, спитають про якусь дрібничку, — і все зрозуміють, навіть невиказане, — яких ще подарунків їй треба і навіщо!?

Йшла гостина — спокійно і чемно.

Десять понад двадцять людей сиділо за столами, дальший десяток вгощався, стоячи за спинами тих, що сиділи на краєчку дивана, постелі чи лавки. А ще повно дітей на кухні та в другій кімнаті.

Хто поїв, піднімався з-за столу і поступався місцем тому, хто стояв, та в цьому не було потреби, бо й стоячи можна було бути таким самим повноправним учасником того великого сімейного щастя, що й сидячи.

Як хто помітив, що випадково не вистачає ложки, щоб помішати цукор у каві, тут же пропонував свою; якщо комусь захотілося пива чи вина, подавали йому пляшку з бажаним напоєм чи приносили й ставили на стіл нові пляшки (ще простіше стояла справа із цигарками, бо з усіх присутніх курило тут тільки один зять), — все йшло злагоджено й гладко, так, як має бути між людьми.

Ванько моргнув на Василя, потім подивився на Настю і Ксеню. Вони кивком голови дали відчуття, що зрозуміли його, і він тут же почав:

Ой, верше мій, верше..,

— розіллалося лагідне слово і лагідний голос по всій кімнаті.

Мій зелений верше..,

— допомогтішав той спів, бо до пісні приєдналися дальші голоси.

Уж мі так не буде,

Уж мі так не буде,

Як ми було перше...

— легенько сумувала пісня за відлетілими роками.

Бо перше мі було,

Барз мі добрі було...

— і та доброта відчувалася і в тій пісні, і в тому співі.

*Од своїой мамички,
Од своїой мамички,
Не ходити било.*

Деякі жінки сягали по хусточки і на хвилинку прикривали ними свої очі.

*Не ходити било
Горами-лісами,
Не любити хлопця,
Не любити хлопця
З чорними очами.*

Поступово пісня перемагала, полонила всіх і все. Василю найбільше подобались слова, які лише мали наслідувати, власне, той останій рядок, яким закінчується пісня. Він давно і щиро був сповнений подиву до того нікому не відомого народного умільця, який у прекрасну ліричну тканину пісні такою тонкою ниточкою суму вплив — так оголено й незакрито свою біду.

Ще лише наближувалась та сцена у пісні, а у Василя вже задрижали губи:

*На едно ся здаме,
Чорні очі маме...*

Василь мусив перестати співати. Він закинув голову, як тільки міг, і затулив руками очі, щоб вони його не визрадили.

Та тут були всі свої і дуже добре знали одне одного. Декотрі присутні обмінялися поглядами, а його Меланка, що стояла неподалік, непомітно підійшла до нього, бо добре знала, що його очі на мокрому місці, нахилилась до нього й злегесенька поцілувала його закинута назад чоло.

*На друге ся здаме,
На друге ся здаме,
Оба нич не маме.*

Співаючи разом з усіма, мати вбачала в тій пісні своє життя, проте її увазі не уникло нічого з того, що творилося довкола неї.

І вона була щасливою з того, що виділа й розуміла.

Все має йти крізь розум і серце

У хату ввійшла чужа жінка.

— Дай боже щастя, хотіла'м повісти, та виджу і чую, же ви того щастя маєте тут надміру, аж воно, як золота пшениця, переливається вам поверх край, — виголосила вона поважно і підійшла до матері привітатися.

Мати привіталася із нею, мов з рідною, та й каже до Василя:

— Василь, пізнаєш?

— Догадуюсь...

— То та жінка, що я тобі про неї розказувала, що лише тебе хоче за старосту.

— Йой, хочу-хочу, дуже хочу! — почала тут же незнайома виливати свою просьбу. — Шестеро дітей маю. Четверо-м видала по честі, як має бути, з піснями, зо старостою, по-старосвітськи. А п'яте, — як би пса крізь воду перегнав. Колись весілля було святом на ціле село! А нині: “вшитко найліпше”, — “вшитко найліпше” і “до рока — пророка” — то все, що можна з того мотлоху вибрати, а все інше — то така брідь, така брідь, що коли б я міністром пошт була, то я би ті телеграми ані на пошту не впустила! Таж то і той телеграф мусить червоніти від таких поздоровлень!

— Та, прошу, сідайте! — звернувся Василь до прибулої, яку уважно слухав і думки якої йому одразу сподобалися. — Сядьте, вип'єте погарик, видите, в нашої мами сьогодні день народження.

Прибула присіла на приставлений стілець, та тут-таки піднялася й забідкалася:

— Йой, та казали мені мама, казали, же усі приїдете, але я їм нічого не принесла, то як же тепер буде, що же вам повиншувати!

— Нічогісінько мені, небого, не треба, — заспокоювала її мати — нічогісінько! Тепер лем би жити! Жити — не хворіти та жити!

— Тож боже вам дай здрав'я і щастя! Жеби ви його завжди стільки мали, як я його днеська тут виджу, жеби вам Бог сторицею вшитко на дітях винагородив, що ви дали тому життю!

— Винагородив, небого, винагородив! — твердила мати широ, — дітей маю, нівроку, таких добрих, таких добрих, як хліб з маслом, посмотрь, скількох їх маю!

Обидві жінки розговорились як давні приятельки, а, між тим,

вони лише третій раз виділи одна одну.

Прибула закінчила своє щире віншування, перехилила погарик та тут же повернулася до своєї теми, до турботи про шосте весілля, яке вона знову хоче відбутися як слід, як належить, з гідністю, на все село, на всю околицю навіть, а не пса крізь воду перегнати!

— Колись не було стільки шкіл, — мовила вона, все ще незадоволена рівнем життя і забави теперішньої молоді, — та було більше розуму, була гідність людська, була честь, — а тепер, як кажуть, має титул спереду і ззаду, а розуму...

— Розум, може, й мають... — зауважила мати на її закид, — вони багато знають — про Чилі, про Африку, про риб у морі й птахів у небі, але як смутно матері одній, без дітей, про те, правду кажеш, про те вони часом забувають. От — сусіді нашій — син послав пса, щенятко таке маленьке, жеби їй смутно не було! Знаєте, бабо божа, ніч мені до того, бо то не мої таке зробили, ані проти того псика ніч не маю, бо що воно може, але того сина.., того сина... бити мало!

— А ви кажете, же мають розум!..

— Може, й мають, наїсні мають, — не здавалась мати, — таж ходять вони у ті школи роками і не може бути, жеби вони там роками нічого не навчилися, — по своїх знаю, же навчилися, але найгірше, мабуть, те, небого, же той їх розум не йде крізь серце; розум не йде крізь серце, а те, що хоче робити серце, не йде крізь розум — інакше не могло би бути стільки розводів, стільки багатих, проте нещасних людей!

— Йой, як добрі говорите, бабо, як мудро! — захоплювалась прибула розмовою.

Вона вже сиділа за столом, перед нею стояла чиста тарілка і миска з різними наїдками, та вона ні на що не звертала уваги, лише слухала й слухала бесіду матері.

— Так мені між вами добрі, так добрі, ліпше, як між своїми, хоч і мої не погані, хвань боже, не можу на них і скаржитись, і мужа маю доброго, і діти наші усі по честі живуть, тому вас і прошу, пане інженер...

— Кажі йому — Василь, він хлоп з села, він не пан, зате же має школи...

— Барз вас прошу, Василю, придьте, придьте до нас за того старосту, остатню дитину пускаю у світ, то най то буде гідно, як має бути, най то буде свято про цілу нашу і нову родину, — та ж двадцять років виховуєш дитину, все лише для неї, а потім — тріск-праск — і кінець? Нехай молоді й гості призадумуються трохи над життям, нехай осмислять неповторність того дня — та ж то раз на віку, нехай почують мудре слово — сьогодні тих слів, як полови, але мудрого слова не так вже часто й почуєш; нехай собі люди й поплачуть, таж слъози очищають серце, — а не лише як пес через воду!..

Жінку слухали уважно, як і належало за її мудрі слова. Василь остаточно вирішив, будь-що-будь, він піде старостувати на вже чимось близьке йому весілля.

Нарешті гостю змусили закусити.

Вона поклала на тарілку пару кусників, подякувала (присутні між тим заспівали якусь пісню) і вже знову, вся зосереджена, розговорилася про пісні, як вона їх любить, скільки їх знає і як її обурює, коли по радіо передають інколи такі немасні-несолені пісні.

— Часом увімкнеш те радіо, а там таку бридь дають, як і з інших місць, — крик, вереск! Жеби то наше заспівали, широкое й глибоке, таке, щоб аж серце стисло, — де там! Правда, слів я усіх не завжди розумію, — чи то радіо наше не найліпше, чи, може, слів я вшитких не знаю, чи, може, й співають там не найкраще, — бо то й співати треба знати, але той голос, той голос!.. Як чую гарну пісню, то я аж виджу ті гори! Я вам повім, — жінка відкривала свою душу, як перед найближчими її людьми, — чи вже ви посмієтесь наді мною, чи повірите мені, я за кожною доброю піснею виджу або гори, але так виразно їх виджу, так красиво, або рівнину — гладеньку, як стіл! Як розіллється голос, як він шириться, шириться, то ніби тоненькими слоєчками водичка розливається, все ширше й ширше, — і вже вона озивається якимось голоском, голосочком чи підголоском десь здалека, здалека!.. А коли пісня з гір, то аж виджу ті гори, ті верхи, ті скали; голос то піднімається, то опускається, ковзає чи падає, — і знову піднімається в недосяжну висоту, а ті відголоски, ті повтори, як той голос з різних боків і різних відстаней озивається; — ви знаєте, як зачую нашу “Верховину”, або, новішу — “Степом, степом”... Йой! Я той

степ ніколи в житті не виділа, я знаю лише ті наші гори та яруги, але коли я почую ту пісню, то виджу і ті неосяжні простори, і те невичерпне горе, і ті пожари, і ту матір, що чекає з війни сина, а син спить вічним сном.

Василь подивився на Ваня й ковзнув поглядом по інших обличчях, і вже, ніби з-під землі, зарокотало, загуло:

Степом, сте...

— Ой, ні, не треба! — майже закричала та жінка й притулилась тут же до матері, що сиділа поруч неї. Своє обличчя вона заховала на материне плече і так зістала, лише видно було, як мимоволі знімаються й дрижать її плечі.

...степом

Йдуть у бій солдати,

Степом, степом...

— залунала пісня, і присутні, які її виводили, виділи не тільки простори й горе, пожарища й розвалини, скорбну багатостраждальну матір, різних матерів і різні обеліски, відчували в тій пісні також частину історії свого народу.

Історія народу в піснях

“Історія народу у піснях” — був колись такий концерт!” — пригадав Василь, співаючи. Симпатичний, свідомий сили сердечного співу, молодіжний хор “Весна” співав про історію народу — нелегку історію! — по містечках нашого краю, співав про неї у Празі, в Братиславі, шалену бурю почуттів та оплесків викликав він серед українців Польщі та Югославії. Василь чув той концерт у Братиславі — були в ньому й “Колеса крутяться”, й пісня про чайку, що вивела чаєнят при битій дорозі, й “Два кольори”, й “Пісня про рушник”, — і Василеві спало на думку, як виглядав би концерт його особистого життя, котрі пісні відіграли найбільшу роль в його житті?

О, Василь, як і всі Паливоди, знав багато пісень, багато-пребагато! І поважав пісню — добру пісню! Поважав її — як людину, дійсно, як живу істоту, бо то, справді, не одна пісня являє собою вагомий згусток життя людини чи й народу. Як і людина, пісня вміла боротись, і часто боролась за свої ідеали; пісню, як і

людину, не раз душили за горло, та пісня не здавалася! Зникала на одному місці, та тут же виникала на іншому; стишувала голос, щоб не почувли її вороги, та лунала просторами, щоб почувли її тисячі. Пісню потрібно вміти вибрати собі з-поміж багатьох, полюбити її і захищати, як своє слово, як свій прапор.

Василь співав з іншими та думав все-таки про найважливіші пісні свого життя.

І зупинився він на кількох із них, на тих найкращих, наймиліших серцю, на тих, які запам'яталися найбільше, які були пов'язані з певними періодами його життя.

Найперша пісня, яку він пригадує, пов'язана в нього з давніми спогадами і мариться йому часто, мов у сні.

Йому було, може, шість, а може, сім років, він уже ходив до школи і, як усі діти його села, мріяв про те, щоб пан учитель взяв і його наприкінці року на маялес у сусіднє село. А для того потрібно було мати чисті дрелихові ногавки, чисту повісняну сорочку, ну й знати кілька пісень, які шкільні діти, маршируючи щодня по шкільному подвір'ї, повинні були добре вивчити й голосно співати.

І він, найменший і наймолодший між школярами, маршував, походжав по дворі і бадьоро співав, нарівні зі старшими учнями школи:

*В горах Карпатах там гарда ідьот,
Она спокійно свой прапор несьот,
Там птички співають тіхонько
Все у-ха-ха-ха,
Голос сопілки там чути щодня!*

Що ж, хіба так тяжко навчитись здібному дівтакові? Та коли він, разом з іншими школярами їхнього села, малесенький і дурненький, бо до того часу ніде у світі далі свого села ще не був, придивав, нарешті, у сусіднє село, де на ріні, нижче від села, між лозинням була змайстрована підвищена дощана підлога — “сцена”, як хтось зі старших її назвав, а перед нею збито з грубих дощок кілька лавок — і все те оздоблено свіжими смерековими гілками та молодими берізками, вирубаними у недалекому лісі і насадженими довкола сцени і лавок для гостей, тоді й тут він помітив, що його пісня має чи то свою сестру, чи то двійницю, — а може, ворога?

Коли вони наближались до сцени, де вже було багато дітей

зі своїми вчителями, будучи добре тренованими, аж ревли — так співали:

*В горах Карпатах там гарда їдьот,
...свой прапор несьот!*

А трішки пізніше, коли він вже сидів на землі, бо занадто боліли ноженята, — на лавку для гостей не пускали, він з відкритим від здивування ротом дивився на іншу гарду, яка, не менш вимуштрована, в таких же дрелихових ногогавках і повіснаних сорочках, наближалася до тої таки сцени і не менш голосно співала аж ревла:

*В горах Карпатах там гарда їде,
Вона спокійно свій прапор несе,
Там пташки співають тихенько
Все у-ха-ха-ха,
Голос трембіти там чути щодня!*

Василь пригадує, що тоді він дійсно нічого не зрозумів, тим більше, що скоро так стомився на тому маялесі, що додому, пізно уночі, його донесли дві старші сестри, які теж були на тому “святі” молоді.

То лише пізніше, з роками, він часто вертався до уривчастих спогадів з того маялесу і прагнув зрозуміти, чого повіснани сорочки тих учнів, що співали “гарда їдьот” і “прапор несьот” називали рубашками, а такі самі повіснани сорочки тих, що співали “гарда їде” і “прапор несе” називалися таки сорочками; чому вони — діти з Дубівця, — які співали “гарда їдьот” і “прапор несьот”, не сміли присісти до тих дітей, які співали “гарда їде” і “прапор несе”, і поговорити з ними, хоч, як виявилось, то були діти з сусіднього Калинкова, з якими вони зустрічалися на Калинці, пасучи своїх корів у тому ж лісі, та могли присісти до дітей та й поговорити з ними — нехай вони були з віддаленого села, — якщо і вони співали “гарда їдьот” і “прапор несьот”!

— Навіть таких малих діточок, навіть пісню вплутували оті “господини” у мерзотну свою політику! — обурювався ще й тепер Василь. — Не цікавились вони, яка то гарда їде, куди і який прапор несе, а вибивали сили народні на те, чи ота псевдогарда “їдьот” чи “їде” і чи вона щось для них, — саме для них! — “несьот” чи “несе”! “За шмат гнилої ковбаси у вас хоч матір попроси...”, — не

втримався Василь, щоб не пригадати тут же нашого Тараса!..

Спів у хаті лунав злагоджено і єднав різних його виконавців в одну сім'ю щасливих людей, а між тим Василь пригадав другу важливу пісню свого життя.

Це було десь на п'ять років пізніше. З наших шкіл викинули вже всякі руські підручники. Спочатку учитель, тоді ми вже іменували його Юрій Іванович, хоч то було заборонено, бо так називали людей в комуністичній Росії, називав нам статті чи вірші в підручниках, які слід було частково або повністю викреслити й заборонено було ті викреслені матеріали читати. Пізніше ми склеювали разом цілі сторінки, заклеювали портрети державних діячів, які ще зовсім недавно висіли й на стіні класу, а тоді прийшов наказ повністю знищити будь-які руські підручники. У школу можна було приносити лише молитовники, та й ті були в кожного інші, і тому молитву, яку почав читати один учень, не міг продовжувати інший. Отже, коли прийшла черга читати, кожен читав зі своєї книжки що хотів, хоч і щодня те саме.

Василь пригадує, що він, оскільки називається Василем, найчастіше читав молитву до святого Василя і знав її, таким чином, майже напам'ять — протягом довгих років.

І тоді міцно увійшла у його життя друга пісня.

Це було після того, як на Ядлівському мості, по дорозі у місто, демонстранти-селяни, очолювані вчителями своїх сіл, зустрілися з поліцією, а та почала їх бити й розганяти.

Юрій Іванович заступався за людей, кричав щось про “равноправіє” і “закон” — і йому розбили голову. Він зняв з себе закривавлену сорочку (він все ще називав її “рубашкою”), затиснув її у руці і, лежачи на плечах селян, які несли його, раненого “героя”, додому, погрозив ще жандармам “Ету рубашку ещо Сталін увидіт!”

А тоді на другий чи на третій день Юрій Іванович прийшов у школу — пострижений наголо, через голову — велика біла пов'язка, — і в такому стані, і в такому настрої написав на шкільну дошку таку пісню:

*Если завтра война,
Если враг нападёт,
Если тёмная сила нагрянет, —*

*Как один человек,
Весь наш русский народ
За свободную Родину встанет!
На земле, в небесах и на море
Наш народ и могуч, и суров,
Если завтра война,
Если завтра в поход –
Будь сегодня к походу готов!!!*

Було страшно не тільки співати, але й переписувати з дошки ту пісню! Та Юрій Іванович стояв на краю кафедри, небоязко махав у такт рукою і співав:

*Как один человек
Весь наш русский народ...*

Тоді ми ще не знали, що в Союзі на тому місці співали “весь советский народ” (на таку революційну сміливість чи самогубство не міг тоді піти навіть наш Юрій Іванович!) — і ми співали з ним гордо, нехай і зі страхом.

Це вже була пісня — як слід!

“Третя важлива пісня мого життя, — міркував Василь далі, бо в хаті все ще лунав щасливий спів, — прийшла до нас після величезних жертв. Про ті жертви ми багато чули, частину з них ми й самі бачили — та ж лише з нашого Дубівця загинуло сімнадцять людей, — та, все-таки, коли прийшла — чи, скоріше, налетіла — та пісня, тоді ніхто не думав про жертви, а тільки про радість перемоги!”

Василь почекав трохи, поки в хаті доспівають, тоді розвів трохи руки, щоб усі зрозуміли, що наступну пісню пропонує й починає він, — і почав третю важливу пісню свого життя:

*Расцветали яблони и груши,
Поплыли туманы над рекой.
Выходила на берег Катюша,
На высокий берег, на крутой...*

Може, не для всіх присутніх у хаті та пісня належала до найважливіших в їхньому житті, — таж у хаті була, може, й половина людей, молодших за ту пісню, — та знали й співали ту пісню всі, до внуків та правнуків включно. В тій сім’ї не можна було не знати тої пісні, на те тут ніхто не мав права!

Знає ту пісню мати, бо з тою піснею поверталася її сім'я з чужих домів у власну хату; знають ту пісню діти — брати й сестри Василя, — бо та пісня відкривала перед ними брами у просторе й вільне життя, знають ту пісню внуки, бо вони широко користаються тими благами, які слідом за тою піснею, нелегкими й нерівними післявоєнними дорогами приходили у ту сім'ю; привчаються й при звичаються до тої пісні й правнуки, бо в тій сім'ї високо поважається пісня — слава пісні тій святій, що єдина з-поміж всього нас не зрадила в житті! — і все те добре, вартісне й красиве, нехай невизначне і невелике! — що творили минулі покоління.

Гарна пісня, добрий звичай, мудра казка чи приказка, розумна традиція — тут все стає на захист сучасної людини, — людини мудрої і багатой досвідом!

Коли, виїжджаючи у світ, діти Андрія й Параски Паливоди пересідали з рипливого сільського воза в автобуси чи поїзди, — а звідти вже у власні автомашини, — то не поспішали викидати як непотріб ні татової притчі “Про Вітер, Сніг і Честь“, ні маминої казки “Про сорочку щасливої людини” — тут — ні!

І тому “Катюшу” тут знали й співали всі!

“Четверта пісня, — Василь ніяково усміхнувся, — мусила прийти після всього того нерозумного захоплення, яке надовго опанувало наше життя. Призабули ми досвід історії і дрібні здобутки мільйонів робочих рук протягом історії. Викидали ми, як мотлох історії, і дотеперішні пісні, й казки, й традиції, й приповідки, а найрізноманітніших Юріїв Івановичів, які сподівалися показати свої закривавлені сорочки самому Сталінові, в діяльності яких була не одна жевріюча вуглина, спроможна запалювати нові й нові серця на нові й нові діла, ми кидали за ґрати, — а самі, засліплені від захоплення, співали:

*О Сталине мудром,
родном и любимом
прекрасную песню
слагает народ!..”*

Що ж, був такий період у нашому житті — і такий був! — була й така пісня, пісня красива, щира, величава, та неправдива!

Було!

“А яку пісню заспівати про сучасний день?” — подумав Василь і знітився, бо відповіді й сам не знав.

Життя останнього часу поскладнішало, поширилось на нові, раніш не знані обрії і, напевно, одна пісня, — навіть та найкраща, найзмістовніша! — вже не спроможна буде охопити всі, бодай основні, сфери життя, його прояви.

Безперечно, було б чудово, коли б хлопці усієї землі могли з'єднати свої руки для того, щоб над нашими головами завжди було чисте небо, ясне сонце, щоб у кожного з нас завжди поруч була мама, однак навіть така пісня, пісня про найщиріші людські бажання була б лише частиною пісні про сьогоднішній день, бо, крім бажань, мрій та сподівань, є ще й наша дійсність, а та вже не така єдина, як наші мрії.

Василь по-справжньому засумував з того приводу, що серед десятків, а може, й сотень, сучасних пісень, які він знає й часто чує, не знайшов такої, яка б запалила всіх на планеті на боротьбу за найголовніше для всієї Землі, на боротьбу за її збереження.

Жінка, що з віддаленого села приїхала в Дубовець просити інженера Василя Паливоду, генерального директора визначного брatisлавського підприємства, а від учорашнього дня ще й двократного носія золотої медалі брненської міжнародної виставки, щоб був старостою на весіллі її шостої дитини, вже кілька разів уставала від столу і збиралася відійти, та завжди знову присідала, пускалася у розмову, зокрема, з матір'ю, захоплювалася дальшими й дальшими піснями, які тут, майже безперестанку, співали.

Василь спитав у неї, коли і де буде весілля, коли й куди йому приїхати — на хвилинку ще виникла важлива проблема, бо виявилось, що в ті дні у Василя будуть важливі заграничні гості, — жінка стривожилася, та Василь взявся полагодити й ту справу, заспокоїв її, що приїде обов'язково, жінка обцілувала його як найріднішого свого сина, — і розпрощалася.

Мати провела жінку аж до воріт, — гості у хаті на прощання з нею ще раз проспівали її улюблену — дала їй силоміць закусок на дорогу, а та, в свою чергу, обіцяла щедро віддячитись усій родині — та я вас тими рушниками всіх обшию, коли вони вам так сподобались! — і поспішила до автобуса.

І тільки як відгуркотів автобус, як діти й внуки почали розпитувати в мами й баби про ту цікаву жінку — хто вона й звідки? — виявилось, що ніхто ні її імені, ні села, з якого вона приїхала, — не знає.

Жінка пояснювала: весілля в суботу, 25-ого, о п'ятій, в нашому ж домі, а потім в будинку культури, ви приїдьте скоріше, приїдьте прямо до нас, — але куди приїхати, у яке село, про це ніхто не спитав.

Така новина здивувала домашніх.

— От, кумедія! Ідемо на весілля, а не знаємо куди!

— Приходьте на гостину, як нас не буде вдома!

— Не бійтеся, мамо, — безтурботно підсумовував Василь, — ми таки дізнаємось, у котрому селі та жінка справляє шосте весілля. Таких жінок не так уже й багато в нашій околиці, про її весілля дійсно чутки підуть далеко, знайдемо її!

А твоїй матері завиджу

В хаті стали дивитись на годинники.

Збирали дитячий одяг, взуття; мати ділила й пакувала на дорогу калачі й закуски, м'ясо й салати, з машин виносили у боїсько сухий хліб, що попринесли з міста, — готувалися до зворотної дороги. Все проходило злагоджено і спокійно, як і всяка інша праця в тому домі.

— Уль, ти підеш з нами! Зайдеш до нас, а Ганя виїде трохи пізніше, pomoже мамі порядки поробити, а тоді зайде до нас по тебе.

— Не старайтеся ви про порядки, лем собі усе спакуйте, нич не забудьте, я вже з усім впораюся й сама.

— Ні-ні, мамо! — відповіла Михайлова жінка, та сама, що запрошувала пражанку Улю до себе, — це вже вирішено! Зістане помочи Ганя.

Все йшло своїм ладом.

Мати вийшла надвір, направила у сипанець відрізати ще домашнього сала, і тоді помітила її нижня сусіда й обізвалася до неї:

— Та што, Параск, посходилися тобі твої інджимире?

Мати замислилася та й відповіла не без гордості:

— То, Ульо, вони для тебе інджимире, а для мене — то мої сини, мої діти! Розумієш?

— Таж так-то воно так! Правду кажеш, позліталися, як бджілки до свого вулика, ану, пошли мені сюди свого Петра.

Мати відійшла від сипанця й післала надвір сина Петра.

— Златіцький мій, — обізвалася до нього сусіда, — а моїх ти там десь не видів? — і, не чекаючи відповіді, продовжувала: — Посмотрь, що тот мій зо мною зробив! Саджу я недавно на Грядях розсаду, саджу, заливаю, — аж тут чую, хтось кричить: Ульо, твій Додо... Вшитко я не чула, як слід, та я подумала, що приїхав мій Додо. Досадила я, поспішаю додому, нікого не виджу, кричу — Додко, Додко! — ніде нікого! Прийду перед двері, хочу увійти до хижи, аж тут перед порогом якась ладичка — паперова, з дірками... Беру — щось рушається в ній, одкриваю, — златіцький мій! — а там щеня! Кричу — Додо, Додо! — аж пізніше я зрозуміла, же ніякий мій Додо не приїхав, лем післав мені щеня, жеби мені смутно не було.

Сусіда змовкла, бо до горла щось підкотилося їй зсередини і не дало сказати ні слова.

Тільки згодом, витерши фартухом зволожені очі й вицвіле лице та тремтячі губи, вона продовжувала розповідати:

— Йой, знаш, Петрику златіцький, так мі було, так мі було, як би мені хтось ножем у груди тикнув; так я плакала, так я плакала, — ані, як мі мій Николай вмер, може, ані тоді я так не плакала!

Сусіда знову змовкла, бо щось у горлі не давало їй ні говорити, ні плакати. Вона знову пройшлася по обличчі фартухом та навіть посміхнулася.

— І з того часу я те щеня називаю Додом, як свого сина. Коли він мені його післав замість себе, то я його так і прийняла — як сина! Так от, запакувала я тут дещо про нього, про того мого пса, — пару яєчок, грудку сира, будь добрий, візьми то та передай йому. А ще йому скажи, же найближчим разом може мені післати осла або барана — поразило би го та би го поразило, — не втрималася сусіда, щоб звільнитись від того болю, який, видно було, тисне її груди.

Петро слухав сусідку уважно. Він добре знав її, знав її нелегке життя, міг навіть вгадати, що вона скаже наступної хвилини, як поведе себе після такого чи іншого вислову, проте він стежив за її розповіддю, як за одною людською долею, нелегкою долею, яких

у нашому житті тисячі й тисячі!

З якою внутрішньою насолодою викреслив би він, як редактор, її долю; скільки б можна сказати про людське життя — на її долі; та сьогодні вимагають наголошувати на позитивних прикладах, на фактах, які мобілізують на виконання завдань. Тільки хто і коли встановив, що більше надихає людину жити — по-людськи — розповідь про позитивний приклад чи розповідь про справжні труднощі людського життя?

Петро роками ходить поміж людей, роками вивчає їх, пише про них, тому він ясно відчуває, що для того, аби таке писання було діяльним, треба спуститись принаймні на кілька поверхів нижче, у саму гущу людського життя, а не ковзати по його гладкій поверхні, інакше-бо вся та наша “художня пропаганда” не буде нічого вартя.

Петро не поспішав розпрощатись з балакучою сусідкою, хоч на їхньому дворі вже було чути, що окремі сім'ї готуються до від'їзду, бо таки не втрачав надію, що людське життя треба вивчати не по гілочках чи по квіточках, навіть не за плодами лише, а десь біля самого його коріння. І лікувати його треба від самого коріння!

— А тобі мушу повісти, Петрику златіцький, же твоїй матері завиджу! Най ня бог небесний скарать, як лише може й знає, коли то гріх! Нікому на світі я ніколи й нічого не завиділа, — най кожний схаснує, що має, і най робить, що знає і може, — а твоїй матері завиджу! Нелегким було її життя, може, одного легкого дня в її житті не було, — таж десять дітей.., тридцять років без мужа... — а я хіба не тридцять п'ять без свого Николая? — але те щастя, те щастя, яке вона тепер переживає з вами — посходитесь до неї, як ті цигани на бережок; я свій стіл теж вимила, думала-м, же, може, й до мене прийдете позичити стола, таж вас там стільки зійшлося, стільки зійшлося, що, думаю собі, може, навіть хижя не витримає й трісне від щастя — а я цілий день проплакала, цілий день! Слухаючи вашу бесіду, сміх ваших дітей, ваші пісні, — боже, ви співали, а я ревіла, як без розуму, аж і мені, нарешті, полегшало! Отже, я тобі все своє повіла, златіцький мій, як свому синові, бо, може, своєму би-м так не повіла, — не чудуйся старій бабі, тот пакуночок передай моєму розбійникові, привітай його красеньку од мене, повідж йому, же маюся добрі... — і знову розплакалася, махнула рукою і відійшла.

Слідом за нею подріботіло її щенятко, її Додко, подарунок від сина.

Петро повернувся у двір, поклав пакунок для Додка в автомашину, віднайшов матір і попросив її:

— Мам, як попорядкуєте трохи, то покличте на погарик Улю. Вона сама...

— Не бійся, сину, я не забула про неї. Як ви поїдете, я всіх їх покличу, згори і здоли; ми собі тут таку гостину зробимо; поспіваємо, поплачемо; не бійся, сину, на людей я ніколи не забуду!

Епілог

На подвір'ї почувся дитячий крик:

— Вуйку Миколо, вуйку Миколо!

Серед багатьох дорослих двоє дівчаток віднайшли Михалового сина Миколу і, нахиливши його до себе, прошепотіли йому на вухо:

— Там, у загороді, ваша тітка плаче.

— Що сталось? — поцікавилась мати та інші, які були близько них.

Микола поспішив у загороду.

Інші дорослі, які встигли дізнатися лише те, що справа торкається їхньої наймолодшої невісти — Петронели, заспокоювали себе взаємно:

— Спокійно!

— Тихо, тихо!

— Нехай він сам!..

Коли Микола увійшов у загороду, побачив свою дружину в обіймах Тарасової дружини Оксани. Оксана, що стояла обличчям до нього, приклала палець вільної руки до губ, що могло означати лише одне: тихо, спокійно, не випитуй! — звільнилась поступово від обіймів розхвильованої Петронели і віддала її у простягнені руки чоловіка. Ще раз подивилась на нього, ще раз приклала палець до вуст і помаленьку, без єдиного слова, відійшла, вернулася у двір.

Петронела помітила Миколу, віддано, навіть трохи рвучко, притиснулася до нього, він відчув її глибоке, схвильоване дихання, поплескав її ласкаво й заспокійливо по плечу й мовчав разом з нею.

Коли те мовчання зблизило та з'єднало їх повністю, Петронела,

стримуючи нову хвилю жалощів і плачу, зашепотіла:

— І як це можливо... нагромадити на одне місце стільки щастя,.. стільки людяності,.. стільки доброти...

Микола мовчки й ласкаво голубив дружину, допомагав їй пересилити нові й нові хвилі жалю й щастя, що заливали її безперестанку.

— Таж у нас вдома...

Микола знав про незлагоди сімейного життя у них вдома і не хотів, щоб вона знову їх пригадувала.

— Не треба! — порадив їй заспокоїливо.

— За все своє життя я не бачила,.. не знала, що може бути стільки... простого людського щастя!.. З незвички я сп'яніла від щастя! Інші п'яніють від горілки, а я сп'яніла від щастя! Сп'яніла, як п'яніють від чистого повітря... А ваша баба, Миколо...

— Наша баба, Нелочко, наша!..

— ...то богиня...

— Ні, ні, Нелочко, це звичайна баба, звичайна — добра й мудра — карпатська мати, і не одна вона така, — лагідно заперечував і пояснював Микола. Треба лише, аби люди очистили свої серця від намулу життя, від його піни, від зачерствіння і навчилися пити з материнських сердець, мов із Черчачої Студенки...

Петронела слухала свого чоловіка, та думала своє:

— Як це вони казали? Те, що думає зробити розум, треба пропустити крізь серце, а те, що хоче зробити серце, треба пропустити через розум, — та що, коли в багатьох людей розум куций, а серце — кволе!

Петронела відчувала велику різницю між тим, якою вона приїхала сюди і якою повернеться звідси:

— Народилась я і виросла в Липов'янах, проте дорослою людиною — і дорослою, і людиною! — я стала в Дубівці, — підсумовувала вона свої роздуми і зістала з таких підсумків дуже задоволена.

Петронела мовчки стояла в обіймах свого Миколи, та думки шаленим темпом роїлися в її голові:

— Від легкого й пересиченого життя скоріше збожеволієш, як від важкого та й голодного... Можна бути щасливим, не маючи

сорочки, проте, навряд, чи можна бути щасливим, не маючи поваги до свого життя, яке творилося сторіччями й поколіннями... Радніше без телевізора, аніж без пам'яті, без честі, без минулого!..

Петронела відхилилася від Миколи, проникливо подивилася до його глибоких очей і, як тільки найпалкіше вміла й могла, гаряче поцілувала його.

— То за твою бабку! — додала вона.

— За нашу бабу! — відповів їй Микола не менш щиро, — за нашу!

Петронела почувала себе виміненою. Вона відчула, що стала членом великої родини Паливодів. Трохи витерла руками ще недавно заплакане обличчя, взяла Миколу під руку й сміло й рішуче направилась у двір.

Надворі зустріли їх мовчки та з гідністю. Ніхто нічого не випитував, ніхто нічого не казав, ніби й не дивилися в її бік. Всі, хто помітили її, спостерегли, що вона просвітліла душею і збагатилася на одне міцне почуття. Відчули, що й вони придбали щирого, вірного друга, хоч іще зовсім недавно їм здавалося, що їхні серця переповнені благородними почуттями і що жодне, навіть найкраще, почуття вже не зможе поміститися туди.

Та правдою виявилось інше.

Людські серця — безмежні, як безмежним може бути й людське щастя!

Але й людське горе!

¹ Тут маєте якусь дивну телеграму, тільки не знаю, чому вона прийшла по нашій лінії, а не поштою.

² Ні, не треба... Це надзвичайне...

³ Мамо, будьте спокійна. Приїду вчасно. Василь.

⁴ Но, я б не був таким упевненим.

⁵ Воно то тільки написано, що все в порядку... скільки разів ми пишемо про різні справи, що вони в порядку, а через якийсь час виявляється, що вони в такому непорядку, що з-за них і голови можуть злітати.

⁶ Так що тепер уже все в порядку, то лиш аби воно так було.

⁷ Надіюся, товаришу генеральний, що завтра ви знову будете нам до диспозиції, таж завтра ви одержите аж дві золоті медалі.

⁸ Ні, на жаль, завтра вже мене тут не буде.

⁹ Це неможливе, товаришу генеральний. Хіба може бути щось важливішого, що могло б вас звідси відтягти?

¹⁰ Так, це можливе.

¹¹ Тоді прозрадьте, що це таке?

¹² Сама кажете, що медалі отримаю аж дві...

¹³ Ви їх бачили? Скільки їх було? Як були одягнені?

¹⁴ Ні, ми їх не виділи. Перед нами стояла інша машина.

¹⁵ Інша машина?

¹⁶ Я їх бачив. Було їх четверо, двоє — у червоних шапках з дашком та в синіх трико з англійськими написами. Дальші двоє — білі трико та без шапок.

¹⁷ Отже, ви нічого не бачили, пане водій, а ви бачили чотирьох хлопців. Тоді дайте мені обоє свої паспорти.

¹⁸ Пане генеральний, я виправдовуюсь перед вами...

¹⁹ Їдьте!

²⁰ Добрий день! Чехословацький дорожний контроль. Пане водій, ви свідомий, якого порушення правил ви допустилися?

²¹ Так-так. Ми переїхали на жовту..., але ми дуже поспішаємо в аеропорт, це я просив його, щоб він переїхав, і я охоче заплачу...

²² Облиште, пане генеральний!..

²³ Пане водій, дякую вам за ваші намагання. Ви мені більше не потрібні. Мого колегу завезіть, куди він скаже, а ви товаришу, старший сержанте, заведіть мене до вашого начальника.

²⁴ Шкодую, що так сталося. Здається, це було не з нашої вини, однак перепрошую...

²⁵ Ви не чех — чи не так?

²⁶ Якраз бачу...

²⁷ Це ні-ні! Мусимо щось зробити. В нас є техніка, засоби...

... І миг би писати

Вечір.
Восьма година.

Діти сплять, дружина пішла в кіно, я помив посуд від вечері, трохи прибрав кімнати за дітьми, — і миг би писати.

В голові повно образів.

Та я все-таки вже не дівчак. Мене вже встигли переконати, що то не досить щось доброго покласти на папір— потрібно оте, що на папері, — крізь різних редакторів, “цензентів” та рецензентів, та ще й крізь різних інших “відповідальних” працівників, мов крізь чистилище, пробити чи пропхати на сторінки газети чи журналу, донести до читача.

Коли хочеш пробратися крізь вогонь у палаючу хату і винести звідти дитину, яка там залишилася і обов’язково згорить, коли не знайдеться хтось шалено сміливий і не кинеється за нею у вогонь, потрібно облити цілого себе водою, накинути на себе якнаймокрішу якусь плахту, щоб вода, хоч на деякий час, берегла тебе від вогню. Можливо, на тобі обгорить волосся, можливо, вогонь обпече тобі руки, лице, однак, коли ти винесеш з вогню живу дитину, ти будеш щасливим!

Проте, хто порадить, чим облити себе, що накинути собі на голову, щоб пронести крізь наших цензорів-рецензорів на сторінки преси живий літературний твір, з живими людьми, проблемами, думками...

Я миг би, наприклад, написати про сучасну людину у Руській Потоці, у Руській Бистрій чи у Руській Крайні, або й у Руській Волі чи у Руському Кручові, або й прямо у Руському. Я миг би змалювати зовнішній чи внутрішній вигляд села, хати, школи, фари— селянина, матеріальний чи духовний рівень людини, яка ще з 1964 року живе в хаті разом з козою, — накреслити профіль окружного

функціонера, який такому селянинові весь час посилає чек з вимогою заплатити пару тисяч корон недоплатків за страхування його життя, — учителя, який ганьбиться школи, в якій працює, і людей, яких навчає та виховує, — попа (чи священника), який продав два міхи часнику по двадцять дев'ять корон за кіло і скубе на собі волосся, бо нині часник продають по тридцять дві корони... Я міг би описати чудовий літній вечір, коли десь двадцятирічний хлопчисько-функціонер, що приїхав парадною машиною з обласного центру в “сучасне” карпатське село, зібрав (чи зігнав) справцьованих і поморшених сільських господарів у невеличку кімнату канцелярії місцевої влади на селі, розіставивши їх довкола стін, бо стільців вистарчило тільки для “гостей“, і гримає п'ястуком по столі, бо затуркані та світазналі дідусі не хочуть підписати заяву у “щасливе життя”.

А може, я вмів би й дещо інше написати.

Однак переді мною весь час рубікон: стоять пси-цербери, різні сензори-цензори — стоїть проблема, як замаскувати все те, у що загорнути і чим себе полити, щоб перенести цю живу дитину через вогонь і дим редакцій, як перехитрити стоголових сторожових собак, наповнених неуцтвом, страхом, підлабузництвом, неохотою, непорозумінням, заздрістю, тупістю та ще й досить часто пустим гонором...

Вечір.

Дев'ята година.

Діти спокійно сплять, дружина пішла в кіно, а я, помивши посуд від вечері і прибравши трохи кімнати за дітьми, міг би почати писати...

— Сидоре Івановичу, ось тут я написав дещо для вашої газети. Я знаю, для вас потрібно, коротко, легко й зрозуміло. Я все врахував. Ось тут, півтори сторінки, будь ласка!..

— Усе врахував, кажеш! Побачимо.

Очі редактора прорізували перший рядок, прорізували другий, вриваються уже в третій... Та ні, повертають назад, втупилися у назву.

— А чому так гостро? Заголовок — мов ніж! Ніби ти на бій з кимось ідеш!

— Сидоре Івановичу, заголовок можна змінити, згладити, він,

може, й загострий, це правда, — ви, професіонал, спостерегли, — але він дуже влучний, виразний, та то нічого, його можна згладити, можна його замінити навіть, головне, щоб зміст...

— Побачимо!

Очі редактора ще раз прорізають перший рядок, прорізають другий, вриваються уже в третій і — знову зупиняються.

— Про що тут, власне, йдеться! Три рядки я вже прочитав, а ще нічого не зрозумів!

— То нароком, то інтрига, щоб заінтересувати...

— Яка ще інтрига! Хіба не досить інтриг у житті! Хіба наша соціалістична література інтригами повинна кормити нашого соціалістичного читача! Ми — газета для простого трудового народу, нам потрібно все ясно! Зрозуміло? Ми протягом цілого дня натхненно працювали, нам ніколи думати, нам давай усе на лопаті!

Отак викреслюються перші три рядки як зайві, отак згладжуються дальші три як гострі, отак перероблюються дальші, щоб поглибити, отак викреслюються інші, щоб скоротити, дописуються нові, щоб пояснити, — і нема тут тої води, ніже тої плахти, якими можна б накрити ту дитину і донести її живу до читача...

— Здрастуй, Матвію! Чує моє серце, що ти давно чекаєш від мене чогось такого незвичного для свого журналу...

— Коли маєш щось путнього, то давай...

— На цей раз, здається, маю... Думку, власне, я взяв від тебе. Пригадуєш, ми сиділи у “Верховині”, а ти розповідав. Пам’ятаєш, як усі реготали? Так от, я взяв і опрацював...

— Так, значить, це, власне, мій твір...

— Правду кажучи...

— А ну, що ти з цього зробив...

— Ось тут, будь ласка...

Годинник на стіні йде дуже повільно і тиктакає дуже голосно. Коли він завершить хвилину, по кімнаті редакції розіллється голосний пирскотливий сміх, який підживлює трохи мою надію.

— І ти це хочеш друкувати? В мене?

— Я б...

— Ти що, думаєш, що мені набридло жити? Я ще не прожив на світі навіть стільки, як Христос. Найкращих років я ще тільки сподіваюся, а ти б хотів... та ще мої думки, щоб в них хтось спізнав

мене...

— Але ж це потрібно сказати, хай зрозуміють там, нагорі...

— Знаєш що, пітге: ти маєш правду, а я маю міць... — і задоволений пирскотливий сміх знову розійшовся по кімнаті...

— Привіт, Андрійовичу!

— Привіт!

— Як справи? Матеріалу маєш досить?

— А, та де!

— Може, допомогти?

— Маєш щось файного?

— Маю! Маю таку цікаву річ...

— Радіоактивну?

— Та що ти! Хіба я сам собі кат, чи що? Або мені жити не хочеться? Просту, таку гладесеньку річ хочу тобі дати...

— Тоді давай. Почитаю, а тоді скажу.

— Ось на, читай.

Пару днів ходиш коло нього як коло писаного яєчка, критикуєш перед ним несміливих і неактивних редакторів, щоб, може, якось вплинути на нього, — аж раз зустрінеш його і почувеш:

— Знаєш, друже, коли маю тобі по правді сказати...

— Лише по правді, як же інакше, ми ж друзі...

— Знаєш, сподобалось мені...

Та передчасна радість тут же замерзає:

— Сподобалось, але я довго думав. Думав, думав, і прийшов до висновку, що в цьому номері...

— Та я не вимагаю в цьому...

— Ні, ти тільки послухай. Може, я не те кажу, але ти послухай.

Тепер, після останнього пленуму, такі речі тепер не дуже того... Знаєш, коли б ти раніше...

— Я міг і раніше, але ж я, за твоєю порадою, переробляв, передумував, переписував...

Ти ж мені про Толстого, Маяковського розповідав, що вони по десятки разів одне місце пере...

— Жаль, видиш, жаль... Коли б ти раніше,.. а то тепер...

— Ну а пізніше колись?

— Пізніше, кажеш? Пізніше, воно ж то і можна було б, але

коли маю тобі по правді сказати, треба було б то трохи інакше зробити. Чому той твій герой так гостро й виразно ставить такі проблеми, так неприховано, мов на лопаті, подає все...

І в голові рояться думки про чудових людей минулого, які в тій проклятій феодальній чи капіталістичній пільмі зуміли окинути оком затуманені простори із Петербурга в Москву, од Кавказу до Сибіру, побачити й показати, як на тих просторах од молдованина до фіна на всіх языках все мовчить, бо благоденствує! — і показати в тій пільмі і опеньку засушену, й кабана годованого, й варшавське сміття, й грязь Москви, навіть невдячного юродивого, який в день коронації царя відмовився молитися за царя-ірода, — мовляв, Богородиця не велить! Навіть наш невлічимо заплутаний Олександр — і дураковського, і надутовського, і празноглавського, навіть ослівича й дуровича провів на сторінки свого твору, — які то золоті часи для літератури були!

А ми тепер, під сонцем волі та свободи, настільки засліплені своїм неучтвом, що правдивого словечка про якогось місцевого байдебуру сказати не можемо.

Ніч.

Одинадцята година.

Діти спокійно сплять.

Я випив склянку свіжого чаю, що мені його приготовала дружина, яка вже повернулася з кіно, — і міг би писати...

1 жовтня 1964 року

Плями

Оповідання з коментарем

Ой, пробачте, я не хотів...

— То нічого, нічого. Я маю вдома такий порошок, що всякі плями виводить.

Справді, шановні, живемо в двадцятому столітті, і для нас не може,.. не сміє бути жодною проблемою вичистити, вибілити будь-які плями: плями на ногавицях, на сорочках чи светрах, але й плями на обличчі чи білі плями в історії, навіть величезні плями на Сонці чи неприємні плями на сумлінні, — все вибілимо та вичистимо!

Щоправда, не кожна пляма однакова і не кожна виводиться однаково легко. Крім того, для успішного виведення плями необхідно знати, як пляма виникла, хто її спричинив, хто вже про неї знає, які в заплямованого зв'язки і яка в нього кишеня, — зокрема це останнє дуже важливе, — бо не кожна пляма виводиться однаково скоро та однаково дешево, — проте виводяться всі, — з наслідками чи без наслідків, чесно чи криво, проте — виводяться!

І те правда, що не всі плями виводяться однаковим способом і тим самим порошком, — дуже діючим виводилом останнім часом стали ТУЗ-БОНИ чи прямо-таки ДОЛАРИ, але й стара КОРУНА ще досить діюча, тільки її треба набагато більше насипати на виведення плями.

І те треба знати, шановні, що інакше виводить плями, скажімо, циган, — ні, не громадянин циганського походження, а таки — прямо циган, — ну й, приміром,.. міністр.

І оскільки ніхто з нас не збирається бути циганом, — це була б дальша неприємна пляма на нашому живучому організмові, — і майже кожен з нас прагне стати бодай раз у житті і бодай накоротко міністром, тому ми подивимось на те, як таку пляму, скажімо, на біографії його дитини, виводить... міністр.

Отже...

ПЛЯМА ПЕРША — МІНІСТР

— Старий в себе?

— І як вам не ганьба!

— В себе?

— Так.

— В настрої?

— Так.

— Дайте ключ, подзвоню йому.

— Дзвонить звідси. Або зайдіть до нього, — кроків п'ять, — він сам.

— Ключ дайте! Звідтам приємніше, там є питво! Там мене навіть його міністерська рука не досягне.

Ключ дано, знайдено в люксусну міністерську кухню-бар, випито для сміливості келишок коньяку, — і дзвониться:

— Гало, тату!

— Це ти? Звідки дзвониш? Щось сталося?

— Дзвоню з факультету, а чи сталося щось? Не бійся! Нічого такого, щоб один міністр, навіть такий маловажний, як ти, не міг поладити.

— Ти ще й нахабний!

— Не перебивай, міністре! Спочатку вислухай.

— Ну!

— Але, Златіца повернулася, знаєш...

— Знаю, ну і що?

— І, уяви собі, якийсь дурень перестарався і поширює плітки про неї, нібито вона там, у чужій державі, розумієш, ну, просто, ніби вона там украла якусь дурницю, — от і все!

— От — ти, сучий сину!

(Прошу пробачення, мої дорогі, я знаю, що це занадто грубо, але міністр саме так сказав. А я, пробачте, не цензор, щоб я йому якісь слова викреслював, а інші підставляв.)

Так ось, продовжую: Міністр каже: От — ти, сучий сину, — пробачте, це вже було, — а я тобі, — продовжує міністр, — “Волгу” хотів купити, нову! Та тепер — фігу макову! — в “ембечці” будеш корчитися, як якийсь учительик, а не син міністра!

Коротко кажучи, спочатку міністр розкричався, — самі розумієте: звичка! — потім почав випитувати що і як, чи спіймали її, хто вже знає про все те, чи сама вона була в тій Англії і таке інше, зовсім так, як ми на самому початку казали.

А потім почали дзвонити, — ні, не дзвони, це було б завчасу, — а просто телефонні дзвінки. І завжди на одному кінці телефону сам міністр. А на другому? На другому... різні були клієнти: то декан якогось факультету, то різні колеги з різних міністерств, то просто різні поважні люди на поважних місцях. А тема розмов? Ні, боже борони! Ані словечка про якусь там, скажімо, Англію чи, не дай боже, про якусь крадіжку, та де!

В декана, наприклад, міністр просто цікавився, як йому ведеться, чи він вже закінчив будувати хату на Домаші, ну а потім лише так, ніби й ненароком, торкнувся питання як вчиться його невістка, ну а коли дізнався, що деканат і він, декан, — особисто! — роблять все для того, щоб студенти мали найкращі можливості студій, ніби лише так, на закінчення, додав: якщо мені обов'язки дозволять, то приїду подивитися на вас.

Відповідь декана — о, будемо дуже раді й дуже вдячні! — міністр вже майже не чув, бо вже дзвонив до іншого шефа.

Декан, скажімо, прясівського факультету, — бо і в Пряшеві є факультети, то чому б, нарешті, і вони не могли увійти в літературу чи навіть в історію, — так ось декан прясівського ...софського факультету скликає нараду і своїм найближчим співпрацівникам підкреслює важливість ситуації: з одного боку, — каже декан, — капіталістична Англія, її преса, телебачення, які роздули цю неприємну дрібничку, а з другого боку, самі розумієте, невіста нашого “соціалістичного” міністра!

Про те, що, — з третього боку, — це злочинство, яке треба відповідно покарати, декан, як педагог, педагогічно не сказав ні слова.

Однак нарада, — хоч і радилися найкращі, та радилися довго, — не принесла чогось остаточно позитивного. Були ж там і недотепи, які ще не зрозуміли, про що, власне, йдеться (деканові).

— Може, покличемо тих злочинців, — запропонував хтось необережно, — нехай хоч подивимось на них, таж то, напевно,

дами, з якими не му́сило б бути неприємно...

— Зовсім можливо, але чому тоді їх називати злодійками? Це ж майбутні професорки, вихователі народу!

— До того ж, не забувайте, між ними є невіста самого міністра!
— додав хтось третій.

— Може саме тому...

Отже, було вирішено покликати дам, з якими, напевно, не му́сило б бути неприємно, майбутніх професорок, між якими, — а це перш за все треба весь час мати на увазі, — була й невіста міністра!

— Тільки попереджаю, товариші, Златіца Гамзаликова, здається, чекає дитину, з нею треба обережно...

— Ха! Чи не хочеш з нею щось робити ще й ти? — запитав хтось з присутніх та з таким відтінком в голосі, що всі засміялися, а дехто навіть розреготався.

Покликали, отже, трьох дам, трьох студенток п'ятого курсу, які під час шкільної практики в Англії покрали з люксового магазину якісь жіночі дрібнички-дурнички, — до речі, всі три з кадрово добре випрофільованих родин, інакше їх би не пустили у дикий капіталістичний світ, всю ту крадіжку знімала прихована камера, отже, їх тут же спіймали, все те задокументовано, і, зрозуміло, все те “капіталістичний” захід добре використав проти нашої “соціалістичної” Батьківщини!

Зайшли, отже, всі три, дійсно, — кге-кге! — ніяких плям ніби й не видно, навпаки, все підфарбоване, припудроване, звизражене прикрасами, одягом, поведінкою, сіли, ніби грації, ніжка через ніжку, все максимально оголене, майже як на пляжі, з ними й справді могло б бути приємно, в кожній в руках сигарети, зрозуміло, закордонні, — дозволите, товаришу декан, можна вам запропонувати, а вам, і вам, прошу, будь ласка, прошу, дякую, дякую! — чим не мила зустріч... з якогось бару якогось портового міста?

Навіть очі — ті колишні вікна душі, а нині замуровані холодним склом велетенських чорних окулярів потаємні байдужі камери, зістали підняті й самовдоволені, ніби не їм, а тим напроти них треба було ганьбитися, — видно, неабиякий досвід у дам за плечима, на плечах і перед плечима.

Коли ті дами вийшли, ніби після успішних державних екзаменів, одна з них таки не втрималася і, забувши про свій досвід, вигукнула по-дитячому наївно:

— Дівки, та ж вони нам допомогти хочуть!

— А ти що думала, дурепа! Я все-таки міністром пахну, чи ні?

— З вами щось мусило статися, ви ж не могли при здоровому розумі лише так — ні з того ні з сього — почати красти, пригадайте... — все ще захоплювалася та, по-дитячому наївна, і повторювала слова котрогось з членів комісії, що залишилися за дверима, — щоб доісти і допити, — з єдиною певною думкою: таки не мусило б бути неприємно!

А три дами попрямували до недалекого ресторану, бо треба було до завтра ще раз пригадати і до подробиць уточнити, як то воно насправді було.

І коли на другий день перед серйозною комісією в деканаті “дівки” пояснювали, як їх зустріли якісь африканські чи пакистанські студенти і дали їм, недосвідченим, якісь незвичні сигарети, напоєні опіумом чи якимсь іншим чортом, після чого їм страшенно свербіло тіло і їм страшенно хотілося якоїсь пригоди, якоїсь діяльності, внаслідок чого вони зайшли в універмаг і підсвідомо, — абсолютно підсвідомо! — всі три взяли оті прокляті косметичні дрібнички, вартістю всього кількасот лібер, щоб лише роздивитися,.. окремі члени комісії, думаючи своє, почали вигукувати:

— Ну, бачите, нарешті!..

— Видите, як то воно було насправді...

— Ми від початку знали, що воно то якое лише так могло бути насправді...

— Але це зовсім міняє ситуацію, і ви, власне, не злод., пардон, на вас нема жодної плями, навпаки, ви чисті й невинні, як пречисті діви...

— Шур! — повели ображені дівки очима.

Міністр навіть не мусив їздити до декана й цікавитися, як вчиться його невіста, а декан, в свою чергу, не мусив так часто їздити на Домашу та й турбуватися докінченням своєї дачі, бо його дача докінчилася так якое сама собою. І виглядає вона сьогодні

не як деканська, навіть не як ректорська, а таки — прямо як міністерська!

— Гало, тату!

— Це ти? Щось сталося? Звідки дзвониш?

— Дзвоню з факультету. Так що, коли купуєш “Волгу”?

— А екзамени нарешті складеш?

— При чому тут екзамени? Ти ж дав слово міністра, що коли вдасться вибілити ту пляму...

Отак вивів неприємну пляму на біографії своєї невістки міністр якоїсь там промисловості інженер Роберт Гамзалеєв.

Правда, нині все ускладнюється в житті, розумієте? Хімізація, автоматизація, нормалізація, та ще й науково-технічна революція, отже, й плями трапляються дедалі складніші та пікантніші.

Саме тому і чистиш їх, і виводиш, і ніби їх не видно, і хімістка ніби дала гарантію, ніби й люди вже забули і не звертають увагу на ту пляму на вашому житті, вона вже й вицвіла й виблідла, а насправді вона е! Коли придивитися по суті, вона лише якісно змінилася, проте не зникла. З нею сталася цікава метаморфоза: з вас вона зeszла, вона вже не на вашому житті, та розіллялася вона на всіх нас, бо той, хто мав змити її, не захотів визнати її, пардон, не захотів ужити справжніх порошків, мовляв, щоб когось не заплямувати.

Але чого я про це розказую?

Послухайте самі!

ПЛЯМА ДРУГА — ДЕРЖАВНЕ СВИНСТВО

— Ну, як то воно було: подзвонили, казали чекати, ми чекали, а вони приїхали дуже пізно, майже десь опівночі. Перед тим вони її в Бардіві ухвалювали — ту “Резолюцію“. А тоді приїхали до нас, до Свідника. Сказали пару слів, а тоді — ухвалюйте! Ну, Василя я знав, ще й грошей йому позичав, коли його через границю до того Союзу випроваджував. Петра, та й тих інших, я знав менше, але про Василя не міг таке ухвалити: вороги, агенти імперіалізму — диво якесь!

Тому й кажу присутнім: ви собі як хочете, товариші, але я не можу ухвалювати таку важливу резолюцію, навіть не прочитавши її. Залиште нам її, — кажу тим з ЦеКа, — ви йдіть виспатися в готель, ми її

до ранку прочитаємо, вивчимо, та ж у ній засуджуються люди! — а тоді вранці висловимось.

Коли я так виступив, тоді й інші члени нашої Президії кажуть подібне. До речі, я був один серед них з освітою, школований, так би сказати, — і саме це мене потім і поховало.

Ті погнівалися, взяли Резолюцію й поїхали, так що ми, власне, ані не висловилися проти Резолюції, ані за неї не висловилися, ми її просто не виділи, не читали і не ухвалювали.

З того й почалося все те.

У грудні мене відкликали з функції, потім послали вчити на село, а тоді прямо запропонували виїхати з району. Я, зрозуміло, не погоджувався, тоді приїхав до мене сам Перший і порадив не дуріти. Класова та й міжнародна ситуація ніби загострюється — і таке й інше плів.

Я зрозумів, чим би все те закінчилося, якби я надалі опирався, і я погодився. Тоді мене на два місяці взяли на маневри, жінка сама й спакувала все, — діти ще малі були, не могли їй допомогти, — і машину замовила, й переселила все те на таку відстань, і все порозкладала на новому місці, я повернувся тридцятого серпня, сів у поїзд, поїхав за ними, а на другий день — початок нового навчального року.

Відучили ми місяць, рівно місяць, пам'ятаю, відучив я свої уроки, пообідав, взяв рушницю, кошик на руку і — гайда в ліс!

Вертаю увечері — нічого я не застрелив і грибів ніяких не набрав, — заходжу в хату, а жінка каже: “Якісь пани за тобою приходили. Машиною. Казали, щоб ти зайшов за ними на МНК”.

Я, значить, не скидаю навіть плаща, не перевзуваюся, лише рушницю повісив, та йду.

А там, як через мостик переходити, йде напроти мене якийсь хлоп. Всіх селян я ще не знав, кажу, жили ми в тому селі лише місяць, але, видно, — якийсь чужак.

Він пройшов повз мене, а тоді повернувся до мене та й питає: — Nie ste vy súdruh Ščamba?¹

А я кажу: “Так, то я”.

Тоді він повернувся до мене та йдемо.

---

¹ Це не ви товариш Щамба?

Я спокійний, навіть на думку мені не спало щось недобре, та ж я ніякої плями за собою не чув. Ну, приходимо перед МНК, — а то вже темно було трохи, — дивлюсь, стоїть машина, така коричнева, ні, темно-синя, так, темно-синя, вже направилась виїхати з села, — а тоді той пан, що йшов зі мною, каже:

— Ten súdruh by vam chcel niečo povedať,² — по-словацьки говорив.

І я знову, без будь якого страху чи якихось побоювань, відчиняю задні двері машини, сідаю у машину, той сідає тут же до мене, шофер завів машину і — поїхали!

Я кажу: “Що ви робите? Куди везете? — а вони мені... заліза на руки, — не бійся, про все дізнаєшся!”

І все!

Без будь-яких пояснень, без будь-яких папірців, клап, — і світла стільки, як через пальці...

Спочатку пару разів натякали й про ту резолюцію з серпня п'ятдесят другого, про яку я згадував.

А потім одного дня приходить слідчий, — там кожному призначають одного слідчого, який тобою займається, — і питає:

— Ти мав службовий пістолет?

— Мав.

— Номер?

— Не гнівайтесь, кажу, але знати номер пістолета після стількох років...

— А де той пістолет?

— Здав я його, коли відходив з функції, коли все здавав.

— Ти його не здав! Кому ти його дав?

— Я його здав...

— Не здав!

— Кажу — здав.

— А я кажу — не здав! — і так десь три місяці!

А скільки разів я про все те писати мусив! Прийде, дасть папір — пиши! А він чекає. І завжди додає: “А про пістолет — все до найменших подробиць!”

О, всяко було: і лякали, і загрожували, але не били. Не знаю

---

²Цей товариш хотів би вам щось сказати.

як інших, за них не кажу, але мене не били ні разу.

Спочатку — лякали, — хтозна який процес з того надують. Кричали — ми перед народом тебе викриєм,.. а нарешті судили мене не тільки без народу, але й без єдиного навіть свідка. І судили мене лише за порушення функції громадського діяча, параграф 178.

Ну а потім прийшли амністії: перша, друга, третя.

Мене випустили — і ніхто нічого, ніби нічогоісінько і не сталося!

А про пістолет ніколи більше і не згадували.

Та я вирішив довести їм своє.

Одного вечора кажу жінці: “Ти лягай спати, а я не ляжу, доки не знайду одного папірця. Десь він тут мусить бути, якщо його не взяли при обшуках”.

І я почав, папірець за папірцем, ще з довоєнних років, за роки підпілля, за післявоєнні роки, — все переглядаю.

І, нарешті, десь над ранок, — ось він, чорт би його взяв!

Я навіть не будив жінку, не чекав ранкового автобуса, — гайда через ліс у місто.

Заходжу, а нічний сторож каже: “Нікого ще нема!”

Ну, сів я надворі, чекаю.

Йде начальник. Вітається, показую папірець, він хоче взяти його у руки, а я кажу: “Гоп, оце — ні! Не гнівайся, але я вже нікому не вірю”.

— Навіть мені? — посміхається.

— Навіть тобі! Тут читай, у моїй руці.

Він спокійно заходить у канцелярію, впускає мене за собою, роздягається, зразу лізе у шафу, розглядає якісь папери, а тоді тикає мені перед очі оригінал, — розумієте? — оригінал тої квитанції про здання пістолета, з копією якої я прибіг до нього як з доказом абсолютної моєї непорочності.

Я втратив здатність сказати будь-яке слово, я дослівно — остов-пів на якусь мить, а він собі спокійно сідає за стіл та й меле:

— А ми про все те з самого початку знали. Але когось ми мусили покарати за таку сміливість — не погодитися з Резолюцією ЦеКа! А кого ми могли, окрім тебе? Голова ОНК — селянин. Секретар ОК — робітник, інші члени Президії теж робітники чи

селяни, ти один там був з інтелігенції, — розумієш?..

Ну а в шістдесят восьмому, — реабілітація, реабілітація, — то я й написав.

Спочатку прийшло з Праги: “Ваша справа підлягає реабілітації і тому направляємо її в Братиславу”. Потім прийшла відповідь з Кошиць: “Ми отримали вашу справу з Братислави, вона має такий і такий номер і прийде на чергу десь так через рік. Про все вас вчасно повідомимо”. А тоді прийшов ще один папірець: “Ваша справа не є політичною і не підлягає закону про реабілітацію”!

І все!

Тоді я написав до Найвищого суду про скасування вироку та про новий перегляд справи.

Покликав мене голова обласного суду, теж мій старий знайомий, та й каже:

— Слухай, друже, — справді, ми були старими приятелями, — ось твоє прохання, візьми його назад, даремні твої труди, нічого не доб’ється, вір мені, я знаю, як то там ходить. А замість цього заповни ось цей бланк, на ім’я Президента, про помилування. Даю тобі чесне слово, протягом місяця твоя справа буде позитивно розв’язана, повір! Я знаю, як то ходить у верхах. Дістанеш помилування, замажуть тобі кару, вернуть тобі партквиток, жодної плями на тобі не зістане. На будь-яку роботу, на будь-яку функцію можеш знову кандидувати.

А я дивлюся на нього та й повільно кажу:

— Але то значить визнати вину, якої я ніколи не допустився.

— Та так-то яюсь, так.

— Пробач, — кажу, — але я цього ніколи не зроблю. То вже краще я житиму з плямою, якої я насправді не маю, ніж допоможу вам замазати одну вашу велику пляму.

Отак і зостало. Отак і живу.

Сьогодні вже навіть мої сусіди не знають про оці мої пригоди. Діти мої вирости, школи, правда, не позакінчували, але живуть чесно і гарно.

А я на собі жодної плями не відчуваю. І сумління моє чисте.

Отак живе колишній сільський хлопець, колишній народний учитель, колишній відважний підпільний діяч і пізніший активний громадський діяч, колишній арештант і нинішній пенсіонер Юрій

Щамба.

Назовні — жодної плями на ньому не видно. Всередині, — самі чули, — теж ніби все в порядку, хоч плями з нього, — великої і незаслуженої, — ніхто й ніколи не зняв.

Вона, ота пляма, — гокус-покус, — і перейшла з нього... на кого? — Та на всіх нас! Перескочила, як блоха, розтанула, як брудний сніг, — і нині її ніхто й ні на кому не хоче видіти, ніби її і не було!

Та вона була, була, і то велика, і не одна, вона є і чекає свого виведення на світло світу!

Однак кожна річ, відомо, росте й розвивається. Отже, ростуть і розвиваються також і плями, аякже!

До того ростуть та й розвиваються, що навіть переростають самі себе: кількість переходить у якість!

Дивлюсь, минуле, у вітрині — кожух, за дванадцять тисяч! А на тому кожусі таке щось, ніби плями. Але ж не може бути, — плями на новому кожусі, що за дванадцять тисяч і що висить на худорлявій холодній фігурині. То мусить бути прямо щось протилежне, щось навмисне, що лише назовні подібне до плями.

Отже, дійсно, інколи дивишся і не знаєш, чи то ще пляма, чи то вже щось прямо протилежне, ну, приміром, скажімо, талант.

Дивуєтесь? А чого? Чого би плями, дійсно, не могли перерости у талант? Послухайте:

ПЛЯМА ТРЕТЯ — ТАЛАНТ

Янко Кральович вбіг вранці у канцелярію і не сказав “цілую ручки” або “як ви сьогодні гарно виглядаєте”, що було б чудовим з огляду на його інтелігентність, проте ще у дверях, без усякого привіту, запитав:

— Марько, маш то?

— Не мам.

— Та чом?

— Та не підписав.

— А, бога му, та чом?

— Та же то не мож.

— Як не мож! Що не мож? Вшитко мож!

— Та же то дуже окате.

— Дурень, що йому до того! Окате, окате, але то не його справа! Та то нич, він підпише, підпише, ще й подякує і поклониться!

В чому тут справа — тяжко розібратися. “Марько маш?” — “Не мам,” — тут могло йти про якісь звичайні справи між завідувачим та його секретаркою. Але “не підписав” — тут справа інша. “Та він підпише, підпише, ще й подякує і поклониться” — то вже зовсім інше. Тут уже наш Янко Кральович виступає як справжній герой, для якого нема нездоланих перешкод, а є лише перешкоди, які ще не здолано, які треба або обійти, або напасти на них ще раз чи з іншого боку, чи інакшим способом, десь там підмастити, просто, треба взяти інший порошок, але пляма мусить зезнути, мети мусить бути досягнуто.

Про все це знав не тільки Янко Кральович, але і єдиний супротивник цієї справи, — вже зостався тільки один! Видите, як багато вже зроблено! — старий адвокат Грохоль, доктор Валент Грохоль, державний нотар у... у..., ну, скажімо, у Свиднику, — чому би і не у Свиднику. Таж Свидник теж місто, не хтозна-яке велике, але місто, і хоч проблеми з кадрами обговорювалися інколи й тут, все-таки і тут вже могли вирости справжні майстри своєї справи.

А про таких йде мова.

І Янко Кральович, і доктор Валент Грохоль такими майстрами є. І зовсім не важливо, що вони стоять і довго ще будуть стояти на протилежних кінцях справи, що вони принципово відстоюють протилежні точки зору, вони майстри, бо вони обоє знають, про що йдеться, в чому суть справи, і, головне, — оце справді найголовніше, — вони обоє дуже добре знають, що вони обоє виграють.

Ото гра: двоє грають проти себе і обоє виграють, — хіба не майстри?

Та годі зволікати справу і тягти вам нерви, дорогі! Всіх секретів тої гри ми і так не розкриємо, всіх подробиць не передамо, то чому не сказати прямо, про що йдеться.

Отже, до діла, або, як мудрі кажуть, *in media res!*

Кілька найздібніших місцевих функціонерів — місцевих у тому розумінні, що походять з того-таки міста, хоч працюють в районних установах, а найздібніших в тому розумінні, що хоч не позакінчували колись середніх шкіл, мають папери про те, що позакінчували вищі

школи, — тому й докумекались до такого розміру плями, пардон, до такої акції немісцевого значення. Вони, оті хлопці, добре вивчили існуючі закони, зокрема діри в законах, — ото цікаво і корисно — вивчати діри в законах! — і вирішили перекваліфікувати чи перекласифікувати 17 і півгектара орної землі (що по дві коруни за метр квадратний) на 17 і півгектара будівельних ділянок, на яких можна будувати дома (що в кілька десятків разів дорожчі).

І все?

І все!

А що?

Нічого!

Ви, може, думали, що коли треба, то можна збудувати новий домок в кінці села чи десь за містом прямо на оранині? Та де!

Таку оранину потрібно, — та ні, не забетонувати, не відволжити, навіть не покропити свяченою водою, — а просто перекласифікувати. На відповідних для цієї справи паперах треба ту саму землю переінакшити, записати в інші колонки, і все це на різних місцях і по кілька разів відповідними серйозними людьми попідписувати! Тим самим та сама земля подорожчає у десятки разів.

Так от!

Оті здібні (без освіти) та місцеві, (що працюють в районних установах) хлопці своє зробили, навіть безліч вагомих підписів під такі папери назбирали, а отой старий хрін, отой Грохоль, вперся, як віл, — не підпишу!

Причому, кричучи про це, він знає, що підпише, але кричить, і то вже досить довго, — не підпишу!

І не підписує — поки що!

Тож хто той Грохоль? І яка його політика?

По-перше, він старий, тобто досвідчений, тому він зразу помітив, що та перекласифікація заснована не на законах, а саме на дірах в законах, які — ті діри — ті хлопці так добре вивчили. Тому він, законно, захищаючи інтереси держави, міг би ще довго кричати — не підпишу! — і мав би правду.

Та він кричить з інших причин.

Як старий, навчений життям, він зразу помітив, що на тій перекласифікації ті хлопці порядно зароблять. Тьху, зароблять! Обікра-

дуть державу майже, ну, скажімо, на добрих пару сто тисяч корон!

Та ні, не те його болить, що обікрадуть. Хіба йому, адвокатові, що довгі роки працює державним нотарем, уперше доводиться видіти, як різні хлопці-молодці, тобто різні функціонери, та ще не такі, як оті хлопчиська, крадуть, та ще й не такі суми, як оті за перекласифікацію.

Але чому би він, школований доктор, у цьому конкретному разі, мав своїм підписом уможливити отим смаркачам, що позалазили у канцелярії як блощиці у старі потріскані стіни, лише так — дирникс-мирникс — покласти у свої кишені отих добрих пару сто тисяч корон, коли він на той підпис, на те “д-р” перед своїм іменем так довго і так тяжко вчився, га?

Ото й кричить!

Коли хлопці справді розумні, — а виходить що так, якщо вони подумалися до такої заробіткової перекласифікації, — то чому б їм ще трохи не понапружити мозок і не..., ну, ну, — та, годі, вони знають, що мають робити, коли їхній шеф, Янко Кральович, самостійний фаховий референт, так впевнено каже: “Підпише, ще й подякує та й поклониться!”

Все стане на своє місце, лише спокійно, все має свій час, — і всі те знають, і не спішать!

І я не поспішав би і, може, давно був би забув всю ту, не таку вже й велику чи рідкісну аферу, коли б одного разу, повертаючи пізнім вечором свідницькими вулицями, — розумієте, кум передчасно повернувся і тому я у готель поспішав, — я не зачув у безлюдному місці хоч і п’яні, проте переможні вигуки:

— Таки під-під-писав!

— Таки під-писав!

— Я ж ка-азав..., ще й по-подякує! — ... і по-покло-ниться!

— Га! — Та ще як по-поклонився!

— То не був би я... — і так далі.

Мені ніяково було затримуватися біля тієї групи героїв, — стан, розумієте, не дозволяв, все-таки, кум мене “трохи налякав”, — але на другий чи на третій день, коли й синяки уже не так виразно синіли, я помітив, що та молодиця, яка з-поміж усіх докторів чомусь найбільше поважала саме доктора Грохоля, — він, правда, підтоптаний та не найстрункіший, та кому не приємно порозважається! — так от, та молодиця таки йде собі містом у тому самому

кожусі, що за дванадцять тисяч, що донедавна висів у вітрині на худорлявій холодній манекенниці, що на ньому ніби й плями і не плями були.

І я тоді знову подумав: чи плями ото на кожусі були, чи плями ото?

Чи то, скоріше, не талант, коли хто з дір у законі знає собі вилудити такі гроші? І зверніть увагу, ніхто од того, що ті хлопці розбагатіли, не збіднів. Чи то не талант, коли хтось кричить: “Не підпишу, не підпишу, ще й у суд їх подам!”, — о, так, навіть так він на них ішов! Аякже! Він же ж адвокат! — а потім підпише. І кожух, який донедавна висів на худорлявій і холодній манекенниці, раптом прикрашає гарнесеньку і, напевно, гаряченьку молодицю.

Правда — талант! І ви кажете — талант!

До чого вигідно бути письменником: шкрябнеш рядок — корунка, шкрябнеш другий — друга, але й тут у якій величезній перевазі над письменником такі таланти! І ні тобі стерегтися, щоб Іван Ватраль, що на початку повісті лисий, не став під кінець твору кучерявим, щоб Андрій Михалко не став з твоєї необачності Михайлом Андрійком, і ні тобі звертати увагу, які сьогодні дують політичні вітри або що сьогодні в літературній моді, ні тобі ангажуватися, ні тобі нормалізуватися, — нічогісінько!

Знайшов діру у законі, перекласифікував ту саму землю з орної на будівничу, і стільки грошей опинилося в кишнях отих хлопців-талантів, скільки навіть найангажованіший письменник за весь період нормалізації не заробить!

Та ще й поклоняться тобі різні там доктори-грохоло! Талант, талант! — на весь голос кричу: — Талант!

А таланти, відомо, не плямувати треба, а плекати, охороняти та й шанувати!

Тому й робимо їм таким способом належну рекламу.

На трибуну

I

— Нарешті..! Шкода, що ти не медаль, що тебе не можна почепити на плащ, щоб ти світився, — нехай би люди бачили... В сумку тебе не покладу, понесу в руці, нібито сумка повна, нібито ти не помістився туди, хай усі видять...

— Коньяк-грузиняк!

... Вистарчило б і пива, та нехай! Я тепер не хто-небудь! Хоч і заплачу тут за погарик як інде за літер заплатив би, нехай!.. А тебе покладу сюди, поряд, навмисне — і ти світи, як товста червона свічка.

А в літаку ти будеш весь час на колінах. Коли я вже стільки наумчився через тебе, то тепер ти репрезентуй! Добре було б, якби хто знайомий підвернувся, якийсь шефко, бодай з району, та, здається, сьогодні нема тут нікого такого.

Цікаво, яку мені посаду тепер дадуть? Того референтика я їм довше робити не буду! Подумаєш — дві з половиною тисячі! Принаймні директора якогось або — голову! Секретаря б... не менше!

Та й жінці мушу сказати: ти тепер тримайся інакше, міркуй, з ким тобі можна банду бити, а кого — геть від себе! Ембечку десь стрілимо, а собі щось солідне!..

А головне, дачу треба... Як для директора заводу, то не мало б бути проблемою... А потім — добрі напої туди, так найліпше міцніє дружба...

Ось і Братислава!.. Сумку можна залишити на місці, а тебе — ні! Тебе із собою візьму, під плече, ні, ліпше у руку, в ліву, щоб права була вільна, а то з кимось може доведеться привітатись... А знайомих, як на зло, жодного! Піду до бару, може, там хтось із вищих буде.

— Коньяк-грузиняк!

... Коли вже ти у мене в руках, то й кишень мусить знести таку витрату. Гроші тепер уже не мали б бути проблемою. Вже не я..., а мені мусять перепадати різні там сувенірчики. Коли я тоді приніс першому дипломата, він навіть не подивився на нього як слід, відчинив скриню й жбурнув його до іншого мотлоху. Я встиг лише побачити якісь пляшки, вази, навіть кистинджери там були...

Ось коли я таке місце дістану, — все гарно продумаю, розпланую: за згоду на навчання вашого сінка — дві тисячі, за згоду на доктора чи кандидата наук — три тисячі, ні, п'ять, п'ять тисяч, це солідніше!

Та ще ось що не смію забути: коли мені буде п'ятдесят, я таку гостину, таку рецепцію zorganizую, що всі на задницю попадають! А для подарунків — це головне — для подарунків аж дві кімнати відведу. Посаджу туди когось із своїх — і все запишу, хто з чим прийшов, щоб знати, хто як до мене ставиться і як потім мені до нього ставитися.

Жаль тільки, що тих моїх в мене небагато. Син, дурень, пішов за поліція! Треба буде перетягнути його до міста і зробити начальником. Донька, коли б не дуріла так за тим шаленяком, теж могла зайняти вигідну бойову позицію. А жінка, про жінку я ще подумаю: або пошлю її завідуючою продажем квітів, — там що квітка — то гарний заробіток, або її зовсім нікуди не пушу. Не годиться, щоб жінка чільного функціонера та працювала. Вона теж мусить репрезентувати. Знайду для неї якусь косметичку, нехай її трохи припарадять, підправлять, або, хтозна, може, її просто відішлю на село, а сам собі... Секретарку неодмінно треба буде пошукати. Секретарка не тільки за тебе всю роботу поробить, але й... приємно мати таку пташку!

О, та це, здається, сам перший! Невже ж! О, все-таки є тут одна рибка, навіть карась! Коньяк доп'ю, щоб сміливості більше, а тоді до нього і — коньяк для обох! Тепер уже як рівний з рівним! А ти сюди, у ліву руку, і — вперед! Щоб тебе не могли не помітити.

— Честь праці, товаришу! Теж летиш? Коньяку вип'єш? Два коньяки, грузиняки! Нічого, нічого, сьогодні плачу я! Тільки його десь тут мушу покласти, щоб не заважав. Бачиш, тепер уже

і я зможу інакше... Сам старий приїхав вручати нам дипломи. Я тобі скажу, — то не абищо, то аж підносить тебе, іншою людиною робить... Ну, то на здоров'я і за — як його — за нову співпрацю! Трохи відпочину, розпрощаюся з дотеперішнім, а тоді вже поновому, щось солідне...

...Якийсь він мовчазний, дивак! Поки лише він мав диплома, то був, здавалося, пристойним хлопом, а тепер ніби ображений, але нічого! Треба належно використати цю нагоду, він усе-таки перший! Хоча, коли він буде вдавати з себе такого, що не розуміє в чому річ, тоді можна й прямо натякнути, — перший чи не перший! Я тепер не хто-небудь, треба звикати й зі мною рахуватися!..

— Може, сядеш тут? Або тут? Або ти, може, любиш біля вікна? Будь ласка! Мені байдуже! Будь ласка, не хочеш? Ну, як хочеш.

...Який одразу демократ! Сумку мою хоче покласти на полицю. Може, навіть мого диплома хотів би потримати на колінах? Е, ні! Ти, товаришу, будеш тепер змушений більше для мене зробити. А сумку я собі поки що сам покладу на місце. А може, скоро її за мною інші носитимуть! А диплома, — го-го, — це вже ні, його я з рук нікому не дам, це тепер мій талісман, мій ключ до нового мислення і до нового життя. Тепер або ніколи! Сподіваюся, він мені не одні двері відкриє. А ти мені, товаришу перший, в цьому допоможеш! Богу дякувати, саме тебе він мені сьогодні післав.

— Ну, то як, що там у нас нового? Я все-таки давно з дому, мусив учитися, не було коли домом цікавитись, але тепер все буде інакше.

... Не знає, ти дивись! Він не знає, що в нас нового! А ще перший! Та ти що, думаєш зі мною в піжмурки гратися? Не подобаєшся ти мені, товаришу! Може, ти гордим став, може, тебе треба буде часом і критикнути трохи, щоб не задавався, контакту з народом не тратив, — та це, зрозуміло, потім, потім, — а поки що ти мусиш послужити нам обом, постелити доріжку до високого стільця, а там уже ми самі...

...Обжинки згадав... Це теж непогано. Що я кажу: це навіть добре. Завтра в районі обжинки, завтра й треба, щоб мене люди побачили, і то з ним, якнайбільше з ним! Нехай навіть подумують, що я вже маю якесь важливе призначення, якщо я з ним...

Це все завтра, завтра, а сьогодні? Треба було пляшку взяти. Такі речі пляшка найкраще розв'язує. Треба з ним сьогодні з аеродрому до дому його машиною поїхати, а завтра з ним НА ТРИБУНУ! І все!

Треба якось натякнути. Ні, про машину навіть натякати не буду. Ясно, що за ним приїде “Волга“, місце буде, просто, сяду з ним у машину, — і все! А про трибуну треба б якось... От коли би пляшка була!

— Кажеш, завтра обжинки, о, то приємно. Свято врожаю! Обжинковий вінок! Цікаво! Значить, я вже завтра зможу побачити всіх наших передовиків. А на трибуні, як завжди, будуть найкращі з кожної установи. То мусить бути цікаво, — отак зверху, з трибуни, подивитися на всіх, помахати час од часу рукою, помітити знайомого в натовпі, усміхнутися до когось...

... Мовчить. Недоступний якийсь. Або він такий недотепа? Давно мав помітити мене та мого диплома і зрозуміти, що й до чого. Давно мав сам запитати, ким хочу працювати, які маю претензії, чи не хочу міняти квартиру й таке інше. Сам мав розпитати про все. Така неповага до номенклатури! Мабуть, таки треба буде критикнути його колись за таку неповагу до керівних кадрів.

Та сьогодні ще ні!

Сьогодні ще по-доброму з ним треба. От коли б тут пляшка була!

II

Ти мені ще колись заплатиш за все те: і за ту недоспану ніч, і за те, що я тут зранку тиняюся перед твоїм домом, щоб не прогавити твою машину. Тільки треба буде якось так, щоб то вийшло природно, ніби я тут принагідно опинився.

А дурна голова відучора болить...

От коли б у мене була якась солідна машина, можна було б уже вчора запропонувати йому, що сьогодні я відвезу його до трибуни — за те, що він мене вчора привіз від літака. Але посадити першого в ембечку? Пхе!

Тільки чому вчора приїхала за ним не службова машина, а його син? Правда, його шофер живе на селі, далеченько від міста, але все-таки він перший! Я думав навіть спитати його про це, але,

мабуть, добре, що не спитав. Взагалі-то вчора він був якийсь дивний, сам не свій. Ні слова про серйозні справи, все лише про приватне, дріб'язкове, ніби боявся прозрадити якусь державну таємницю. Ні, таки не обійдеться без тої критики! Але про це згодом. Сьогодні мушу використати його. Вчора ми так і не заговорили про трибуну. Він ніби й не зрозумів, чого я від нього хочу — так гарно перевів мене від тих обжинок на якісь балачки про душевний спокій.

Проте сьогодні чогось подібного йому не вдасться. Я просто сяду з ним у машину, буду весь час поруч, ні на крок від нього не відступлю, а тоді піду з ним прямо НА ТРИБУНУ. Коли мене з ним побачать, ніхто не посміє зупинити мене чи там перепустку просити. Нехай би тільки хтось спробував!

О, здається, виходить!

І знову своєю машиною? То якось дивно..

— Честь праці, товаришу! Доброго ранку! Якраз проходжу мимо, а ти идеш, тоді я з тобою. Я міг би свою ембечку витягти, але ми трохи вчора хильнули на той диплом, — треба було його якось покропити, зрозуміло, лише так, похапцем, бо головне омивання ще попереду, — тебе запрошую першим! — а тепер голова тріщить...

...Нічого не каже, “будь ласка“, мовляв, “сідай” та й усе. Не чуйний він якийсь, не людяний, і, здається, навіть медалей своїх не взяв. Ну, це вже неподобство, це вже я йому скажу.

— Слухай, а ти ж медалей своїх не взяв. Ти забув їх, чи що? Та ж... Як не важливі? Саме вони відрізняють людину від натовпу. Може, зупиниш і вернешся? Ні? Ну, як хочеш...

... От дивак! Мати стільки медалей, нагород різних, — і не носити! Коли б у мене... — всі до одної наглянцював би, хай блищать, нехай всі бачать!

І чому він зупиняє свою “Волгу” тут? Що, хоче поміж народом повештатись, мов перед виборами, — мовляв, дивіться, який я демократ!? Хитрий! Корчить із себе такого скромного, такого невимогливого до своєї особи, а хитрий! Запаркує машину між людськими, йде собі парком, непомітний, звичайна людина, демократ, — чим не демократ! Але, врешті-решт, кому це потрібно! Люди повинні поважати своє начальство. А начальство має усвідомлювати собі свою силу! І нічого гратися, ще хтось може

щось у машину підкласти!

Ось інші: всі у службових машинах, і всі аж носом до трибуни! Уніформа ще тобі й двері відчинить, засалютує, — порядок! Так воно й мусить бути!

Але чого він зупинився, чого не йде до трибуни? Чи то якийсь новий церемоніал? Вони вже всі на трибуні, вже й відкривають...

Що?! Чи вони подуріли? Слово надається першому.., — якому першому? Якому першому! Та ж перший тут, разом зі мною! Що? Перебудова? Боже ж ти мій! А я з ним! А люди бачать! Швидко, хоч крок назад, ще крок. Ніхто не дивиться? Ще крок, а тепер — гайда!

Фууу! Ось ти хто такий! Я тебе ще вчора розкусив! Та ти хотів мене у свої тенета затягти, на моїм хребті вилізти! Геть звідси!

— Децо коньяку! Будь-якого! Ще децо! Ще, або дайте цілу пляшку!

... Так ось ти хто! А я з тобою! І як я міг, як я лише міг! Де була моя революційна пильність?! І скільки людей мене бачило! Ще добре, що лише ті з натовпу...

III

Я, я, я не ду-урень, не ду-умай! Я собі свій про-про-офіль ще вип-вип-виправлю, але ти, ти вже ніко-оли пе-ершим не будеш, о, щоб ти знав!

Ти вже своє від-маха-ав, але моє, моє-е ще попе-ереду. Сонечко уже зай-зайшло, але пля-ашка ще не по-порожня, посиджу. Сьогодні ще ви-п'ю, ви-ип'ю, відсвяткую свої обжинки сам, у-у лицінах, але зав-завтра, відзавтра почну свій наступ, наступ НА ТРИБУНУ!

А раз на трибуну, то до дна-а! От і все. Порожня, як той перший, що спо-орожнів, бо без ме-едалей... Піду. Ще піду! Ще і ще, козаче! О, о! Рівно, рівно! Так, рівно, рівно, ов.., ов.., ов!

Ой, сакра, та де то я, сакра! Що за нетрі, що за яма, а болить як! Болить, і кров, здається, от кров, ой-ой, та допоможіть хтось!.. Поможіть!

... Танцюють, ревуть, не чують, не чують! Та допоможіть, бо стечу кров'ю! Ой, болить, і рука теж, не можу стати, а в грудях пече... — допоможіть!

О, здається, хтось іде. Тут я, тут, тут, упав і поламав... Кров, рука й нога теж, а в грудях пече... дохтора, допомогу...

— Це ти? Ти? Не підходь! Не підходь навіть! Я знаю, що кричу. Ти вже мені раз профіль зіпсував, ти на мені хотів знову вилізти. Ти вже ніколи не будеш на трибуні, а я ще буду, буду! Я ще буду на трибуні!.. Так, ліпше тут здохну, а від тебе помочі не хочу, не хочу, від тебе ні!

...Щез, нарешті, от і добре. Не можу я від нього дохтора... Саме тепер, на початку нового життя, нового мислення, — не можу! Мушу заховатися, нехай мене хтось інший знайде і допоможе, тільки не він. Потягнусь трохи.., темніє, от і добре, не знайде він мене, не знайде. Ой, а болить як, болить. Але мушу залізти у хаші, ще, ще, ов, ов, ну, тепер він мене не знайде, не посміє!

...Гей, кричи, кричи, гадаєш, я тобі обізнуся? Так, нема мене, нема. Так, мене вже знайшли інші, так, відвезли, так, можеш шезнути, ти...

...Щез. Тільки чого так пече, і кров, і рука... Хай тільки відійде далі, потім покличу. Тільки не його, його — ні!

...Вже й музика стихла, скоріш почують, тільки ще зачекаю трохи, ще ні, не печи! Зачекай трохи, ного, не боли! Сакра!

— Ой, допоможіть, допоможіть! Люди! Лю... — і голос слабне, не почують. Ге-е-ей! Не чують, ревуть, скачуть, шаленіють. Це хіба повага до людини, га? Та так і вмерти можна, га! Ге-е-ей! Ой, болить як кричу. Треба лізти ближче, бо кричати болить...

Душно,.. а диплома я навіть нікому не показав,.. і на трибуні я не був,.. Сакра, не був я на трибуні!

Мамо!.. Мамо!.. Мамочко!.. Не молочка, а дипломчика мені! І на трибуну!.. І секретарку на трибуну!..

Не у труну, на трибуну!.. І дві кімнати для подарунків... — на трибуну! І дипломата, і децо коньяку — все те на трибуну! На трибуну, а не в труну!

НА ТРИ-БУ-НУ! На триб...

Серпень 1976 р.

Навіки

Ужо, тут лежить ваш отеско?¹

— Мій няньо ще живе, хлопчику.

— ... татічка? (мамка?)

— І мама ще живе...

— Тоді чому тут стоїте з квітами?

— Шукаю свого учителя. Тут десь лежить мій учитель...

— А чому йому не побудували пам'ятник?

— Пам'ятник? Йому? Хто б йому ставив пам'ятник? І за що?

— Він не був комуністом?

— Тоді комуністів по селах ще майже не було.

— А коли були би, він був би комуністом?

— Навряд, синку, навряд...

— Що, він був буржуй?

Андрій від несподіванки незручно засміявся.

Він стояв серед високої трави й різного бур'яну поміж зарослих могил сільського цвинтаря і не помітив навіть, коли той, незнайомий коротко підстрижений і гарно одягнений хлопчик підійшов до нього зовсім близько і почав з ним сміливо й самовпевнено вести розмову.

— А ти чий будеш? — запитав Андрій. Він давно не був дома і зовсім не знає оте наймолодше сільське поповнення. А цього навіть запасувати до якоїсь родини не може. Біле незагоріле обличчя, чиста біла сорочка, короткі ногавички, нерозбиті коліна, нові червоні літні боканчата, все свідчило про те, що хлопчик може бути і не сільський.

— То не так легко сказати, чий я, — охоче починав відповідати незнайомий хлопчик, зробивши ще кілька кроків до Андрія, та так, що став майже проти нього.

---

¹ Вуйку, тут лежить ваш татко?

— По мамі я Бойко, по татові, по тому першому, я Гудак, а по тому другому я мав би бути Колесар. Але я не хочу бути Колесарем. Я хочу бути Гудаком, а коли мама мені не дозволить бути Гудаком, то буду Бойком, по дідові!

Андрій почав думати: бойки в їхньому селі є, але він не пригадує, хто могла би бути мама того хлопчика. А Гудак чи Колесар — то не з їхнього села.

Та поки Андрій пробував розібратися в складностях хлопчикової рідні, хлопчик сам продовжував:

— А зовуть мене Мирослав. Батько, той справжній, звав мене Славком, а мама лише Міром. Мама не хоче, щоб я говорив по-сільськи. А тато зо мною лише по-нашому говорив, так, як баба й дідо говорять, так, як і ви зі мною говорите. Вона й до баби не любить їздити. Вона каже, що на селі я нічому доброму не навчусь, а я думаю, що вона не любить їздити на село тому, бо дідо і баба їй спокою не дають. Мама навіть не скаржиться дуже, бо дідо і так не жаліють її. Вони кажуть мамі: “Так ті треба, коли не маєш свого розуму. Треба було тобі того першого триматися, порядний хлоп то був! Але ти ані мене не слухала, ані за своїм розумом не жила. Ти все лише як інші, як другі, а тепер маєш! Запам’ятай, — каже їй дідо, — хто за чужим розумом живе, то до свого нехай...” — але я вам то не скажу, бо діти таких слів не мають казати. Але дідо саме так сказав мамі.

— Твій дідо таке сказав? — щиро здивувався Андрій і знову нехотячи ніби засміявся. Та поки він згадав щось з давнішого минулого і порівнював це з тим, що почув од Міро-Славка, той знову випередив його дальшою по-дитячому щирою розпо-віддю.

— Уї, а ви маєте хатку? Раніше ми не мали, коли ще з нами тато жив, той справжній. А тепер, при тому другому, маємо. Вона ще, власне, не наша, но, власне, наша, лише земля, на якій стоїть та хата, ще не наша. То так було, що той другий прийняв доньку одного вуйка-лісника у школу, на факультет, но, розумієте, а вуйко-лісник дозволив нам побудувати хатку в лісі. Так що воно то, власне, хата наша, але ми кажемо, що вона лісникова, щоб ніхто не кричав, а потім, як люди звикнуть, як трохи все те призабудеться, — а між тим Квета лісникова закінчить школу, — то вона, та хатка,

буде зовсім наша.

“Хто за чужим розумом живе,.. хто за чужим розумом живе”... — вертілося Андрієві в голові, та хлопчик не цікавився тим, що не давало спокою тому вуйкові з квітами, який навіть не знає, де лежить його вчитель, і продовжував своє:

— Мама вже навіть не рада, що ми побудували ту хатку. Тато, но, той другий, той любить їздити туди, і та дівчина, лісникова Квета, теж туди часто їздить. Тато каже, що тому Кв’єта часто їздить туди, щоб люди не думали, що хата наша, а мама плаче, кричить на тата, но, на того другого, несправжнього. А він швидко збереться, сяде у Симку і — гайда на хату. Мама пару разів їздила за ним туди, та він її навіть у хату не пустив. Вчора теж так було, тому ми, власне, приїхали до діда. Мама плакала, щось розказувала дідові, кричала, а дідо їй знову те про чужий розум казав, ну те, що я вам уже казав, тільки не досказав.

Андрій зробив крок уперед, хлопчик теж зрушив з місця, де аж дотепер стояв, розповідаючи, і раптом Андрій відчув, що хлопчик взяв його за руку.

Андрієм затрясло.

Доторк теплої дитячої руки пройшов якоюсь іскрою по всьому його тілу і він, ніби лише тепер розплющив очі, помітив світ довкола себе.

Стояла спокійна і нерухома літня післяобідня пора. Цвинтар був на горбочку над селом.

Зліва від Андрія у мовчазній тишині стояли могутні і кри-слаті липи, мов мовчазні свідки всього того, що творилося тут віками. Поміж липами було видно лише вершок церковної бані.

А справа — простора, як на гористу карпатську місцевість, свіжозелена рівнина, мов смарагдова свіжовипрана хлібна ска-тертина, яка спокійно й величаво, навіть твердо, спочивала на міцній основі.

Андрій подався за хлопчиком, який попрямував до тої частини цвинтаря, де над впорядкованими та прибраними рядами могил стояли світлі сучасні пам’ятники.

— Ую, а то як тут написано, я то не можу прочитати: АГГА -ОНЬКО, а то спереду не знаю...

— То не так читається, синку, то Анна Бойко, видно, то якась твоя, може, навіть прабабка. 1888–1963. Вічна їй пам’ять!.

— А тут?

— Петро Василенко, — прочитав Андрій.

— 1876–1959, числа то я вмю, і по-словацьки вмю, а отак, як тут, — не вмю. А що то, вуйку, “вічна їй пам’ять”? Що то “вічна”?

— То — навіки!

— А що то “навіки”?

— Навіки? От земля ота тут навіки! Люди на землі — навіки!

— А ваш учитель? Ми навіть могили його не знайшли, — він теж навіки?

— Мій учитель — теж навіки! — радісно сконстатував Андрій. — Тільки то не такий учитель був, як твій учитель. То був старий сільський дідусь, такий, як твій дідо. Колись давно він розпитував мене, — тоді я був молодим запалистим студентом, — про життя у місті. Я розповідав і захоплювався всім тим, чого тоді було повно повсюди, — в газетах, на зборах, по радіо, а він слухав, слухав — і раптом каже мені: “Знаєш што, сину, хто за чужим розумом живе...” — ну, а далі точнісінько так, як і твій дідо сказав учора твоїй мамі. Зрозуміло, я тоді образився, відійшов від нього, — він потім помер, я про нього майже забув, — а потім, по роках, я згадав його, не раз згадав...

— Але ж ви казали, що він був вашим учителем. Він давав вам п’ятірки, записував їх у щоденник?

— Ні, все було простіше. Він сказав мені лише оту одну життєву мудрість, дав мені одну раду, одне повчання, за що я його тепер уже не забуду ніколи, запам’ятаю навіки!

Славко був не по-дитячому дорослим, проте він був все-таки безтурботним дівчаком, який навіть найсерйозніші речі сприймав лише як речі цікаві. І саме тому він не спостеріг того притиску, з яким Андрій висловив своє остаточне судження про свого учителя, і тут же звернувся до Андрія.

— Ую, а ви можете сказати мені щось таке, щоб “навіки”?

Андрієві в ту мить пролетіло перед очима все його життя. Напочатку він студент, який ладен з’їсти всю мудрість світу, щоб потім, раз і назавжди, змінити той світ на кращий, чистіший... А потім він пам’ятає лише оплески, бурі оплесків, моря оплесків,

безконечні океани оплесків... Газети писали про ворогів — оплески, про саботерів — оплески, про плани — оплески, про успіхи — оплески, знову про зрадників — знову оплески! Автомашина коштувала спочатку 28 тисяч — оплески, пізніше — 50 тисяч — оплески, 110 тисяч — оплески, знову 70 тисяч — знову оплески. Першу свою він купив, коли її виділяли лише вибраним, за 28 тисяч. Після двох років він продав її за 50 тисяч! Хату йому збудували майже без його відома та ще й погостили його на ново-сіллі, — і повсюди та завжди — оплески!

А потім він помітив, що діло починає шкутильгати за словом. Вперше помітив, вдруге, втретє, — і заговорив про це, вголос, з притиском, аргументовано!

І він опинився сам. Зовсім сам. Настільки сам, що помітив при собі свій розум. І тоді колись він пригадав старого сільського діда.

І тоді назвав його найкращим своїм учителем!

І вирішив, — як тільки буде змога, — прийде на його могилу і покладе на неї квітку.

Але де ж його могила?

— Можете? — не забував свого Славко.

Андрій нахилився до могили, повз яку якраз проходив з хлопчиком, і поклав на неї квіти, які годину тому зірвав у маминій загороді.

Мама вдома не було.

Батька теж.

В таку-то пору гріх до неба вопіючий сидіти вдома, навіть старим. Може, коли б написав, що прийде, тоді вони напевно зустрічали б його. Мама обов'язково плакала б. А батько — ні. Хоча, хто зна, може, й мама не плакала б. Коли їй сказали, що його довго не буде, кажуть, — не плакала. Лише сказала: “Я так і знала, так і знала! В такому світі...”

— А чого ви тут поклали квіти? Хіба ваш учитель саме тут лежить?

— Під кожним отим горбочком, сину, лежить людина!.. Ніхто з них, напевно, не мріяв переробити світ, але переважна більшість з них чесно прожила своє життя...

— І це ви мені кажете так, щоб “навіки”?

— А чому би й ні! — сказав Андрій, уважно подивився на хлопчика і йому стало приємно, що той хлопчик звідкілясь узявся і веде з ним таку дорослу розмову.

— Єдина справедливість у світі полягає у тому, Славку, що кожен дістане одне життя і одну смерть! І єдиним завданням людини є чесно жити, щоб можна чесно вмерти! Це, сину, навіки!

Славко подивився на Андрія, ніби порозумів вагу його слів, міцніше потис його руку, і вони обоє вийшли з цвинтаря в зелене й вічне життя.

1977 р.

Навіщо той поцілунок

Ні, ні! Я не гніваюся ні на кого! Я знаю, — всяко буває у життю, Василю!

Справедливість, яка мала стати нашим найвищим ідеалом, довго не приходила, і тому ми розчарувалися і перестали боротися за неї, перестали прагнути її.

А без боротьби, сам знаєш, нічого цінного не з'являється у житті.

Тому й прийшли оті труднощі.

Я розумію: ми маємо точні міри, якими вимірюємо довжину предметів, їхню вагу, проте людство до сьогодні не має подібних мірок, щоб ними вимірювати характер людини, її доброту чи підлість, чесність чи безхарактерність, або й вірність чи зраду.

Уяви собі те чудо, яке мусило б настати на землі, коли б ми почали продавати товар не за точними вагами й мірами, не за точні ціни, а лише так, од ока. Кинули б нам у магазині пару яблук у мішок і сказали б: два кілограми — п'ятнадцять корун! Ти подав би касиру сотню за ті яблука, а він взяв би жменю дрібних монет і, не рахуючи, дав би тобі здачу. Або: ти попросив би коньяку — доброго, дорогого, — а вони поставили б перед тебе чи то пиво, чи то чай, та й взяли би з тебе... п'ятдесят корун.

Видиш, посміхаєшся! Кажеш — абсурд! Ніхто з нас не візьме навіть кіло м'яса, яблук, чи бодай головку капусти без того, щоб товар не зважити, не перевірити його ціну, нехай він коштує, ну, приміром, — кіло солі — коруну п'ятдесят!

Лише товар найдорожчий — людина — не має донині ні точної ціни, ні навіть приблизних мірок, за якими встановлюється її вартість: її значення в суспільстві, її здібність, характер, честь, любов та вірність.

Щоб не продати надгнилого огірка за першосортний, десятки пива за дванадцятку, свинину за баранину, язика за печінку, на те є ціла армія ревізорів та інших контрольних органів, проте, щоб до

подібної заміни не дійшло з товаром найдорожчим, — з людиною! — які маємо на те міри, ваги, гарантії?!

Щоб газовану воду не продавати за соки, соки за вино, вино за коньяк, — на все це є норми! На пляшках мінеральної води з точністю до тисячних часток наведено її хімічний склад, — а з якою точністю вимірюємо та оцінюємо людину?

Зберуться двоє-троє принагідних людей та й напишуть на клатті паперу: народився тоді-то, навчався там-то, вивчився на такого-то — нібито тим одна людина відрізняється від іншої; батьки були такі-то, він є членом такого або такого гурту — ніби саме це визначає його вартість, ніби не родилися генії від кріпаків та кретини від політиків, — та й додадуть на закінчення, самі над тим посміхаючись: горілки не п'є, жінки не б'є, веселої вдачі, улюбленець колективу!..

Щодня ми є свідками того, як за недоважування товарів, недоливання пива чи горілки штрафують людей.

Не долле хтось п'яному пару крапель горілки — сто корун штрафу! Бачиш, воно навіть п'яниця чи злодій має право дістати за свої гроші, — навіть за крадені гроші, — стільки отрути, скільки попросить і за скільки заплатить. На те існують закони, конституції, на те він є громадянином “соціалістичної” держави!

Однак за все своє життя я не чув навіть, — ти, Василю, може чув? — щоб когось оштрафували на якихось мізерних десять корун за те, що він на людину чесну, працювиту наклеїв папірець кар'єриста, а на товар зіпсований — на безхарактерника і підляка — написав: в колективі його люблять!

А ми потім, судячи про людей найчастіше знову лише за тими папірцями, висуваємо отих “улюбленців колективу” на високі посади, а тих інших опускаємо на нижні щаблі суспільного життя.

На практиці вже ніхто справжнього цапа справжнім городником не зробить, проте в роботі з людьми такі заміни все ще трапляються дуже часто. Часом людська голова, людський мозок чи людське серце не мають у нас навіть такої ціни, як ота звичайна свиняча голова на гаку в м'ясному магазині.

А потім — афери!

З високих — а то навіть з найвищих — місць скидаємо отих

“улюбленців колективу” в яму забуття, а тих інших витягаємо з гарештів і саджаємо у крісла найпочесніші. Опльованих та засуджених посмертно нагороджуємо сіяючими золотими зірками, а тих, за якими ридав чи не цілий світ, ніби без них дійсно припиниться саме його існування, тайно та з пританим соромом виносимо з мавзолеїв, по ночах руйнуємо їхні пам’ятники, вириваємо їх таки з пам’яті народної та з історії, куди ми їх не так давно заносили “золотими буквами” та “на віки вічні”!

Я знаю, знаю, це не тільки наша специфіка. Цілий світ готовий посваритися за шмат гнилої ковбаси, як казав наш Тарас, проте той самий цілий світ мовчить, коли йому вбивають президентів або президентами обирають кретинів та гангстерів.

Отже, виходячи з того занадто сумного факту, що світ все ще занадто примітивний — поки йдеться про способи визначення та оцінки самого себе, — та, беручи до уваги, — ну, хоча би, приміром, такий досвід: “лише до того дерева кидають камінням, на якому є хороші плоди”, — я потрохи, потрохи, кажу, звивав до свого становища.

Кажу, звивав, не більше!

Звивав до того, що з тобою перестають здоровкатися твої давні і добрі знайомі чи й товариші, — бачиш, знов та оцінка людей від ока! — до того, що для тебе ніколи ні вдома і на роботі ні голова, ні секретар, до того, що на твої листи та скарги навіть солідні особи та установи не відповідають, хоча, подібно як про гнилі огірки, і про обов’язок відповідати людям є якісь поважні норми, — багато до чого довелося звивати.

Аж тут приїхав ти!

Поважний, — а може, то тебе лише боялися, бо ти тепер на самих верхах сидиш, — ти трохи нашумів, дещо пояснив, може, навіть трохи пригрозив, — а тоді копнула тебе чортова думка запитати в них про мене...

Уявляю собі той переполох!

“Перший” щось пошептав “другому”, той наказав негайно віднайти і доставити мене навіть з-під землі, — і на подвір’ї нашого корівника, серед осіннього болота, загальмувала шістсоттрійка!

І все!

І — я опинився перед широкими витапетованими дверима, в тому самому зношеному костюмі, в якому, ще годину тому я був на роботі та вештався біля своїх корів.

Розумієш, водій, не знаючи в чому справа, не дозволив мені навіть помитися та переодягтися. Він думав, що везе мене на черговий допит чи на дальшу критику, хоч по дорозі у місто він, видно, щось передумав і був зі мною дуже ласкавим та навіть лаяв якусь ближче неозначену несправедливість, тупоумство та й проголошував, що тепер все зміниться.

— Такий розум! Такий розум! А характер! — повторював він безадресно. — Саме такі нам завжди були потрібні!..

З великої старанності він відчинив переді мною широкі тапетовані двері і увіпхав мене між вас.

Я перепрошую, Василю, за нього. Він не міг знати, що між тим ви замінили папери за каву та коньяк, — ну, а я теж не знав, що мені робити, коли я все те побачив. Ти й сам, певно, спостеріг: стою, не знаю, чи йти вітатися з тобою, чи вертати назад у коридор, бачу — всі здивовані, з острахом дивляться не тебе, тобі теж, здається, було не до сміху, може, ти й хотів видіти мене чи й поговорити зо мною, та навряд чи в такій компанії, — і от всі ті обставини, а може, й коньяк, якого вже так мало залишилося перед вами, спричинилися до того, пробач, твого нерозумного кроку...

Навіщо той поцілунок..?

Я знаю, знаю, тепер це в моді! Чоловіки цілуються, хоча то і не естетично, і ніколи це не було звичкою у наших краях.

Але не в цьому суть.

Ти помітив, як раптом змінилися всі ті перелякані й здивовані пристосованці? І як, слідом за тобою, полізли до мене обніматися та й цілуватися? Мов юди! Ти бачив, як запопадливо піднімали вони мою руку і тисли її, мов руку переможця? Як випитували про моє життя-буття, про мої почуття, про працю, — ха-ха! — навіть про зарплату хтось запитав, і, головне, ти бачив — о, цього ти не міг не помітити! — як справедливо обурювалися вони!..

Саме задля цієї зміни в них — ти не мав цього робити! Нехай би вони й надалі ненавиділи мене, — такими вони є і такими вони мали зостати у ставленні до мене.

Цю їхню глупоту та сліпоту я би стерпів легко, — кажу тобі, багато до чого я став, було, звикати, — проте цього підлабузництва, цієї дволикості, безхарактерності їхньої я ніяк не можу стерпіти!

Таж ми з тобою знаємо, що гнилий огірок зістане гнилим огірком, хоча б на нього тисячу разів написали, що то здоровий качан капусти...

А пити я не буду, — навіть з тобою!..

Сповідь під час прем'єри

A to by bolo všetko! Ráno to odovzdám na oddeleni, a čo s tým urobia oni tam hore, to je už ich vec!¹

— Добре! А тепер послушайте ви мене. Проте вже не як поручик СНБ, але як людина, як Андрій Крайняк...

— Ви мене знаєте?

— Трохи. Чотири роки ви вчилися в одному класі з моїм сином.

— З вашим?..

— Петром.

— А-а-а, так це ви, той письменник!..

— Ні, не письменник. Всього-на-всього автор кількох оповідань.

— Багато я про вас чув, — тоді і тепер, — та бачити вас ніколи не бачив.

— Так от, тепер бачите і маєте можливість ще й послухати.

Служба для вас між тим скінчилася, товариш завідуючий дозволить нам зостатися ще трохи в його канцелярії, Микола трохи відпочине, а ми поговоримо. Хочете кави?

— Дякую.

— Дякую “хочу” чи дякую “не хочу”?

— Дякую, хочу.

— Товаришу завідуючий, принесіть, прошу, дві кави. А ви слухайте: розповім вам...

— ...приповідку про червону й білу квітку?

— А ви про неї звідки знаєте?

— Ваш Петро розповідав нам її у класі, подобалась нам вона.

— Ні, на цей раз розповім вам щось інше, зовсім інше. Того ще я ніколи й нікому не розповідав, першому вам розповім. І розповім

---

¹ Оце й усе! Вранці я це віддам на відділення, а що зроблять з тим вони там угорі, це вже їхня справа.

вам все те для того, щоб ви зрозуміли, що на ту ж саму справу можуть бути різні погляди, інколи навіть прямо протилежні. І оба, окремо взяті, можуть навіть здаватися правдивими.

— Але ж ми твердимо, що правда може бути лише одна, та — наша! Комуністична! Тож як?

— Тому-то й розповім. Отож — слухайте.

Десь годину тому молода людина зчинила тут крик, розбила склянки, щось кричала, — дрібне хуліганство! — все те у вас записано у протоколі, — і правильно записано, точно, — а тепер послухайте, чому то насправді все те сталося. Не — як, а — чому?

— Ось і кава, прошу пийте!

— Дякую!

— А тепер уявіть собі, Андрію, що тут організовується виставка найкращих яблук, у вас теж є чудові яблука, та ви їх не можете виставити, бо ви,.. ну, скажімо, низький на зріст. Або є змагання у риболовлі, ви теж рибак, ви теж спіймали чудову рибу, та ви не можете її навіть показати, навіть сказати, що й ви спіймали рибу, і то знову лише тому, бо ви, наприклад, блондин, або, скажімо, тому, що ви тамтого року на таких-то зборах сильно плескали у долоні або не плескали зовсім.

— Що за вигадки?

— Не поспішайте з оцінкою! Колись я десь читав: не поспішайте засуджувати, намагайтеся вникнути й зрозуміти. Так ось, ви можете уявити собі щось подібне?

— Не знаю, навряд,.. Це чортзна-що! А хіба таке десь-колись та сталося?

— Сталося! Сталося, і не раз!

— А де? Десь у джунглях?

— Ні, не у джунглях, — у найбільшому театрі світу, у житті!

— Не віриться...

— Ви ж не будете заперечувати, Андрію, що були і є в нас люди, які роками співали, — і непогано співали, — а тепер не співають; що були люди, які малювали картини, писали оповідання, все те виставляли на виставках, друкували, передавали по радіо, по телевізору, а тепер ті люди не малюють, не пишуть, сьогодні від тих людей ніхто ні пісень, ні картин, ні оповідань навіть у руки не

візьме, щоб подивитися, прочитати. Такий конкурс — не приймають, таке змагання — не допускають, у таку редакцію, — не беруть, проте порадять: дай під чужим іменем, а з грошима — наполовину! Дай під ім'ям дружини, — он той і той так робить, і виходить. От, — шепочуть, — Данило Вацейко так зробив, — п'єса його недавно по радіо йшла, проте під ім'ям дружини. Вони, правда, всі знають, що то Данило пописує, — друкувався ж раніше, — а Марійка його ніколи й рядочка не шкрябонула, всі — кажу — знають про це — і в радіо, і в театрі, і в газеті, проте беруть, бо Марійка, хоч і не вміє рибок ловити, має право їх виставляти. Вона взагалі має що виставляти і, правду кажучи, радо виставляє деякі речі. А сьогодні на таке мода!

А Данило ловить тих рибок та виставляти їх не сміє, бо він там десь перед десятьма роками чи то сильно плескав де не треба було, чи не плескав де треба було, — сьогодні то вже ніхто навіть не знає, та знають і весь той час нагадують йому, що він плескав чи не плескав, — і тому, кажу, до сьогодні не сміє виставляти ні своїх рибок, ні показувати своїх яблук.

Отож, кажу, пішла мода, — то під іменем жінки чи навіть неповнолітнього сина, товариша, колеги, а то й просто спекулянта, кар'єриста чи просто бездарної людини, якій захотілося мати ім'я, славу, титул, диплом, — друкувати свої твори.

— Признаюся, чув я щось про таку практику, та поки що не натрапив ні на кого такого.

— А я утримувався. Правда, навіть пропозицій слухних мені ніхто не робив, хоч були натяки, нагадували практику інших, радили плювати на мораль, на честь, — треба, мовляв, жити так, як вчать нас жити, казали й мені не раз.

Знайшовся і такий, що таємно зустрівся зі мною, взяв під руку і як повчає, так повчає мене: ти такий-сякий, дурень ти неперевершений, я давно хотів зайти за тобою та сказати тобі про це, однак не було нагоди, люди плюють на все, гроші заробляють, а ти чесним вирішив zostавати! Та кому потрібна твоя честь, — дорікає, навіть Горького процитував, недоречно, мовляв “дєвкє чєст'є — всьо єйю іменіє, а мужику чєст'є — што волу хомут!”, і як переконує мене, так переконує!

Та я, кажу, утримувався. Довго утримувався. Література то все-таки занадто делікатна справа, щоб з нею такі кумедії виробляти. Кожне оповіданнячко, — то своєрідний відбиток автора, то його найширша сповідь перед людьми, — і в чужих руках воно мусить зів'янути, загинути, як квітка без води та без сонця.

А потім... пройшли роки, паскудство те розросталося все ширше та глибше, і я все-таки, — може, щоб перевірити все те на собі, а може, щоб лише не сидіти без діла, — я спробував.

Коротко кажучи, написав я п'єсу, ну, таку посередню, не найкращу, але й не найгіршу, актуальну за темою, ангажовану, як тоді казали, трохи я попрацював над характеристикою персонажів, хотів перевірити сам себе, чи в мене щось вийде, — і вирішив понести її у радіо.

Заходжу до директора, кажу йому: — так і так, приніс я п'єсу, хотів би, щоб ви її прочитали і, — коли вона підходить, — пустили її у передачу.

Директор дивиться на мене, мовчить, видно, — не знає, що сказати. Тоді я підсилюю свою аргументацію.

— Я — кажу йому, — не криюся ні за кого, приходжу до вас чесно, говорю з вами як з відповідальною особою, яка має право...

Якось жилка сіпнулася на обличчі директора, та не та, яка була прихильна до мене, і він висипав свої аргументи мені як з відра.

— Товаришу дорогий, — почав він механічно, — якби я так міг як не можу, я б з радістю,.. таж я вас знаю й поважаю, я б вам радо допоміг, але, ви розумієте, вказівки і, взагалі, ситуація в нас така, що я цього зробити для вас ніяк не можу.

Ну, — я до нього: ви, — кажу, — хоч спробуйте, візьміть, прочитайте, зайдіть до кого треба...

А він знову: товаришу дорогий, то все зайве, я знаю ситуацію, я не можу... Розумієте, підрастають діти, дорожчають товари,.. — не можу!

Просто в радіо — не вийшло.

У видавництві — те саме. Аргументували там трохи інакше, та, по суті, — те саме.

У редакції журналу теж не взяли навіть подивитись, ну а в театрі, де нові п'єси завжди були потрібні, — той самий результат.

Директор довго дивився на мене, довго думав, видно було, що він про щось уважно міркує там у собі та, нарешті, теж не взяв. Навіть у руки той рукопис, ту мою п'єсу, не взяв.

Аж так десь через півроку, після одного з засідань, на якому знову наголошували, що здібних, розумних, відданих соціалізові людей треба активніше залучати до життя, дзвонить мені директор цього театру і просить зайти до нього “з тими паперами”, — він мав на увазі мою п'єсу, та, бачите, боявся сказати те слово навіть у телефон.

Ну, я беру “ті папери” та йду до директора театру. Заходжу, він встає з-за столу, вітає мене, садовить у крісло, витягає пляшку, замовляє каву, кличе заступника, щоб той бачив, як він турбується про авторів, — просто становище, здавалося, зовсім перемінилося, він візьме п'єсу, прочитає, зробить зауваження, я попрацюю, — і п'єса піде, нарешті, між людей.

Дійсно, він п'єсу взяв, напевно, й прочитав її, та далше того справа не рушилася. Вертаю я одного дня з роботи, а з поштової скриньки стирчить великий конверт, в ньому моя п'єса та пару слів на папірці: “Прошу зрозуміти і не турбувати більше в тій справі!” Без підпису, без пояснень, — все!

Просто: засідання засіданням, а на практиці все йшло надалі по-старому.

А тоді десь через рік він знову дзвонить до мене — директор. Так, мовляв, і так, як будете мати час, то зайдіть до мене, воно ж все-таки в тій вашій п'єсі є щось цікавого, щось такого, що не дає мені забути за неї, я часто думаю про неї, зайдіть, поговоримо, побачимо, що можна буде з нею зробити.

Розумієте?

Видно, знову було якесь засідання і в повітрі дихало передчуттям зміни у ставленні до тих, які дотепер не могли виставляти своїх яблук чи своїх рибок.

Я, отже, беру свою п'єсу, заходжу — знову okazія, знову переговори, та на цей раз ми дійшли значно далі, ніж перед тим: директор висповідав мене з усіх боків, взяв від мене цілий ряд обіцянок, що я цього ні в якому разі нікому не скажу, в чому я повністю покладуся на нього, і таке інше.

Його план був продуманий, складний, не без ризику та й не без вигоди для нього. Він вирішив прийняти п'єсу та не прийняти її автора! І коли протягом підготовчого періоду, протягом рецензування, ухвалювання, підготовки п'єси до реалізації ситуація буде розвиватися на користь безправних авторів, то він додатково, у певний час, перед прем'єрою допише до п'єси ім'я справжнього автора, а коли, — що теж передбачалося, — становище не зміниться на краще, тоді, — він уже подбає про те, — п'єса піде під якимось чужим прізвищем, — чи то вже під його власним або під прізвищем когось із його знайомих...

А от сьогодні, коли в театрі йде прем'єра нової п'єси, я приїхав з ним, — з Миколою, сином директора того театру, тим, що розбив тут погар від пива і почав було кричати непристойні слова, — робити стріху на їхній новій хаті.

Подібну роботу я знав з дому, за роки, коли я не маю права ні виставляти своїх рибок, ні показувати своїх яблук, я трохи вдосконалився в ній, — треба ж було жити, купувати джинси й магнітофони, хоч мої діти не наполягали на них, та я не хотів, щоб вони відрізнялися від інших, — отже, в місті йде підготовка до прем'єри, а я на верху їхньої хати побиваю бляху.

So van budu bublat!² — як кажуть у таких випадках чехи, — голова моя й думки...

— Так то прем'єра вашої п'єси?..

— Моєї і не моєї! Становище, як самі знаєте, усталилося надовго на гострій недовірі до подібних людей. А п'єсу, в надії на вигравш директора, було пущено в хід. Без імені автора, вона почала реалізуватися, — старанням таки директора, — як твір якогось втаємниченого невідомого автора, — чи то самого директора, чи то когось йому близького, — тому вона порівняно легко пройшла різними рецензіями, різними там процедурами ухвалювання, ну й попала у план. Директор, маючи знайомства з вищестоячими та інформації також від них, все ще надіявся на зміну у ставленні до таких, як я, думав добре заробити на всій отій okazji, — і не знімав п'єсу з плану. Навпаки, підібрав для неї доброго режисера, відповідних артистів, подбав про костюми та сцену, та разом з

---

²Про що ж балакати!

тим усім у нього дедалі частіше й виразніше з'являвся й страх, — зворотна сторона слави, — якої він за свій ризикований вчинок сподівався.

Спочатку він вимагав від мене лише те, щоб я про ту п'єсу ніде нікому ні словечка не казав, ніде не висловлювався про неї, щоб я не заходив у театр і не зустрічався з ним у театрі, потім він попросив мене, — ну, попросив... Формально попросив, а фактично заборонив мені прийти на прем'єру! Він бачив, що я переживаю, його з'їдав страх, він боявся, що я не стерплю такого свинства і десь під кінець п'єси таки можу прокричати, що то моя, моя, а не його п'єса. І тому він нарешті пустив п'єсу під прізвиськом недавно померлого відомого артиста нашого театру, щоб з того боку не мати жодних можливих неприємностей, — дружині того артиста він пообіцяв частину гонорару, — ну а про мене,.. про мене він теж належно подбав! Бачите, він післав мене разом з ним, зі своїм сином, побивати бляху на його хату.

— А ви?

— Що я? Я, зрозуміло, погодився. Я давно й остаточно вирішив: головне, щоб п'єса пішла між люди, а раз я на таке дався, то про мене, про мої почуття вже не могло бути й мови.

Так от, кажу, директор подбав про все до дрібниць. Дав нам свою службову машину, у машину наклав нам ковбаси, пива, горілки, дав навіть згоду на те, щоб його син, якому він іншим разом суворо забороняв випити бодай погарик, міг трохи випити зі мною, — отже, машина нас привезла в ліс, усе виклала, нас залишила у лісі, сама повернулася у місто, за нами вона має приїхати завтра, — і все!

Додумано справді до дрібниць, — щоб ми не могли повернутися у місто і потрапити на прем'єру.

Так от, побиваю я тую бляху, закусуємо, попиваємо потрохи, а Микола, як на зло, з самого ранку, не хочючи і не знаючи, в чому справа, провокує мене.

— Коли я малим був, — каже він мені, — я казки ваші по радію слухав, віршики ваші в дитсадку вивчав...

— Признаюся, я теж, а тепер...

— Он, бачите, і ви такий, як він! Так само і він докоряв мені весь час. А тепер, — каже, — мовчите, піддалися ви з вашим твер-

дим характером, зломилися ви і нічого не робите! А хіба людина...

І так цілий день, кажу, як на зло!

— Ви, батьки, для нас, — продовжує Микола, — багато зробили, зокрема в перші роки після війни, факт, розбудували, підняли рівень, ну, майже рай, — іронізує, а потім, продовжує він, — спаскудили ви все те своїм лицемірством, нещирістю, пристосовництвом. А коли вже не можна було в такому темпі, з'явилися хиби, помилки, то треба було чесно, відверто про все це заговорити й спільно все те вирішити й виправити. А ви завжди знайшли когось — одиницю чи групу, на кого звалили все те свинство, а решта — здорове ядро! — завжди зоставалося чистим! І як ви могли мовчати, не прокричати? — докоряв він мені з самого ранку.

Я відбивався, частковими аргументами, дрібницями, мовляв, життя завжди складне, жодна революція ніколи не виконала всіх своїх обіцянок, революцію доводиться робити з такими людьми, яких залишили нам попередні режими, замість вирішених проблем завжди постають нові, та хлопець не здавався! Він ставив нові й нові докори і зокрема докоряв особисто мені. Вони, мовляв, уже тоді у школі спостерегли, ніби я відрізнявся від інших авторів, які приходили до них на різні літературні бесіди, я був ніби щирішим, відвертішим, якимось принциповішим, вимогливішим, якимось, мовляв, людянішим і тому він не може пробачити якраз мені... — весь час побивав він мене своїми аргументами, як я побивав бляху своїм молотком.

В голові мені дійсно гуло, — там прем'єра моєї п'єси під чужим іменем, я побиваю бляху в лісі на чужій хаті, а до того ще той панський хлопчисько, вихований у типовій міщанській родині сучасного збаламученого життя, такі мені цвяхи у голову забиває!

Я стримувався, довго, цілий день стримувався, я не хотів навіть пити і його застерігав, мовляв, коли батько забороняв тобі пити ти, признаєшся, пив йому на зло, наперекір його забороні, а тепер він дав тобі дозвіл випити, то ти докажи свою тверду волю і не пий, гартуй характер!..

— А навіщо? — майже закричав він на мене. — Навіщо мені певна воля і твердий характер, навіщо?! Щоб потім ламатися, хилитися і мовчати, як ви? Навіщо вам здалися ваш стійкий ха-

рактер і ваша тверда воля, а вони у вас були, були! Куди ви їх поділи? Кому і за скільки продали? — видно, він все-таки не зник до горілки і трохи випив.

Я мовчав. Я думав. Ніхто й ніколи мені таких докорів не робив, і мені спочатку було навіть приємно, що мене нарешті хтось б'є за мої гріхи, про які, мені здавалося, ніхто, крім мене, не знає і нікого вони, крім мене, не болять.

Я довго думав.

Микола навіть вибачився, коли побачив, що я мовчу. Він думав, він був навіть переконаний, що я образився на нього.

Та от коли ми закінчили роботу, помилися, переодяглися, повечеряли і зайшли сюди на пиво і на каву, — Микола казав, що питво за власні гроші значно смачніше, ніж з пляшки, яка стоїть перед тобою, і ти можеш пити з неї скільки завгодно, — і він знову почав дорікати мені, — тоді я не втримався і все йому про себе, про свою працю за останні роки, про спроби не мовчати і не здаватися розповів. А щоб то було переконливіше, то я вже й про свою п'єсу йому натякнув.

Спочатку Микола не повірив мені, — то, мовляв, неможливо, щоб його батько на таке пішов, тут щось не так, ви щось переінакшуете чи недоговорюєте, — а тоді я вже не відступав, продовжую йому про сьогоднішню прем'єру, під час якої мене послали побивати бляху на їхню хату та дали пляшки горілки в машину, щоб я напився і не міг повернути у місто та зайти в залу, коли в залі погасне світло, щоб я не підняв крик і не прокричав про те свинство. “Ти говориш про мій характер, — кажу я йому, сам уже розхвильований, — питаєш кому і за скільки я його продав, та вони знають мене краще за тебе, вони знають, що я не продав свій характер, лише замкнув його на сто замків, та вони замкам не вірять і бояться мого характеру, — дуже бояться! — тому посилають мене під час прем'єри у ліс, далеко від міста, побивати бляху...”

Микола замислився, і коли з'єднав усе до купи: і наше вивезення у ліс, мов у Сибір, де ми мусимо заночувати, і дозвіл випити, і навіть недавню розмову з батьком по телефону, тут, з ресторану, коли той цікавився десь годину тому, чи ми тут, чи випили, чи йдемо спати — сумнівався директор, чи я все-таки не прибіжу

до міста на прем'єру, перевіряв, до останньої хвилини перевіряв, не довіряв, нічого не упустив, — отоді-то Микола не витримав. Я розбив у ньому, спочатку нехотячи, а потім уже навмисно, одну фікцію, одну ілюзію про життя та й про його батька, а він, він, видно, любить свого батька, поважає його, тоді він схопив той погар з-під пива і, в повній безпорадності, розбив його об стіл, ну й закричав щось про свинство.

А офіціант, який міг сам розрахуватися з ним за розбитий погар, налякався тих кількох слів і, знаючи, що ви стоїте з офіціанткою за дверима, покликав вас...

Ну а ви, ви своє зробили і, власне, все те вже знаєте, тільки, звісно, трохи з іншого боку.

За весь той час, поки я розповідав, Микола сидів спокійно і нерухомо. Не доторкнувся навіть до кави, не пив, не курич, тільки спер лікті рук на коліна і міцно стискав свої руки: розтягнув пальці, як тільки міг, і довго тер долонею об долоню, потім засунув пальці одної руки між пальці другої, стиснув обидві руки в міцний п'ястук, аж той тремтів перед ним у злобі й безпорадності. Потім він тим п'ястуком підпер своє підборіддя і довго дивився, зосереджено дивився кудись у землю, супроводжуючи той зосереджений погляд такими ж зосередженими думками.

Поручик Крайняк вів себе нормально.

Спочатку він уважно слухав, захопившись розповіддю, час від часу ставив короткі репліки, рідко попивав каву... А потім, зрозумівши, бодай частково, сутність тої розповіді, а може, також щось з життя, яке створило ту розповідь і спричинилося до сьогоденішнього інциденту, ставав суворішим, мовчазним.

І нарешті, коли я закінчив свою розповідь, поручик посунув свою службову сумку з боку на коліна, поклав на неї свої обважнілі руки і щиро зізнався:

— Порвати недавно списаний протокол про дрібне хуліганство — то було б те найбанальніше, що я би міг тепер зробити... Списати новий протокол про прем'єру під чужим ім'ям — не візьмуть вони від мене такого протоколу, то не нашого брата справа, — чую, як скажуть мені, — то що мені робити, письменнику?

Я мовчав. Мовчав, бо не хотів порушувати ту прекрасну зміс-

товну тишу, яка запанувала між нами, коли ніхто нічого не казав і всі посилено думали, шукали якогось виходу.

І лише коли та тиша з'єднала нас повністю сильним розумінням своїх завдань, я, майже без потреби, додав:

— Будемо працювати, хлопці, але так, щоб кожен, хто вміє ви-ростити смачні яблука чи заспівати гарну пісню, мав право подарувати їх ЛЮДЯМ...

13 березня 1981 р. —

15 вересня 1982 р.

А ми тут дійсно ні при чому?

Ну, нарешті теорія закінчилася, починається життя! Бо то лише у житті можна перевірити справжній характер нашої праці і зрозуміти її важливість та специфіку.

Розумієш? Коли засядеш за всі ті апарати і можеш слухати будь-кого з тої мільйонної маси підлеглих і надлеглих невідомих тобі осіб, — правда, кожен з них ще не має телефону, та й так! — то лише тоді зрозумієш свою силу. І поступово звикаєш до тої сили, зростаєшся з нею, користуєшся з неї і ростеш бодай у власних очах...

— А то не дороге все те,.. техніка?..

— Аякже! Та ще як! Та це пусте, — головне, що воно служить! Тут кожного маємо під пальцем, — робітника чи секретаря! Ніхто навіть не писне, щоб ми не могли його почути!

— А допомагає?.. Викриваєте ворогів, шпигунів?

— Викривати? А навіщо? Куди цікавіше мати всіх їх під пальцем; слідкувати, стежити, мати можливість... Збирати все, все про кожного, — колись щось з того може стати у нагоді!..

— А вони нас не можуть почути? Як натиснемо якусь не ту гомбицю, не можемо визрадити себе?

— Цього ти найменше бійся: ні в якому разі! Все це давно продумано. Колись все те було значно примітивне, але й тоді нам не загрожувала жодна небезпека. Декотрі пускали воду з водопроводу, вмикали радіо, цим вони хотіли захиститися від нас, та тепер все те вдосконалене, все завтоматизоване! Вони можуть спекулювати як хочуть, нас не перехитрять: не мають шансів!

Ось, послухай, вмикаю!

О, о! Чуєш? Це ще він в постелі. Лише він трохи голосніше крякнув, протягся у постелі, а ми вже тут! Тепер він встає,.. кашляє,.. йде митися,.. миється,.. миє зуби, а це ти вже й сам розбереш, це він сидить у своїй будці, крекче... і знову кашляє.

Отак, хвилинку за хвилиною — можемо цілий день,.. цілий рік,.. усе життя!..

— А він важливий?

— Важливий?.. Це мій перший, мій найдавніший клієнт! Цікава історія тоді вийшла. Ми мали під пальцем одного заграничного, — він ніби контакти нав'язував, сітку закладав, як тоді казали. А той стояв у той день на площі у місті і весь час на годинника дивився, — когось чекав. А тоді підходить до нього той заграничний. Ну, розумієш, для нас тоді не могло бути сумніву, — ми в кожному незнайомому вбачали тоді ворога, — та ще й після того, як вони з тої площі разом у Тузекс чи у банк зайшли. Ну, тоді ми й узяли його під палець.

— А вийшло щось?

— Та!

— Ну, я маю на увазі, чи він справді щось...

— Та де там! Він чекав свою дружину, яка мала принести йому не то бони, не то якийсь долярник, і вони мали йти у Тузекс щось там купити. А той зовсім принагідно підійшов до нього, спитав, де тут магазин для заграничних, ну й зайшли вони разом...

— Тоді ви випустили його з-під пальця...

— Та де там! Тоді ми цього навіть не знали. Взяли його, завели карту, — тоді ми ще карту на кожного виписували, — завели ми його у картотеку, пустили, як належить, всю ту машинерію, — ну а коли ми дізналися що і як, то було вже пізно. Машинерія вже працювала на повний хід, — а тоді кому приємно признаватися, що він щось там наплутав чи недогледів.

Все зостало по-старому. Тим більше, що він виявився працівником вищої школи, знав трохи французьку, мав когось з рідних в Америці, ну й мав свій розум. На все в нього був свій погляд і він до всього висловлювався. Отже, можна було сподіватися, що десь він таки може клюнути колись.

— Ну і як?

— Но, він став відомим, став професором, відомим письменником, видавав книги...

— ... їздив по заграничах...

— Ні, ні разу не був ніде, навіть ноги не витягнув за границю,

навіть до нього ніхто не заходив, дома сидів, до матері на село їздив...

— І це все про нього?

— Так, вся та гора папери і ота копа лент, та ще й у пам'яті комп'ютера немало. Папери і ті ленти, — то все з часу, коли ще не було машин-автоматів. Тут кожен його крок, кожен стук у його квартирі, кожна хвилинка його життя, коли він щось говорив, коли не мовчав. А за останні роки, — кожна хвилинка, коли він бодай кашлянув. А кашляє він часто, сам чуєш, хворіє давно й серйозно... старий вже занадто.

— То значить, коли потрібно буде про нього книги писати, ви кажете, що він професор, письменник...

— Що ти! Навіть словечка, навіть букви від нас до їхнього життя не сміє проскочити!..

— Це ясно: тепер не сміє, але потім, після років, десятиріч...

— Та що ти! Ніколи! Все те тут стоїть і тут буде стояти! Навіки! Дещо піде на шкартацію, а все інше — то лише для нас!

— Жаль. Я думав, які детальні життєписи, скільки унікальних фотографій!.. Які детальні дослідження діяльності вчених, письменників, політиків, університетів можна б було зробити з того океану матеріалу...

— Не думай! Переважна частина всього того, — то полова, шмейд, як кажуть брати чехи, плиткі доноси, глупа заздрість, прагнення показати чи захистити себе ціною доносу на інших. Якби ти знав скільки тут взаємних обвинувачень!.. Та, головне, принцип: ні в якому разі, ні для кого, навіть крихту з нашого матеріалу!

Та годі, треба працювати.

Я вимикаю все те, а тепер ти: тут маєш код, — вмикай!

— Я сам?

— А чого? Зіпсувати нічого не можеш, тут все автоматика, вона за тебе все додумає. Та й так там один тільки кашель буде. Вісімдесят процентів кашлю, факт, комп'ютер підрахував!

— Отже, вмикаю...

— Бачиш, я мав рацію, — кашляє.

— Та ще як страшно.

— Останнім часом він майже нічого іншого не робить. Живе

один, діти — далеко, дружина давно померла, шанувальники його таланту витратилися з його життя...

— Та то не кашель, а якийсь приступ...

— І от такого — вісімдесят процентів у матеріалах про нього.

— Тоді чому не перестанете?..

— Тепер? Та що ти! Після сорока років? Хто тепер розпорядиться на таке? То вже аж до смерті!..

— І то дійсно нічого він за отих сорок років?..

— Було, аякже! І таке було, що вже ордер виписували, було! Розумієш, за всі ті десятиріччя, при всіх тих кампаніях — колективізація, православізація, українізація, націоналісти, шістдесят восьмий, консолідація, — інакше навіть бути не могло! Та то все виявилось таким перехідним...

— Однак той кашель,.. це мені не подобається. А в домі він один...

— За що одні вимагали саджати, за те інші могли пізніше нагороджувати, — та то все лише наші внутрішні оцінки. А ми з ними на поверхню не ліземо. Правда, керівним ми вказівки давали, — аякже! — та то ніхто ніколи не дізнався, що то наших рук справа.

— Боже, як він кашляє!

— Воно, правда, інколи й сумно буває: роками ганяєшся, стежиш, підслуховуєш, звинувачуєш, — сам знаєш, методи всякі були! А пам'ять все те пам'ятає! — а потім, виходить, не те! Інколи навіть навпаки: ті, для кого ти так старався, виявилися, часом, куди гіршими від тих, роками підозрілих. То принаймні хата якась розкішна з'явилася ніби з-під землі, то спекуляція якась немала, а то й прямо з конкурентійних міркувань когось поряднішого та геть з місця, — всяко було!

Та то не нашого розуму діло, — якось я розкис сьогодні. Наша справа — виконувати обов'язки! Звідти і доти! Якщо треба, якщо накажуть, то навіть на власного... Дай сигарету!

— Прошу, прошу!

— Дякую! Воно, знаєш, спаскудилося все! Були й ідеали, були, аякже! Справедливість! Класовий підхід! Служба народові! Рай на землі! А потім все те почало мінятися, непомітно навіть!

Вивітрювалося все те, зменшувалось,.. — на дальшу зірочку на плече, на дальшу сотню до зарплати, на диплом з нагоди круглих ювілеїв! Різними там медалями та дипломами ми навіть не могли похвалитися,.. отже, якось то все те звузилося, спорожніло, засмерділося навіть!

— Та він, мабуть, задушиться тим кашлем. Треба щось...

— Інші, між тим, на людях кар'єри здобували...

— Та ж він вмирає! Я подзвоню, викличу швидку...

— Ти що, зошалів!?

— Але ж він явно...

— Якби ми про кожного дбали, хто так при нас вмирав...

— Але це ж людина! Професор! Письменник!

— Ну і що? Ми тут при чому? Хто ми? Хто ми!

— Та я лише подзвоню: Ніхто ніколи не дізнається, хто дзвонив, хто допоміг людині...

— І не думай! Ми тут ні при чому! Розумієш? Ні-при-чо-му! І виключи все те, до чортової матері!

... Отак!.. Запам'ятай! І не плач,.. перестань!.. Чуєш, перестань, а то доповім! Або й сам почну плакати... Отак... І ніколи більше не плач при мені, не зношу!

Так от, запам'ятай: коли ти раз присів до тих машин, — про людей забудь, забудь! Нема людей, нема! Є лише об'єкти, за якими треба стежити, стежити! Стежити та доносити на них, все про них записувати і все до-но-си-ти! Не довіряти нікому і нищити кожного; кож-но-го!!!

— Та що ви, товаришу інструктор, що ви...

— ... стежити... за їхніми словами,.. вчинками, за помислами навіть! За їхнім рвканням, крєктанням, пердінням та за їхнім кашлем! Так, навіть за кашлем!

— Товаришу інструктор, що з вами?

— ... хоча насправді ми тут ні при чому,.. ні при чому,.. розумієш,.. ні-при-чо-му!!!

— Та ви плачете...

— Ні-при-чо-му!!!

— Ой, що ви робите! Що ви робите, товаришу інструктор!

Дайте, дайте це мені, дайте, не жартуйте, все це пройде, прой..., ой, ой, дайте, дай..., ви не смієте перейматися,.. брати все те так... до серця, не смієте!.. Ну, дайте, дай..., прошу вас, клянуся,.. ніколи ніко... не скажу про це; ми тут дійсно ні при чому...

— ...!!!

— Ой! Боже! То ми... дійсно? ...ні при чому?..

... Як перший сніг

*Чисте сумління — як перший сніг.
Життя тяжке — як перший гріх.*

1

Ксєня — така собі вже не дитина і ще не дівчина — була як усі інші довкола неї підлітки... Та в той же час вона була зовсім іншою. І саме через ту свою іншість вона зовсім інакше дивилася на світ довкола себе.

Ясний та чистий погляд чорнявих її оченят робив її безтурботною, веселою, подібною до її ровесників, однак гострий зосереджений погляд тих самих оченят робив її іншою, настороженою, навіть трохи боязливою.

Вже не діти, та ще не молодь, — таке собі, як колись казали, “сама рука — сама нога“, або, як нині кажуть, “молоде підростаюче покоління” (чи, прости господи, — тінейджери!) кількох сусідніх домів на околиці вже не села, та ще не містечка, ліниво марнувало час лагідного вакаційного недільного пополудня на містку, що з’єднував два береги невеличкої черкотливої річки Вербівки з чистою холодною водою, в якій від ранньої весни до пізньої осені плюскалися галасливі діти.

Ще пару років тому Ксєня також часто плюскалася у воді тої річки і з насолодою сприймала її лоскітливі обійми.

А нині...

Дев’ять класів закінчено, зістало закінчити ще один (якщо не приймуть реформу), а там, хтозна, чи зможе мама нашкребти стільки грошей, щоб послати її у дальшу школу. Якби хоч роботи було, то мама працювала б за двох, аби тільки її доня не була гіршою від інших дівчат порядних родин їхньої околиці. Але ж останнім

часом, як сказав поет, навіть тої праці в їхній край завезти забули.

Та не лише такі думки заповнювали сьогодні чорняву голівку Ксені. Вона добре бачила, хоча ніби й не дивилася в той бік, що Душко, який сперся на поруччя по другий бік мосту, ліниво вигинається на них і весь час настирливо дивиться на неї.

Вона знає його давно як однокласника та вже досить довго також як цікавого хлопця, який останнім часом дуже прагне зблизитися з нею. Тому вона розуміла його настирливий погляд як його недвозначний виклик, як вираз його бажання побути з нею на самоті.

Ксеня була не проти поблукати з ним десь “по садочку, по тихім куточку”, та не поспішала. Тут вона могла досхочу дивитися на нього та залишатися собою, бути вільною і не залежною від нього. Гурт ровесників тут охороняв її. А там десь “у тихому куточку” — вона знала — він зразу захоче проявляти свою волю, яка не мусить бути неприємною, проте вона лякає її, бо може стати спокусливою. Зокрема лякали Ксеню можливі наслідки такої волі, перед якими часто застерігає її вічно стурбована мама.

Тому Ксеня — котрий вже раз — перевіряла себе, свою витримку й волю. Дивлячись на Душка і посміхаючись до нього, вона сказала собі, що помучить-помукарить його ще кілька хвилин.

Поки що перемагала Ксеня. Їй було приємно від цього і тому вона ще і ще додавала по кілька хвилин для дальшої перевірки своєї волі та витримки.

Нарешті вона злізла з поруччя мосту та нароком ліниво й повільно вийшла на дорогу, що вела з окраїни вже не села, та ще не містечка в поле.

Душан зрадів такій поведінці Ксені, не почекав навіть поки вона відійде подалі від гурту ровесників, щоб не помітно було, як він поспішає за нею, майже побіг тою ж дорогою та ще й окликнув її:

— Ксеню, зачекай!

У доброму настрої, не забуваючи про певну волю, Ксеня йшла повільно далі. Скоро вона почула кроки Душана за собою і, тремтячи трохи, чекала того моменту, коли він, порівнявшись з нею, візьме її за руку.

Коли вони вийшли за останній дім вулиці, Ксеня стала під невеличку черешню, хоч Душан наполягав на тому, щоб вони йшли далі, і доводив:

— Там будемо тільки ми одні, і ніхто нам не буде заважати...

— А мені і тут ніхто не заважає, — відповіла Ксеня жартуючи.

— Там нас ніхто не побачить...

— А я не збираюся робити нічого такого, щоб хтось не смів бачити мене, — в тому ж веселому й жартівливому тоні додала Ксеня.

— Але ж там ми краще зможемо... говорити про що завгодно...

— Говорити можемо й тут...

— Ну, що я знаю, може, нам захочеться посміятися,.. поспівати... — відповів Душан, не знаючи як натякнути їй про свої бажання.

— Поспівати можемо й тут, — сказала Ксеня.

Душан був незадоволений з того, що не переконав її, тому й замовк.

— Хочеш? Можу почати,.. — запропонувала Ксеня.

Душан став гніватися сам на себе, бо вже знав, що вона знову залагодить все по-своєму.

Ксеня помітила його невдоволення і потихеньку та ніжно-ніжно, ніби на догоду йому, проспівала:

Ми підем, де трави похилі...

Душан з помітним здивуванням подивився на неї. Вона тут же перестала співати популярну сучасну та почала свою улюблену:

А верше мій верше, мій зелений верше!

Юж мі так не буде, юж мі так не буде,

Як мі было перше.

Душан мовчав, а Ксеня продовжувала:

Бо перше мі было, барз мі добрі было.

Од своей мамички, од своей мамички

Не ходити было.

Душан подивився в бік Ксені та з явною неприязню в голосі забуркотів:

— Мамичка, мамичка, — все ще як дитина! Ти вже не мала!

— Але дитиною я є й надалі! Великою, але дитиною... своїх батьків, — тут же вона, ніби злякалася, виправила себе, — своєї мами...

— Батьки, батьки! Все лише батьки! Зі всіх сторін тільки і чуєш про них, про любов та повагу до них, про обов'язок... Ми вже не діти! Ми ж повинні стати нарешті на власні ноги і самим вирішувати...

Ксеня вислухала заперечення Душана спокійно; вона чула його аргументи не вперше і знала їх майже напам'ять. Його звичку — при кожній нагоді підкреслювати їхню дорослість — вона розуміла, і тому, ніби нічого не почувши, продовжувала:

*Не ходити было, кади я ходила,
Не любити было, не любити было,
Кого я любила...
Не ходити было горами-лісами,
Не любити хлопця, не любити хлопця
З чорними очами...*

— Хіба ти любиш? Хіба то любов? На тебе можна дивитися і за руку, як ніхто не видить, тебе можна взяти, але...

— А хіба цього мало?

— Так в цьому ми ніколи не дійдемо згоди, — різко відповів Душан.

— Маєш правду, ніколи — і, ніби розмову на цьому “ніколи” було закінчено, вона знову вдалася до співу:

На єдно ся здаме чорні очі маме...

— і раптом змовкла, ніби замислившись над чимось серйозним.

— Та доспівай вже до кінця,.. — сказав нагніваний Душан і, помовчавши трохи, іронічно додав: — хоча я не на концерт прийшов.

— Не могу,.. — сказала сумно й тихо Ксеня, — бо далі то вже зовсім не про нас.

— То про що таке боговське там співається, кажи!

— Зайво й казати: не згодимось!..

Душан не здогадувався, про що говорила пісня далі, і тому наполягав:

— Та доспівай же, нехай бодай одна нудна справа буде за нами.

Ксеня подивилася на нього ще сумнішими очами та пома-

леньку й потихеньку стала dospівувати:

*...На друге ся здаме, на друге ся здаме,
О-ба нич не ма-ме...*

Такого закінчення пісні про “хлопця... з чорними очами” Душан не сподівався. Він думав,.. він очікував,.. тому, обурившись, вибухнув:

— Оба нич не маме! Оба нич не маме? То, може, ти,.. але я,.. я маю, все маю, і багато того маю. Багато! Вистарчить на обох! Не віриш? Можу озолотити тебе. Всю! З ніг до голови! Не віриш?.. Доказати тобі? — і вже майже кричав: — Скільки хочеш за один раз, за перший раз, скільки? Скільки тисячів? Десять? ...Ти знаєш, скільки на мені понаписувано... грошей, маєтку, скільки я маю валюти, золота?.. Коли б моїх арештували, то вони все, — майже все! — попереписували на мене, майже все! Я навіть не знаю, скільки того там є, бо я ще, мовляв, не повнолітній, але за два роки, за два роки я стану мільйонером, тоді я зможу,.. тоді я їм покажу!.. — з Душаном ніби щось страшного сталося; він вже не сердився, він вже не кричав, він ревів, дедалі страшніше та неймовірніше: — Я можу навіть купити тебе,.. ну, скільки ти хочеш за себе, за скільки підеш зі мною, за мільйон?!

Душан сам уже не міг зупинитися, а іншому нікому було його зупинити,.. бо Ксеня, хоч їй аж дотепер здавалося, що вона знає його досить добре і, використовуючи ці знання, вона може навіть трохи керувати ним, після кожного його подальшого слова, дурного запитання чи дикої пропозиції все менше і менше пізнавала та розуміла його і скоро зовсім втратила будь-яку здібність розуміти оту нечисть та блювоту, оцю огидну самохарактеристику себе, себе та своєї родини, яку, мов найбрудніші помії, вивертав перед нею несамовитий Душко; Душко — дотеперішня її симпатія та нерозвинена квітка надії на все прекрасне у житті.

2

Від того гидотного літнього пополудня Ксеня й Душан не зустрічалися. На містку між ровесниками бував лише той, хто першим прийшов у гурт. Коли до містка наближався другий і помітив, що перший уже там, тоді він непомітно збочував та віддалявся від

того місця. Йшов або зовсім геть, або причаївся десь недалеко, і стежив за всім, що в тій компанії веселих та безтурботних ровесників-однолітків відбувалася.

Душан, про якого всі знали, що він залицяється до Ксені, почав помітно мінятися і не тільки сам все частіше та все грубіше висловлювався про Ксеню, але й іншим дозволяв будь-що говорити про неї. Спочатку, мовляв, — вона не доросла, мовляв, — вона все ще дитина і весь час тримається маминої суконки, а пізніше, мовляв, — вона відстає від світу дорослих, мовляв, — її мозок, немов курячий, не здатний увібрати в себе сучасні тренди й нові хвилі та зажити сучасним життям, а тоді, мовляв, — що це за “імідж” — на ній нічого жіночого нема та й одягається вона не краще від циганки...

З усього бруду її колишньої симпатії, який Душан розкидав довкола себе все частіше та все нахабніше, твердження про те, що одягається вона не краще від циганки, вразили та образили Ксеню найбільше. Дотепер вона не турбувалася ні своїм ростом та виглядом, тим менше своїм одягом. Вона була задоволена з того, що залишається непомітною серед інших, бо знала, що її платтячко і справді було закоротким, виглядало скромненько, було довго ношеним, хоч завжди було чисто випраним та відповідним її вікові. Донедавна вона не звикла була ставати перед дзеркалом та розглядати свої кістляві плечі чи справді невиразні ще перси. А тепер, коли все те починало її цікавити і вона й сама почала помічати як вади свого скромненького одягу, так і кістлявість свого нерозвиненого ще тіла дитини-підлітка, саме тепер брудні та образливі слова колишнього її Душка про її вбогість та її “імідж” образили її найсильніше з усіх образ, які вона десь і колись могла про себе почути.

В душі вона — у згоді з ласкавими маминими настановами — надалі залишалася при своїх поглядах на життя, на поведінку дівчат у компанії хлопців, надалі надавала перевагу скромності, чесності, чистоті помислів та поведінки, певній волі та витримці. Пам’ятала вона давню, жахливу, хоча й не зрозумілу повністю мамину розповідь про те, що під час німецької окупації молоді дівчата в їхній Україні натирали свої руки, лице та груди різними заразливими розчинами, щоб спаскудити себе і зробити своє тіло

гідким перед німецькою пожадливістю.

Та останнім часом можна було зустріти дівчат, які навіть уяви не мають про такі чисті й високі дівочі помисли.

Поодинокі такі зозуленьки почали появлятися також в їхній околиці. Ксеню дивували їхні кривляння перед хлопцями, зміни в їхніх розмовах між собою але й перед хлопцями, слова та вирази, яких у розмовах тих дівок раніше не було.

Побачивши своїх подруг в “модерному”, а насправді часто чудернацькому вбранні, в прикрасах на руках, на шії, у вухах чи навіть у носі або на язичку, Ксеня дивувалася всьому тому як не конче потрібному та навіть зайвому на людському тілі. На її думку, все це мало б спопеляти порядну дівчину, бо воно явно виказувало непристойність поведінки таких дівчат.

Бентежило Ксеню часом, коли вона дізнавалася, якими шляхами дістаються окремим її подругам такі речі. Батьки таких дівчат часто багатіли з вечора до ранку і купували своїм донечкам — дома чи за кордоном — весь той непотріб за гроші, зароблені способом, за який необхідно було б згоріти від ганьби. Та зовсім неймовірним було, коли дівчина, убрана в такий непотріб, хизуючи перед подругами, не без гордості заявляла: “А я сама собі на це заробила!”

“Тодішні дівчата нашої України паскудили своє тілечко, натирали свої неціловані ще личка кінськими кізяками, щоб зберегти чистими свої душі. А нинішні парадять тіло і ним заманюють до себе хтивих, щоб ті паскудили їхні душі та й усе красиве в їхньому житті. А люди цього ніби не помічають, приймають таких за чесних...” — мислила Ксеня. “Я зостану собою, буду такою, якою була дотепер, нехай хто що хоче думає про мене. Краще ходити циганкою, аніж продавати себе заради якоїсь дикої кофти чи супер-міні-суконки, та всім отим знову заманювати до себе отих хтивих ненажер...”

3

Приємні й теплі літні дні змінилися на холодні та сумні дні осінні, безтурботні забави учнів змінилися на сірі будні, повні різноманітних учнівських обов'язків. Закон про шкільну рефор-

му не було прийнято, отже, до закінчення навчання в основній школі зіставав неповний рік, — і тому учні-випускники жвавіше цікавилися своїм майбутнім, частіше дискутували на різні актуальні для них теми та обговорювали проблеми, які готує їм нелегке — це визнавали всі — та безпросвітне навіть — це торкалося лише декотрих — життя.

Ксеня з сумом спостерігала, як недавній її Душко щодня поводить себе ні від кого і ні від чого незалежним панком, погордливо розкриває перед ровесниками різні варіанти свого незалежного життя, а сама Ксеня...

Ксеня багато чого бачила, багато чого спостерігала, дещо з навколишнього навіть розуміла та порівнювала з тим, що вже знала про життя — і то не лише від своєї вічно сумної мами...

Вона не сумнівалася, що мама зробить усе можливе, щоб набирати грошей на її навчання, проте — часто думала вона — в такому разі в нас навряд чи зостане якась корунка, щоб купити мені не те що модну, а бодай найнеобхіднішу обновку, бо все дотеперішнє, хоч іще ціле і чисте, ставало завузьким, затісним, закоротким, замалим і тому — перш за все тому — не придатним для будь-якого вжитку.

Те, що Ксеня могла одягти ще навесну чи влітку, все те вже не можна було одягти восени. Одночасно все те, що вона дотепер носила з приємністю, тепер їй самій почало не подобатись і вона почала почувати себе у ньому незручно. Занадто крикливе на подругах поступово стало видаватися вже не таким крикливим. Ганьба за парадні прикраси чи за занадто відкриті руки, ноги, плечі чи інші частини тіла поступово зменшувалася та блідла, — і перед нею все з більшою невідворотністю поставало питання — як їй бути: якщо мамині гроші підуть на її навчання, — а в школу вона страшенно хотіла, — можна б сказати — за всяку ціну хотіла, — тоді звідки взяти гроші на якусь обновку одягу, бодай на заміну того, що вже дослівно тріщало на ній.

Осінніми та зимовими вечорами вона не раз виходила навіть на недалекий місток, на якому вона проводила теплі й безтурботні літні дні й вечори, і там теж посилено думала. Боже, що все приходило їй в голову! І нехай вона раніше значну частину з тих думок була б не допустила навіть за хвіртку їхнього домика, тепер вона міркувала

(хоча лише у передпокої свого сердечка) також над ними: над їхньою огидністю, але й над їхньою релятивною простотою,.. якщо вбити в собі все людське й нормальне. Вона тряслася на всьому тілі, певно, й від холоду ночі, проте переважно від самих таких образливих думок, червоніла від ганьби за них, хоча ніхто її при таких думках не тільки не чув, але навіть не видів у темноті вечорів, склала свої руки-ручєнята навхрест на своїх ще не виразних грудях, хапала себе делікатними пальцями рук за тремтячі худорляві плечі, стискала саму себе своїми же руками до болю в руках, у грудях та в плечах, навіть, часом, нестримно ридала і тим своїм безпорадним риданням виплавляла на поверхню всю ту підлу нечисть, якою у своїх болючих думках-роздумах вона змушена була займатися. Та, зрештою, вона завжди категорично відкидала всі ті огидні думки й плани, які часом ставали перед нею майже як єдино можливі, і знову ставала чистою, такою, як чисто-чистими завжди були не тільки кімнати їхньої хатинки, але й сіни та східці перед хаткою та навіть доріжка, яка вела від їхнього домика поміж квіти до вузького тротуару, а звідти на вулицю.

4

— Таж я нічого такого не прошу від вас, чого ви не могли б зробити. Навпаки: люди не будуть падати на тротуарі перед вашим модерним будинком,.. ще й дякувати вам будуть...

— Гм! Люди,.. люди... не будуть падати..., будуть дякувати... А що це дасть моїй фірмі? А що це дасть мені, магістрові Миколі Яровому, власникові тої фірми? — трохи суворим а трохи таки загадковим голосом запитав вдоволений власник фірми, уважно розглядаючи худорляву не то дитину, не то дівчину, яка стояла перед ним, зганьблена вже самою своєю присутністю перед незнайомим молодим паном.

Ксеня мовчала. Вона висловила своє прохання і чекала рішення від власника нового будинку та нової фірми. А він вивчаючи дивився на неї, ніби шукав відповіді на спокусливе питання: “То вже дівчина чи ще дитина?”

— А вам за ваш одметений сніг все-таки треба буде добре заплатити, чи не так? — розводив, тобто відповідав сам собі молодий

власник фірми, надалі не зводячи очей з тої невиразної дитини-дівчини, яка, загорнута у мамину чи, може, й бабину хустку, стояла перед ним і тремтіла як від ганьби за таке своє прохання, так і від холоду, який пройняв все її тіло, поки вона дійшла до будинку та поки впустили її до власника того будинку та найбільше, напевно, від того настирливого погляду молодого та надуманого пана-магістра, що веде з нею таку образливу розмову.

— Мені багато не треба, скільки дасте, стільки й візьму. Ви від цього не збіднієте, а мені це допоможе... Розумієте, я ходжу до школи, а моя мама,.. — Ксеня раптом замовкла, бо їй здалося страшенно образливим хоча б натякнути про складну долю її матері чи, не дайбг, всього їхнього роду перед отим молодим паном з таким неприємним поглядом.

Ксені здалося, що після слів “моя мама” в Миколи Ярового на мить обізвалося якесь непомітне людське порозуміння до потреб іншої людини. Та тут же те почуття перекрила інша думка і він запитав:

— А ви не хочете заробити собі іншим способом?..

Ксеня різко підняла свій наляканий погляд.

— ... навіть легшим,.. бо є різні можливості — продовжував, не поспішаючи, Яровий.

Ксеня почервоніла в обличчі та й затремтіла усім тілом.

— ...сьогодні є такі можливості...

— Ні-ні! — різко перервала оцю принизливу мову вкрай збентежена Ксеня. — Я хочу чесно... Я прошу вас дозволити мені відмітати сніг з тротуару перед вашою фірмою, раз у день, або після кожного випадку нового снігу, — деталізувала своє прохання схвильована Ксеня, щоб чимскоріше, з таким або іншим результатом, закінчити цю неприємну для неї розмову, до якої вона так довго йшла і так нелегко дійшла.

— Ну, добре! Але за зарплатою будете приходити до мене... особисто,.. щотижня,.. завжди у п’ятницю,.. під кінець робочого дня. Саме сюди,.. і до мене особисто..! А там побачимо що і як... Все буде залежати тільки від вас,.. від вашої роботи,.. точніше, від вашого ставлення до ваших обов’язків...

Ксеня виглянула у вікно десь опівночі, проте жодної сніжинки ні на дворі, ні на вулиці ще не було.

Ксеня підійшла до вікна о другій годині ночі, проте жодного снігу ні на дворі, ні на вулиці все ще не було.

Коли Ксеня підійшла до вікна десь під кінець ночі, повсюди на дворі було стільки чистого снігу, скільки не є чистого сумління у всіх начальників світу. Від радості Ксеня притулилася до вікна, щоб переконатися, чи то справді сніг, чи то справді її перша велика можливість заробити... Вона ще не вирішила, що саме купить собі за свій перший заробіток, — стільки всього їй треба було, проте перша її зарплата утвердить в ній думку, що вона зможе, — і то чесно, тільки чесно... почати вершити свою долю.

Ксеня блискавично накинула на себе все те, що звечора підготувала біля своєї постелі, потихеньку, щоб не розбудити матір, — вийшла з домика, навпомацки взяла з-під стіни мітлу та лопату і раніше продуманим шляхом поміж доми й будинки майже побігла за своїм першим заробітком.

Перший сніг лежав на всьому, що можна було бачити довкола себе у ще нескінченій ночі. І лежав він на всьому з такою величавою простотою, з такою урочистістю, з такою мовчазною скромністю одночасно, що його білизну, його скромність і спокій ні з чим було навіть порівняти. На чистому й свіжому сніжку не було жодного сліду, жодного кроку жодної людини. Той перший сніг — така собі *tabula rasa* природи!

Та Ксені ніколи було щось з чимось порівнювати.

Вона бігла до своєї мети так зосереджено, цілеспрямовано й напористо навіть, що не усвідомлювала собі нічого, крім того райськи чистого першого снігу та свого бажання гарно відмести кожную сніжинку того снігу, зробити тротуар перед великим будинком нової фірми дзеркалом чистоти, порядку та людяного ставлення фірми до простих пішоходів.

Все місто ще спало.

Всі ті працівники, всі ті пекарі, молочарі, водії автобусів та вантажівок, які з самого ранку розвозили товари чи звозили людей, або ще працювали у нічній зміні, або ще не виходили на роботу.

Той перший сніг, мов чисте сумління, лежав ще не торкнутим, не стоптаним і не забрудненим ні ногами пішоходів, ні слідами звіряток чи пташат. Учні й учителі усяких шкіл ще теж спокійно досипали свій сон, — і тому легкі та широкі помахи мітли чи гуркотіння широкої алюмінієвої лопати легко горнули перед собою пушинки свіжого снігу, якими не можна було не захоплюватись як чимось живим, свіжим, близьким та приємним людині, зокрема молодій людині, яка орудує тою мітлою і тою лопатою з радістю навіть, бо усвідомлює собі, що той чистий свіжий сніжок допоможе їй придбати чесно зароблені нові туфлі, светр, суконку чи блузочку, а може, ще й якісь рукавички, які, замість зайвих окрас, зігріватимуть її рученята.

Приємно було Ксені завчасним ранком вільно думати про всі ті нові факти, з якими вона зіткнулася вперше тільки тепер, як почала виходити на роботу та чистити тротуар від снігу, міркувати про що завгодно.

Усвідомлюючи собі все те, Ксеня розмахувала мітлою, мов молодий косар, переповнена почуттям користі від своєї праці.

Поступово почали озиватися перші звуки автомашин — міських автобусів, вантажних машин, що розвозили теплий хліб та свіже молоко по магазинах, почали з'являтися перші пішоходи — працівники різноманітних послуг.

“От, коли одні люди ще сплять, інші вже печуть для них хліб, доять корови, заводять автобуси, ведуть поїзди, піднімають у небо літаки, стежать за хворими, які не можуть спати та сподіваються допомоги та полеготи від лікарів та сестричок, інші сидять у великих диспетчерських приміщеннях і стежать за блиманням десятків чи, може, й сотень дрібних лампочок-світлячків... Цікаво! Колись, — як знала вона зі школи, — щоб викликати страйк, потрібно було переконати тисячі людей і зібрати їх на ту саму годину перед ворота тої самої фабрики чи заводу, а сьогодні досить було б, якби якийсь диспетчер не натиснув на такий чи інший гудзик-кнопку, не подав би електричного струму в Польщу чи з Польщі в Україну, і тисячі й тисячі людей зістало би без роботи, без світла й води, без хліба й молока, — така величезна концентрація нашого життя запанувала вже над нами. Може, то й недобра аж така концентрація — міркувала

далі задоволена Ксеня, розвиваючи думку зі школи, — бо поганих людей стає дедалі більше й більше, і тому на будь-якій посаді може знайтися поганець, який може кинути якийсь свинство у механізм величезного комплексу, краплинку отрути у рідину, що її розіллють у тисячі й тисячі пляшечок, — про таку небезпеку Ксеня знає з телевізора, — натисне чи не натисне потрібну кнопку-гомбицю, і величезна катастрофа одразу тут.

... Коли пішоходи почали виходити на вулицю і проходити повз Ксеню сюди й туди, ніби заплутуючись у немалі щоденні проблеми свої і чужі, Ксеня вже була майже готовою зі своєю ранковою роботою. Вона ще раз оглянулася на очищений нею тротуар і радісна та щаслива побігла додому переодягтись, напитися теплого чаю та поспішати до школи. Та нехай вона робила що завгодно — переодягалась, накоротко заглядала у дзеркало чи клала книжки в сумку — перед її очима все ще стояв отой чистенький, пухна-тенький перший сніг, що так приязно та легесенько піддавався її мітлі та лопаті, її волі. Навіть по дорозі у школу та й у школі перед її очима довго ще стояв той чистий ранковий сніжок, який спричинився до її доброго та веселого настрою.

І так щоранку, а часто і щовечора, Ксеня бігла чи, бодай, поспішала до своєї мітли та лопати, до свого нового та чистого снігу, звикала до всяких дрібних новин — приємних, але й несподіваних та болючих, які вона, нехотючи, почула від пішоходів, що снували повз неї вперед і назад, — звикала до своєї праці, яка причиняла їй радість та приносила задоволення.

Зокрема ранішнє чищення тротуару, коли по його свіжій і чистій поверхні ще ніхто не походив й ніхто його не забруднив, приносило Ксені справді велику радість. Вона почувала себе вільною птахою, лебедиком, якому не заважали працювати, думати, ширяти необмеженими просторами мрій, перескакувати з думки на думку, ніби з хмаринки на хмаринку в ясному і чистому небі вимріяного світу. Закінчивши роботу, вона здавала знаряддя праці, — мітлу й лопату — старому вже нічному сторожеві недалекого магазину, дякувала йому за те, що він заради неї охоче встає вночі і видає їй її помічників, і вона не змушена за кожним разом носити те знаряддя з дому і додому, як в перші дні. У свою чергу, нічний сторож хвалив Ксеню за старанну роботу, — і вона щаслива поспішала

далі за своїми обов'язками.

Інший світ оточував Ксеню, коли їй доводилося одмітати сніг увечері. Вона раділа також йому, бо обіцяли платити за кожне очищення тротуару, проте під час підвечірнього одгортання снігу не приходила до неї аж така радість чи насолода, яка супроводила її ранкову роботу. Вечірній сніг був нечистим, стоптаним, опечаткованим найрізноманітнішими узорами тисяч підшов, розбризканим по боках рідкою та брудною кашею, що скидалася на рідке й слизьке болото, в яке, хоч і падали ніжні пушинки чистого свіжого снігу, не робили його чистішим. Навпаки, щоденна грязюка своєю бридотою тут же забруднювала чистий сніг, робила його складовою частиною свого настільки zdeформованого ества, що його вже не можна було називати снігом.

Та ще інакшим було те саме вечірнє чи нічне одгортання снігу, коли сприймати його через уривки чи уламки тих розмов, які доносилися до слуху Ксені протягом того короткого часу, коли люди проходили повз неї, і вона, нехотячи навіть, не могла їх не почути.

— ... тоді той дім нічого не був вартий, а нині б за нього можна мільйони...

— ... він про все це знав... А тисячі взяв. І він, і сестричка...

— ... та яка сьогодні честь..? Сьогодні в моді мільйони, а не чесні люди...

— ... само собою, але ж батькам вона нічого не сказала. Вони, може й знали, дивувалися, проте вони ні...

— ... так сьогодні ніхто не робить! На те сьогодні вигадали приватизацію ...

Обережно, щоб не забризкати когось з прохожих повз неї, проте безперервно, бо, якщо чекати, поки пройдуть пішоходи, то вона ніколи не докінчила б своєї роботи, Ксеня зосереджено працювала, та не могла не чути:

— ... розумієш? Перед роком мільйони прибутку, а після року — десять мільйонів втрати...

— ... а ти стань на моє місце: ніхто зі мною ніколи нічого подібного не робив...

— ... та то гірше, як за комуністів було: з міністра його зняли, бо злодій, а послали його у парламент, де він буде вирішувати...

— ... то чому б ми, непартійні, мали платити на діяльність партій... Та пішли б вони усі до чорт...мат...

Не піднімаючи голови від брудного перед нею і значно чистішого за нею її тротуару, від її мітли та лопати, звертаючи увагу тільки на ноги пішоходів, що поспішали, Ксеня чула:

— ... ще пару днів почекаю, а тоді застрілю його, як пса! Я йому дам!..

— ... так, симпатична вона була, та не дозволила мені навіть...

— ... вони сміялися з мене, що я мало здер з них, а я посміхався над ними,.. бо заробив на них стільки, що...

— ... ні-ні! Тактизувати не тільки можна, але й треба, однак у принципових справах — там не можна робити компром...

— ... не могу, більше не могу... Моє терпіння обірвалося. А тепер ще до всього того він хоче, щоб я...

Поступово Ксеня вчилася розпізнавати, яку людину носять ті чи інші ноги, яка людина може бути взута в ті чи інші калоші, шкірні, топанки, черевики, козачки, ботаски та й у всьому цьому русі і гаморі вона не могла не почути:

— ... Та не будь дурним! Ти тільки говори, весь час говори, будь-що, дурниці навіть, а решта — то все за мною,.. а тоді поділимося...

— ... гей, але ж Форд чи Рокфеллер багатіли роками, десятиріччями! А те хлопчєня ще вчора гівном було, а сьогодні він мільярдер! От в чому річ...

— ... а тоді я йому: “Пане професоре, то вже краще ставте мені п’ятірку, а на таке я не піду...”

— ... Знаєш, убити його мало. Я ж заради нього невинність втратила! А він так-таки зі мною...

— ... та чи мали колись русини таку міць чи такий вплив, щоб словаків на свою віру перетягли? То все колишні русини, тільки пословачені...

— ... і, уяви собі, ніколи більше не вернув додому. Там десь, у тому раю, він і пропав без вісті...

Чого тільки не наслухалася Ксеня: такого й такого, — на все життя наслухалася. Спочатку вона активно сприймала всю ту інформацію, уявляла собі ситуацію, про яку почула пару слів, і, немов з черепка, хотіла уявити собі ціле, навіть подумувала чи не можна б попередити окремі біди та нещастя, про які вона чула, чи

допомогти комусь... За почутими уривками вона уявляла собі картини різних життєвих пригод, подій та катастроф. Будувала з них сюжети уявних творів, у яких вона не могла примиритися з кривдами, несправедливістю, звикнути до них, хоча й запобігти чи допомогти вона також не могла. Кожну нову інформацію вона сприймала як щось близьке, яке торкається також її, тому окремі уривки почутого, мов удари молотком, вдарили її по голові і надовго залишалися в її пам'яті як докази того, що вона не попередила, не зарадила, не допомогла.

Та й робота її не завжди легкою була.

Давно вже не йшлося про помахування мітлою чи посування лопатою; скоро прийшли справжні зимові морози і вся та нечисть на нерівних тротуарах ще й затверділа, закам'яніла і зовсім не хотіла піддаватися м'якій мітлі чи легкій лопаті. Та нечисть все частіше і все владніше заявляла про себе: “Я тут! Це моє право! А коли ти, дитинко, хочеш позбавити мене моєї участі у житті, моєї присутності у ньому і не бажаєш собі мого впливу на ваше життя, то тоді повоюємо трохи, позмагаємось!”

І Ксені справді не раз доводилося облишити м'яку мітлу та добре таки натискати на лопату, навіть рубати той брудо-сніго-лід не раз доводилось. Лопата скрипіла, сковзала по нерівній зубчастій поверхні порубаного льоду, ніби аж сердилася на нього за його непіддатливість, та він і в послабленій подобі не піддавався, а чинив спротив.

“Як і в житті!” — подумала одного разу втомлена Ксеня. Тоді взяла її навіть злість на ту суміш колишнього снігу, бруду і сильного морозу і рубала вона його, ніби боролася з якимсь настирливим начальником, який, виявляється, був значно надодидливішим та небезпечнішим, ніж романтичні зазіхання колишнього її Душка.

6

Не можна сказати, що Ксеня йшла за першим своїм заробітком зі страхом, — лякливою вона ніколи не була. Можна б сказати, що вона йшла по сходах нового будинку нової фірми обережно, зосереджено, проте також ця характеристика її ходи не буде точною. Вона не передасть тої визначальної внутрішньої суті її напруженої ходи, яка переважала в ній. То їй здавалося, що вона ледве тягне

за собою свої втомлені ноги, ніби іде по ховзькому холодному льоду, та майже в ту ж хвилину їй раптом здалося, що вона ступає по гарячому пекучому вугіллі, яке палить її ступні, знепевнює її ходу та й усю її.

Ксеня мала приходити за своїм заробітком щоп'ятниці після кожного тижня праці, та вона чистила хідник повних три тижні, поки вирішила зайти за заробленими грошенятами.

Повна різних почуттів та побоювань, дівчина підійшла до дверей канцелярії, невідомо скільки постояла перед ними, потупотіла на місці від холоду, що йшов з її зношених літніх туфельок, але й від нерішучості та страху зі свого подальшого кроку — і нарешті зігнути пальчиком потихеньку стукнула кілька разів у свіжо-пофарбовані дерев'яні двері.

Микола Яровий сидів за столом, — нога через ногу — і обидві спочивали на краю блискучого теж свіжополакованого столу і, здавалося, нічого не робив і ні про що не думав. Коли вона зайшла і він побачив її, йому пригадалося, що на самому початку його сидіння за столом він таки думав саме про неї. Думав, бо бажав собі, щоб вона нарешті прийшла за тими своїми корунками. Та ж вони їй були потрібні, а для нього її прихід мав стати нагодою подивитися на неї, — спочатку на всю її, а потім окремо на її обличчя, а на ньому на її очі, личка, губи, задивитися на її волосся, а тоді знову впиватися поглядами у її обличчя, сквзати очима по її худорлявих ще плечах, доторкатися очима її несформованих ще грудей, а тоді, може, й...

— По-ди-вись на неї!.. — протяг власник фірми. — Спочатку твердить, що потребує заробити бог знає на що, а тоді три тижні не прийде за заробітком... — у мові магістра наростали іронія та якись неоднозначні натяки на щось.

— Або ти хочеш отримати заробіток в іншій формі? Бо можливості є різні...

В ту ж хвилину світ зробився перед Ксенею таким брудним, яким лише можна собі його уявити; найбруднішим з усього брудного!

І щоб не забруднитися від того брудного світу, Ксеня несподівано навіть для себе та зовсім несподівано для магістра, майже прокричала:

— Я хочу свої чесно зароблені гроші у тій найчистішій подобі!

Миколу Ярового здивував несподіваний для нього крик, проте значно більше здивувала його форма того крику, власне, саме його “подоба”.

— Що-що? Що ти сказала? Як ти сказала? У якій подобі? “У тій найчистішій подобі”? — і йому раптом пригадався той дивакуватий дідо, з яким познайомив його брудний арешт, де страшенно повільно плине час і де нема куди сховатися перед набридливими муклами-арештантами, якого він тоді слухав зі здивуванням, інколи з подивом, але й з певним нерозумінням. Оті його неправдоподібні розповіді про якісь в наших краях навіть неймовірні тортури, муки й катування, про якийсь спланований голодомор та про його двадцятирічну “практику” в якихось сибірських “гулаках” були страшніші, ніж найстрашніші казки, які він слухав у дитинстві. І коли той звихнутий, але занадто спокійний та врівноважений дідусь відчув, що ми не віримо йому навіть півсловечка, він притих, настирливо та з якимось гнітючим та притаєним сумом дивився нам в очі, а тоді пробував переконати нас у своїй правді такою простою, проте й дивною саме своєю конструкцією заявою: “Кажу вам про все те у тій найчистішій подобі...”

А тепер й оте дівчисько сказало: “Я хочу свої гроші у тій найчистішій подобі!” І він ще настирливіше подивився на неї, проте вже не на її личко чи плечі; своїм поглядом він хотів проколоти її та проникнути у саму середину її єства: “Хто вона? Звідки вона знає про ту “найчистішу подобу”? Що спільного може бути між нею і тим напівбожевільним та загадковим старим дідом-гуцулом, як той сам себе називав”.

“Почекай, почекай! — посилено думав колишній арештант. — Розказував же мені дідусь, що коли його судили у нашій державі за якесь “пошкодження країни соціалістичної співдружності” і він зрозумів, що йому загрожує ще й втрата “всього маєтку”, він написав якусь заяву, дав її затвердити нотаріусу і переписав тою заявою якийсь свій домок якійсь жінці з малою дитиною, яку він добре знав та з якою на людях його ніхто не бачив. Дідусь часто розповідав про різні неправдоподібні життєві пригоди; всіх арештантів він називав “побратимами”, — звідки він взяв таке слово

і що воно мало означати, я точно так і не зрозумів, проте воно мені сподобалося як якесь наше і “братське”.

Пан Яровий тепер довго та посилено думав-передумовував, комбінував зі своїх думок та спогадів про того діда різні цікаві історії і раптом несподівано запитав Ксеню:

— А може, ти й співати від того дивака навчилася, га? — і чекав як його запитання подіє на Ксеню.

Помітно було, що Ксеня занадто злякалася такого запитання та робила все можливе, щоб той переляк не було помітно на ній. Вона ніби закам’яніла й мовчала.

— Ану! Як то він вічно курликав: “Я твої ножечки.., — ні, — я твої ніженьки аж у колисоньку,.. — ні, — аж до хатиноньки сам на руках понесу”. Микола пригадав, як він уважно прислуховувався до тої дивної, незвичної в їхньому середовищі, але такої милозвучної, ритмічної, мелодійної мови. Ніженьки.., хатинонька...

Колись він уважно слухав близькі йому дідові слова й пісні, інколи, на догоду іншим арештантам, насміхався над дідом. Тепер все це знову пригадалося йому та зацікавило його з іншого аспекту. Нині його цікавить саме оте дитинча та його мати...

— Так співай! Заплачу! Дуже добре заплачу! — просив — чи, скоріше, наказував колишній колега по неволі того діда — і сам почав чи то наспівувати, чи то декламувати пісню з репертуару того діда-дивака: “Яка місячна ніч! Зоряна, ясна...”

Закам’янілою вже від попередніх слів Ксенею щось міцно затрясло і їй здалося, що від того заболіло все тіло. Вона скоріше відчула, ніж зрозуміла, що потрясло нею щось образливе та небезпечне, яке має занечистити в ній все те, що наповнювало її у тій найчистішій подобі.

В ту ж мить вона повністю забула про дотеперішній страх від того, що він може взяти її чисті рученята у свої брудні руки і тими брудними руками захоче поплескати її по плечах чи погладити її по обличчі, і замість того дріб’язкового страху її охопив куди більший та страшніший страх від того, що він починає залізати в її душу, в душу її матері, які, наперекір всьому, аж дотепер зуміли зостати в тій найчистішій подобі.

— То як? Заспіваєш? Озолочу! Страшенно люблю ваші пісні! Зокрема таку: “Юж мі так не буде, юж мі так...”

Ксеня не встигала сприймати, тим більше — розуміти все те, що кидав перед неї отой загадковий молодий власник фірми, видно, хтось такий, що десь таки зустрічав і знав “вуйка Ореста”.

“Звідки він знає про батька і що все він про нього знає? Якщо він знає такі подробиці про нього, то чи не знає він, випадково, також про нашу хату та про мою маму? Боже, якщо він хоч що-небудь про все те знає і скористає з того, то він знищить нас, знищить даліше покоління нещасного нашого роду...”

За себе Ксеня не боялася. Вона не зрадить навіть півсловечком — ні себе, ні маму, ні бабусю чи навіть прабабусю, звідки все те почалося. За маму вона боялася ще менше ніж за себе. Вони не зрадять тим більше, що ніхто з них нітрохи не винуватий в їхній такій трагічній долі. Та страх від такого переконання не меншав: їхню родину знищать так само безпричинно і безслідно, як знищили родини бабусі та прабабусі та й тисячі родин до них подібних.

Усвідомивши собі все те, Ксеня, щоб не вибухнути від безпорадності та жаху від можливого подальшого розвитку подій, крутнула собою, намагаючись вирватися з обіймів тої проклятої канцелярії. Та Яровий нагнувся у стільці і перекрив їй дорогу, майже доторкнувшись рукою до її тіла. І саме, щоб він до неї навіть не доторкнувся, Ксеня зупинилася.

— Го-Го! Не втікай! Спочатку ми розрахуємось за все. Я дотримаю своє слово. Ось тобі твій чистий заробіток “у тій найчистішій подобі”, — розводив Яровий і, нагнувшись трохи над стіл, рукою посунув ближче до неї купку паперів, які вже до її появи він поклав на стіл, сподіваючись, що сьогодні вона все-таки прийде за своїм першим заробітком. — Твоєю працею я задоволений, хоч, правду кажучи, я сподівався, що наша співпраця буде розвиватися трохи інакше, але й так... Я, кажу, задоволений, і тому можу навіть додати до твого заробітку.

Він витягнув перед себе шухляду великого стола і доклав звідти до купки паперів на столі два чи три далші папери.

Ксеня навіть не подивилася як слід на ту купку, повернулася обличчям до дверей і вдруге хотіла вибігти з канцелярії.

Яровий уже розсердився трохи.

— Ну, добре, якщо ти така недоторка, то будь нею, то твоя,

врешті, справа, хоча життя й тебе спіймає у свої лабети і провчить тоді і десь так, коли і де ти зовсім не будеш цього сподіватися... І ми такими, як є, не завжди були. І нас полонили “місячні ночі і рученьки білі”. Та життя жорстокий учитель!.. Але то все все-таки твоя справа. Проте свою працю й чесно зароблені гроші треба шанувати!

Ксеня закам’яніло мовчала і не дуже вірила, що їй вдасться втримати свої злість, гнів та обурення перед вибухом, хоча саме на те вона зосередила всі свої сили.

— На, дурепо, бери! — закричав Яровий і, схопивши Ксеню за руку, розкрив її кулачок і у невеличку долоньку затиснув їй її заробіток. Потім з гнівом та зі злістю затиснув пальці її руки з грошима знову у п’ясть і відштовхнув її від себе.

Сам засунув шухляду столу, став з-поза нього і вийшов, сердитий, на середину своєї канцелярії, вперше почувуючи себе в тій канцелярії незручно.

Перед ним знову постав отой чудернацький врівноважений дідусь, як він сидить в кутку величезної гамірливої камери число три і, заплющивши очі та піднявши неприродно обличчя десь аж до повали, не звертаючи ні на кого найменшої уваги, тихесенько та ніжно-преніжно виспівував: “... рученьки білі ночами насняться мені”. Микола тільки тепер щиро зізнавався перед собою, що розумів він того дідуся значно краще і ненавидів його значно менше, як він тоді і аж дотепер вдавав чи признавав перед собою і зокрема перед своїми “побратимами”-муклами. Та ж і його “мова”, як він казав про свою бесіду, не була незрозумілою йому, молодому та романтично замріяному сільському парубкові, який не стерпів переваги свого товариша над ним та й побився з ним. А ті пісні, які той дідусь вічно наспівував, то справді були як ліки на рану, як свіжа водичка у спраглому літі, — міняли та підносили його настрої, — і він уважно прислухався до них. Проте тоді він був нагніваний і ображений на весь світ, тому, подібно до інших “побратимів”, нарочито не поважав його.

Тепер йому пригадалося — чи тільки заздалося? — що такі пісні колись дуже давно наспівував також його дідо — про Лемберг, про Тамбов, про сиву горлицю — матір-удовицю. Деякі подібні пісні навіть вони співали у школі: “Мала мати доню, Катериной

звала, вона свою Катерину гуляти пускала...” Зокрема любив він співати ту частину пісні, яка викривала неправду Катерини про її нещастя. І Микола не спостеріг навіть, що він ходить по канцелярії з кутка в куток і наспівує:

*Сидить брат за столом, жовті власи чеше.
Не вір, мати, Катерині, Катерина бреше!
Я видів, я бачив в глибокій долині,
Як рахував козак гроші нашої Катерині...*

І дальші рядки тої пісні дотепер запам’яталися Миколі:

*...Вона заробила коритятко мучки,
А він їй заробив копила на ручки...*

— Боже, як то просто, природно, чудово сказано. То кому і як могло прийти на розум: “коритятко мучки” й “копила на ручки”? Як точно названо обидва “заробітки”...

Микола Яровий забувся і уявив себе у своїх молодших роках і безвольно заглянув навіть у свою колишню душу.

Він походив з села, нашого, підбескидського; в тому селі жилося йому ненайгірше; татко не належав до найбідніших, і в їхньому домі, як правило, завжди вистарчало всього найнеобхіднішого для життя: не те щоб всього було вдосталь, але й не бракувало чогось занадто і часто.

А тоді, в ту нещасну неділю, він здуру побився з таким, як і він сам, парубком за якісь образливі слова на його адресу та оскільки пошкодив око тому парубкові, то довелося скуштувати трохи киселиці з іншого горщика. Не так вже довго він просидів у тому задрипаному арешті, та набралось там на нього стільки різних ниток іншого способу життя, що він до сьогодні не знає, до котрого з тих способів прилучитися і котрий з них обрати за свій. Жити за принципом “жінки-вино-спів” — то заманливе і, напевно, приємне, тим більше, коли тепер, здається, й корунка буде в кишені, проте чи то надійне і чи надовго?..

Яровий занурився у спогади та роздуми, тому й не спостеріг, коли і як відійшла від нього загадкова Ксеня. Не помітив навіть, чи взяла вона свій перший заробіток. Тому, отямившись біля вікна, він повернувся на середину просторої канцелярії, подивився на стіл і тільки тепер побачив, що ті паперики, які він затиснув їй у

руку, лежать на столі, трохи покорчені, ніби засоромлені за свою первісну роль.

7

Коли теплі лучі весняного сонечка прогріли землю настільки, що можна було скинути з себе козушок чи пальто, Ксеня та її мама здивували свою околицю великою несподіванкою.

До тої несподіванки життя Ксені та її матері проходило зовсім непомітно, майже так, ніби їх зовсім не було в тому не то селі, не то містечку. Люди знали, що в домику, який майже не видно з-за кущів та квітів, живе якась “пані” з дитиною, бачили їх, як вони йдуть одна у школу, друга на роботу, зустрічали їх на вулиці, в магазинах, біля церкви, здоровкалися з ними, питалися інколи: “Як ся маєте, пані?..”, проте ніхто з сусідів не знав нічого з молодості тої “пані” та з її сімейного життя.

Так само про будиночок, в якому мешкала Ксеня зі своєю матір’ю, люди не знали сказати навіть кому він належить, бо й вони переселились у те чи то село, чи то містечко з різних інших сіл не так давно.

Тільки найстарші люди околиці могли пригадати, що колись у тому будиночку жив якийсь чи то емігрант, чи то невідомо звідки прибулий переселенець, який так безслідно зник з того будиночка та з їхнього життя, як непомітно він жив у ньому. Потім, десь понад десять років тому, туди поселилася молода пані з маленькою дитиною і жили тут так тихо й непомітно, як і попередній мешканець.

...А тоді, саме на Великдень, Ксеня та її мама зробили всій околиці велику несподіванку. Вони обидві показалися біля церкви у незвичних в цьому середовищі прекрасних сорочках-вишиванках з переважаючими червоними і чорними нитками та в не менш красивих фартушках. У волоссі у Ксені красувався тонесенький яскравий гребінець-віночок з малесенькою квіткою у ньому.

...Перш за все Ксеня здивувала свою матір, коли, вже давніше, підійшла до неї та й попросила розкрити перед нею отой невеличкий клунок, у який мама весь час прикладала нове й нове шиття, мішок, про який вона знала, що мама приховує його з усього їхнього маєтку найбільше та наскладане у ньому вона нікому не показувала. Навіть сама Ксеня не знала б сказати, що все хоронив

у собі той клунок.

В одне недільне післяобіддя, коли Ксеня вдруге звернулася до матері з проханням показати їй той втаємничений мішок, мати з якоюсь мовчазною урочистістю внесла той мішок у кімнату, поклала його на стіл та почала помаленьку викладати з нього все, що містилося у ньому. Кожну річ — сорочку, рушник, але й дрібніші речі — одна одної кращі! — мати гладила, трохи тримала її перед очима, потім повільно клала на стіл та вибирала іншу одежину, не гіршу за попередню. Ксеня стояла тут же близько стола і зі щирим зацікавленням придивлялася до тої краси та розглядала її не менш уважно за матір. А оскільки мати робила всю ту роботу мовчки, без єдиного слова, скоріше навіть з притаєним диханням, то й Ксеня довго не промовила ні слова.

Тільки значно пізніше було порушено ту таємничу тишу та розпочато багатозначну змістовну розмову, повну несподіваних новин, з яких не одна лягала тягарем, проте освітлювала невідомі сторінки життя найближчих та найдорожчих їм людей.

І лише після всього того було вирішено: “За наше життя нам нічого ганьбитися, нічого таїти його коріння, гіркі плоди, але й багату та міцну його основу”.

І коли Ксеня сказала: “Мамо, я хочу одягати всю ту красу, виходити в ній на люди, нехай знають, що ми не безбатченки“, мати витерла фартухом непрошену сльозу й тихо сказала: “Добре, доню, станемо оте все носити. Досить було незаслужених поневірянь..!”

А тоді, на Великдень, коли Ксеня та її мама з двома кошиками великодних страв — з сиром, маслом, салом, ковбасою — та перш за все з неперевершеної краси великодними яєчками-крашанками-писанками, — з’явилися на горбочку біля церкви, люди не знали на що дивитися, що перш за все розглядати і чому більше дивуватися: красі простого білого одягу з вишитими перлинами краси на ньому, щасливим двом жінкам у тому одязі а чи тим перлинам-яєчкам, які, мов зіроньки на ясному небі, красувалися понад усе у кошиках.

І відтоді змінився світ Ксені та її мами.

Мов з підземелля, стали з’являтися окремі коротесенькі неймовірні чутки-інформації, які, мов коштовні камінці, укладалися у намисто незвичайної краси, аж поки не розрослися перед

найближчими сусідами та й ширшої околиці у повноцінні дерева життя — та ще якого життя! — не тільки тих двох жінок, але й цілого роду-племени.

8

Душко, зрозуміло, мінявся теж, мінявся навіть значно швидше та бурхливіше, ніж Ксеня.

Якщо донедавна його знали тільки його батьки, учителі та ровесники, то тепер це хлоп'я стало знаним у досить широкій околиці гультьєм, відомим не стільки природною красою, як своїм розхристаним парубоцтвом, своєю розбещеною поведінкою, активною участю у місцях, де не обходилося без пиятики, бійки, крові та навіть гірших наслідків. Не встигли притихнути розмови про одну таку акцію Душка, як її тут же перекривали розмови про ще більш непристойну подію, яка підживлювала розголос про нього, як сухе галуззя, кинуте у вогонь, підживлює згасле полум'я.

Найбільше відокремлювало Душка від його середовища те, що він не обмежував себе ні в чому: ні в грошах, ні в поведінці, ні в грубості чи вульгарності, ні в жорстокості чи в цинізмі.

Навіть у бійках та різних інших сутичках з сильнішими він не обмежував себе, хоча досить часто давав заступати себе своїми сильнішими слугами, щоб не виймати своїх рук з кишень ногавиць та щоб не бруднити себе з такою низького роду сволотою. А з другого боку, коли сам не міг достатньо вознести свої вчинки та пригоди у втаємничених компаніях до геройських та легендарних, то теж послуговувався балачками різних глашатаїв, які видавали його похвальбу про себе за занадто скромні звіти про його діяльність та базикали про те, що насправді він і значно багатший, і ні від кого не залежить, і куди більший герой.

Одною з пружин такого розвитку і такої поведінки колишнього Душка було те, що, наперекір достатку в усьому та необмеженості ні в чому, він не міг знайти собі бодай на короткий час гідного ровесника, не то вже друга чи подруги. Таких, які лізли до нього чи навіть підсувалися під нього, було завжди занадто багато довкола нього. Він пробував їх, як пробують красиве, проте несмачне кисле яблуко: відкусив і кинув; він ступав по них, як

глухий до краси ступає по квітках, але й гнув їх під себе, як гнуть непотрібне бадилля, ганяв їх від себе, як ганяють набридливих мух та подібну до них бридь. Просто він робив з усім та всіма що йому хотілося, проте когось справжнього, з чиею допомогою він знову став би колишнім нормальним хлопцем, без грошей у кишені та мільйонів у банках, він, бодай накоротко, не знаходив. Маючи всього понад волю, він зіставав сам на сам. Тому й марнував день за днем, міняв папірці за папірцями, перекривав безчинства ще гіршими, проте ніщо з того всього вже не тішило його і нормального людського задоволення він давно не відчував.

Його околиця поступово мирилася з таким явищем, безпорадно сприймала нові й нові інформації, як безпорадно сприймаємо постійні вістки про погану погоду чи природну катастрофу, батьки, в разі необхідності, посилалися на його власну відповідальність та свою безпорадність, учителі махнули рукою на його школу, поліція, на домагання окремих витривалих, притакувала: “Так, так, чули-чули, знаємо, записали, надіслали на належні місця”, а на належних місцях... клали все те у парадні папки-шанони та на парадні полицки та перекривали все те новими скаргами на нові брутальності нестерпного багацького синка-мільйонера.

9

Перший день цього річного Великодня виявився для тітки Остапчукової страшенно довгим, бо не годиться заходити в чужу хату в день такого великого свята, а зайти до тої незнайомої жінки та її доні, що так здивували її на сам Великдень, їй страшенно хотілося від тої ж хвилини, коли вона побачила їх біля церкви.

Вона вже роками ходить саме на Великдень у досить віддалене сусіднє село у свою православну церкву, бо саме це найбільше свято нагадує їй подібне святкування світлого воскресіння Христа і природи в її рідних Карпатських горах, тільки з другого їхнього боку, проте тих двох жінок у такому рідному та близькому їй серцю одязі вона ніколи не бачила і нічого і нічого про тих жінок не знала, навіть не чула про них.

Та витримала тітка Остапчукова цілий перший день Велико-

дня вдома, як не один рік перед тим, а на другий нарядилася у своє найкраще також нею самою вишите плаття, взяла з собою з десяток своїх найкращих яєчок-писанок та майже побігла у сусіднє село. Розпитала, знайшла, зайшла, похристосувалася з обома незнайомими жінками ніби зі своїми найближчими та найріднішими, сперлася об стіну від утоми чи без усвідомлення собі свого кроку і, дивлячись весь час в очі тої незнайомої пані господині скромного та зі смаком обладнаного домика, почала:

— Християнки божі, де ви тут такі взялися... так несподівано і в такій красі?

Пані Леся розпізнала по одязі в незнайомій когось близького по духу чи по долі, запросила гостю до столу, запропонувала сісти і, зрозумівши, що, видно, йдеться про якусь жінку з подібною до її долі, якнайніжніше взялася відповідати:

— І вас, видно, така ж доленька з вашого гніздечка в чуже вигнала... Не розпитуйте, небого, бо не до виповідження наша доля,.. але вітайте, сідайте... Ксеню, принеси келишки, оті що татусь вирізьбив, та пляшечку отої нашої принеси! Боже ти мій,.. яке щастя зустріти тут ще одну таку... знедолену... та не зігнути...

Гостя ледь помітно кивнула посивілою головою, на якій товстими косами незвичним способом було укладено пишне чорне волосся та додала:

— Доленька-доля! Доленька наша гірка! Тож коли... чи відколи ви тут?..

— Давно.., — продовжувала відповідати господиня, та голос на перший раз не послухав її, тому вона повторила: — Давненько-давно, десь років понад десять буде...

— А я — більше піввіку!.. Та мені здається, що я тут від початку світу, так тяжко... і сумно мені за своїм... Спочатку... з чоловіком, та він давно на той світ перебрався, а я... вчителювала, допоки дозволили, а відтоді,.. як та билінка у полі... Сама. Самісінька-сама! Хіба що оте моє вишивання та оті писанки — і, розгорнувши вишиту хустинку урочисто, поклала на дерев'яну тарілочку посеред столу свій щирий подарунок.

Пані Леся та й Ксеня, яка вже поклала на стіл келишки та невеличку пляшку, підійшли близько до столу, брали, як найобережніше вміли та могли, в руки по одній крашанці-перліні, розглядали їх

як найкращі дорогоцінності, клали їх назад у тарілочку та щиро хвалили тітку за таку красу та дякували гості за її подарунок.

А тоді пані Леся, здивована сама своїм рішенням розповісти про своє найпотаємніше, про яке отак в цілому ще нікому у світі не розповідала, навіть своїй Ксені, бо саме їй дозувала правду свого життя тільки по необхідній крапельці, та й то поступово, роками, як доня росла і спроможна була порозуміти, почала:

— А ми ще гірше. Наша біда почалася ще від моєї бабки. Її, — “дочку революції”, — заворожили, окаянні, балачками про вільну любов, то породила вона без шлюбу, без чоловіка, а її потім, пізніше, за спротив проти революції, під час голодомору, розстріляли... А її доню, тобто мою маму, збечестили оті прокляті у Другій,.. забрали їх у Німеччину на роботи, там згвалтували, мама повернулася ледве жива зі мною малесенькою, не встигла від грудей мене відлучити, як її в Сибір... за те, що “служила ворогові”, що була у полоні в тих проклятих,.. ніби вона туди з розкошу чи на радостях побігла... А мене прибрали та сховали добрі люди,.. записали під іншим ім'ям,.. навчили навіть не згадувати маму,.. отак я, затаючи зуби, позакінчувала школи, і ті найвищі,.. вчилася я добре, навіть дуже добре, бо хотіла чи то комусь щось довести, чи, може, комусь за все помститися, улізла я в їхнє довір'я,.. а коли вони сюди танками,.. то я як редакторка з ними теж сюди,.. а тоді здибала я,.. чи він мене здибав, чи доля така випала мені, — сама цього не знаю, — такого милого, старшого, теж нашого, який після кількох Сибірів перебрався у цю країну, щоб хоч трохи вільніше дихнути; зблизилися ми з ним, порозуміли одне одного,.. тоді він наговорив мене,.. все зорганізував, власне викрав мене з тої армії,.. — я до сьогодні не порозуміла, як то вони не встигли чи не зуміли нас спіймати чи наздогнати,.. до сьогодні не знаю,.. тоді я довірилася йому,.. а коли почула під серцем її, мою Ксеню, переніс він нас аж сюди, де смороду їхнього стільки не було,.. жили ми тихіше води та нижче трави, щоб і шелесту від нас не було чути,.. ось так і вижили... Його ловили та саджали,.. він виходив звідти, а вони його знову за щось саджали,.. а тоді він нам отой домик,.. ось так... і живемо...

Розмова за великоднім столом ширшала та глибшала як весняний струмочок після зимових морозів, розквітала як найкраща галявина, вкрита буйним килимом зелених трав та яскравих квітів. І була б та бесіда надалі поширювалася та тяжчала від згадок про нові й нові пригоди, повні болю та гірких наслідків, коли б, під вечір, якого ті три заворожені саме тою бесідою жінки навіть не помітили, хтось зовсім неочікувано і не менш несподівано не постукав у двері.

Першого стуку захоплені розповідями жінки навіть не почули.

Після другого — здивовані зупинили свою розмову, і тільки після третього всі три встали зі своїх місць і попрямували до дверей.

Коли відчинили двері — перед ними, на невеличкій відстані від них, стояв святочно одягнутий молодий чоловік, якого ні пані Леся, ні тим більше пані Остапчукова ніколи не бачили. Тільки Ксеня, яка стояла ззаду поза мамою та тіткою, аж остовпіла від неочікуваного.

Мовчанка, напружена мовчанка, тяглася досить довго.

Видно було, що несподіваний гість почуває себе ніяково. Він не то зганьблений, не то несміливий, з якимись невеличкими чи то пакунками, чи то листами в руках стояв перед жінками і не знав як почати розмову.

Нарешті незнайомий прорік:

— Христос Воскрес!

Ще більш здивовані жінки надалі мовчали. І тільки після певного часу скоріше прошепотіли для себе, ніж відповіли гостеві на привітання:

— Воістину воскрес!

Ксеня навіть не ворухнула тремтячими губами.

Довелося продовжувати гостеві:

— Пробачте, що я потурбував вас саме сьогодні, але... я давно хотів, проте не був певен,.. аж вчора, коли побачив вас у тій красі, я остаточно переконався, що то ви,.. і я прийшов,.. бо я знав вашого,.. я маю від нього для вас ось таке... невеличке, але для вас воно, напевно, буде важливим.., — і гість почав розпаковувати якийсь чи то папірець, чи то полотняну торбинку і, вийнявши з нього щось справді малесеньке, простягнув його пані Лесі.

Простягнута рука досить довго чекала в повітрі, поки пані

Леся зробила крок в напрямі до неї і стала повільно піднімати обидві руки, щоб взяти з неї у свої принесене гостем. В її у човник складені долоні повільно лягло гладесеньке кільце світлого майже виглянцьованого дерева, на якому було щось чи написане, чи витесане. Пані Леся піднесла обидві руки ближче до очей, повернула кільце написом до себе та й побачила —

Душу й тіло я положу за Твою свободу

— і сильно вдихнула повітря,.. пригадала, як Він наспівував при ній заборонений гімн їхньої неіснуючої держави, а інколи, жартуючи, переробляв його текст на клятву своєї любові до неї... — “душу й тіло я положу за твою свободу”, а тепер слова тої клятви, вписані у кусочок гладесенького дерева, якась чужа й невідома їй людина принесла їй на самий Великдень і поклала їй у руки як подарунок найвищої ціни.

Коли вона, все ще не сповна розуміючи про що йдеться, підвела очі до винуватого ніби гостя перед нею, він знову простягнув руку до неї і на цей раз сказав:

— А це вашій Ксені... її заробіток,.. вона його чесно заробила і він їй повністю належить... у тій найчистішій подобі...

Пані Леся повільно повернула голову в бік доні, пані Остапчук зробила майже те саме, а сама Ксеня запалала таким сильним внутрішнім жаром, що — їй здавалося, — вона вся горить-палає, мов та сосна у лісні...; вона потрапила у рай неземний, довкола неї незбагненна ясність від чогось приємного, милого й солодкого,.. а перед нею, між постатями мами й тітки — чи то принц, чи то її Душко в той саме момент, коли вона побачила його вперше. Вона зробила крок убік, сперлася рукою на стовп, що підпирав стріху над ганком, і не намагалася навіть підійти до зовсім зміненого та “добре” знайомого їй пана.

Пані Леся не все порозуміла з того, що проходило перед нею, та знаючи, що її Ксеня не могла зробити нічогосінько поганого, знову простягла руку до незнайомого гостя перед нею і прийняла від нього невеличкого конверта та ще й промовила:

— Дякуємо щиро за вашу ласку і за ваші подарунки,.. а може, зайдете?..

— О, ні, пробачте, — став швидко відповідати незнайомий,

— пробачте мені, що я посмів у такий день, у таке велике свято потурбувати вас, але я не міг довше чекати, і як тільки я переконався,.. я мусив,.. а тепер пробачте,.. може, іншим разом,.. колись... — і, кланяючись, зробив кілька кроків назад, а тоді, ще раз поклонившись, повернувся і, випрямивши своє молоде тіло, бадьоро попрямував до воріт.

11

Не встигли вкрай здивовані жінки порозуміти суть та отямитись від того, що відбулося перед ними, і вернутися до хати, як з вулиці стала наближатися до них та щораз дужчати якась мішанина чи то крику й співу, чи то сварки й лайки та ще й стрілянини та реготу.

Скоро за тою звуковою інформацією невизначеного строкатого змісту з'явилися на вулиці й самі учасники того галасливого видовища — такого невідповідного до святково урочистого великоднього настрою — парубчаки, чи скоріше “тинаджері”, які з відерцятами та різними іншими посудинами в руках нагадали здивованим жінкам давній народний звичай великоднього поливання.

— То що будемо робити? — першою отямилася та обізвалася пані Леся. — Спробуємо сховатися чи зістанемо?

Не встигли жінки дійти якогось рішення, як тут, з обох боків з-поза хати, вибігло кілька веселих поливачів, один схопив пані Лесю, другий — пані Остапчукову, інших двоє схопили Ксеню за руки, а інші не менш розвеселені та підхмелені вже бігли з відрами води та й почали лляти на жінок та й на тих, що тримали жінок у “полоні”. Від несподіванки, від здивування, але й від холодної води жінки почали щось кричати але й сміятися, проситися та й домагатися звільнення, та нічого не допомагало: одні парубчаки міцно тримали жінок, а інші ще й ще приносили й лляли воду на них, уже повністю мокрих та безпорадних, бо змушені були підкоритися парубоцькій силі та владі народного звичаю.

Коли поливачі відпустили жінок і ті, схвильовані, зіставали стояти, щоб з них хоч трохи стеклибодай найбільші струмочки холодної води, та стали кликати поливачів до хати “на погарик”

та “на яєчко” як подяку за те, що не обминули їх, на подвір’я від дверцят повільним кроком увійшов випараджений у святковому вбранні солідний панко, єдиний сухий між ватагою промоклих до нитки парубків, і коли підійшов так близько до жінок, що вони не могли його не почути, він, засунувши обидві руки в кишені піджака, витягнув у лівій згорток якихось однакової величини пофарбованих паперів, а в правій щось на зразок модерної запальнички, став піднімати обидві руки вгору майже на рівень своїх очей, а тоді прорік:

— Колись я хотів дати тобі мільйон за один раз,.. мільйон,.. за один раз,.. та ти не схотіла,.. не взяла, відкинула мене, мов прокаженого!.. Так ось тепер таки даю їх тобі лише так, за нич! — і черкнув запальничкою, приклав досить таки буйний її вогник до папірців, почекав, поки вони добре загоріли й почав опускати ті, що вже горіли, на землю. Поволі опускав, довго опускав; ватага, значна частина якої ще була на подвір’ї, мовчки придивлялася до того незвичного видовища, деякі парубчаки навіть підбігли ближче, щоб переконатися, що той шаленяк Душко палить таки справжні гроші..; хоча були й такі, що засоромлені та обурені відходили зі двору, щоб не забруднитися від такої бриді, до якої вдався перший з їхньої околиці, що здурів від мільйонів.

А жінки?

Промоклу до нитки та змерзлу від холодної води Ксеню знову охопив внутрішній жар, який палив її недавно. Тільки на цей раз вона горіла не як сосна у пісні. На цей раз її спалювали на вогнищі у пеклі, її спопеляв вогонь сорому, гидоти й бруду, якого вона завжди так боялася, уникала навіть доторку з ним, а перед нею стоїть чорт найстрашніший, люцифер найогидніший — колишня її перша дитяча симпатія, колишній її Душко. Вона не могла зрушити з місця. Убита баченим, вона почала тут же опускатися на землю, та мама й тітка встигли підхопити її попід плечі, підняти трохи та накрити її від того бруду своїми мокрими та тремтячими тілами.

А збожеволілому колишньому симпатичному Душкові та нинішньому неперевершеному розбишаці, не зіставало нічого іншого, як без усвідомлення того, чи він здобув перемогу над нещасною Ксенєю чи упав ще нижче ув очах присутніх, зникнути

десь у спорожній вулиці.

Промоклі жінки ще довго стояли перед хатиною і почували себе найбільш збезчещеними у житті, хоча й дотеперішня доля не раз частувала їх такими несподіваними подарунками, що потрібно було докладати усіх сил тіла та усіх здібностей серця, щоб не загинути, щоб після кожного удару встати та йти далі, щоб знаходити нову й нову віру у потребу йти життям у тій найчистішій подобі. Сльози їхньої безпорадності зливалися з рештками води, що скапувала з їхнього наскрізь мокрого одягу, та поступово й повільно очищали їх від всього того бруду, який протягом усього їхнього життя різні нелюди намагалися кидати на них.

Нарешті Ксеня повільно підняла свої руки вгору, ніби розводячи захисне коло над собою, створене руками та схиленими головами мами й тітки, і, випроставшись, поверталася до реального усвідомлення того, що з такою несподіваною приємністю і тут же з такою неочікуваною та неймовірною брутальністю навалилося на неї саме в найсвітліший день світлого воскресіння й перемоги життя навіть над смертю.

Вона повернулася до дверей і ввійшла в хату.

Слідом за нею ступила її мама, пропустивши поперед себе шановну тітку Остапчукову.

Ксеня на ходу скинула з себе весь одяг, зайшла у невеличку мивальню, пустила на себе таки міцний струмінь холодної води, змила з себе не тільки все те, що можна змити водою, але, як їй здавалося, також все несправжнє, некрасиве і негідне справжнього життя — всі нелегкі спогади, всякі сумніви і принагідні помисли й бажання, всі тяжкі болі та переживання і чистою, як рання роса, як перший сніг, як перша усмішка матері після народження дитини, вийшла у сіни до жінок в легенькій білій-білій довгій, майже до п'ят, вишиваній сорочці та легесенько, мов пташка, впорхнула до хати.

Вслід за нею повторили все те тітка й мама і теж, ніби новонароджені, зайшли у світлицю.

Ксеня, між тим, накрила стіл чистою біло-білою скатертиною, любовно вишитою та довго схованою від заздрісних очей, поклала на неї тарілку найкращих крашанок, — їхніх та тітчиних — накраяла

трохи свіжого білого сиру і традиційної жовтої грудки, обклала все те кількома кільцями ковбаси та кількома розкряними посвяченими яєчками й запросила маму й тітку до столу:

— Ласкаво прошу!.. З Великоднем будьмо здорові!..

Мати й тітка весело та радісно усміхнулися, щиро, але й за звичкою, подякували за запрошення до столу, мати ще встигла шепнути доні, щоб та принесла пляшечку, — і скоро за столом сиділо трійко сердечних та сердечно-чистих свіжоскупаних жінок, які ласкаво посміхалися поміж лагідні тихі слова простої людської бесіди, ніби вони не тільки не пережили, але й не чули нічогісенько з усього того, що не вперше пробувало піднести їм розхристане несправедливе життя.

Ішла щира й невимушена розмова, повна взаємної поваги до себе, взаємної радості та навіть щастя від присутності аж трьох близьких до себе людей з однаковою долею. І в такій атмосфері неймовірно швидко минав час.

Саме тоді, коли жінки за столом бажали собі, щоб бодай накоротко зупинилися оці хвилини щастя, що завітали між них, саме в той час неймовірно швидко минав саме час, наповнений максимально можливою мірою людяності, злагоди та простим людським щастям, яке з'являється тоді і там, де зустрінуться люди у тій найчистішій подобі.

— А я б хотіла сказати нашій Ксені і побажати їй, — почала тітка Остапчукова, вставши з-за столу з піднятим у руці келишком, коли пройшли вже усі можливі продовження часу її повернення додому, коли було вже про все домовлено і за все кілька разів щиро подякувано, — щоб збагачена розумом та величезним нелегким досвідом нашого народу та вихована своєю страдальницею матусею та, власне, нелегкою кальварією всього вашого роду, вона зуміла завжди знаходити і спиратися у житті на такі сили й приклади, які дадуть їй можливість прожити своє життя, — можливо, нелегке а можливо, навіть тяжке, — та прожити його так, щоб воно завжди приносило їй радість, було людям на хосен, а нашому народові послужило на його подальший розвиток та поліпшення його долі. Бо треба знати, — а на основі цього й вірити, — що коли нас наша доля — чи, скоріше, недоля — порозкидувала

по всьому світі, а ми все-таки від Київської Русі і по сей день світлого Воскресіння перенесли й пережили все, що нам наші вориженьки піднесли, — і то пережили найчастіше самі-самісінькі, без найменшої когось доброго допомоги чи бодай співчутливого до нас ставлення, — то ми й надалі будемо жити, маючи безліч таких малесеньких, але здорових, скромних та витривалих клітин нашого життя, якими є і ми з вами. Тож дай нам усім, наш Боже, здоров'я, сили й витримки, щоб ми над усім недобрим перемагали і надалі зоставали самими собою у тій найчистішій подобі!..

12

І вийшли вони — всі три — далеко за село-містечко, випроводжаючи одну з-поміж себе до її власної хати, зупинилися на невеличкому горбочку, постояли трохи, ще міркували про різне в їхньому житті, дякували зокрема своїм сорочкам-вишиванкам та яечкам-крашанкам, завдяки яким вони такі зустрілися, милувалися поглядами на оживаючу навесні природу довколишніх гір-бескидів та невеличких полян-полонин, відчували, як наливають=ся весняною силою також вони самі, тішилися, що збагатили себе досвідом нелегкої долі того другого, сильнішали від усього того, — може, й тому не поспішали розходитися, — та, збагачені всім тим, вони таки, сердечно розпрощавшись, розійшлись...

Та сила духу їхнього, сила зажитого та пережитого протягом кількох коротких годин, тримала їх надалі укупі та невпинно помножувала їхні сили.

А сама Ксеня виросла та змужніла за той короткий час настільки, що почувала себе певною, як ніколи дотепер, та спроможною осилити кожну біду та нещастя, яке б життя чи хтось лихий у ньому хотів спричинити у її власному житті.

Зіставши з матір'ю, вона зробила крок вперед, стала поперед неї, ніби давала їй відчутти, що відтепер вона буде стояти на сторожі її тяжко й давно заслуженого спокійного життя, вона зустріча-

тиме і прийматиме на себе життєві бурі та непогоди, які життя, напевно, не поскупиться уготовати для неї.

Вона була певною, що стала вже настільки міцною, що зможе пройти своїм життям чистою, мов перший сніг, і пережити своє життя у тій найчистішій подобі.

14 липня 2002 року — 13 жовтня 2003 року

ПОКЛАДІТЬ ЗА МЕНЕ КВІТКУ НА ЙОГО МОГИЛУ

Оповідання майже з натури

Частина перша

Важений пане Калино,
мы не камарятя ани са не знаме, але мушу констатувати, же тоты глупости й шаленоти, што роблят вашы комунистичкы і українскы шаленяци, а вы са до них рахуйте і са не ганьбите за то, то не може інтегрувати жаден порядный русин, за якого йа са рахуву і зашто са не ганьбим.

Особні вы хаснуйте термін русин-антиукраїнець, а йа не знаву, што вы тым хочете констатувати, але йа йем перший, што са за такого русина-антиукраїнца гласит.

Нашы люде са все писали за русинув, а много са йїх и днеска голосит за русинов, — і то з гордостьов! — а потім прийшли вы, у 1950-ум році і пізніше, і вшытко сте зукраїнізували, завели сте насильну антирусинску сталинску українізацію русинув, принутили сте антирелигіозну акцію “Пе”, зліквідували сте нашу грекокатолицку віру, яка йе найстаршов і найкрашов віров на світі, позакладали сте комунистичкы українскы колхозы-друства, де са люде мали гірше йак у стайні або в гарешті а не могли слободні ани по людскы істнувати, а так сте знищили йиден великый русинський народ, зашто вас бох скуточні адекватні скарат а історія конзеквентні засудит, а нашы люде будут проклинати вас на вікы вічнийї.

Кобы не було вас і таких йак вы, то наш йиден великый русинський народ міх і надале прекрасні животіти, так йак животів тисячу рокув за мадярув, за чехув і за словакув, аж покы не прийшли вы і не знищили сте наш йиден великый русинський народ, зашто вас бох скуточні адекватні скарат а історія конзеквентні

засудит.

Наш русин любив свій русинський народ і мав свою русинську гордість, й яку ми днеска мусиме знову гледати, бо вона під вашим тисячрічним комуністичним і українським гнітом і тиском уже давно померла підчас вашого комуністичного режиму.

А зато са наші русинські люде днеска ненавидят, йидни других до церкве не пушчавут, скуточні нормалні не комунікувут меджи собов, а за тотой вшиткой і за іншы свинства еміненнтні зодповідаєте евідентні й адекватно вы.

Тотой вшиткой йа вам мусив написати, важений пане Андрій Калина з Пряшова, бо ви йе найактивніший і найконзеквентніший український гнобитель-утлачатель всього того нашого русинського, бо то вшиткой тотой ваша причина, же наш йиден великий русинський народ ужек сторіччями гине і жебы наші люде знали хто йе йіх зрадник і одповідальний та отвічательний за вшиткой.

А іщек вам мушу повісти, же мы проведеме конзеквентні тоту повну деукраїнізаційу цилого нашого живота, — так, йак сме виголосили! — жебы по вас туй не зостав камень на каменю, — по туй вашуй комуністичкуй політици, йака знишчила йиден цилий великий русинський народ.

Пробачте за моє вирушеніє вашой особы і вашого лимитованого спокою, і за мою об'єктивну критицкость до вшиткого того, што вы реалізуйте і до чого адекватні інclinуйте, але йа мусив бути шчирий так йак са на чесного русина патрит.

*Василь Русин-Оросович,
чесний русин, але антиукраїїнец*

Важений пане Калино,

я іщек евідентні не достал одповідь на моє перше письмо, яке я писал до вас критичеськи, але щиро, так як я думал і як мені диктувало моє русинське серце, але то не головний проблем, бо я хочу додаточні додати до того мого письма іщек пару своїх критичеських думок, а ви аж потім мі одповічте і теж щиро, і може, й адекватно критичеськи.

Іде о то, же я своє первое письмо написал нараз, якби з пушки вистрелив, а може, й заostro і кущик преекспоново, і зразу я

його послав.

Але я іщек і днесь переконаний, же і ви сте в тому вшиткому винуватий што ся робить з нашим єдним цілим великим русинським народом. Ви є хлоп активний і розумний і знате повісти і написати так, же то зостане надовго в голові і тому, хто з вами не хоче сугласити, бо ви стоїте на другім боці нашої барикади, хоч ви не маєте правду і я з вами не можу согласити.

Але, правду повісти, то було би дуже просто, — то я признаю, — якби вшитко на світі залежало од єдної причини чи від єдної особи. Ви то знаєте не гірше за мене, бо то ваші слова, які ви виголосили по радіо саме тоді, коли я вже послав своє перше письмо до вас.

Я признаюся, саме ті ваші слова змусили мене знову призадуматися над предметом мого письма і покращувати в писані до вас.

Тода, я дочасні суглашу з вами і з тими вашими словами, хоч ви на маєте правду, але хочу вас адекватні поінформувати, же цілий тот комплекс проблем, — економицьких і тих інших, про який ви так часто і так виразно говорите і пишете, то мать дашто до себе, але дашто буде і в тім, же за вшитко, што ся з нами робить, за вшиткі наші проблеми й недостатки, які насправді нагромадилися сторіччями і які скutoчні не можна одсторонити за один день чи рік, запричинили українізація, православізація, колективізація, але предовшитким ваша комунистичька українізація, з якої ви цілий живот тяжієте, і то не хоць-як але евентуальні дуже добрі.

Причини всіх наших бід, — тут я з вами додаточні і дочасні суглашу, — треба глядати об'єктивно і на всіх рівнях, але предовшитким мусите признати, же головна причина, то є ті аргументи, якими я тут як і в моєму першому листі аргументував.

Далі ви квазіаргументовано доводите та рафіновано нам радите, жеби ми припустили, же хоч досягнемо нашу ціль і скодификуємо наш русинський літературний язык, але далі не будемо знати што робити, бо не екзистует ні русинської науки, ні русинських вчених, ні письменників, ні малярів, а ми творимо свою культуру так, же купуємо і перетягуємо на свій бік дезорієнтованих діячів української культури і на їх непевних характерах будуємо свою кар'єру.

Але ви, важений пане Калино, самі знаєте, же то не є цілком

так, власне або респективе то цілком не так. Ми лем всім тим, які дотепер не мали можливість ся повністю вифарбити хто вони є і кому і за што охоче служать, даваме таку можливість, жеби ся остаточні вифарбили і доказали хто вони є насправді і skutочні. Хібаль протестував хтось з них, як ми йому давали таку можливість і платили йому за таку можливість корунками, а може, й таляриками? Не протестував, ніхто, — так же не маєме о чим дискутувати!

А, крім того, коли і хто докаже, же тот Христос, намальований тим малярем, який донедавна, а власне цілий живот малював звізди на комунистичьких пам'ятниках, є українським чи русинським Христом? А, власні, чом би тот, хто дотепер співав “Чорні очі як терен” чи декламував “Садок вішневий коло хати” не міг одтепер заспівати “Ей-гой, тілі-тілі” чи задекламувати, ну, наприклад, наприклад щось з прекрасної нашої русинської поезії чи літератури (пробачте, моментальні мі ніч не приходить на розум).

Теда, я дочасні суглашу з вами, же ми ішек не маєме своїх власних чисто русинських вчених, хоч ужек ся нам подарило перетягнути на свій бік пару доцентиків і надійних та перспективних скусених працівників-пенсіонерів, які нам будуть вірно служити і сотворять не тільки наш окремиий четвертий народ, але й нашу окрему четверту науку і піднесуть ю на потрібний і високий международний, а може, і світовий уровень. Може, маєте правду і в тім, же ми не маєме своїх чистих русинських списователів, які би списували наші успіхи в адекватній умелецькій формі, але — не бійтеся! Все те буде, буде, бо ми маєме гроші і простредки на тоту нашу чиність-діяльність, а маєме й мудрих порадцув, — чудували би сте ся, кеби сте о них знали! — теда лем ішек кущик почекайте, то увидите чого ми сме schopні!!!

Таже я вас поздравляю, пане Калино з Пряшова, щиро порусинськи, дочасні з вами в дачому соглашу і раджу почекаати. Увидите, же так за рік, евентуальні за пару років з вашої комунистичької українізації тут не зостане камінь на камені, а по вас вшитких ані сліду не буде! Уж маєме своє дівадло і свій субор, а остатне теж скоро вшитко буде наше, увидите, уж скоро! Так же ся маєме на што тішити, — і ви, і ми, бо ми рахуєме з тим, же за якийсь час і ви будете наш!!!

Не знаю, чи мені одпишете, пане Калино, але я ся і так тішу

на вашу відповідь, як не мені прямо, то хоч лем в новинках або по радіо, — наприклад у Щирих словах, — які я регулярно слухаю ужек роками.

*Василь Русин-Оросович,
чесний русин, але не антиукраїнець*

Шановний пане Калино,
не знаю, чи ви відповідали на мої попередні два листи чи ні, бо в моім житті останнім часом були такі проблеми і настали такі зміни, що я часто на знав, де мені голова стоїть. Зате і вам я так давно не писав, — понад рік, — за що прошу пробачення.

Хочу вам написати, пане Калино, що я вже майже не гніваюся на вас, хоча виджу, же ви не послухали мене і не перестали пропагувати тоту вашу українську орієнтацію серед наших русинів, хоч мушу признатися, же до ваших слів я часто і оддавна уважно прислухаюся, бо ви так говорите й пишете, же, правду повісти, з вами тяжко не погодитися і жоден русин не може повісти, же вас не розуміє.

Знаєте, я не раз казав і нашим панам, жеби вони повчилися і од вас, бо ви знаєте знайти таку актуальну тему чи проблему і так її повернути, так її висвітлити, же вам мусить повірити і той, хто з вами не хоче погодитися.

А наші — як бики!

Деукраїнізація та деукраїнізація, русини — окремий народ та окремий народ, між нами нема нічого спільного та нема нічого спільного, кажу, — як бики!

І той, хто таке говорить, і той, хто таке слухає, мусить ясно розуміти, же то неправда, же то недобра і немудра політика! І кому вона потрібна? Нам? Нашим людям? Чорта старого! Єдино політикам нашим і тим, хто їм радить (і платить!).

А знаєте, приходили, обіцяли і таляриками шелестіли, не було жодної проблеми зорганізувати перший світовий, другий світовий, такий міжнародний конгрес, такий снем чи з'їзд, чи в купелях, чи за границею, запросити на любую акцію два автобуси людей з-за границі чи вченого зі світовим іменем, який про нас ніколи ні словечка не чув і ні словечка не знає, запросити й заплатити телевізію чи потягти за собою цілий ансамбль на цілий тиждень,

але поступово не можна було не видіти й те, що на перший світовий прийшло десь шістьдесят, однак на другий — вже лише десь двадцять п'ять делегатів, гостей і просто присутніх, (з шоферами, організаторами, редакторами та персоналом), з яких кожен, — вистарчило тільки підписатися, — дістав усе як і нормальний делегат: і ташку, і наїстися, і напитися, хоч навіть не сидів на з'їзді, а лише по місті бігав та щось собі купував.

Спочатку ми писали про повні зали нашого театру, і такі звіти ми слали також у Братиславу, але було й таке, же на наше “дівадло” не прийшов ніхто, і ми пару разів справді не мали для кого грати. А якщо ми грали, то інколи нас на сцені було більше людей, як у залі.

Але й ви не без вини і не без гріха, бо якийсь ваш Посмішко собі з нас лише сміха робить, та й то не менш примітивно, як ми з вас. А хіба наша політика не заслуговує собі порядної критики? Таж і між нами є порядні люди, хоч інколи мені самому хочеться взяти корбач та й виганяти декотрих наших з-поміж нас, як Христос виганяв купців з храму. Бо то як чужий паскудить, то ще можна терпіти, але як почне паскудити свій, то дуже тяжко переносити таке паскудство.

Але й ви, кажу, не без гріха. Ваші знають нападати на нас з усіх боків, але жеби хтось дав докупи ваших і наших, і не дав їм їсти, і не пустив їх спати, поки вони не домовляться на чомусь розумному, то і ви не знаєте зробити. Ви заспокоюєтесь тим, же за вами правда, же такі думки, які пропагуєте ви, вже давно ствердила ваша, наша і світова наука, але хіба хтось десь колись похибував чи сумнівався в тому, що йдеться про тих самих людей, які прийшли на теперішні наші землі з тих самих місць, в той самий час і живуть на своїй землі тим самим життям і сторіччями в'єдно переживають ті самі біди й проблеми, голод і хвороби, війни й інші нещастя; а нині ми з тих самих людей робимо два народи, та ще й такі, які ніби ніколи нічого спільного між собою не мали і не мають, — лем за те, же так хоче політика та політикани-спекулянти.

Та й взагалі: може, хтось нормальний назвати якісь два навіть зовсім віддалені народи світу, які би не мали нічого спільного між собою? Візьмім, як приклад, русів та англичанів, індусів і китайців,

інків чи маїв та італійців, невже ж між ними нема нічого спільного? А хіба взагалі може не бути нічого спільного між двома людьми чи між двома народами, — таж усі люди однаково починаються, однаково родяться, ростуть, їдять, сплять, терплять і вмирають, вірять у богів та посмертне життя, шанують батьків та старих людей, хоч по іншому з ними обходяться та інакше їх ховають. Багато спільного є навіть між людьми й звірятами, наприклад, між людиною і мавпою, навіть між людьми і рибами є щось подібне, — а тут хтось хоче твердити, же нема нічого спільного між людьми тих самих сіл та містечок, тих самих Карпат чи Бескидів лише тому, бо один каже “один”, а другий каже “єден”, же один каже “тітка”, а другий каже “тютка”, же один хреститься “правом руком”, а другий хреститься “правою рукою” і оба вірять у того самого бога, — то хіба може між тими самими людьми, які разом прожили принаймні тисячу років, не бути нічого спільного?

А в нашому випадку йдеться про один спільний корінь і спільне життя, — в цьому не може сумніватися навіть сам Люцифер у пеклі, — то як можна говорити про два народи та ще й твердити, що між ними нічого спільного нема.

От цікаво: між словаками та русинами є багато спільного, так багато, що інколи навіть розпізнати тяжко, чи то ще говорить русин або уже словак чи пословачений русин. Між чехами й росіянами є багато спільного, — в тому ніхто не сумнівається, — навіть між нами та німцями чи англичанами є багато спільного, між ескимосами та лапонцями, між грузинами та басками в Іспанії є багато спільного, лише між русином з Ублї та таким же русином з Малого чи Великого Березного, між русином з Кечковець з нашого боку і таким же русином з Тихані з польського боку нічого спільного ніби нема, бо між ними пару кілометрів лісу і смужка державної границі. На думку наших мудрагелів навіть між русинами того самого села, — якщо один читає НЖ а другий НН — нічого спільного нема, навіть якби то були два брати, які дісталися під вплив різних політиканів.

От де чудо!

Таких “русинів” треба обгородити високим плотом з колючого дроту і покликати до них найбільших спеціалістів світу — антропологів, расологів і дурнологів (які вивчають випадки найтяжчої шаленоти), нехай вивчають оту нашу рариту, оту нашу

“ідентиту”, отой світовий феномен чи, попросту, оту нашу всесвітню шаленоту та мозги отих наших всесвітніх шаленяків, — як можна жити тисячу років на тому самому місці, в тих самих державах, в тих самих селах та родинях, в тих самих дворах і хатах і не мати між собою нічого спільного!

Та поясніть то нашим готентотам, нашим туркам і татарам!

*Василь Русин-Оросович,
чесний русин-українець*

Шановний пане Калино,

пробачте мені, що вчора я так розписався до вас, як якийсь доцентик, але останнім часом я куди ходжу, туди думаю про ті наші болі та про способи думання отих наших мудрагелів.

Мені вже давніше почали відкриватися очі на наші проблеми, і мені самому тепер все стає яснішим, все стає на своє місце.

Зостає переді мною лише одна проблема: ніяк не можу пояснити оті над сонце ясніші — для вас, для мене і для більшості нормальних людей — речі нашим мудрагелям-верховодам. Вони не хочуть слухати жодних аргументів і не хочуть нічого зрозуміти. Вони занадто задалеко зайшли у тій своїй сліпоті й шаленоті, — це мені сьогодні ясно! Оті корунки й талярики та ще й мрія про славу й міць теж зробили своє. Однак все частіше мені здається, шановний пане Калино, же наші верховоди, зокрема ті найзатятіші з них ані не можуть — не тільки не хочуть — зрозуміти розміри своєї шаленоти, а саме в тім полягає ядро їхньої і нашої з ними кризи.

Ось недавно я дав прочитати свої попередні до вас листи, які я ще не одіслав, — все лише пишу та й пишу, бо чим більше роздумую над тими справами, тим вони стають яснішими для мене, — своєму приятелеві, який ще не так давно теж вважав себе русином-антиукраїнцем, а він мені каже: Василю, розмнож ті листи і дай їх на підписову акцію. Я тобі гарантую, же 90 процентів тих наших русинів, про яких наші керівники твердять, що вони не мають нічого спільного з русинами-українцями, з радістю підпишуть твої думки, бо й вони вже днеська видять, же наші надумані шефи зайшли задалеко, а сами вони нині вже теж так як ти чи подібно до тебе думають, — може, не так продумано й глибоко як ти, але подібно!

Отже, нормальним людям все те стає ясним і зрозумілим, а от

ті політикани-верховоди, — я з них колись справді зошалію! — ні і ні зрушити з місця у своїй сліпоті і залежності од корунки та від сподівання дожити до слави.

Поможіть мені, товаришу Калино, таж вам усе те мусить бути ще яснішим та зрозумілішим як мені, таж усе те, про що я тут виписую, то ваші думки, саме вони почали відкривати мені очі, але я мушу писати вам про них як я їх сьогодні розумію, бо інакше — трісне мені голова і не витримає серце, — таж то така трагедія всього нашого народу, що як її не почати рішати, то й справді зошаліти можна...

Шановний пане Калино,

трохи я все-таки заснув, а тепер я встав, довкола мене повний непорядок, — ви, певно, чули, що мене до всього того ще й жінка залишила, — та й сідаю та продовжую писати.

Ви знаєте, останнім часом мені часто стається, що я не перестаю думати про ті наші справи-проблеми навіть уночі. От іду спати, — десь над ранком, — і я на початку якоїсь своєї думки, а коли проснуся, то я вже значно далі у своєму думанні. Значить, я лягаю і ще думаю, довго не можу заснути, бо думаю, а коли нарешті засну, то й тоді продовжую думати.

Я дуже радий, товаришу Калино, — і мушу вам про це написати, — що ви є і що я почав до вас писати. Правда, за ті два листи, які я післав до вас одразу як я їх написав, я сьогодні чесно ганьблюся, перш за все перед самим собою, але й перед вами, бо з вами я щирий та одвертий як ні з ким у світі. Власне, нехай ті листи існують і нехай доказують, яким я був задурманеним та сполітованим і, зокрема, нехай вони є доказом, який величезний крок вперед може зробити порядна нормальна людина, якщо вона почне думати та хоснувати свій розум.

Признаюся, що після таких листів до вас мені стає легше на душі, а інколи мені навіть здається, що якби я їх не писав — чи то вже для вас, чи перш за все для себе, то я би справді збожеволів від тої безпорадності, що не можу нічого зробити з тими нашими задубенцями та потурченцями.

Правда, і вони сьогодні не ті, — не такі горді і не такі надумані, — може, й вони вже почали сумніватися у своїй правоті, якщо, взагалі, вони колись вірили собі... Таж вони кандидували — раз за

таку, а раз за зовсім іншу партію — і погоріли як факлі! Погоріли вони повністю також в комунальних виборах, — чи вже кандидували під власною фірмою, чи скрито під фірмою католиків чи інших партій. Люди їх уже давно розкусили, може, не всі, але вже багато хто знає, з ким має ту честь. А серйозні політики їх ніколи серйозно не брали, — не було кого!

Лише я не можу змінити їх і саме тому я не знаю, що мені робити... Голова болить, аж тріскається, ганьба превелика за них, а виходу з того пекла не видно...

Частина друга

— Коли нас покликали, пане Калино, і ми спішно прийшли туди, було вже пізно. Він уже був мертвим... Повсюди повно книжок,.. газет та журналів,.. повно всяких вирізок,.. — атмосфера якась безвихідна,.. — і ось оті листи до вас — посередині стола...

Спочатку ми думали покликати вас за свідка,.. таж він писав до вас,.. і все виглядало так, що то має якийсь зв'язок з вами...

Однак скоро стало ясным, що все те, що сталося, не має з вами нічого спільного, — хоч як ви і він кажете, тяжко знайти дві речі, між якими не було б чогось спільного... Однак його листи до вас ми знайшли на його столі, невідісланими, і ви для нашої справи нам дійсно не були потрібні. Причини його трагедії лежать десь зовсім інде, і відповідальних за неї треба глядати скоріше між тими верховодами та задубенцями, шаленоти яких він так глибоко переживав і змінити яких він так дуже хотів.

Просто він був занадто порядною людиною і не витримав всього того, що взяв на себе як завдання... Ви знаєте, як нелегко змінити навіть чесну людину, яка й сама роздумує і тим допомагає вам виводити її на чисту воду. А дурну людину взагалі не можна змінити, і то саме тому, що вона дурна...

Ось цього він не розумів...

— Пане поручику, ви маєте когось на цвинтарі у вашому місті?

— Ні, на щастя, не маю. Я молодий, батьки мої ще живуть, до міста я переселився недавно, але як треба щось...

— Маю до вас одне прохання: зайдіть, будь ласка, туди і по-

Бути дубом! (Олекса) роман

Мотто:

Легкої долі не ждїть,
Запускайте корені в глибїнь,..
Не гнїться до землі як лози.
Вище голови, буйнїш чуби...
Ви ж – дуби!

Іван Варган

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Кажуть, що то роман про Духновича.

Дїйсно, майже всі ідеї твору розкриваються на матеріалі життя того видатного діяча.

Однак таке тлумачення твору було б занадто вузьким.

У творі йдеться про актуальні проблеми саме тих днів, коли він виникав, коли не можна було його не писати. То лише події було обрано ніби історичні; інакше-бо зовсім неможливо було сказати слово правди про сучасних дураковських, надутовських, празноглавських чи й ословичів.

Та й таке розуміння твору було б завузьким.

Я заклав у нього думки, які, на жаль, ще довго й довго будуть актуальними.

Отже, я розумію мій роман про Олексу як художнє слово про минулі, сучасні та прийдешні проблеми нашого народу.

А як порозумієш його ти, шановний читачу, це вже і від тебе залежить.

Бажаю тобі і собі взаємного порозуміння!

Автор

ЛЮБОВ МИЛОЇ ТА ОТЕЧЕСТВА

Кедвеш звик до того, що його одв'язують од жолоба лише тоді, коли його треба запрягти у віз, — нічого іншого він не пам'ятає за все своє життя.

Проте він пам'ятав і те, що там, за тісною стайнею, за низькими її дверима, за купою слизького гною... світить, аж сліпить очі, гаряче сонце! Там подуває лоскітливий вітерець, який здуває з нього натруджений піт, коли йому вже мло од непосильного тягаря, там співають пташки, спів яких зливається у щось блаженне саме тоді, коли він вже не відчуває нічого, лише, помахуючи головою, механічно ставить свої передні ноги перед себе, а задні безсило підтягує за собою, щоб лише йти, тягти, не впасти, — і тому він просунув схилену голову через двері і спокійно перейшов поріг передніми ногами... та раптом рвонувся і вискочив з дверей, ледь не збивши з ніг такого самого бідака, як і він, — свого напарника-газду.

— Го-го-го, Кедвеш! Хіба ти чуєш, же ми з тобою днеська не до плуга ліземе, а до великого міста збираємось? — ласкаво заговорив газда, який, може, й налякався трохи скоку свого коника, але, вважаючи все природне за нормальне, не нагнівався на нього а, розмовляючи з ним, мов з людиною, спокійно повів його до воза. Надворі нікого більше не було.

Таж було літо!

Баба Гарайдиха уже зранку попрощалася з Олексою, сплакнула, — трохи за звичкою, а трохи від щирого жалю, — що знову довго не увидить його, перехрестила тричі, поцілувала в чоло і пішла, поспішаючи, з двору, думаючи вже за потічком більше про розпеченого гайдука, ніж про нього — чужого, що давно став для неї рідним.

А сам він — Олекса — задуманий з самого ранку, спакував свої речі і пішов поперед діда пішки.

Отже, надворі було їх лише двоє: дідо Василь і його кінь Кедвеш.

Спілкувалися вони поміж собою тихо, лагідно. Коник заперечливо хитав головою перед тим, ніж погодився прийняти на себе набридливий підклад і тісний хомут, задирав голову, поки прийняв холодні зубала, махав хвостом, поки дідо протягнув ланцюжок бочниці через вушко орчика, — а дідо говорив, говорив до нього, як до свого найвірнішого друга.

— Видиш, не сиділося йому в хаті, пішов на Кичеру, на схід сонця подивитись, з горами й лісами своїми попрощатися... Певно, знову якісь трави збирає й закладає їх поміж папери, а потім їх там, у місті, сушить і вивчає... Дивак якийсь, — що можна вивчати на божій травинці! З його, Всевишнього, волі вона виросла, з його, Всевишнього, волі вона пахне, цвіте і лікує, сохне і в'яне, — нічого іншого на ній ніхто не знайде... Єдино творця прогніввити може...

А што, може, не правду кажу?.. Так чом' тоді голову задираєш, як вовк, коли на місяць виє? Я знаю, нікого він прогніввити не хоче, але навіщо він трави божії вивчає? Ось пішов би на попа вчитись — який файний попонець був би з нього! А він — трави вивчає! Траву треба тобі, коньові, жебись міцним був, а людина душу свою пильнувати мусить...

Ну, зараз, зараз, поїдемо... Лише оті його торбинки,.. книжки покладу на віз...

Насті кортіло зайти до Олекси ще звечора. Та — стрималася! Не годиться дівці за парубком бігати, та ще й за паничем!

Коли вона примружувала очі й дозволяла серцю сильніше закалатати в грудях, тоді вона, незважаючи на людські осуди, як сарна, перескочила б через потічок і побігла би до нього, викликала б його у садок під напівсуху постарілу грушку і, не чекаючи від нього лоскотливих обіймів, сама затисла б його у міцних руках, як снопок жита в полі, і цілувала б, цілувала!.. А от як подивилась вона на все те холодними і сумними очима, то опускала свої натруджені руки вздовж міцних своїх дівоцьких боків і тоді сама собі казала: дівко, май розум! Ганьба мала б спопелити тебе за такі думки!..

Тому вчора вона до нього не зайшла.

Втмлена, вона заснула досить таки скоро, та ж лягла вона десь незадовго до півночі, — і снів особливих їй не снилося — хіба що якась дивне почуття, що вона щось тратить, тратить назавжди,

мучило її на світанні, зразу після того, як мати, ще до схід сонця, розбудила її.

Таки треба було піти! — була її перша рання думка — потоптати людські осуди, дати волю своєму серцю, та ж коли, як не тепер, у молодості, вдається вирвати з життя хоч трохи радості для себе.

І з тою думкою — треба було йти! — вона вже не розлучалася протягом цілого ранку. З нею вона вмивалася, наливаючи воду на долоню й протираючи мокрими долонями гаряче лице, з нею вона розчісувала своє довге й густе чорне волосся, з нею розпочала вона навіть свою ранкову молитву, продовжуючи причесуватись та одягатися.

— ... Ізціли ни од всякія скверни і спаси, Боже, душі наша. Боже, милостивий, буди мні грішному, Боже прости мені прегрішення моя... і не прогнівайся на мене, же думки мої частіше до нього, аніж до тебе залітають...

Настя, було, похопилася, спіймавши себе на тому, що до її святої молитви вкралися такі дивні слова, та, зупинившись і задумавшись на хвилинку, вже свідомо продовжувала:

— Боже милосердний, зглянься на мене, нещасну! До смерті Тобі, як панові, служити буду, тільки не бери його од мене! Най святиться воля Твоя, най всякі хвороби й напасті наїдуть на мене, най гайдук завжди найтяжчу роботу дає мені, тільки най він зостане біля мене, жеби очі мої могли дивитися на ходу його, жеби той самий вітер, що і його, обвивав тіло моє, той самий дощик орошував лице моє, той самий мороз обпікав руки мої...

І, сідаючи з малим дерев'яним дійником до кози і сварячись з набридливим та вічно голодним порослям, Настя вже не забувала про нього.

Гайдук Мигай був дуже здивований, коли побачив, що Настя усміхнулася до нього.

“Якось воно буде, — подумала вона про себе, — тільки він мусть пустити мене сьогодні хоч на годинку”.

Гайдук возгордів, коли Настя підійшла до нього і, покірною, як ніколи, благала його відпустити її до хворої тітки в сусіднє село.

Настя сарною побігла з Горба до Ставка, а звідти вже знову піднімалась на Верьх, серединою якого вузькою смужкою проляг-

ла вибоїста дорога з їхнього села у світ, щоб тільки не проганити останню можливість зустрітись з ним, побачити його, а може, і вблагати, щоб не відходив...

Задихана, зігнута, щоб швидше і легше підніматись по крутій стернянці, вона помітила Олексу аж коли підійшла до нього близько, — так близько, що вже не встигла ні лице своє, спітніле й почервоніле, витерти, ні блузку свою, під якою виразно дихали розхвильовані груди, застібнути.

— Ти? — запитав він здивовано й розгублено.

— Не одходь... не залишай мене... разом будеме... — задихано промовила вона, не стримуючи своїх почуттів і не вгамовуючи своїх бажань.

Олекса, надміру здивований, стояв безпорадно й сором'язливо, мов закам'янілий.

Настя підійшла до нього зовсім-зовсім близько й понад його опущені руки міцно обняла його, гаряче стиснула, так гаряче, що він відчув і її силу, і її розхвильоване і тремтяче молоде тіло.

Коли вона ще й подивилась на нього, високого, низу, він зустрівся поглядом з її благальними великими чорними очима, побачив її неспокійні груди — такої краси і такої свіжості, що від всього того він мусив добре тримати себе в руках, щоб не втратити розсуд і не здатися повністю у полон її щирих почуттів.

— Не одходь, любий мій!..

— Насте!..

— Не одходь!.. — Вона випустила його з обіймів, бо не хотіла втримати його насилу, проте зостала стояти зовсім близько нього і зверталася до нього з непослабною наполегливістю своїх глибоких очей і щирістю тремтячого голосу.

— Ти з панського? А гайдук? — він все ще не міг отямитись. Ті благання, її безмежна щирість та відданість, беззастережна любов, та ще її очі, напіввідкриті груди, теплота її розпашілого тіла — позбавляли його розуму.

— ...служницею твоєю буду, на руках носитиму, молочком, як малого, кормити буду — тільки не одходь!..

— Насте, зупини словеса свої, заспокойся!..

— Ти мій спокій!..

— Зачекай...

— Не одходь!

— Боже мій, Всевишній, дай мені сили і не вводи мене во іскушеніє.....

— Олексіку мій, голубчику, пригадай собі все найкраще, що ми разом проговорили і прожили... Пригадай, як ти вперше хотів прикласти руку свою до грудей моїх... Дурна я тоді була, не дозволила я тобі диткнутися до мене; дай тепер свої руки, притисни їх на мої груди... — і сама схопила його руки й притисла їх понад блузку собі на груди. — Куди хочеш поклади їх, все, що хочеш возьми од мене, все тобі дам, тільки не одходь!

— Насте, не спокушай душу мою!.. Я... я... Насте моя, — трохи опам'ятався він і дав волю своїм почуттям — хоча б я цілу Гунгарію із'їздив, хоча б я денно і нічно Господа молив, велеліпнішу і прелеснішу за тебе дівичку я б не знайшов! І любов твоя безмірна до мене єсть, і скромність твоя красоту твою умножає!.. Насте моя, коли б я міг, я б тебе за ліпості твої на руках носив, але...

— Я знаю, ти панич, а я кріпачка, але ж я...

— Насте, квітко ти моя весіння, всі ми рівнії перед Всевишнім єсьме, але...

— Ти вже і так наймудріший на всю околицю, паном нашим будеш, дяком будеш, а я все за нас обох робити буду...

— Сонечко ти моє, зоре моя вечірняя, не можу я паном бути, і не хочу! Не хочу я багатом людям хребти смарувати, а хочу я трудитися для того, жеби не було панів!

— Дома будеш трудитися; наш пан старий, скоро помре, не буде в нас пана...

— Той помре — інший прийде! Самі пани не помруть, їх треба змінити!..

— Так зміняй їх в нас, разом з нами...

— Але ж пани є по всіх наших селах, всюди є мигаї і всюди лупцюють багоги...

— Всіх панів ти й так не переможеш, не одходь! Послухай мене, послухай! Сядь, — сказала вона, ніби хотіла прив'язати його

до землі, — послухай!

Присіли вони на купку каміння на межі. Дозріваючі чорниці вигрівалися на сонечку зовсім близько них, погойдувались повільно на кінчиках тонких гілочок, та вони їх навіть не помітили. Вони, незвичайно близькі до себе, змагалися тепер між собою і кожне по-своєму бачило й розуміло світ довкола себе.

— Посмотрь, Олексику, то ти навчав мене на місяць не тільки як на небесне світило дивитися; то ти — зорі були свідками — розказував мені, як ми будемо щасливо жити... Твоя доброта відкрила мені очі на те, же на світі можна й без батога жити, же дівиця не мусить все, що парубок захоче, робити, а може теж мати свій розум і свою свобідну волю... Олексику, хіба не ти, не з тобою ми разом плакали од безсилля змінити той світ, а тепер ти хочеш одійти?

— Насте, на грудях твоїх спочити, на міцні руки твої поклас-ти життя своє, під спів твій ласкавий засинати чи вставати — чи може бути щось миліше у світі тому нечестивому? Але чи міг би я спокійно спати, коли б інші під батогом стогнали? Чи міг би я ситим бути, коли б інші люди довкола мене з голоду мерли?

— Олексику мій, занадто велика людська біда, занадто! Сам ти мені про це говорив — слабкий ти на таку роботу; не на такому твердому хлібі ти вихований, жеби ти зміг... Чує моє серце, зайдять тебе панські пси, так зайдять, же й другим не допоможеш, і себе занастаєш. А зо мною — діток тобі, як квіття у полі, вигодую! — І знову Настя схопила його руки й тулила їх до себе, до грудей своїх, цілувала їх і клала їх у лоно своє.

— Любезна Насте, не нагадуй мені того, що не вернеться! Той час минув, як вчорашній день. Боляче мені, же ти гориш ко мені такою горячою любовію, а я не можу прийняти її. Але то не я винен у тому, то судьбина!.. Покорись їй і ти!.. Діток мені хочеш... Хіба їх мало, сиріт нещасних, по світі ходить? Для гайдуків їх будемо готувати?

— Для себе, Олексику, для себе; на радість собі і на потіху; жеби було заради кого жити, заради кого горе переносити, жеби на старість...

— Я буду всіх сиріт, всіх соколят навчати й на добро наставляти, всіх! І вони щедро відвдячаться — і мені, і народові моєму підбескидському!..

Кедвеш з дідом Василем наближався до Верха. Роздивляючись по сторонах, дід помітив Олексу і не дуже здивувався, що побачив його з Настею.

В селі знали про те, що малий попів сирота — Олекса, який приїздив на літо до діда Гарайди, дуже звик до сільських дітей і більше часу, ніж вдома, проводив з дітьми в селі.

Щоправда, часто відривали його від дитячих розваг і саджали за буквар, пізніше – за часослов, проте хлопчик завжди знаходив час і спосіб, щоб побігти до сільських дітей.

І про його знайомство з Настею Сійкою знало все село. Лагідна вдача юнака притягала до себе допитливу дівчину. Слухала вона його розповіді не менш захоплено, ніж він слухав казки її діда, і звикла до нього, як до своєї кращої подруги. Дитячі забави переросли, природно, до юнацьких зацікавлень собою, а ті непомітно почали розквітати гарними квітами любові.

Коли Олекса відходив у школу, Настя завжди тяжко переживала його відхід, проте він запевняв її, що поверне до неї, і вона покійно пускала його і довірливо чекала на нього.

Але тепер Настя відчула й зрозуміла, що його часті від'їзди переростуть у від'їзд назавжди, що він починає жити іншими турботами, ніж воркотливими солодкими розмовами з нею, — і вона кинулась на захист своєї любові перед світом.

Від зустрічей з ним вона стала мудрішою за інших сільських дівчат, дорослішою від своїх ровесниць та й завзятішою, вимогливішою до життя. Залишаючись по-дівочьки цнотливою й ганьбливою, вона зрозуміла, що мусить беззастережно віддатись своїй любові, якщо хоче зберегти її для себе.

Проте й Олекса не був стоячою водою.

Перший його від'їзд в Ужгород приніс йому більше прикрості, ніж приємних хвилин.

На відстані денної їзди сільською фурую між Стацином і Ужгородом знаходились два протилежні світи — гірські руські села й змадяризоване місто Унгвар. Вдома він був своїм, грамотним, улюбленим в родині і в селі, а в панському Ужгороді – чужим, самотнім, затурканим русином...

Та він скоро опанував той мінімум панської мадярської мови

та й надутих панських звичок, які були необхідні для того, щоб можна було без цькування проіснувати серед подібних, та все-такизовсім інших ровесників.

А після того Ужгород став розкривати перед ним також свої приємніші сторони — багатство різномовних і різноманітних книжок, зустрічі з цікавими людьми — і все те призводило його до того, що він спочатку дивувався, а потім просто перестав вірити надутій заяві, мовляв, *extra Hungaria non vita est!* (Поza Угорщину нема життя!)

І порядки довкола нього переставали йому здаватись вічними, від Бога даними, коли самі мадяри все частіше говорять та й пишуть про республіку і готові класти навіть голови за свої єретичні погляди. Прізвища мадяр Мартиновича, Багані, рівно як і руські прізвища Карамзіна чи Срезневського потрібно було вимовляти потиху та обережно, проте тим приємніше було про них сперечатись.

І тоді почали з'являтися й мучити його думки про його власний рід, про його власне коріння.

Якщо є прекрасні свої пісні, є своя бесіда, — мусить бути і свій народ; а як є власний народ, то чого ганьблять його чужинці, чого посміхаються над його бесідою і над його піснями? Хіба його “Слава во вишніх Богу і на землі мир во чоловіцях...” не таке величне, як їхнє “*Gloria in excelsia Deo..!*” чи його “Дай же, Боже, добрий час як і в людей, так і в нас” може менше сподобатися Всевишньому як мадярське “*Isten áldd meg a magyart?*”

Вогонь, яким горіли його друзі до свого рідного, запалив і його любов до своєї руської матері, до полів і лісів, до співу пташок і дзюркотання потічків. Подібно їм і він поклявся зостати вірним своєму роду і працювати для нього не тому, що він славний, а тому, що він його, рідний...

Дідо, який все природне вважав за нормальне, зупинив свого Кедвеша недалеко від тих місць, де все ще разом сиділи Олекса і Настя, і спокійно чекав, поки вони розійдуться і Олекса підійде до воза.

— Видно, заслабка моя любов до тебе, Олексику мій, — мовила Настя покійрно й розгублено після його щирих пояснень, чому він не може, хоч радий би, зостати з нею. — Дай ті, Боже, хоч

десятину тої любові, яку я хотіла дати тобі, — щиро мовила Настя до мовчазного Олекси, — але, чує моє серце, — не буде воно так, не буде! Панський світ, як ти сам казав, нечесний світ, загубить він тебе! Дай ті, Боже, сили витримати, вистояти в тому світі, але — не буде воно так, не буде!

— Тобі дай боже щастя, Насте, за твою доброту! Дякую тобі за ті велеліпні хвилини щастя, які я відчув з тобою. Але повір, не могу я зостати з тобою, не могу!.. В своїх грудях я чую іншої любові жар і я піду за нею, за її голосом!..

Настя опустила очі, засоромилась, ніби перед нею надано перевагу іншій дівчині, ніби її любов перемогла чиясь сильніша й гарячіша любов, хоч вона гадала, що гарячіше любити — неможливо.

Настя стала з купи каміння, — й тепер не помітила чорних достиглих чорниць, що покірливо погойдувались на тонесеньких гілочках зовсім близько від неї, — востаннє вп'ялася в Олексу своїми очима, зробила кілька кроків назад, а потім раптово повернулася і побігла назад тою ж колючою стернянкою, якою недавно з такою вірою і надією бігла до нього.

Олекса теж піднявся з землі і мовчки дивився за нею.

Коли вона зникла з його очей, він повільно повернувся і попрямував до воза. Сів на кінець воза, спиною до діда, і з боєм усвідомив, що він зробив важливий крок у своєму житті. Не міг сказати, чи той крок правильний; думки перепліталися і сперечалися в його голові, як гуски двох газдинь, що зійдуться на ріні й хочуть перекричати, пересилити одні одних. Та все-таки він був радий за той самостійний її крок! Бо в голові у нього воскресали слова діда Гарайди, який, тримаючи його за руку біля труни померлого батька, казав йому стиха:

— Йди, сину, дорогою батька! Не будеш ситим, будеш бідним, але будеш щасливим, бо будеш допомагати людям!..

Дідо мовчки потяг за лиці, і Кедвеш повіз Олексу у світ.

Настя наближалась до панщарів і думка про те, як вона викрутиться від зазіхань гайдука, змусила її бодай трохи призабути за Олексу.

Призабути? — Так!

Забути? — Ніколи!

Ще й сидючи на возі, Олекса дивився у той бік, куди відійшла його Настя. Він наполегливо вдивлявся у все те, що поступово віддалялося від нього: у навколишнє поле, в могутній мовчазний ліс, у малесенькі хатинки, що, зменшуючись, здавались йому овечками, які з обох боків потічка обступили свіжий струмок холодної водички — майже єдиної нитки, що тяглася од них у світ і зв'язувала їх з тим жорстоким і нелюдям світом...

Він зосереджено дивився, та не міг надивитися на все те: він хотів увібрати у свою пам'ять все бачене — миле й дороге його серцю, його очам. Він хотів зрозуміти все те і взяти його з собою як джерело сили й витримки, яких він потребуватиме у житті силу-силенну, якщо схоче зреалізувати бодай частину з тих думок, які печуть його душу і не дають йому спокійно спати.

Він хотів запам'ятати кожен дрібничку в краю, з якого од-ходив, бо все, що він збирався робити у житті, він збирався робити заради цього краю, заради цих людей, тих чудових пісень, тих невичерпних казок та легенд, які сповивали все тутешнє життя й надавали йому — тяжкому й жорсткому — якоїсь особливої краси, полеготи, особливого присмаку. Вони були тою росою, що не дозволила осушити це життя, тою імлою, що згладжувала найгостріші грані жорстокості цього життя й забезпечувала його вічне оновлення; тим райником, що прикладений у безпорадності до всякої рани, переймав на себе частину болю і робив тим самим життя хоч трохи легшим і красивішим.

— Не знаю, сину, — почав після довгої мовчанки дідо Василь, — чи за тобою колись хоч пес забреше за те твоє днешнє хлопське слово, але й за намір твій тебе треба похвалити! Мусить же хтось і за панщара заступитись! Мусить! — хоч, правду кажучи, все в руках божих. Людині, — хто зна чи під силу поламати усі панські палиці й батоги, — хтозна! Але й намір — поламати їх — треба похвалити!

А розхвильований Олекса сидів мовчки і, щоб не зоскочити з воза і не побігти за Настею, не зупинити її і не обцілувати її всю, з притиском повторював для себе:

*Хоч нарікай, хоч проклинай,
Любові волі я не дам!
Мене-бо сила зве природна,
Мене пече любов народна, —
Я їй життя своє оддам!*

СПОВІДЬ

Все сталося мов у сні.

Далеко зівстав ненависний Пряшів зі старим, вічно задуманим гонителем, — а він у тихих і теплих просторах палатах під захисним крилом самого піджулана міста Ужгорода і має єдине приємне завдання: з м'якої, піддатливої дитини виліпити шановним господарям справжнього, добре відшліфованого громадянина малярської країни.

Олекса не стямився навіть з дороги, не роздивився довкола себе, не хотів слухати про умови і вимоги; він поспішав зустрітися зі своїм учнем, ніби аж зустріч з ним остаточно врятує його від можливих претензій на нього його дотеперішнього пряшівського пана-владики.

Коли він увійшов у простору кімнату, повну світла й весняного спокою, в якій за могутнім попітром сидів непосидючий Акакій, то навіть спочатку не помітив його. Він не придивився до нього, до його допитливих, проте холодних і навмисне хмуравих очей, які з притаєною й затятою дитячою злістю чекали свого нового учителя-вихователя; але, знаючи, що він учитель і має когось навчати і виховувати, розв'язав перед ним, мов вузлик після дороги, своє переповнене добротою серце і все, що роками назбиралося в ньому, доброго і наболілого, вимріяного й вистражданого, висипав перед ним, здивованим від несподіванки, своїм учнем:

— Дражайший мій добродію!

Маленький Акакій рівно нічого не зрозумів.

— Відколи Всевишній прогнав Адама з раю, засіло між людським плем'ям зло, і ніхто досі не спромігся вигнати й викоренити його з-поміж людей. Ні поліція, ні гайдуки, ні свята мати церква не спромоглися допомогти людині, змінити на краще її життя. Можна, що і робиться, міняти форми життя, але набагато тяжче

змінити сенс самого життя... А я б хотів, щоб ми з вами, дражайший добродію, вивчаючи і букви, і слова, і мови, і природу, і небесні світила, вивчали перш за все людину, її природу, її добродітелі і її злу натуру...

Навмисне нахмурені очі світловолосого Акакія, який чекав сердитого злого пана з паличкою за лискучими сарами гусарських чобіт, спочатку дивувалися, та скоро втомилися і стали природними. Однак як тільки він, за звичкою, подивився у вікно, йому одразу пригадався його старий план — будь-що-будь втекти новому вчителю з першого же уроку — і він вирішив сповнити свій замір, поки його новий учитель своїми незрозумілими, зовсім несподіваними і незвичними словами остаточно не заворожить його.

— Чому-бо то людина така ненависна тій же людині єсть? То навіть дикий тигр чи грізний лев не спроможний на таке, щоб пакостити своєму напарникові — на таке спроможня тільки людина! Я ж думав, що богобоянна людина є розумним сотворінням божим, має свій розум і свою свобідну волю, якої найвищим посланням і желанням є творити добро собі і своїм ближнім... Я ж думав — найкращою окрасою людини є її добродітелі, її честь і розум, її свобідна воля... Я ж думав, що вони зрозуміють чесні мої наміри і за вірність заплатять вірністю, добром за добро одплатяться, — а він мене богохульцем й ребелантом назвав і ад кромішній за все те сотворив мені.

Акакій сидів мов заворожений, проте міркував вже тільки про свій план втечі.

— Звір нападає на звіра тільки з голоду, ну й коли потребує виорендувати собі свою голубку, — проте людина, єдино людина, нападає на людину без причини, без потреби, а якоюсь внутрішньою насолодою, висмоктує з неї соки, нищить її життя. Причому звір — вірний своїй поведінці! Від нього знаєш, що можеш чекати; про звіра знаєш, як він поведе себе в тій або іншій ситуації, знаєш, що він їсть, а що не їсть, коли й на кого нападе, а коли кого залишить в спокою — єдино людина веде себе так, ніколи не скажеш наперед, як вона поведе себе, на кого і за що накинетесь і кому і за що перекусить горло; єдино вона одне говорить, а інше робить, єдино вона заперечує себе і підлещується до вищестоящих — і чим

вона вище стоїть, тим вона страшніші речі виробляє. Бідний русин, десь там з Нравоселиці, занадто зайнятий щоденним в поті лица свого хлібадобуванням, занадто знає тягар життя людського, щоб його природна людська натура спустилася до якихось звіроподібних вчинків, проте різні там владики — навіть! — таке накрутять навколо тебе, що втечеш від них, як від ненависного звіра, щоб вони і тіло твоє, і душу твою не занести...

— Уяви собі, дражайший мій добродію... — Акакій саме в той час перелізав найвужчим вікном, що виходило до квітника у загороді і всю свою дитячу пильність й увагу зосередив на те, щоб не нашуміти, не посковзнутись, не зачепити щось і не зрадити себе, а перевершити свого нового учителя тим, що безшумно і слідно втече йому з першого ж таки уроку!

Олекса проходжався по кімнаті, наближався то до одного, то до другого великого вікна в ній, був настільки в полоні всього того, що з ним за останні дні сталося, що, хоч він вже був у тихому й спокійному весняному Ужгороді, все ще перед ним, перед його очима стояв панський владичий Пряшів. За вікном величаво й привабливо розкривав під сліпучим сонцем свої принади розкішний сад, красотами якого іншим разом Олекса милувався б не менше, ніж спогадами на свою велеліпную і єдину Настю, проте він почував себе ще у темних, з тяжким повітрям, єпископських палатах, — і тому, зовсім природно, він не помітив зникнення малесенької голівки з-за могутнього пюпітра.

— ...Спробуй тільки уявити собі, що він, владика, навчав мене волю свою не виявляти, незалежно від вчинків вищестоящего славословити його лише за те, що він вищестоящий; дивитись на всю ту гидоту, що життя наше обезчещує, і підлесливо посміхатися, мовби людина, вінець творіння у вселенній, на те тільки й сотворена була, щоб розпусним життям займатися, “eļjen” (“хай живе!”) і “gloria” (“слава!”) вигукувати, себе самого ні за що не мати...

Я залишив у селі дражайших мені людей, прелюбезнішу дівчицю, в лоні якої я міг втопитися у щасті, яке різним там затухнутим владикам навіть не снилося, і пішов у світ крапельку волі для них добувати; я на азбуці прів, а вони мені латинський подали буквар і почали зі мною по-угорськи мондокати; ро-

ками мене цундравим русином називали — все я витримаю!
Я затис зуби, вчився від своїх і від ворогів, падав і знову піднімався — і мав на увазі повністю присвятити себе праці на народній ниві, всі свої таланти виявити й розвивати для того тільки, щоб хоч трохи полегшити життя тому підбескидському русинові, що мене породив і вскормив на твердім руським хлібі; я хотів учити людей думати, сподіваючись, же з думок колись вийде світло, а від того світла й життя русина колись покращає!
Я хотів того русина, не гіршого за інші народи, лише способу не маючого, у великий світ виводити, — а він мені вільно дихнути не дав, — ото владика! Довкола нас Кежмарок, Левоча, прашівська студентська спілка пагінці до нового життя простягають, богемці й серби життя своє народне на новий лад перестроюють, до весни золоті готуються; я теж вирішив жити, страждати і добро творити, — а він мені палицею по хребті лупцював за те лише, що я хотів привідкрити трохи вікно його затухнутої, запліснявілої єпархії і крапельку свіжого європейського вітрику туди впустити...

Причому він похваляється високими посадами, прикривається високими ідеями, в ім'я яких він ніби діє, але насправді, коли відхилити трохи завісу його життя, заглянути йому під мантію, то виявиться, що діє він в ім'я чистого егоїзму й кар'єризму, в ім'я свого стану, своєї посади, своєї мантії, але борони боже, щоб ти натякнув йому на те, щоб ти дав йому відчути, що ти розкрив його гру, бо тоді ти зрадник, паскудник і нещастю твоєму не буде кінця в пана такого...

І ось я, наївний, надивившись немало на всяке надуте панство, розповів йому про те, що різні там високі пани нечесними способами порожні титули й посади здобувають, графами надутовськими й дураковськими, панами празноглавськими чи й прямо ословирами за гроші стають, золотою бозулею головного тарабанщика хизуються — і ти мав видіти, як не по-владичому побив мене мій владика за таке моє одкровення!

Олекса дав волю всьому тому, що назбиралося в нього за довгий час рабського життя в єпархіальному місті, в тіні зістарілого владика і під його же омофором. Наслухавшись і начитавшись у новому середовищі про високі ідеали, до яких треба донести

людину, він, з його чутливим серцем, по-молодечому запалисто й щиро прагнув співдіяти тому весняному рухові, що нестримно наближувався після довгої морозної зими. І яка в тому різниця, що маляр прагне усвідомити мадяра, а словак все краще вбачає в словакові! Він — русин з підбескидських гір,— з не меншою жадобу вдивлявся в свого русина і з не меншого радістю знаходив у ньому ті самі здорові сили, задатки й здібності, розум і честь, гідність і повагу людини, які інші відкривають в інших людях — і прагне працювати на користь того русина!

— Я бачу перед собою прибитих, проте здорових людей, яких грізні бурі шаленого світу сторіччями гнули-вигинали, тисли до землі, щоб ті не розрівняли своїх хребтів, сонця божого не виділи, але ті люди, попри все, з нерозрівняними хребтами, з оковами на руках, з колодкою на вустах жили, жили й життя своє творили; й пісню свою співали, й приповідку свою складали й розповідали, й мрію про щастя в житті не загубили! Вони молились своїм богам, лякались їхньої грізної сили, гнулися під батогами, але творили своє життя та берегли красу й добро у ньому.

Я уявляю собі добу, коли люди випростять свої тіла й розкують рабством обтяжену свою душу! Це буде тріск і праск, ніби розкололася надвое земля, ніби валяться сторічні карпатські буки,— і з того тріску й грому піднімуться вільні люди, з ясним поглядом, з вільним тілом і духом і, ніби нове сонце, зійде над нашими горами радість від визволення людини — і тоді лише почнеться справжнє життя людини на землі! Я ладен з'єднатися навіть з сатаною, щоб тільки виводити тих людей до світла; я ладен нічого не мати, спокою не знати, аби тільки люди зрозуміли себе і піднялися на повний зріст, а він... — і Олекса знову дав волю своєму великому обуренню панським містом і владикою...

Улька, яка з властивою їй цікавістю, спочатку навмисне кілька разів пройшлася повз несповна зачинені двері класної кімнати, зупинилась біля дверей і, роздивляючись, мов наполохане сернятко, на всі боки, щоб ніхто з панства не застав її у такій грішній і непростачній бездіяльності, уважно слухала, щоб хоч що-небудь зрозуміти з ученої промови високого молодого пана, що вчора після обіду так несподівано з'явився в їхньому домі.

Вже вчора їй здалося, що він якось занадто уважно стежить своїми чорними очима за її появою в панських кімнатах, що свої великі очі він залишає на ній значно довше, ніж годиться залишати панські очі на бідній служниці. Тому вона тремтіла як ніколи, коли їй довелося йти поперед нього і показати йому його кімнату. Вона зайшла в кімнату першою, ще раз пройшлася своїми роботящими руками по гарно встеленій постелі й прибраному столі, доторкнулась до свіжих квітів, що у великій вазі стояли посеред столу і, засоромлена, мов уже здійснилося щось з думок, що проти її волі виникають в її голові, мов уже хтось зачув щось з того, про що билось її неслухняне серце, направилась до дверей, щоб чим скоріше вийти звідти, поки її присутність тут не стане підозрілою чи непристойною.

Проте молодий пан, що залишився стояти біля дверей, несподівано підняв угору білі руки і зустрів її схвильованим і ніжним — “Насте!”

— Я не Настя, паночку, я Улья!ка!

— Улья!ка? Але ж ті самі очі, ті самі рум’яні личка, — ти вся, як моя Настя! Підійди до мене, голубко, дай подивитись на тебе; давно я не бачив її, нещасну; дозволь, нехай доткнуса хоча б до твого пахучого волосся, до твоїх натруджених ручок.

Він наблизився до неї, Улья!ка встигла лише схилити сором’язливо голову, закам’яніти на місці, єдино неслухняне її серце не переставало швидко битися в її грудях.

Пан, вищий за неї, доторкнувся губами її волосся, спер свої руки на її тремтячі плечі, вона чула його гаряче дихання, сама, здається, перестала навіть дихати в очікуванні наступної миті. Пан відступився, взяв її за руки і уважно подивився на неї.

— І от таку красу я залишив на поталу гайдукові, отаку красу! Наші карпатські серни служать паствою розпещеним паничам, в’януть у панських забіганках, а ми? Ми маємо дивитись на все те і мовчати? Або й самим привчатися до таких розваг з солодким невинним тілом?

Улья!ка, гаряча від сорому, крутнулась вбік і серною вибігла з панської кімнати...

А тепер вона стоїть поблизу нього і слухає, щоб бодай щонебудь зрозуміти з його вченої промови.

Проте, подібно до вчорашньої, вона з неї нічого не розуміє. Десь у коридорі тихо стукнули двері.

Улька метнулася від дверей, аби лишень хтось з панства не застав її в непробачній бездіяльності — і зустрілася з пані дому.

— Де той? Ти його не бачила? — механічно запитала пані і, не чекаючи відповіді, сердито йшла далі широким коридором.

— Вони там, наставляють молодого пана... — відповіла перелякана Улька наздогін господині дому.

— Наставляють! Га!

Пані вже було хотіла з розгону відчинити двері і зайти у класну кімнату, але вона таки почула, що “той” викладає щось у кімнаті і в останню мить зупинилася перед дверима.

— Якщо ми всі рівні перед Всевишнім єсьме, якщо ми всі з його святої волі прийшли на світ і однаково несемо свій хрест, то чому ж то хтось бере собі право лишати мене права, чому він має за мене вирішувати, що для мене добре, а що погане, чому я сам не можу, як і він... Хіба лише тому, що вони владики?

— Чортзна-що! — крикнула пані і швидко й сердито повернула у коридор.

— Кедвеш уром! Що то в нас робиться? — з гнівом запитала пані свого чоловіка, який зосереджено і спокійно сидів і працював за великим столом свого просторого й світлого кабінету.

— Міоз? Що сталося, дорога? Що нарушило твій спокій, мила? — Він встав з-за столу і з доброю усмішкою на обличчі підійшов до неї.

— Диво якесь! — хвилювалася і трохи навіть гнівалася пані.

— Диво? Але й про диво можна розповідати спокійно, чи не так, дорога матусю? — Він взяв її за руку і пішов з нею туди, звідки вона тільки що прийшла, розхвильована.

— Наш прекедвешний синок грається у керті, а “той” там у класі мондокає й мондокає якісь дурниці! — пані все ще не могла заспокоїтись і помітно сердилася.

Панство підійшло до дверей і зупинилося, щоб послухати. В класі дійсно йшло навчання.

— ...А такого людина терпіти не може і не сміє! Людина — вінець творіння всієї Всесенної, і вона не сміє терпіти над собою жодної такої сили, яка б заважала їй природно розвивати свої сили

і своє природне призначення. Ніде в законах такого нема, щоб один псував життя всім, щоб один підвищувався над усіма, — і якщо ти, дражайший добродію, хочеш бути справді великим, як твої любезні батьки, то буди великим своїм розумом, своєю добротою, своїм великим серцем, своїми ділами — і благо тобі буде жити на землі...

— Ти чуєш? — сердито прошепотіла пані.

— Чую, — з усмішкою відповів пан.

— І ти це дозволиш? — дивувалася пані далі.

— Дозволю! — спокійно відповів пан і взяв пані за руку, щоб відвести її звідти.

— Але ж він там один! Наш Акакій у керті, я сама його бачила. Він говорить до себе мов божевільний.

Пан мовчки повернув до дверей.

Не постукавши, він повільно відкрив двері, ввічливо впустив у кімнату поперед себе свою пані і сам увійшов туди, слідом за нею.

Олекса якраз прямував до вікна. Руки в нього були підняті і сперті на грудях, складені долонями до себе, мов підготовлені до молитви. Дійшовши до вікна, він повільно повернувся і хотів, розповідаючи, йти в другий кінець просторої кімнати.

І тоді він побачив панство перед собою. Зробивши кілька кроків у напрямі до панів, зупинився перед ними і ввічливо схилив голову до поклону.

— Прошу пробачення, що я не помітив вашого, добродію мої, приходу.

Пані крадькома подивилася за пюпітр і тут же потисла руку свого пана, за яку трималася його.

Пан теж подивився туди.

Маленька голівка їхнього Акакія виразно виділялася своїм світлим кучерявим волоссям від темного політурованого стола.

Пан задоволено посміхнувся.

Акакій подивився на тата, потім на учителя, знову на тата і, побачивши його теплу усмішку, був радий за себе, що, набігавшись по саду, вирішив так само непомітно вернутися у клас, як непомітно зник з нього.

— Може, прекедвешне панство має якісь зауваження до моїх кондицій? — запитав чменно Олекса.

— Шемі! Ніяких! — сказав вдоволенний пан піджупан. — Можете продовжувати.

— Ми якраз закінчили, — відповів Олекса досить таки впевнено. — Правда, пане студенте? — звернувся він до здивованого Акакія.

— Так єсть! — відповів той, приязно подивившись на свого вчителя.

ПРИЧАСТЯ

Страшний сон...

А в ньому — страшний крик, страшна війна, страшна смерть, біла сорочка, червона кровця — і все те падало на його голову, валилося на нього, ніби хтось тяжким камінням хоче укаменювати його.

Аж потім він зірвався зі сну, сів переляканий у своїй постелі і став потрохи приходити до тями й розуміти що й до чого. Тепла літня ніч, він вже кілька місяців – священником у гірському підбескидському селі, та такому бідному, що він довго завивав вовком і проклинав самого себе, поки хоч трохи призвичаївся до того життя.

Та сьогодні неділя... Певно, молодь вертає з музики в сусідньому селі, проходить повз його порожню фару і співає якихось дивних стародавніх народних пісень — і той спів так перелякав його.

Отямившись трохи, він почав прислуховуватись:

*Уж милий іде,
уж коня веде,
уж знову, боже,
за війна буде...*

“От звідки страхіття і війна у моїх снах!” — подумав Олекса і слухав далі. Зі співу, який віддалявся від нього і від його фари, він ще зачув і зрозумів таке:

*Сорочку прала,
випрасувала,
в неділю рано
милому дала...*

Цей голос віддалявся і змовкав, проте інший, виразний і ба-

дъорий, доносив до нього такі слова:

*Коби то війна
за нашу долю,
але то війна
за цисарьову,
але то війна
за цисарьову!*

*Ми будем битись,
кров проливати,
а цисарь буде
дукати брати,
а цисарь буде
дукати брати!..*

Голоси віддалялися, та через відчинене вікно все ще долинали до здивованого Олекси слова про матір, яка буде “руки ламати”, про милу, яка “другого знайде”, про “темну нічку” і “яснії очі”.

Все це було таке раптове, таке несподіване, таке жажливе, що Олекса довго не міг отямитися.

“От життя! Одні сплять, інші веселяться! Веселяться, та не забувають... про білу сорочку та червону кровцю! Веселяться, але пам’ятають про злу війну, в якій одні кров проливають, а другі дукати згрібають! І як завжди в старовинних народних піснях — тут є і про кривду, і про волю, і про маму, і про милу — он де історія, етика й естетика того народу — в його піснях! Можеш забрати од нього все, що вже не раз сталося з тим народом, можна обікрасти його од усього, а він встане, голий і босий, голодний і спраглий, нап’ється водички зі студенки, заспіває пісню — і раптом все його знову з ним: і його доля, і його історія, і його краса, і мудрість, і його розуміння світу! “Коби то війна за нашу долю” — як просто, як точно і мудро сказано! Хто той геній, коли і де він народився, де й від кого вчився, що так просто і так правдиво розуміє світ? Ми будем битись, кров проливати, а цисарь буде багатіти на нашій біді, на нашій крові! Наші мами будуть руки заламувати за своїми чоловіками, за синами своїми, які десь там серед темної ночі закриють очі, а цисарь буде винечко пити!”

Олекса розхвилювався, годі було думати про сон!

Він став, записав наскоро уламки почутих пісень, занотував кілька своїх думок про народну творчість, про народну силу й безсмертність цього підбескидського народу, відчув радість з життя й проїнявся ще раз рішучістю допомагати цьому народові, служити йому, хоч, пригадавши бачене й пережите перед тим у Пряшеві та в Ужгороді, він тут же відчув також і свою слабкість та безпорадність у житті. Пройшовся кілька разів по просторій порожній кімнаті і без якогось глибшого наміру зупинився біля відкритого вікна, що вело у двір, а через нього потім у його простору загороду, наповнену тепер, в передосінню пору, досягними яблуками, грушами, сливами.

І тут йому здалося, що він знову зачув якісь звуки, людську бесіду. Він зосереджено прислухався й придивився і — дійсно! Скоро він побачив, що до його двору увійшла пара молодих людей, які тримали одне одного за руку і розмовляли поміж собою лагідно і майже пошепки.

— А ти віриш тому? — питала дівчина, повернувшись трохи лицем до парубка і подивившись йому в очі.

— Та дідько його зна — вірити чи ні! Але тоді чому між ним і мною така у всьому різниця? Я народився голим і безпомічним, як і він, маю дві руки, як і він, працюю не менше за нього, а по-смоть: він завжди ситий і вдягнений, його жиденята, як панята, а я — його слуга!

— Та то, може, у всьому тому не зірки винуваті, може, на все те є божа воля? — знову запитала дівчина і знову повернула до нього своє обличчя і подивилась йому в вічі.

Між тим пара молодих людей, що все ще тримала себе за руку, дійшла до студні, що стояла під кошлатою яблунею, обвішаною досягними червоними яблуками, сперлась на недокінчений пліт, точніше, на його основу, що складалася з двох рівних лат, прибитих до грубих й гудзуватих колів і ще не заповнених латками, й продовжувала у своїй спокійній, хоч дуже дивній, як на умови, в яких вона проходила, бесіді.

Поки відповісти на запитання дівчини, парубок взяв її попід плечі, без слів припідняв її і лагідно посадив на верхню лату плоту.

Дівчина, видно, розуміла його думку, сама зігнула праву босу ногу, стала нею на нижню лату, і спершись трохи руками на його міцні парубоцькі плечі, сама теж піднялась, щоб сісти на пліт.

Парубок стояв перед нею, торкаючись слабенько своїм тілом її колін і сперши трохи свої руки на її суконках, тільки тепер почав відповідати:

— Наїсні! Наїсні на все на світі є божа воля; інакше той світ і все, што на ньому робиться, зовсім не можна б зрозуміти, — але чому тоді наш попонько каже, же людина є розумним сотворінням Божим, має свій розум і свою свобідну волю?

— Та, може, так воно і буде, раз він так каже, — відповіла дівчина і поклала свої руки зверху на руки парубка, які вже певніше спочили на її суконках.

— Як так? Або на все є божа воля, або людина має свій розум і свою волю! — ніби роздумував сам про себе, говорив тихо парубок.

— А, я не знаю! — кинула дівчина злегка жартома у відповідь, ніби їй знехотілося вести такі сухі бесіди в цей прекрасний передранковий час і, щоб дати вираз своїм почуттям, порушала чи, скоріше, погладила злегка, ніжною рукою, чорне кучеряве волосся парубка.

Парубок погодився з невисловленою думкою дівчини — такі бесіди дійсно “непристойно” вести парубкові, коли він один з дівчиною, та ще й у такий чистий, прозорий ранок! Проте й відкинути свою думку, яка цікавила його глибше і з’явилася в нього не вперше, він не хотів.

І він знайшов вихід.

Він підняв до неї свої ясні й чисті чорні очі, взяв її своїми руками за руки і раптово запитав:

— То як у зірках записано, же я тебе тепер поцілую, або на те буде свята божа воля, або я зроблю те зі своєї власної волі?

— А про мою волю ти забув? — запитала його дівчина з легким докором у голосі, не протестуючи тим самим анітрохи проти його думки.

— Пробач, про твою думку я й справді забув, верабоже, — щиро зізнався парубок.

— Но, видиш! Ми, дівчата, добрі лем на ваші парубоцькі жарти

й на багоги гайдука, але про нашу волю нас ніхто ніколи не звідає... А ші кажеш, же любиш мене! Такий ти, як і всі інші! — докоряла дівчина парубкові, відстоюючи своє, проте вже навіть найменшого докору не було в її голосі; вона добре знала, що він ніжний до неї і волі її ніколи не перечить.

— Тоді дозволь поцілувати тебе з нашої спільної згоди... — продовжував парубок і розвів її руки в бік від її тіла, щоб вони не заважали їм поцілуватись.

Дівчина годилася з такою думкою парубка і навіть трохи сама нахилилася вперед, щоб наблизитися до нього, та її розтягнені руки і міцні груди під тіснуватою блузкою розірвали шнурок, який зв'язував під шиєю дві частини блузки, і у відкритому трикутнику розстібнутої блузки з'явилися гладесенькі й округленькі, до того ще й білі й пахучі свіжістю тіла, дівочі перса.

Дівчина й парубок миттю зупинилися у тремтливому наближенні до себе. В очікуванні чогось несподіваного, гарного й приємного дівчина дивилась понад голову парубка, а парубок, зачарований несподіванкою і красою баченого, милувався поглядом на ту непорочну красу й чистоту, яка сама без його на те волі чи не вперше відкрилася перед ним.

— Наїсні, Настю, свята божа воля була на те, — прорік, нарешті, парубок, — бо я б своєю волею не посмів навіть подумати про щось такого... Тоді дозволь поцілувати цю райську красу! І вже ривком наблизився до дівчини і гаряче цілував її відкриті перса.

Дівчина затаїла дихання; шорстка холодна борода неголеного парубоцького обличчя, яка вп'ялася в її груди, трохи лоскотала її тіло, до якого донині ніхто чужий не доторкався, проте понад усе те лоскотання залляло її якимсь невимовним теплом і вона, не протестуючи нітрохи проти цього ранкового причастя, чимось досі не знаним, надзвичайно гарним і приємним, навпаки, сама напружено обхопила своїми міцними руками кучеряву голову парубка і міцно горнула її до себе.

Парубоцькі руки не менш гаряче обняли її за стан і теж пригортали до себе.

Парубок припідняв трохи дівчину і почав опускати її з плота на землю.

Дівчина піддалася, зсунулася з плота і стала босими ногами на землю.

Однак навіть у тому гарячому любовному забутті, що вже охопило все її тіло, вона не забула про те, що в людини є ще й розум, — поволі випустила парубка з міцних і ширих своїх обіймів і, поклавши свої руки на його плечі, почала злегка віддаляти його од себе.

Парубок ще впивався несподіваним щастям та, нарешті, вони відхилились від себе. Дівчина міцно стояла на босих ногах, кількома помахами рук розрівняла зім'яті картунові кабати і глибоко дихаючи, підняла руки до блузки, щоб застібнути, як належить, і її.

Розхвильований більше за дівчину і дихаючи не менш голосно і глибоко, парубок зупинив її руки, накривши їх своїми, і благально мовив до дівчини:

— Не руш, Настьо, зохаб все так, як є, нехай я ще хоч трохи надивлюся... Он, де краса, от чому варто жити на землі, навіть коли ти слуга!

Дівчина подивилася в його благальні очі і помітила в них в тому ранковому чистому й тихому часі стільки щирості, що мусила себе перемогти, свою природну дівоцьку цнотливість і остати перед ним з напіввідкритими персами, які з великого хвилювання й не меншого здивування з того, що з ними сталося, самі задихано тремтіли, мов перелякані голуб'ята. Коли, однак, парубок схотів погладити їх, дівчина тут же відвела його руки вбік, надв'язала обірваний шнурок, застібнула блузку і поклала свої руки на його груди, щоб не дозволити йому вдруге наблизитись до неї.

— Настьо, дозволь! — благав парубок. — Я ж тебе люблю, ми ж будемо свої, так чому ж би нам...

— Бо я ші молода... — мовила дівчина по-дорослому спокійно й рішуче.

— Ти вже доросла, Настьо, доросла, як усі, подивись хоч би на свої перса, які вони великі, які вони красиві, як найкращі яблука над нами.

— Яблука над нами великі, красиві, я теж помітила, — переконливо вела своє Настя ніжним шепотінням, але вони ші кислі, ші

не прийшов їх час, і мудрий господар не буде зривати їх передчасно, хоч яким голодним чи спраглим він би не був...

— Настьо!..

А з Олексою між тим творились не менш неймовірні речі! Розбуджений зі сну голосним співом сільської молоді, що вдоволена верталася з музики в сусідньому селі, він миттю наповнив свою заспану голову найрізноманітнішими думками, які гуділи в ній тепер, як бджоли під час роїння.

Поява у його дворі, в кількох метрах від його вікна, цієї молодой дівчини з парубком, які, мов сон чи марево, мов ангели чи спокуса, виробляли перед ним ангельсько чисті та диявольсько спокусливі дії, повні гарячого любовного вогню й принадливої спокуси, викликала в нього спогади на його Настю, викликала бажання, заздрість і жаль, закрутила його голову, почуття і тіло до такого шаленого круговороту, мовби всі бджоли світу літали довкола нього, гуділи й жалили його.

Олекса не знав причини появи молодой пари у дворі. Його здивували серйозні думки парубка, якими він хотів зрозуміти суть життя вселенної і несправедливостей у ній, — а потім почалося: жид і я, чому я бідний, а він багатий, хто тут винен? Закладена наша доля наперед у зірках чи живемо так, як Господь Бог хоче? А потім згадали мене, свого отця духовного, назвали мене попоньком і погоджувались зі мною, що людина є розумним сотворінням, має свій розум і свою волю... Та поставили мої слова проти божої волі!..

Аж потім їхня природа взяла верх над їхнім мудруванням, над усім тим, чому вони навчилися від людей і знають з життя.

Я обурювався, як їхній попонько, але я горів разом з ними, як один з них, може, не з такою грубою повісняною сорочкою на грудях, але з таким же серцем і спрагою у грудях! Я майже проклинав їх і в той самий час безмежно завидів їм. І чому вона ще й називається Настею, як і та моя, колишня! Я дивився на них і бачив перед собою не менш відкриті і не менш привабливі перса моєї Насті, яка, безмірно розхвильована, прибігла тоді вмовляти мене не покидати її і яка з не меншою жадобою щастя тисла мої руки до своїх гарячих грудей. Я відмахувався від погляду на полонену невимовним щастям пару, мов від сатани, я пробував навіть моли-

тись, щоб Бог не спокушав мене у святий і непорочний недільний ранок, — і в ту ж мить, дивлячись на них, я на своєму тілі відчував все те тремтіння й любовну млість, підсилену ще спогадом на колишні доторки до Настиного тіла... Та тепер я тільки дивився на все те через холодне скло, ніким навіть не помічений, зайвий і нікому не потрібний.

— Та годі, годі, Павлику, — стояла на своєму дівчина. — Ти причастився — і все! Ідь додому! Я ще сполосну лице, щоб не йти до нього заспаною, а ти йди...

— Я тебе не пущу до нього! Він теж парубок і теж молодий!..

— І як ти таке можеш подумати, Павле! Хочеш образити мене? Не псуй всього того — прекрасного і неповторного, що сталося... Иди! Жидівські корови теж потребують ласки, а я піду...

Парубок мовчав. Погоджуючись у всьому з розумними словами своєї розумної Насті, він приборкував свої помисли і свої бажання. Вхопившись руками за журавель, обережно, щоб не черкнути відром об каміння студні, спритно витягнув повне відро свіжої холодної води.

— На, мийся! — запропонував дівчині, дивлячись на неї щасливими очима.

Складеними у човник руками Настя кілька разів зачерпнула свіжої води, бризнула собі в обличчя і тихо засміялася, коли бризки води розліталися навсібіч від її обличчя чи затікали за блузку й холодними лоскiтливими струмочками стікали по її гарячому тілі. Потім вона махнула мокрими руками в бік свого Павлика, який все ще стояв поруч і милувався її вмиванням.

— Дозволь, я нап'юсь...

— Тепер? Коли я знечистила воду?

— Знечистила? Чим? Ти її освятила чистотою і непорочністю свого тіла та й своїм світлим розумом,— мовив поважно та глибокодумно парубок, і було відчутно, що йому приємно так високопохвально висловлюватись про свою Настю. Тими словами він дякував їй за все те ранкове причастя.

— Дивак! — перевела на жарт дівчина, сама задоволена з того, що сталося, і з того, як гарно він про неї казав.

Павло став перед відром, розставивши ноги, нахилив його до

себе і смачно напився води. Рукавом сорочки витер уста і вилляв решту води під яблінь, що росла поруч, примовляючи:

— Най ті красиві яблука чимскоріше дозрівають.

Настя знову сказала щось на жарт, провела парубка до воріт, сама повернулася, перед дверима пройшлася рукою по волоссю, ще раз по суконках, ніби ще раз рівняла їх, перевірила рукою, чи надійно застібнута в ній блузка під шиєю і якнайтихше натиснула на ручку дверей.

Двері відчинилися, трохи все-таки зарипіли, і зачинилися за Настею.

Олекса зістав непоміченим у своїй кімнаті.

Настя зайшла в кухню, підігнула полу свого верхнього кабата, затиснула її за пояс і взялася за роботу.

Олекса ще довго зіставав у своїй кімнаті, бо хотів хоч трохи втихомирити себе. Потім увійшов у кухню, ніби тільки тепер про-снувся і нічого не чув і не бачив.

У печі вже горів вогонь, на плиті грілася вода, кам'яна підлога кухні була мокрою від вмивання.

Настя поливала квіти на вікні.

Олекса поздоровкався першим.

Настя оглянулася, поклала горня на лавку під вікном і по-прямувала до Олекси поцілувати йому руку. Та Олекса рішуче сховав руку за себе, та ще й протестував на словах:

— Ви що робите, дівчино!

— Всі так роблять, отче! Так годиться, мама так казали..

— Та ж я такий, як і ви!

— О, ні, панотче! Ви пан, а ми люди...

— Перед Господом ми всі рівні..

— Хто його там зна, отче, чи воно так..., — не зрікалася Настя свого погляду на справу.

— А ти чия будеш? Чому сьогодні ти прийшла? Я тут вже давно, а ще не бачив тебе на сповіді, — цікавився Олекса.

— То мама мої мали сьогодні прийти послужити. Але вони наробилися за тиждень, та ще, пробачте на слові, гайдук їх вчора побив за мене, то я їх заступила; най собі посплять трохи хоч в неділю... А до сповіді? — продовжувала Настя після хвилинки,

вже знову поливаючи квіти, — я не грішу, то й до сповіді не ходжу.

— Всі ми грішимо, дівчино, всі, та ще як! — мовив Олекса з притиском, бо все недавно бачене яскраво стояло перед ним. І, взагалі: він дивився на неї, як вона спритно рухається по кухні, проте бачив її такою, якою вона була ще зовсім недавно там, на дворі.

Та Настя привела його до тям своєю відповіддю:

— Не знаю як хто, а я не грішу, — просто сказала вона. — Гайдукові не корюся, маму й няня слухаю, чуже не хочу, своє не дам — які ще там гріхи!

— Ну а чи молишся, чи постиш? — запитував Олекса далі, бо мав на думці добратись до бесіди про все те, що він тільки-но бачив на дворі і що ніяк — ні і ні! — не хоче зчезнути з його очей.

— Молитися? Аякже! Стану, миюся, одягаюся, йду козу доїти, чи там, вибачте на слові, поросяті дати,— і все молюся: жеби Бог дав здоров'я мамі й няньові, жеби гайдук не насідав, жеби зерно зародило, жеби голоду не було, — аякже! — молитися треба! А постиги? Боже ти мій! — продовжувала згодом Настя, бо Олекса не знав, як нав'язати на її відповідь свої дальші запитання про те, що його цікавило і до чого він хотів дібратись. — Ота киселиця й бандурки цілий рік чи ложка молока для дитини — хіба ще треба іншого посту? Ну а до сповіді, — Настя вела далі своє, — до сповіді піду, як треба, навіть сьогодні можу...

Олекса не встигав усвідомлювати собі смисл всього того, про що мовила Настя, тим більше не встигав класти нових запитань. Проте коли вона сказала, що може прийти до сповіді ще сьогодні, він зрадив. Зрадив нагоді ще раз зустрітись з нею, надивитись на неї, побути близько неї, поговорити з нею, та, крім того, — тут попонько взяв верх над молодим паном, — він мусить довести їй, що такі речі, які вона робила тільки що з тим парубком — то смертельний гріх, ну якщо не гріх, то, у всякому разі, смертельна спокуса, смертельна!

І тому, як тільки вона, попораївши все як слід, пішла додому, він продовжував думати про те, як він про все розпитає в неї на сповіді, — це не буде тяжко, та ж він все те бачив, можливо, на все те була свята божя воля, щоб спокушати його, він все висвітлить

їй, з'ясує перед нею і застереже від гріха.

Він засів за сьогоднішню доповідь. Її тема — про гріх — була якраз близькою до всього, що сьогодні вранці сталося з ним та й довкола нього, — і він переконався, що треба людей настрашити гріхом, застерегти їх від нього. Однак більше ніж про проповідь, він думав про Настю — про свою, колишню, про його почуття до неї, про її притягальну силу, якою вона причаровувала його до себе, і про ту сьогоднішню і, головне, — про сповідь, якій тішився, мов побаченню — бо все ще бачив ту непорочну дівчину перед собою у всіх тих неповторних подробицях, які так несподівано з'явилися і так миттєво проминули перед ним.

Навіть коли він вже сидів у сповідальні, то з цікавістю заглядав на тих, хто приходив до сповіді, бо хотів якнайскоріше побачити і висповідати Настю.

Нарешті вона з'явилась!

Боса, з голими до колін ногами, вона наближалася до сповідальниці і широкі яскраво-кольорові суконки, що звужувалися від колін до поясу, погойдувались на ній, мов розхитаний дзвін. Спереду понад кабати верхував чорний з відблиском фартух, розшитий з обох боків яскравими ружами, різнокольоровими квіточками й зеленими листочками, що тяглися краями зверху до низу, де й закінчувались пишним вишиванням, де ружі, квітки й листочки сходилися дружно до купи й заповнювали всю нижню частину фартуха, ніби вся та розмаїта краса природи зійшлася на ньому й зістала тут від Юря чи Яна й суперничала з невечерпним багатством кольорів у природі.

Олекса затремтів, мов парубок на побаченні, може, навіть трохи почервонів.

Він так і не помітив повної краси гарно вишитого фартухашурца, як тут називали його, ні вишитих квіточків на тісній білій блузці та ладності всієї постаті дівчини, бо поверх сповідальниці видно було вже лише її плечі й груди, добре окреслені заслугою саме тої тіснуватої блузки, пошитої, певно, перед роками для тоді значно меншої і молодшої дівчинки, що сьогодні вранці стала причиною такого райського видовиська для Олекси й таких сполоханих його думок.

У безпосередній близькості перед його обличчям тепер світилося свіжістю і чистотою ніжно розрум'янене лице, яскраво окреслені губи, скромно опущені великі чорні очі, накриті й захищені великими чорними віями над ними, а понад гладко причесане волосся верхував на голові віночок з вузького червоного гребеня й кількох малесеньких квіточок у ньому.

Олекса цілком розгубився, проте Настя, нічого не помічаючи, стояла на колінах перед ним, склала руки до молитви і чекала на його запитання.

— Помолися, Насте, перед сповіддю, — нарешті зашептав сповідник.

— А як ви, панотче, знаєте, же я Настя? — щиро здивувалася дівчина.

Олекса налякався, щоб, не дай боже, не прозрадився цілий сьогоднішній ранок, звідки він знає і її ім'я, трохи здивувався простодушному запитанню дівчини та, не відповідаючи на нього і не вимагаючи вже молитви перед сповіддю, прямо запитав її:

— Чи не грішила ти проти шостої заповіді божої?

— А то котра?

— Чи не мала ти нечистих думок, чи не робила ти нечисте діло? — спішив сповідник запитувати далі, щоб не встигла щось недоречного запитати просторіка Настя.

— Нечистих думок я не мала, отче, я лише про красиві речі думаю, а діл нечистих я теж не роблю. Я роблю всяку роботу, тадь ви сьгодні самі виділи, коли я у вас порайла, але я потім помиюся і я завжди чиста.

— А чи не гралася ти з нечистим і грішним тілом сама або чи хтось з твоїм тілом не грався? — вів далі своє панотець, бо мусив, нарешті, дійти до того сьгоднішнього ранку і мусив довести їй, що то все спокуса, смертельна спокуса до гріха.

Настя щиро здивувалася, коли він ще раз запитав її про грішне й нечисте тіло, та відповіла просто:

— Але ж моє тіло чисте й негрішне, панотче, можу показати... — і вже її рука мимоволі піднялася до шнурка на блузці...

Олекса налякався! Налякався, щоб перед ним, тут, у сповідальниці, не повторилось все те, що перед тим кучерявим парубком

біля студні, рішуче зупинив Настю і вирішив остаточно довести їй своє:

— Я знаю, Насте, що твоє тіло чисте й негрішне, але то воно так говориться, коли йдеться про те, чи ти не грішила тілом, чи ти не давала волю парубкам, щоб з тобою робили грішне діло...

— Ага, та так треба було й повісти! — ще раз здивувалася Настя. Та незважаючи на здивування, вона тут же почала відповідати сповідникові.

— Ні, панотче, парубкам я волі не даю, навіть гайдукові, який весь час пристає, а потім з помсти б'є і мене, і маму; я маю свій розум, і свою волю, і...

— Але, Насте, — перервав її Олекса. — Я сам нині бачив, як отой кучерявий парубок Павло дивився на твоє тіло, на твоє красиве й чисте тіло, як цілував твої перса... І як ви...

Настя на мить здивувалася з почутого, змовкла на хвилинку й підняла свої великі чорні очі на сповідника. Вона не засоромилась, як сподівався сповідник. Вона подивилася на нього так відверто й просто, що він, нехотючи, мусив схилити свої очі, а вона тут же вела своє далі — впевнено і переконливо:

— Отче, та чи то гріх, що ми робили? Та ж то мій Павло, жидівський слуга, сирота, який, як рік довгий, жодної радості й потіхи не знає... Коли б ви виділи, панотче, його очі, якими він дивився на мене, на те моє, як ви кажете, грішне тіло, — хіба могла я одперти йому в тій краплині радості й щастя? Та це, може, єдина його радість за місяці й роки; може, єдине, що освітило на хвилинку його темне життя!..

Настя отямилась від захоплення, замовкла, подивилась з подивом на панотця, ніби своє собі подумала про нього, й спокійно закінчила свою думку:

— Але волі я йому не давала! Він причастився — і все! А я, я теж не з каміння! Не можна... лише на тій киселиці!..

— Я розумію тебе, дівчино, розумію, — говорив співчутливо й збентежено душпастир, вже й сам не рад з того, що затяг той світлий-пресвітлий ранок до темної старої сповідальниці, — але зрозумій, християнко, й ти, що Бог Всевишній і свята мати церков мусять... — і раптом відчув, що йому нічим закінчити свою думку, своє наставлення. Раптом слова отой щирої, просторікої сільської

дівчини йому здалися куди кращими й розумнішими навіть, ніж його завчені нежиттєві настанови. Раптом все бачене вранці освітілося перед ним своєрідним сяйвом, чистим і непорочним заревом, — і він повністю погоджувався в думці з тою оцінкою, яку всьому тому давала Настя.

Він перехрестив її знаком хреста і відпустив зі словами:

— Іди во мир, і більше не согрішай!

— А покута? — спиталася Настя.

— Прощаються тобі всі прегрішення твої, — говорив сповідник засоромлено, — і ніякої тобі покути!..

Настя вийшла від сповіді здивована, але й з великою полеготою на душі...

Олекса залишився сидіти в сповідальниці, хоча вже ніхто до сповіді не підходив.

Йому потрібно було хоч трохи отямитись, трохи вернути з того полону, в який він попав з самого ранку, трохи розібратись у тому, що творилося з ним і довкола нього від самого початку сьогоднішнього дня.

— ... Та ж він сирота, жидівський слуга, як рік довгий, він жодного щастя не знає, радості з життя не відчуває, коли б ви бачили його очі, хіба я могла відмовити йому... причаститися? То, може, єдина його радість за місяці й роки, але волі я йому не давала, — все це в неї так природно, так переконливо виходить, що вона повністю обеззброїла мене. А я ще хотів проповідувати сьогодні про гріх, про кару за гріх, хотів лякати їх гріхом і карою, — хіба вони не биті і карані щодня! І лише їхній природний розум дозволяє їм перетерпіти все те і жити, жити, навіть причаститися крапельками щастя!

Тому я буду проповідувати сьогодні не про гріх, а про любов! Про ту силу, яка допомагає людям жити, переборювати труднощі на їхньому нелегкому життєвому шляху! Про порозуміння між людьми, про ту краплину щастя й радості, яку люди, живучи у згоді та злагоді, можуть дарувати собі, незалежно від тої долини сліз, в якій їм доводиться жити...

Олекса став одягатися до богослужіння, почав відправу, проте поміж усі слова й рухи, поміж співи й молитви він думав про

сьогоднішню проповідь.

І коли надійшла її черга, він зібрав усі свої сили й здібності проповідника, навмисне постояв трохи мовчки після прочитання Євангелії, — і лише тоді, коли вже люди дивилися на нього й починали дивуватися, чого він не проповідує, — та ж їм треба поспішати додому, бо сьогодні в них храмове свято — кермеш! — і треба ще багато покритися біля святкової гостини, — тоді він почав:

— То правда, дорогі браття і сестри во Христі, що на все у світі є свята божя воля, що кожен наш крок і кожна наша думка є керована Всевишнім, але не меншою правдою божою є й те, що людина є розумним сотворінням божим, має свій розум і свою волю.

То було би дуже легко жити на світі, коли б усе в ньому робилося лише з божої волі! Тоді ніхто не відповідав би за гріхи й прегрішення свої, люди могли би красти, вбивати, грабувати, безчесно жити, — та ніхто не міг би брати їх на відповідальність за їхні вчинки. І найбільшим грішником на всьому світі був би тоді єдино Бог, бо з його святої волі творилося б все те пекло на землі.

Олекса помітив, що люди здивовано оглянулися один на одного.

— Самі розумієте, дорогі браття й сестри, — продовжував він, пояснюючи, — же навіть і Всевишній всесильний Бог не міг так сотворити світ, же би вся відповідальність за всі людськії беззаконія падала на нього. Ні, він сотворив людину розумною, дав їй розум і волю, і вона, єдино вона, відповідає за всі содіяння свої. Чи йде війна і люди вбивають один одного, чи голод косить людей, а ви повинні знайти собі поживу, чи гайдук б'є панщара, чи жид окрадає свого покупця, чи дівак не віддасть честі старому, чи старий на зле наставляє дівка, чи парубок обезчестить дівицю, чи дівиця дасть волю парубкові, чи люди гніваються поміж собою і зневажають та оскверняють себе, за все перед собою й перед Всевишнім відповідає кожен сам! І ніхто не зможе виправдатися перед Богом тим, же так робили й інші, же так робити казав пан чи віцїшпан, — кожен, бо має свій розум і свою свобідну волю, і свою, отже, відповідальність перед людьми й перед Отцем нашим небесним, іже єсть на небесах!

Ніяка нагода, жодні обставини не можуть виправдати наших

поганих вчинків! Чесний буде чесним і під час голоду, і на війні чи в іншій катастрофі, а злодій буде злодієм, навіть коли б у нього всього було досить. Чесний газда мусить тяжко працювати, а часто навіть поїсти не має що. Холодна водичка зо студенки, вівсяна киселиця чи горня квасного капустияного вару — то весь його наїдок і напиток. Але жид тяжко не працює, він з кожного по зернятку здирає і на ваших мозолях багатіє! Гайдук теж не працює, вовком-ненажерою на дівочьку цноту зазирає й хребти ваші багатом смарує...

По церкві знов помітно заворушились люди.

— Та людина не така безпомічна у всьому тому несправедливому світі! — вів своє далі проповідник. І хоч він був розумною людиною, мав свій розум і свою свобідну волю, ним заволоділи певні думки і він уже не міг їх не сказати. А може, й зміг би, та він вже не хотів зупиняти себе напівдорозі. Він знав, що все те про жидів і про гайдуків, про несправедливий світ сказано надміру, проте, коли він хотів наставляти своїх вірників, щоб вони жили за своїм розумом, він мусив і сам бути прикладом і теж мусив говорити з ними за своїм, а не за чужим сумлінням, інакше-бо став би підлим і перед собою, і перед отим Всевишнім.

Людині легше зносити кривду і біду, коли вона знає, звідки та кривда у світі наплотилася, ніж сліпо зносити чужі знущання.

А потім — людина має одну нержавіючу чудову зброю, яку ніхто не може вирвати з її рук та з її серця. Людина має любов!

Людина може любити своїх батьків, своїх дітей, своїх ближніх; людина може з любові допомагати іншим, співчувати іншим, ділити із ними горе й біду, спільно зносити кривду — і все те підносить людину над оту нечисть життєву, в якій доводиться їй жити; робить людину сильнішою, освітлює й прикрашає через любов, немов через святе причастя, людина з'єднується з Богом!

Настя стояла мов прикована до землі і вже давніше, мов зачарована, не могла відірвати своїх очей від їхнього попонька. Вона глибоко дихала і їй здалося, що проповідник бере свої думки з її душі. Тільки коли він згадав про любов, що як причастя, — їй здалося, що ту думку він не мав висловити вголос, для всіх; ця думка її, вона в неї так якомсь необачно вирвалася, але вона належить їй, тільки їй; може, то не для кожного така дорога любов...

Та проповідник продовжував:

— Тому, дорогі вірники, любіть себе, своїх дітей і батьків любіть, братів і сестер, ближніх своїх любіть, помагайте собі любовію, чистою любовію — міцною силою, з якою і ваше життя буде здаватись вам кращим, світлішим, з якою і кривда панська не буде так боліти...

Під дзвіницею, де завжди стояли хлопи, було сьогодні значно тихше, ніж іншим разом. Постійна втома і недоспані ночі клонили до сну, — це правда, — проте ота дивна проповідь, мов свіжий вітерець, відганяла сон й освіжала обличчя.

Та коли богослужіння скінчилося, церква раптом спорожніла, ніби в ній тільки що не йшлося про дуже важливі речі.

Першими з горбка од церкви розбіглися галасливі діти. Потім бабусі, мами й дівчата, привітавшись і поцілувавшись з родиною, що зійшлася на гостину з навколишніх сіл, поспішали додому доприбирати хату й доготувати гостину, залишаючи гостей з батьками й дідами, які повільно й поважно, розповідаючи про своє і розпитуючи про їхнє життя, спускались на дорогу й розходились по хатах...

А СЕРЦЕ В НЬОГО ЛЮДЯНЕ

Коли отець духовний, стрункий, високий, у чорній рясі, з непокритою головою і великою книжкою в руках, вийшов з церкви, перед церквою стояв вже лише один-єдиний газда.

— Слава Йсусу, панотче!

— Слава вовіки! — відповів Олекса і нехотячи почав розглядати худе й почорніле від вітру й сонця, зморшене, проте ще молоде обличчя селянина, що виразно відрізнялося від його білих, напевно, лише вчора випраних і вночі висушених, покорчених дрелихових ногавиць, такої же білої повісняної сорочки і теж білої, ткани з овечої шерсті, товстої накидки-гуні. Він ще кинув погляд на порепані босі ноги селянина і вже знову дивився на схудле обличчя, бо не хотів, щоб селянин помітив, як він пильно розглядає його, ніби аж вивчає його вбогість і його біду.

— Та коли не погніваєтесь, панотче, то сьогодні я запрошую вас на обід, — заговорив селянин, тримаючи в руках старий,

облізлий та поношений шерстяний капелюшок, що, видно, немало років послужив не лише теперішньому власникові.

— Дякую за запрошення, — відповів чемно Олекса, — але чому б то я мав погніватися? — мовив він далі і трохи навіть усміхнувся, бо хотів, щоб чимскоріше впала з селянина його помітна скутість та розвіялась його покора перед ним.

— Та тому, бо ви пан, — відповів селянин уже спокійно та врівноважено, все ще тримаючи капелюх у руках, — а ми бідні, та й гостина наша такою буде...

— Зате щирою, думаю... — поширював Олекса свій добрий настрій бадьорим тоном на селянина, який, між тим, уже рушив у дорогу.

— Щира то буде... Як ваша днешня проповідь, та што з того! — продовжував селянин з капелюшком у руках. — Од щирості ситим не будеш!

Олекса здивувався зо слів селянина та ще, може, більше з того, що він їх висловив так спокійно, беззастережно...

Коли Олекса зайшов у хату Андрія Калини, там уже все було готове до гостини. На столі, на чистому домотканому порточку, стояла верхувата мисочка одкладаного сиру, поруч — підпалок чорного хліба, а іще поруч гранчаста пляшка-літрівка з якоюсь зеленуватою рідиною.

Біля печі порайлась господиня. З горщиків-залізничків, приставлених перед чорні челюсті, виходила пара. Діти тіснилися біля матері, цікаві побачити в себе пана превелебного, а потім, подивившись на нього з-поза мами, — раптом усі вибігли надвір.

Олекса, нехотячи, зігхнув, бо різні думки почали наповнювати його голову.

В кімнаті була велика піч, дві постелі. Попід малесенькі вікна — два до вулиці, одне у двір, були лавки з грубих тесаних дерев, а в кутку напроти печі, де лавки сходилися в прямому куті, стояв стіл, — з отим сиром, хлібом і пляшкою.

Все те було Олексові близьке, знайоме, дороге.

— Та прошу сідати до столу, отче, та й вгоститися тим, що Бог послав, — сказав господар і показав рукою до столу.

Олекса надалі уважно розглядав кімнату: такі ж низькі двері,

високий поріг, така ж величезна піч і малесенькі віконця, так само застелені й накриті домотканою плахтою заголовки й перини, такий самий звичай ставити на стіл мисочку роздрібненого одкладаного сиру, хліб і пляшку з домашньою настійкою, як і в них вдома, по хатах, в яких йому доводилось бувати в дитинстві, — тільки тут все йому здавалося скромнішим, меншим, біднішим.

Він, видно, не усвідомив собі, що з тих пір, як він хлопчиком ходив по курних селянських хатах, пройшло немало років і він значно виріс. Крім того, він встиг побачити трошечки іншого світу, і тому його тілу і його думкам тут видавалося тіснувато.

— Та просиме сідати, отче! — повторив селянин своє запрошення. — Спробуйте, што Бог послав!

Схвильований Олекса, який якраз почав зникати до хати й почувати себе в ній вільно, як вдома, — аж знітився трохи: все Бог та Бог! А люди — ніщо? І він, відкладаючи велику книжку на вікно і сідаючи до столу, сказав голосно:

— Дякую за запрошення, газдо, сядемо і з'їмо те, що ви з газдинею заробили, що ви од жида й гайдука вберегли!

— Та як собі хочете, отче, — сказав селянин, здивований немало, — ви пан, ви школований, ви мусите знати што і як! — І, посмілішавши, додав: — Але признаюся щиро: од панів я такої бесіди ші не чув!

— Та який я пан! — встиг вставити Олекса. — Я ж такий...

— Ні, ні! — не дав йому закінчити селянин, — то вже ви зохабте на мене, то вже я ліпше за вас знаю: є пан, а є Іван! Іншого розподілу я не знаю; як є пшениця і є кукіль, полова та й інша непотріб, що лише засмічує ту пшеницю...

— Та їчте вже, їчте! — втрутилася несміливо господиня, може, з чемності, а може, просто з того, що в неї вже була готова дальша їжа і її треба було — ще теплу — ставити на стіл.

— Андрію, може, дай отцю духовному випити напочаток, — ще додала і вже знову повернулася до свого куточка.

— Та дам, дам, аякже! — ствердив господар і вже брався за пляшку.

Андрій налляв, Олекса взяв погарик у руку, подивився на нього, помовчав, а потім поздоровкав і випив до дна. Господарі

пильно подивились в ту мить на свого гостя і обоє зраділи: не погордував! Хоч пан, а випив!

Олекса взяв кусень хліба, одломив з нього ще менший кусничок, тицьнув ним до сиру і, притримавши великим пальцем трохи сиру на ньому, поклав все те в рот. Точнісінько так, як і вони! “Ніби й свій”, — подумав господар, та нічого не сказав. Налляв і собі, у той самий погарик, поздравкав і випив.

Олекса не забув запитати:

— А то що за напій ми п’ємо?

Господарі знову зраділи — і газда запитав:

— Міцне?

— Міцне! — відповів правдиво Олекса.

— То моєї жінки чари! То лем вона знає, які там трави і зілля!
— з задоволенням відповідав газда.

Господиня ніби й не звернула уваги на ту розмову, та вона добре розчула і саме ця похвала її праці зіграла їй більше, ніж зігрів би її погарик того ж напою.

У двері зазирнув хлопчик і стиха спитав мами:

— Уж?

— Ші ні, синку, ші не мож! Я вас потім закличу...

Олекса подивився до дверей, бо хлопчик його зацікавив.

Господиня принесла глиняну миску гарячої просяної каші, звареної на молоці, поставила її посередині столу, взявши звідтам мисочку з-під сиру, і поклала перед гостя й перед свого газду по дерев’яній ложці.

— Їчте на здоров’я! — сказала вона, та не затримувалася біля столу, повернулася і вже знову була біля печі.

Олекса сподівався обідати в колі великої сім’ї, де будуть старенькі дідो й баба, де буде багато галасливих дітей, де буде сміх і спів, — а тут він сам з господарем, — і одна глиняна миска каші перед ними посеред столу. Жінка тут лише послугує, дітей вона спритно спорала на двір, а інших, видно, в тій сім’ї не було.

Олекса їв смачно, вареного проса він давно не смакував, а просо він любив, — та чогось йому ставало сумно.

Господарі помітили, що гість притих.

Господиня взяла миску з недоїдками каші, замінила її мискою

темних татарчаних пирогів і знову спонукала:

— Їрте на здоров'я! Андрію, ші налий панові, може, їм по-смакувало...

Газда налляв поважному гостеві, потім собі, на прохання гостя налив також господині, всі вони по черзі випили з того самого погарика; настрій знову трохи піднявся, — та справився він аж згодом, коли в хату нетерпляче рухнули діти і взялися за кашу, що зосталася од обіду, та за пироги, що теж їх зостало в мисці немало, та ще згодом, коли в хату увійшов старий сивий дідусь, якого, виявилось, господарі післали обідати до другого сина, щоб він своєю старобою не заважав обідати панові, та коли в хату зайшла Настя, їхня донька, що аж досі доїла козу, годувала поросля та пораїлась по іншій господарській роботі, — та сама Настя, що з ночі так міцно врізалася в життя Олексі і за кілька годин майже вивернула його навиворіт.

Олекса здивувався, коли побачив Настю, й, нехотячи навіть, почервонів трохи, ніби аж тепер почав діяти той напій, що він його потрохи пив, відколи присів до столу.

Батьки, зрозуміло, нічого не знали про вранішні пригоди своєї доньки, були трохи здивовані її бажанням йти до сповіді, та, врешті, та дрібниця не привернула надовго їхньої уваги і вони не помітили жодних змін у поведінці гостя з того моменту, відколи Настя зайшла у хату.

Настя, як і належить, по-дівоцьки трохи почервоніла, мати запримітила той дівоцький рум'янець і була з нього задоволена, та скоро зайнялася дітьми, щоб вони спокійно поїли, не кричали і чимскоріше знову вийшли надвір і не заважали, — і вже ніхто, здавалось, не звертав на неї особливої уваги.

Та Олекса не міг не помічати Насті! Не міг не уявляти собі знову й знову тих сцен, які так несподівано і занадто швидко проходили перед ним від самого ранку.

Дідо, зайшовши в хату, сперся на лавку біля печі. На прохання Олексі він згодом присів до столу, і нарешті, дуже нехотячи, на коротко присіла туди й господиня.

Гість ще кликав до себе малого, десь десятирічного хлопчика з великими допитливими очима, та той все дивився на маму і, поки не спостеріг згоди в її очах, не йшов до столу.

Лише Настю Олекса не наважився запросити до столу. Він боявся звернутись до неї будь-яким словом, бо кожне, і те найпростіше, здавалось йому, вибухне, переповнене гарячими почуттями до неї. Та Настя, ніби й зрозуміла його складне становище, скоро вийшла з кімнати й довго туди не вертала.

За згодою мами хлопчик підійшов до пана, той ніжно при-тулив його до себе, обняв рукою за плече, — згадав при тому, як приємно було колись йому тулитися до діда Гарайди у Стащині — і, подивившись ласкаво в обличчя хлопця, запитав його:

— А читати знаєш?

Хлопець миттю глянув на діда.

— Та признавайся! — відповів дідо на допитливий погляд внука.

— Ші добрі не знам..., — зізнався хлопчик, ніяковіючи.

— Но, видиш, — каже батько, — і не ганьба тобі тепер перед паном?

— Та не ганьби його! — втрутився знову дідо, посміхнувшись до почервонілого внука. — Дашто він уж лем знать... Ану, принеси грифель і табличку, та покажи панові, што знаш написати.

Хлопчик миттю побіг до постелі, підняв риг перини, під якою, ніби навмисне захований, лежав кусок розбитої чорної таблички, повернув з тою табличкою до діда, який подав йому з кишені своєї кожушанки кусок грифеля, і хлопчик тут же в кінці стола взявся працювати.

Грифель був до того маленький, що, здавалось, хлопчик водить по табличці докупки стуленими пальцями. Він хилив голову то в один, то в другий бік, дивився на табличку зверху, налягав на неї майже грудьми, працював довго й зосереджено, — присутні мовчки й уважно слідкували за його працею, та все-таки, коли він закінчив ту працю і показав її панові, той міг прочитати: Андрій Калина.

Всі зраділи й аж видихнули.

— Добре, соколику, добре, дуже добре! — похвалив Олекса хлопчика, все ще не зводячи очей з того підпису.

— А ші можу дашто з голови прочитати, — додав Андрійко не без гордості.

— З голови? — щиро, але трохи й із навмисним подивом перепитав гість.

— Иги! — відповів хлопчик, як відповідав він вдома, коли

його про щось питали свої.

— Чого ти игикаєш як коник? — спитав його з легким докором у голосі батько.

Раптом хлопчик почав гикати.

І в ту ж мить спокійна й лагідна мати, що аж досі помітно співчувала хлопчикові в його нелегкій бесіді з паном, несподівано знітилася й ніби аж розкричалася на сина:

— Што ти зробив! Што ти наробив! Тівко раз я тобі казала...

Домашні сиділи спокійно, все прекрасно розуміючи, що проходило перед ними кожної миті, проте гість перелякався не менше за хлопчика, який страшенно заганьбився і майже розплакався.

— Чого ви кричите на нього? — запитав здивований Олекса, не розуміючи того, що сталося, бо думав, був навіть переконаний, що мати лає сина за якусь дріб'язкову недоречність, яку той ніби спричинив йому, панові.

— То нич, то нич! Іди сюди, Андрійку, — вже знову спокійно й ласкаво говорила мати до сина і, ніби нічого не сталося, приласкала його до себе. — Добре, же пройшло...

— Що пройшло, що він зробив такого поганого? — збентежено цікавився Олекса.

Батько з вдовolenням взявся пояснювати:

— Нічого не сталося, отче, і нічого злого він не зробив. То маєте так: на нього напала гикавка, йому чкалося, а в такому разі треба настрашити дитину...

— Настрашити?

— Но, жеби прудко дихав, жеби пройшло...

— Он як! — Олекса нарешті заспокоївся. — От що за процедура! — вигукнув він задоволено. — А то було я й сам, паче хлопець, настрашився,.. я думав, же ви заради мене...

— Знаєте, панотче, то такий наш газдівський спосіб, як спомочи від чкання, — ще раз пояснив батько.

— Та чи не крутий той спосіб? — запитав Олекса веселіше.

— Аякже! Як і все наше життя! Але спомагає!

— Слухайте, — розговорився Олекса, — а поясніть-но мені, будьте добрі, таку справу: стою недавно у вікні, смотрю на дорогу, а там у поросі граються два хлопці... Такі — маленькі, такі — красиві, темно граються, — аж тут підходить до них якась жінка, одного з тих хлопців тягне за руку до себе, а другого, такого ж красивого з

білим-білим кучерявим волоссям, лає на чому світ стоїть. Відганяє його од себе і од того другого хлопця... Смотрю на них, нічого не розумію. Та ж вони гралися смиренно, не билися, не сквернили, нічого той кучерявий од того другого не взяв, таж нічого в них і не було, крім того пороху на дорозі, а вона лається, якимсь копиляком чи ким обзиває...

— Ов! Ага! — обізвалася господиня, яка аж тепер зрозуміла, про кого і про що йдеться, і взялася пояснити справу: — Є тут такий один, копиляк, пробачте на слові, мати знайшла його десь на жнивях, но а таких, што не мають вітця, таких у нас не люблять...

— Але чому зневажати дитину? Вона ж бо в тому не винна! — запитував і дивувався далі Олекса. — Коли б то матері...

— Дайте спокій, матері теж не менше за сина перепадає, — пояснювала господиня далі. — З нею не дружать, її не кличуть на весілля, на хрестини, але й дитині допікають. Дитина з плачем прийде додому, скаржиться, а матері від того серце крається. І то вшитко тому, жеби знала, же таке не мож робити, та жеби й інші виділи...

— То теж такий наш спосіб,— доповнив газда, — крутий спосіб, але діючий... Порядок мусить бути!

— Але це занадто! — вів далі своє Олекса, люди повинні пробачати собі, та ж і свята мати церков прощає...

Дідо все те слухав, слухав, аж тут обізвався і він:

— Што робить церква, — то її діло, а люди знають, што вони мають робити, жеби себе в честі утримати! Тут кожен вівчар вам повість, што значить паршива вівця у кошарі. Не виженеш її — всю кошару запаскудить...

Дід замовк, здавалось, старий потребує перепочити, та скоро взяв знову слово і продовжував:

— А тобі, синку, я знаш што повім? Шкода, же до нашої церкви не ходить ні гайдук, ні жид, — а то вони б наїсні од того твого днешнього казання уж од завтра перестали здирати з нас шкіру...

Олекса мовчав від здивування.

Та дідо, відпочивши, вів своє переконливо далі:

— Я думаю, чи ти, часом, не помилися днешька? Та ж одколи я ходжу до церкви, а ходжу я туди вже не один десяток років, там завжди такому нас научали, жеби коритись, панів слухати, панам годити, — а нас, напроти, лякали пеклом, страшним гріхом...

А ти... днеська...

Олекса ще більше зрадів, що не проповідував сьогодні про гріх...

Його радувало оте дідівське звертання до нього як до сина, бо відчув у ньому приязнь, наперекір тому, що на словах і дідусь, і його син, та й раніше від них навіть Настя, категорично дотримувались розподілу людей на панів та Іванів, на пшеницю, яка кормить, і на кукіль, який лише засмічує зерно.

Відпочивши, дідо вів своє:

— Я тобі ші таке можу повісти, сину! — Було помітно, що дідо буде говорити не про якісь свої принагідні думки, а скаже про те, до чого роками доходив своїм ясним газдівським розумом, що вивірено в нього тяжким і великим життєвим досвідом, — і тому його думки так точно й вагомо лягали і так гарно укладалися одна до одної, так переконливо й просто звучали в тому тісному родинному колі. — Ми тут живемо од створення світу... І спокійно зносимо все те пекло лише тому, бо живемо вкупі, ні на кого не сподіваємось, лише на свої руки і на свій розум. Живемо ми тим перевіченим способом, проти якого навіть пани нічого не зможуть... Вони можуть нас бити, лякати, та ми знаємо своє... І на все знаємо свою медицину. То травами, то піснями допомагаємо собі, то у лісі ховаємось, а то й сокирою рятуємо себе од всяких вовків та вовкулаків, што постійно зазіхають на наше життя. А такі, як ти, што одорвалися од тої купи, — не гнівайся, же ті так повім, — такі собі десь-таки та виломлять зуби! Воно ж бо не можна панську науку на газдівський спосіб витлумачувати... не можна!..

— Але чому, чому?..— не втримався Олекса і не дослухав діда до кінця. — Хіба я хочу щось недоброго людям? Я хочу їх з амвона научати й наставляти, про справедливість говорити...

— Чому? — коротко запитав дідо і ніби нехотючи ударив когось своїм запитанням. — Вовкам про справедливість хочеш говорити? Вовків научати, жеби не рушали овець?

Дідо замовк. Ще в нього було на язичку сказати: “кожен знаєме своє!”, проте цю думку дідо проковтнув, мов слину, і взяв у руку порожній погарик.

— Налий мі капку... — звернувся він тепер вже до власного сина. Той наляв, дідо випив, витер рукавом уста і остаточно за-

мовк.

Олекса зрозумів, же він щось напсував, та він ще пробував доводити своє:

— Зрозумійте, я такий, як і ви, я з бідного підбескидського села; я пішов вчитись, щоб таким, як ви, допомагати, щоб з висот науки,.. щоб вагою церкви...— І знову, як і до обіду, він раптом не знайшов слів, щоб закінчити свого думку.

Дідусь мовчав. Він розумів, що вони говорять про різні речі, про різні світи, — і більше не думав відповідати на будь-які слова того непоганого, але нерозумного пана. “Я о бозі, а він о козі!” — спало на думку дідові, та він тільки внутрішньо посміхнувся тій думці і не спробував скористати з неї, дотепної.

Мовчання порушив син-газда.

Подібно до свого батька, він поважно заговорив:

— Знаєте, отче, я вам так повім. Я радо ходжу до церкви, чому б ні! Там красні, сяду собі, інколи, може, й здрімну собі на хвилинку, довкола співи небесні, пахне ладаном, свічки горять, ікони різні довкола. Дивишся на все те, слухаєш, своє собі думаєш-мрієш, та коли ще до всього того й гарне казання, — чого б ні, красні, послухаю, як приповідку! Але як прокинешся від того напівсну, напівдурману, як згадаєш своє, тоді лише зрозумієш, що все те не про нас, не для нас шите... Нам треба щось таке, щоб гоїло рани, а не лише охолоджувало їх свіжим вітриком... Або так повім. Церква, може, й гоїть рани, зменшує біль, та нам би чогось такого треба було, жеби нам тих ран ніхто більше не робив!

— Головатого би на них, Головатого! — раптом все-таки обіззався і по-своєму підсумував дідо.

Олекса подивився то на одного, то на другого, перевів погляд на мовчазну газдиню, яка кілька хвилин тому відійшла від столу до своєї роботи щось там зробити, та знову вернула туди, бо відчувала, що тут йде важливий двобій — хлопська бесіда про їхнє нелегке життя-буття. Він відчув, що слова його співбесідників ліпше пасують до всього того життя, ніж його легкі, ніби навіяні чужим вітром сентенції.

Проте він знав себе, знав свої думки, свої плани, свої наміри; він пригадав собі свої обіцянки зі Стащина, з Пряшева і з Ужгоро-

да, — тому він ніяк не хотів здатися і знову взявся розводити свої думки про життя, хоч зо слів тих простих селян не міг не зрозуміти, що вони не потребують його пояснень; на всі питання в них є свої, міцно вмотивовані й давно перевірені життям, відповіді.

— Ну, добре, я розумію, — за вами школа життя, ви знаєте своє, ваша сила у спільноті, в єдності, ви розумієтеся на травах і здібні самі собі у всьому допомогти. Навіть більше, ви зуміли створити для себе найпрекрасніші пісні, приповідки, в яких і ваше горе, і ваша радість, і ваші сподівання; ви знаєте, що треба налякати дитину, жеби їй не гикалося, ви знаєте лікувати, маєте своїх бачів, які бають, одробляють, одганяють хвороби й напасті; ви знаєте по-материнськи допомагати сиротам і гостро засуджувати копилят та переспанок, жеби не розмножувалися між вами подібні неподобства; ви маєте все! Що зародиться, — то з'їсте, не скаржитесь, не зазіхаєте на чуже; ви вмієте плакати й сміятися; у вас все, як в якомусь небесному годиннику — все є і все діє; ви маєте свій міцний газдівський розум, — але вас же б'ють, б'ють! Гайдукки і корчмарі... Ви не знаєте читати... От, ваш Андрійко, — чому б його не дати у школи, жеби він вивчився, жеби він...

— Ой, отче, боронь боже! — несподівано й перелякано обізвалася мати, ніби її Андрійка вже хтось забирає від неї, ніби її Андрійкові хтось хоче зробити щось поганого, — та нашто його у школи... Жеби став паном? Та ж пани, як ті сверблячки! Жеби одбився од нас і загинув у чужомі світі, як те ягня?

— Видите, пане, навіть жінка, і та правду каже! — спокійно оцінив мову невістки дідо. — Школи — то зрада! Школи — баламута! Доки в школах пани будуть научати, доти дати дівтака туди, то як дати ягня вовкам! От ви хвалили нас, же ми все змаєме, же ми все витримали... Але то все тому, бо ми в'єдно живеме, в'єдно біду б'єме! Того хлопчика, — він кивнув головою у бік дверей, щоб всі знали, що йдеться про Андрійка, який, між тим, уже побіг надвір гратися, — того од маминого молока виховували не тільки мати з няньом, але й наш карпатський вітер, бурі й морози, ліс і поле, не тільки мамині пісні й мої приповідки, але й той самий гайдук, якого той хлопчик навчився боятись більше, ніж злого гада. А школа? — що вона дасть йому? Панський капелюх на голову і камінь замість серця у груди? Русин, отче, в горах на-

родився, — і доки він в горах живе, доти він живе, — а хто захоче з чужого стола легко наїстися і одійде од нас до панів, той пропав назавжди, як риба без води, як ягня, яке одбилосся од кошари, — і то скоріше, ніж Топлю перейде!

Все те звучало дуже переконливо, западало до себе, як спиці до колеса, та Олекса не міг здатися.

— Та так то воно, діду, так! Ви говорите, діду, не те, чому навчилися з книжок, а те, чому навчило вас життя. І тому ви кажете правду... Але вас б'ють, б'ють, зневажають, не мають навіть за скотину, не визнають наших пісень, а світ новими думками почав жити — рівноправність, братерство!

— Знаєш што, сину, думав я, же уж не обізвався, бо виджу, же ми різними очима на світ дивимось, але ші тобі шось повім.

Він взяв зі столу погарик, підняв його перед очі й дивився на нього.

— Я можу на той погарик смотріти... — чи він зо скла або з де-рева, але можу на той самий погарик дивитися — чи він повний, а чи порожній, або ще й так: чи те, що в тому погаріку, піде мені на хосен або на шкоду. Отак і з гайдуками, з жидами, з бійкою і лайкою, якими, справді, вони частують нас часто-густо, — а тих видридухів довкола нас, як мух! Часом вони б'ють — і тебе болить і ти стискаєш п'ястук і стримуєш себе... А часом він тебе б'є, а ти смотриш на його злість, на його безпомічність, на його слабість — і сам собі смієшся з нього. І од того твого сміху його іде розпучити, поразити, — і він тоді ще більш безпорадний і безсилий. А часом ти зовсім не помічаєш, же тебе зневажають: думаєш собі, же то так воно має бути, бо інакше ти ніколи не жив... А потім, газду треба довго злостити й бити, поки він справді нагнівається і схопить кий у руки... Так же то речі різні, по-різному можна на них дивитись і по-різному можна їх тлумачити. Подивись, пани гинуть, як мухи, а ми тут остаєме, як буки у тих лісах наших карпатських.

А ші ти казав про те, же нас не поважають, же зневажають нашу бесіду, наші пісні, приповідки... — дідо не забув й про ту репліку, хоч весь час здавалось Олексові, що він робить перерви у своїй бесіді заради того, щоб трохи перепочити, такий він був старенький і кволий.

То майже так і не так! Воно не так важливо, чи тебе хтось має у честі, як занадто важливо, чи ти сам живеш у честі. Чужий пан, зрозуміло, чи його підбрехач, ніколи не назове твоєї пісні красивою. Вона для нього, може, й справді не має тої чарівної і чаруючої сили й краси, яку неодмінно має для тебе. Тому й кажу, важливо те, ким ти почуваєш себе в своїх очах. Можеш ти собі спокійно у свою совість подивитись або ні... То лише як втратиш власне сумління, прагнеш до того, аби тебе чужий похвалив! Тому так стараються різні підпанки, што власного сумління уже не мають, або й соромно їм заглянути у нього, тужать вислужити собі похвалу в чужих. Бо поки в людини є власне сумління, воно, єдино воно мусить бути мірилом і найвищим суддею кожного з нас. Я до такої думки прийшов, бо роками спостерігав отих клятих гайдуків, бо хотів зрозуміти, як вони, з одного боку, можуть так поганськи ставитись до людей, а з другого боку, так плазувати й вислужуватися перед порожнім і надутим панством...

Олекса слухав як заворожений! Дідова бесіда його зачарувала.

Він почував себе так, ніби малолітнім хлопчиком слухає у Стащині свого діда, його казки, його розповіді й роздуми.

Та все-таки похопився, бо йому треба було ставати до вечурні. Він подивився на годинника, сказав кілька похвальних слів про русинів, про їхній розум і витримку, чемно подякував господарям за гостину, похвалив своїх співбесідників за мудру бесіду; сказав їм, що він вже давно не почував себе так приємно між своїми людьми — і став збиратися.

Господарі вибачались, в свою чергу, за скромність їхньої гостини, провели гостя до дверей, вийшли за ним надвір і, дивлячись вслід за ним, кожен по-своєму оцінював його:

— Добрий хлоп, але хоче на двох стільцях сидіти! — сказав газда і повернув у хагу, щоб взяти капелюх і йти, вслід за панотцем, за звичкою на вечурню.

— Доброту його пани зожруть... — зауважив дідо, який сів собі на підстінок і набивав свою люльку. — Дашто, може, й вродить на ньому, а потім і він висохне, як усі, хто од землиці одорвалися... А шкода, серце в нього людяне, добре...

— Боже, Боже! — забоженькала й собі господиня. — Скільки

то люди витерпіти мусять!..

А Настя, яка невідомо звідки з'явилася між своїми, подумала свою думку про нього: “Хто зна, чи він хоч стільки щастя зазнав, як мій неборак Павло! Чи хоч причастився колись тої радості, без якої, може, й справді не варто жити...”

ОТАРА Й ВОВКИ

Олекса повернувся з вечурні, випив горня молока, пройшовся кілька разів по кімнаті, вийшов у сад, вернувся звідти, проте ніде не знаходив спокою, бо ніяк не міг забути тої бесіди, яку він мав сьогодні з газдою і дідом Калиною та, врешті, з усією родиною Калини.

За час, відколи він у тому селі, йому вже доводилося заходити в низькі селянські хати, вже він хрестив, вінчав і хоронив, вже чув розумні селянські розмови і бачив бійку п'яних, виведених з міри селян, проте аж досі він лише спостерігав селянське життя, споглядав його, не втручався до нього, до його століттями виробленої ходи. Та сьогодні він спробував стати між них, навіть більше, стати одним з них, заступитися за них, дати їм за правду, накричати, бодай неголосно, на гайдуків і жидів, порадити їм у дечому — а вони, ласкаво прийнявши його, не впустили його поміж себе. Про його проповідь, яку він виголошував з таким внутрішнім запалом, ніби розкривав перед ними своє любляче серце, вони іронічно зауважили, що од щирості ситим не будеш і щирістю норов гайдука не переробиш, а його плани — допомагати їм силою церкви й науки, назвали просто куколем.

Він нітрохи не образився на них, — о, ні! — навпаки, він відчував, що їхні бесіда й аргументація переконливіші за його завчені промови.

Він скоріше гнівався сам на себе за те, що не зумів знайти доріжку до їхніх сердець. Він бачив їх як отару овець, яка разом пасеться, разом посувається, разом лякається і разом захищається; а він не може пристати до них, добратися до їхньої середини і допомагати їм, чи навіть керувати ними.

Коли Олекса підмінив образ селян, які дійсно живуть однаковим, упостійненим життям, образом отари, то раптом опинився

перед новими питаннями: а навіщо отарі потрібно, щоб я приставав до неї, тим більше, щоб я добрався до її середини, щоб я допомагав їй, чи, навіть, керував нею? Все це отарі не потрібне, протиприродне їй! До отари хоче добратися хіба вовк, а той, зрозуміло, не для того, щоб керувати отарою чи допомагати їй, а для того, щоб вирвати з неї, з її тіла, ласий кусочок — це отара добре знає, до цього вона звикла сторіччями і за порушення цього сторічного досвіду вона завжди жорстоко розплачувалася частиною свого організму. І тому, власне, вона підкорила цьому досвідові свою поведінку: все разом, все вкупі; разом пастися, разом посуватися, разом лякатися й разом захищати себе!

Олекса пригадав собі, як щиро плачуть оті люди на похоронах чужих людей, бо знають, що, ховаючи чужу людину, вони ховають частку свого життя; як послідовно карають ті люди вчинки чужої переспанки, бо тим захищають себе і своїх доньок від такого падіння, — однак думка про те, що, з їхнього погляду, його добрі наміри зблизитися з ними й допомагати їм можуть здаватися вовчим зазіханням на їхню приязнь, на їхнє отуплення уваги, щоб потім, у пригідний час, зрадити їх і вирвати з їхнього тіла ласий кусочок, після чого так болить покусане місце та й пече почуття необачності, — оцю думку Олекса бачив дедалі ясніше й яскравіше, яка розросталася перед ним у систему життя, — ця думка остаточно збентежила його і вивела з рівноваги.

Надворі сутеніло, з поля верталися пастухи, було чути проникливий голос дзвіночків, що дзеленькали на овечих і козячих шиях. Разом з дзеленьканням долинав і бадьорий спів пастухів, у якому матері здаєлака впізнавали голосок свого синочка. Оті картини, якими іншим разом Олекса звик милуватися, бо вони творили окрасу літніх сільських вечорів, сьогодні зовсім не привернули уваги стурбованого Олекси.

Отара й вовк, отара й вовк! — гуділо в його голові, — в кожного своє на розумі, в кожного свій досвід, свої потреби, своє розуміння світу! Поки в школах пани будуть научати, то дати туди дитину — як дати ягня вовкам! Діяння одного з точки зору другого — незрозумілі, навіть більше — ворожі!

— Але ж я не вовк! — майже закричав безпорадний Олекса.

І знову ж, в якомусь дивному порядку, перед його очима по-

стали картини сьогоднішнього ранку, і тут же, поміж них, картина його розхвильованої Насті: “Служницею твоєю буду, на руках носитиму, молочком, як малого, кормитиму...” — долинали до нього з пам’яті, ніби з близького двору, де вранці стояла й розмовляла інша Настя зі своїм Павлом. Олекса став розуміти, що тими словами Настя хотіла оберекти його, — молоде, недосвідчене ягня, яке хоче одбитися од отари, не знаючи, що відхід від отари означає смерть, — не стільки для себе, скільки хотіла зберегти його, бо вона, молодша за нього, вже знала про це. “Панів ти і так не переможеш, не одходи! Заїдять тебе панські пси; і сам не заживеш так, як хочеш, і другим не допоможеш!”

Соромно стало Олексові за такі докори! Невже ж його Настя, просте селянське дівча, вже тоді могла знати чи й розуміти щось подібне із заплутаних складностей життя, а він, школований, ні тоді, ні тепер сам ще не додумався до таких речей, не дійшов до подібних висновків!

І знову простий газда, сільський дідусь, чи навіть їхня непорочна Настя, дають йому кондиції, як він давав семирічному Акакію в Ужгороді; співчувають йому, та не вірять його серйозним планам та намірам, бо знають, що на двох стільцях одночасно сидіти не можна, знають, що ті вовки скинуть мене з обох...

“Добре, — сконстатував для себе Олекса. — Треба шукати нових способів, треба вчитись... від тих дідів, від неуких газдів і, скориставшись з їх же досвіду, допомагати їм іти до світла. Треба зробити все для того, щоб тих здорових і розумних людей, їхні пісні, народну медицину, їхній сторіччями формований життєвий досвід приєднати до вищої культури, до науки, до освіченої Європи! Я буду писати для них, видавати книжки, засновувати школи для таких, як оцей Андрійко, брати їх до себе і посилати їх у вищі школи, — то неможливо, щоб вони zostавали тут у горах і лісах, під владою панів і гайдуків, зі своїм уявленням про те, що вони отара овець, а всі інші довкола них, навіть ті, які хочуть допомагати їм, то вовки, які зазіхають на їхнє життя. Та ж я такий, як і вони, я родився під тим же ж бескидом, що й вони, і я мушу довести їм, що й ми, русини, подібні до інших народів, повинні працювати, триматися вкупі, — це так! — але вовки, то пани, які не дають нам жити, п’ють нашу кров...”

Надворі потемніло. Олекса не запаливав лампи, в сутінках він роздягся, залишаючись у довгій спідній сорочці, підійшов до постелі, зняв з неї і поскладав червоно-білу домоткану плахту, відкинув перину, в руках збив заголовок, поклав його знов на постіль і, повернувшись задом до постелі, сів на неї і тут же ліг, скорчивши за звичкою ноги і поклавши руки долонями до себе, між коліна. І тільки тоді він опам'ятався, він не помолився перед сном.

Він повільно піднявся з постелі, підійшов до темної стіни, на якій висіла ікона страждаючого Ісуса, і став молитися.

Оскільки в кімнаті було темно, він не бачив ікони перед собою, тому після деякого часу він повернувся до вікна і продовжував молитися, дивлячись крізь вікно в темний двір, у темну і ще теплу осінню ніч.

Згодом якась невиразна думка, мов настирлива муха, перелетіла йому перед очима, затуманила його молитву, зупинила його в молитовних роздумах і тут же, спритно й раптово, перевела його думку на інші подробиці, і він, ніби знову отямившись, бачив перед собою у темноті вже знову той самий пліт, що й в ранковому світанні, ті самі білі-білі Настині груди, почув ще раз ту саму схвильовану розмову любові й перейнявся сам тим же невимовним любовним жаром, свідком якого був сьогоднішнього ранку. Схрестивши руки на грудях, він обнімав себе за плечі — і йому здалося, що його міцно обнімає і не пускає від себе його Настя, його розхвильована Настя, з грудьми, що глибоко дихали перед його очима, до яких можна було доторкнутися, трохи опустивши голову, і втопитися в їхніх солодошах.

“Чому я цього не зробив, чому я не поцілував ті груди з обопільної згоди?”, — картав себе Олекса, та спіймав себе на тому, що він говорить словами жидівського слуги Павла, який, мудріший за нього, не вагався причаститися такої краси і такого щастя; а він, школований попівський син, залишив таку красу на поталу гайдукам, а сам пішов поліпшувати непоправний світ.

І вже, лежачи знову в постелі, він стискав руки колінами і весь корчився від злості на себе, що аж боліли йому кості і м'язи...

... Він бачив велику прекрасну зелену луку під лісом і над потічком, повну білих-білих прекрасних дівчат, мов ангелів на об-

разах у церкві, з відкритими голими колінами й розпашілими глибокодихаючими грудьми, як усі вони, розхвильовані й збентежені, простягають до нього свої руки, просять, щоб він не відходив від них, а він віддаляється... І раптом — то не дівчата з пахучим молодістю тілом, а отара — велика стурбована отара переляканих овець, яка наполохано посувається в напрямі од нього, бо він, у товстій вовчій шкірі, жадібно біжить до них з явною метою вирвати найкращу собі з них.

Коли він зрозумів, що вони, овечки, втечуть від нього, вовка, — він став здирати з себе вовчу шкуру, копати руками і ногами — і тоді він побачив, що за ним стоїть справжній вовк і пхає його вперед, та він уже не у вовчій шкірі, а в чорній попівській рясі-реверенді і наближається до отари, благословляючи її хрестом господнім, бажаючи захистити її від напасті, та отара збилася до купи, з недовір'ям оглядається на нього...

— Не бійтеся мене, я такий, як і ви; я силою церкви, вагою науки, — починає він проповідувати їм, та вони туляться ще більше до себе і ще з більшим недовір'ям дивляться на нього.

Він рвонув собою, щоб відігнати вовка з-поза себе, — і побачив за собою вже не одного вовка, а цілу зграю вовків, а між ними, — о, Боже! — й свого владику та всяке інше цивільне і духовне панство, яке веселиться, п'є, гуляє, а збоку стоять його перелякані овечки і трясуться усім тілом.

Він зігнувся, схопив якусь палицю, розігнався було на панство — і тут же побачив старого стащинського діда, який сидить смиренно на возі, дивиться своїми глибокими очима й промовляє до нього: “Не знаю, сину, чи за тобою колись хоч пес забреше за те твоє днешнє хлопське слово, але й за намір твій тебе треба похвалити...”

Олекса знову рвонув собою, бо хотів нарешті отямитись від всього, що проходило довкола нього, спробував опам'ятатись і — проснувся!

Він протирає очі, не вірить самому собі, однак перед його зором все виразніше постають картини панської забави, яку він бачив у сні і переплітаються з тими, не менш розкішними і не менш сумними, які він бачив і споглядав у реальному панському місті.

Його кімната наповнилась розпеченим сміхом випароджених

й напудрованих пань і панянок, які вибігають з освітленої зали у виарендований для панських забаганок і обгороджений від людських очей щавницький парк і, хапаючи за руки жадібних до подібних пестоців гордовитих панчуків, розбігаються з ними по тінистих й темнуватих куточках мовчазного парку, ніби для того, щоб охолодитись і заспокоїтись від іскрометного й гарячого танцю, а насправді — ще більше зігріватись й розпалюватись від гарячих обіймів і панських пестоців.

Пишний їхній одяг повинен виказати їхнє багатство, величність, добре виховання, красу, — а насправді він виказує лукавство і хитрість, підступність і обман, злодійство і заздрість. Холодна пудра повинна підкреслити чесність і невинність, скромність і благочестя, вірність і любов, але кризь пудру й парфуми пробиваються лукаво і зрада, прелюбодійство і хтивість... Йде парадна гостина, дзвенять келихи, розливаються, як і вино, щирі побажання, — а насправді тут брат, що братові своєму підступність готує, безбожний син, що на власного батька нападає, невірна супруга, що супругові своєму отруту подає...

Олекса згадує парадні панські будинки в містах і, овіяний сном, видить в них надуманих дурнів і розпусних жінок, безхарактерних пройдисвітів і брехунів...

Він бачить розкішне панське полювання, начальників з гончими псами, соколами й парадними кіньми, як вони розкошують, граються, танцюють, веселяться, наїдаються й напиваються, а довкола них на варті їхніх забаганок стоять невірні слуги, бідний народ, що тяжко гарує, годує їх своєю працею, а сам, голодний і знищений, не знаходить найменшого вдоволення своїх потреб.

Олекса дивиться далі, бачить гучномовні міські паради, попереду яких завжди несуть багатобарвне знамено, на якому великими золотими літерами написано P O L I T I C A. На варті оної з гарматами стоїть марнотратство, сріброблюбіє та егоїзм, а довкола них лицемірство, чужеложство, святокрадство, содома, блуд, заздрість і корисливість. За тими ж, з численими бубнарями й трубачами товпою горнутья світського, духовного й військового сану начальники, владики, чиновники, міщани, купці, спекулянти, художники і прочі бездіяльники з численним супроводом всякої

статі і віку, — і всі вони кричать: “Се щастя іде, приходьте, люди, давайте гроші, давайте все, що маєте, для нашого існування та процвітання і ми ошаслиavimo вас; тільки приносите все: вашу працю, ваш розум і вашу честь, давайте зерно, корови, воли, вівці, сир і масло, яєчка і молоко, і дістанете відсотки ваші у золоті й сріблі. А як не схочете добровільно віддати нам все своє добро, то ми владою своєю і так все заберем від вас, і ви, — *volens-nolens!* — хочете чи не хочете, мусите бути щасливими!”

І знову сміх, і знову спів, гучна музика й облесливі зазіхання; все панство і всяка наволоч збігається, приєднується і вгощається за рахунок майбутнього — прийдешнього щастя!

А збоку стоїть народ — бідний, нагий, обдертий і розтерзаний, мов тінь чи привид, — і той народ на повне горло мусить кричати: “У-ра-а, у-ра-а, ми щасливі, ми щасливі!”, бо хто б насмілювався сказати, що він нещасливий, той — бунтівник і ребелант, в ланцюги одягається і, оковами обтяжений, горенько заплатить за злий свій намір супроти панів!

Олекса надміру розхвилювався.

Усякі кошмарні сни про вовків і ягнят — то лише слабенька тінь від тих справжніх безчинств, які щоденно і щонічно творяться за зачиненим воротами панських будинків, в розкішних залах і на прилюдних площах, — думав він і обурювався з цього приводу. — А я дивувався, що прості селяни не хотіли прийняти мене у своє коло. Вони жорстоко карають якусь необачну переспанку, що, не знаючи щастя й радості у житті, нерозважно піддалась хвильковому бажанню посмакувати солодкого яблука з чужої загороди, — а тут, у таборі вовків, такі смакування творять тло їхнього постійного нечесного життя!

І люди все те бачать і розуміють!

А коли б вони подумали забути про те, батогом ісписаний хребет за одне криве слово супроти пана нагадає їм тут же, як стоїть справа.

“Скільки таких картин доводилось бачити мені за моє недовге і нелегке життя, та я все ще не хочу повірити в існування такого життя, ніби від того, що я не повірю у нього, воно зникне, щезне — і помиряться у ньому вогонь і вода, чистота і бруд, вовки й отара!”

Частина друга

НАД НАСДТАСОМ ТУМАН

Над Настасом туман; увесь він в тумані!

Той туман наводить сум на все довкола себе; від того туману тяжко дихати й сумно на душі.

...На дорозі стоїть запряжений у возик сумний коник, на возику сидить сумний дідो і чути аж сюди його сумні слова: “Не знаю, сину, чи за тобою колись хоч пес забреше за те твоє днешнє хлопське слово, але й за намір твій тебе треба похвалити. Мусить же хтось і за панцара заступитись, стати супроти тої погані. Мусить!”

Настя соромливо закриває свої розпашалі груди, сумно, з опущеною головою, поволі відвертається від нього, — а збоку стоїть невисокий та гордий гайдук Мигай і з задоволенням пускає корбачем по сарі своїх чобіг.

А він сам стоїть на купі каміння, обвитій терном і свербигузом, і не знає, що йому робити. А на душі в нього так тяжко від того туману, що вже занадто довго стоїть над Настасом, над Кам’яною, над Рогулею, над Чорним Лісом, над Маковицею і над Минчолом.

Він пітнів над Часословом і Псалтирем, в той час як інші діти, мов ті козенята, вільно бігали й скакали без будь-яких обмежень; він вивчив руське слово, а йому латинський подали буквар і почали з ним по-мадярськи мондокати; він прагнув допомогти мамці-вдові, своїй Насті, стащинському дідові та й усім таким бідним вдовам, дівчатам і дідусям, як ті, яких він бачив і знав довкола себе, а його обзивали цундравим русином; все він витерпів, витримав, вистраждав! А коли, закінчивши навчання, він прибіг до своїх і, задихаючись, хотів трошечки лишень привідчинити вікно і впустити в затхлу кімнату крапельку свіжого вітрику, — його притисли до землі, притоптали так, що він, без єдиного крейцара, мов злодій, утік від своїх, бо свої були гірші за чужих; його спіймали, змусили повернутися і вислали його до лісів між таку біду й голоту, що він довго завивав вовком, поки в тих дебрях зла й неволі не розпізнав і не виявив людей, — прекрасних простих людей, — сильних, мов буки в пралісах карпатських, і мирних, мов отара овець, коли її

ніхто не чіпає, які знову заповнили його охололе серце думками про потребу жити й працювати для піднесення людської гідності, — і він почав жити й працювати: не знав дня без праці, ночі без неспокою, — а тепер, після всесвітнього крику й шуму про нове сонце, про золоту весну, про весну народів, після стількох “alien” і “gloria”, коли мали на всьому світі запанувати Рівність, Братерство і Свобода, він лежить на твердій смердючій постелі, тяжкі, залізом ковані двері ззовні замкнені на величезний замок, а через невеличке віконце, що високо над головою, не проходить до нього жодне світло, бо все довкола нього у тумані.

Револуція! — скільки він про неї наслухався, як чекав її і сподівався на неї. А коли вона прийшла, нашуміла, одні голови постинала, другі — хто зна чи кращі — витягла на світло, а його, за те лише, що він не маляр, не мондокає, а прагне працювати для того, щоб ті самі Рівність, Братерство і Свобода, що стільки нашуміли у столицях, прижилися також у його Карпатах, — посадили за ґрати!

Олекса не усвідомлював собі, чи він спав хоч трохи тієї ночі; не знав він, коли закінчився його неспокійний сон і коли він, вирвавшись зі сну, почав думати свідомо про всі ті нелегкі й страшні справи.

Нарешті він ясно усвідомив собі своє становище: він, Олекса, якого серце розривається від доброти й невичерпного бажання людей любити й людям добро творити, він, у якого не було вільної хвилини, бо перед ним завжди лежала гора роботи для бодай незначного поліпшення долі того нещасного підбескидського русина, для якого треба й буквар укласти, й молитовник видати, і школу для нього заснувати, й картоплю його навчити садити, про згубу від горілки йому розказати і до книжки його притягти, — він безрадий і безпомічний, без діла і без волі сидить у брудному кошицькому арешті!

Така подія переверне все дотеперішнє життя!

Така подія змушує думати й передумовувати — аж голова тріщить! Така подія змусить вас у всьому засумніватись і тисячу разів запитувати:

“Чому? За що?”

І знову: “Чому? За що?”

Таж кричали про волю, рівноправність та справедливість! А він нічого поганого не робив, нікого не обікрав, не вбив, не збездивив! Він лише працював, — де тільки міг і як тільки знав! — радив, допомагав, організовував...

Незвичність ситуації спочатку повністю вивела його з колії життя.

Дома він би встав, умився, одягся, помолився б Господові — і вже давно сидів би за своїм столом, завалений всякими книжками й паперами, — писав би, творив би для свого народу.

А тут нема навіть води, щоб освіжити лице, нема дзеркала, перед яким можна б причесати своє посивіле й поріділе волосся, нема ні книг, ні паперу — в кутку кімнати старе забруднене відро, в іншому — порожній, теж забруднений, столик.

І тягоба на душі!

Безвільні руки, задублені ноги, не хочеться стати, не хочеться ворухнутись, — навіщо, для чого? І знову — чому? Та ж я працював, добра людям хотів...

І знову думки й питання, тяжкі, мов каміння, били його по голові...

Сусід, що лежав на такій же постелі у другому кутку тісної “келії”, повернувся на другий бік, — мабуть, і для нього така постіль була занадто твердою, — і спав далі. Нероздягнений, він склав обидві руки під голову, ноги скорчив майже до грудей, — і спав.

Олекса подивився на нього і подумав про себе: “От праведна людина! Його заарештували, а він спить сном справедливих! А я?..” — і знову його голову наповнили тяжкі думки...

... Невже ця сільська Настя, неграмотна і невчена, вже тоді, понад двадцять років тому, мов пророк, ясно бачила гірку мою судьбину: і другим не допоможеш, і себе занестиш! Заїдять тебе ті панські пси, Олексіку мій... (Але дідо казав, же хтось мусить постати проти тої нечисті). Невже ж мої вірники, теж ніким не вчені й не просвіщені, вже тоді знали, що життя ділиться на іванів і на панів, на пшеницю і на кукіль, що жоден порядний газда не дозволить, щоб у його отару, під яким завгодно виглядом, пробрався якийсь вовк! Доки в школах пани будуть навчати, — гріх туди

дитину післати, — щоб їй панський капелюх на голову і камінь у серце? Звідки у них така наука? Вони посміхалися наді мною, над моїм бажанням, як вони казали, вогонь і воду примирити, вовка з ягням подружити. Невже ж я такий дурень, — стільки у школу ходив і нічого таки не навчився, нічого не зрозумів?!

Олекса вже хотів було піддатися поглядам своїх невчених, проте куди розумніших за нього, простих підбескидських русинів, визнати марність своїх сподівань, проте перед очима йому з'явився гайдук з корбачем у руці, засмалений бородатий жид, мадяр пишаний, несамовитий, що його людей свинями обзивав, — і в ньому закипала злість: чому ж то так, таж його прості підбескидські русини ж нітрохи не гірші за інших людей тієї ж Угорщини чи інших держав, мають вони свої чудові пісні і свою прекрасну бесіду, свої гарні звичаї і свої приповідки, вони рівноправними з іншими постали б народами, тільки б їм можливість вільного життя, тільки не ссали б з них кров оті багатії-кровопивці... Дайте народові моєму волю, рівноправність, дайте йому школи і не здирайте з нього шкіру,— і ви побачите, що то за люди — розумні, чесні, працьовиті... Вони, правда, п'ють, — признавав тут же Олекса, сумуючи з цього приводу, — але то все корчмарі винуваті! Коли людям дати школи, вони порозуміють. Книжиця вже майже вся розійшлася, треба б знову її видати, нехай діточки, милі соколята, мають з чого розуму навчатись. А його, розуму, треба буде немало, поки ми з того глибого сну проберемось і між культурні народи як рівні з ними станемо. Обіцяв я на тому тижні на Спиш подивитись, ту справу з викупом земель від панів мушу до кінця дотягти! Боже, люди, які ще не так давно зовсім не вірили, що то можна для хлопа щось вибороти,— не вірили ні собі, ні мені! — тепер готові руки-ноги цілувати, бо я довів їм, що є на світі і такі, які проти пана та за Івана поставляться; там і школи наші найкраще преуспівають, діти сотнями, малі й великі, за науку хапаються... А на Маковиці все спить! Туди б теж потрібно було... Щоб їх трохи розбудити — школи заснувати, земельку викупити, — а я тут, між тими темними стінами, без діла сиджу...

Сусід знову ворухнувся на постелі і нарешті прокинувся.

Олекса з цікавістю дивився на того чоловіка, бо вчора його привели пізно, і він з ним зовсім не поговорив, навіть не позна-

йомились вони.

Незвичність ситуації стримувала Олексу від того, щоб він заговорив до сусіда першим. “Хто він, — думав Олекса, — такий, як і я, чи, може, дійсно, злодій або убивця?”

Нарешті сусід піднявся на лікті, спустив ноги з постелі, почав вивчаюче дивитись на Олексу й розглядати його.

— А ви хто такі будете? — запитав він згодом, може, навмисне, навіть трохи грубувато.

— Невинний я, добродію милостивий! — відповів Олекса, бо не знав навіть, що іншого відповісти на таке питання. — Я чесно працював, а вони мене...

— Винний чи невинний, це мене не бентежить, це вони скажуть! — поширював розмову сусід. — Я питаю лише тому, бо раз доля звела нас до купи, то треба знати, з ким маєш честь.

А Олекса, бажаючи створити атмосферу довіри, щиро зізнався:

— Я, як видите, отець духовний... А тут я по невині, нічого поганого я не зробив, навпаки, я поміж народ ходив, народ просвіщав, землі від панів для нього викупував, книжечку таку невеличку для народу нашого руського видав...

— Книжечку для русина? — з подивом перепитав сусід і сам собі відповів: — Русинів не книги, а палинки треба, та ще й палиці; лінивий він занадто!

Олекса насторожився і зблід рівночасно, од гніву й од безпорадності. От яка думка панує про його народ! Повсюди, навіть тут! І він відповів сусідові сміливо й переконливо:

— То не народ винуватий, же він звик до горілки, то його здерці, дармоїди до того привели! А палицю? Палицю треба на вовків, щоб до отари не лізли, а не на людей!

Сусід вже встав з постелі, пустився, було, до дверей, та після тих слів, у які колись і сам вірив і гаряче проповідував їх і які прозвучали тут як голос колишньої власної кипучої діяльності і як докір власному сумлінню, він зупинився посередині кімнати, — і щоб не загубити той голос, він стояв нерухомо, в незручній навіть позі, з розкоченими ногами й руками, піднятими й зігнутими у ліктях, ніби збирався бігти кудись, і раптом передумав, бо інша думка, ніж думка бігти, зразу здалася йому важливішою.

Він спіймав себе на тому, що, говорячи про русина, якому

не книги, а горілки треба, він говорить не своїми словами, а мовою тих панків, біля яких він вже роками крутиться і які над ним посміхаються так само, як він посміхається над рештою русинів.

А колись!

Колись він думав і хотів, і пробував навіть заступатися за того-таки русина, допомагати йому прозріти, — та!

Олекса трохи заспокоївся і додав до своїх слів:

— Інтересантно, кожен для бідного русина лише палицю за пазухою має! А доброго слова, поради, допомоги, — ніхто! А скільки крику про рівноправність та й справедливість було!

Сусід ще постояв трохи посередині кімнати, а тоді зрушив з місця й попрямував до зачинених дверей. Побухав п'ястуком у двері, почекав, поки з того боку до дверей підійшов дозорця і з гуркотом відкрив малесеньке віконце у дверях, і досить лагідно сказав у те віконце:

— Води принесіть, треба помитися!

— Дайте відро, принесу!

Сусід взяв з кутка кімнати відро і подав його через одхилені двері дозорцеві.

Олекса уважно споглядав усе.

Дивувало його, що його сусід поводить себе тут так вільно, як у себе вдома, ніби ця кімната і ці обставини для нього зовсім не новина.

— А ви хто такий будете? — запитав несміливо Олекса свого сусіда його ж словами. — Теж невинний?

Він вже не гнівався на нього і щиро цікавився його долею.

— Я? — перепитав сусід. — Я — дурень! Вчора я трохи більше випив і був необережний. Почав я хвалити австріяків і лаяти мадярів за їхню некультурність.

— І це все? — співчутливо запитав Олекса.

— Все! — відповів сусід і додав: — Та ви не переживайте за мене, мене скоро випустять. А коли повернуться австріяки, то я на цьому арешті навіть виграю, кар'єру зроблю!

— А хіба вони повернуть?

— Аякже! Мадяри — свині, вони мусять програти!

— О, я б так про жоден народ не говорив! — зразу обізвався Олекса, хоч знав того пана лише кілька хвилин, бо такі слова справді образили його. І він тут же почав викладати свою думку про малярів: — Я не маю нічого проти Кошута, навпаки, я радію, що він бореться за добро для малярського хлопа, тільки нехай він дає жити також іншим, також моєму народові!

— Ви як собі хочете, а я кажу: малярі все лише для себе!

— А ви не маляр?

— Я? — перепитав сусід і зупинився перед відповіддю. Олекса помітив його вагання, тому не настоював на відповіді. Підійшов до столу, взяв з нього горня, зачерпнув з відра води, яку між тим подав вартовий, і, наливаючи з горняти потрохи води на руку, почав вмивати своє обличчя.

— Дайте, я вам зіллю! — запропонував раптом свої послуги сусід. І, взявши від Олекси горня з водою, зливав йому несвіжу воду на руки, розказуючи при тому про себе: — Я теж з тих ваших чесних русинів...

— О, господи! — вигукнув Олекса від несподіванки й радості одночасно.

— Але я втік звідти, бо там темнота, біда!

— А тут?

— Тут не лупцюють так, тут можна поміж інших заховатися, притаїтися й проіснувати якось...

Олекса зрадив землякові, подякував йому за те, що той допоміг йому трохи помитися і хотів було розпочати з ним щиру й відверту розмову про потребу любити й поважати своє. Та сусід, ніби зрозумівши задум Олекси, випередив його:

— Тільки ви не радуйтеся! Битися за своє я не збираюся. Пару разів я пробував, пару разів вони мене садили, я ще пробував, — а потім я мусив втекти звідти. То даремно! Поки будете жити, ви будете працювати, утверджувати своє, а вони сильніші, на їх боці сила і зброя — вони будуть нищити вашу працю!

— Але ж ваш нянько, ваш дідо, напевно... — Олекса хотів було все-таки аргументувати, та сусід знову випередив його:

— Слухайте, отче, я вам скажу свій досвід: ви маєте правду,

а вони мають міць! І чим скоріше ви зрозумієте цю правду, тим скоріше ви перестанете робити даремну роботу! Треба збагнути, чого вони прагнуть, — і служити їм: насміхатися над ними так само, як і вони над вами насміхаються, але служити! Так легше проживете і, можу вас запевнити, спати будете значно спокійніше...

— Спати, спати! Але ж я не прийшов на світ спати! Я хочу жити, значить, працювати, добро творити, допомагати!..

Сусід змовчав, бо відчув, що своїми порадами, своїм досвідом — служити сильним цього світу і насміхатися одночасно над ними, — він образив свого пайташа; а Олекса розхвилювався і вже не стримував себе в своєму обуренні, яке щиро, ніби лише для себе, висловлював вголос:

— Ви вже бачили, щоб якесь живе боже створіння відхилилося від свого природного призначення жити так, як його навчила природа? Жаба живе так, як належить жити жабі, свиня — так, як належить свині, — то чому б то саме людина, вінець творіння всього світу, не мала б жити за своїми законами, але мала б перейти звички якогось огидного хамелеона і міняти свою природу в залежності від того, хто якраз проходить біля неї?

Сусід уважно слухав промову Олекси, та тлумачив її для себе знову за своїм досвідом. Тому й відповів:

— Але якраз усі звірі так живуть, як я кажу. Проходить сильніший, тоді кожен відскочить, відступиться: злетить муха, відскочить жаба, налякається заєць...

— Але ж то звірі, така поведінка — в їхній природі, проте людині вона не личить! Хіба я маю міняти свою подобу, переінакшувати себе, свою душу в залежності від того, який коли примеріус проходить біля мене? Вгадувати його куці думки й підлещуватись під них? Бути тінню його придуркуватих й нищих забаганок, бути празноглавським чи надутовським — на все життя лише тому, аби він мені у руки, може, золоту бозулю головного тарабанщика тицьнув? Людину повинні прикрашати людські добродітелі, потрібні людям, а не надуманий гонор й порожні титули!

Сусід слухав, та не дивувався, бо починав розуміти свого приятеля. Колись і він так думав і так навіть робив. Не було такого у світі пана, якому б він своє не сказав! Досить було мати переконан-

ня, що правда на його боці і він ні перед ким не пасував. Нехай його били чи ганьбили, він стояв на своєму! А потім він ріс і мудрішав — сусід гірко посміхнувся цьому слову — “мудрішав”! Раз промовчав, іншим разом почекав, поки за нього скаже хтось інший, потім замість справжнього вжив гладше слово, не таке правдиве, — і пішло, і пішло, аж донині, коли він власного погляду майже не має, власних слів не вживає, завжди вгадує, які слова найбільше сподобались би у данім товаристві, даному панові, — і лагодить, потішає, заробляє схвалення, усмішку, а то й погар вина, та вже не рубає, не ріже матінку правду, не живе, а лише існує...

Аж вчора, — навів його чорт! — і він лайнув надуманих мадяр у їхньому же товаристві, — і опинився тут, в компанії того передчасно посивілого руського хлопа у попівській рясі, який нагадує йому його молодість.

Та молодість не вернеться!

Вона дається раз, проживе її хто як знає, закладе нею фундамент свого подальшого життя, яке потім пливе у заданому руслі, і міняти його тяжко, навіть коли ти розумієш, що воно йде не туди, куди хотілося й думалося колись! Для зміни напряду життя треба сильної волі, а тої волі в нього, звиклого до міста й міщанського життя в ньому, немає, хоч він і розуміє, і хотів би, та!

Йому стало жаль не так самого себе, як чогось цінного, яке він змарнував...

Йому стало так, як у дитинстві, коли він на великодній луці грався з великодним яечком. Він своє розбив і з’їв, може, він трошки ситіший за інших дітей, але він вже не має свого красного писаного яечка, а вони ще мають своє, ще мають! Той піп вже постарів, але він ще має своє життя, ще має своє яечко, ще не розбив його, не згубив своїх поглядів, не втратив волю жити по-своєму!

Олекса замовк, бо він не звик аж так гостро вимагати від інших, щоб вони жили за його законами, а сусід вже роздумував далі: от дістати б отак ще раз своє життя, оте писане яечко, ще раз бути сільським сміливим хлопчиськом... — “Василю, не дайся, Василю, витрим, не скаж, не зрадь!” — а тепер він навчає своїх чибісів зовсім іншої поведінки: “Іштванку, поздоровкайся, ось пані іде. Отій пані поцілуй ручку, бо її чоловік — то великий начальник!

І тій поцілуй, бо її чоловік буде великим начальником, як тільки викинуть теперішнього начальника... А від того залежить, чи тебе візьмуть у школу, а від того, — чи ти дістанеш роботу, а той може пошкодити тобі, а той може допомогти, отже, здоровкайся, синку, кланяйся, цілуй ручки, змовкай, не кажи правди перед ними, бо вона могла б вколоти їх, не виявляй себе перед ними! Від того будеш мати тепліше містечко, повніше коритце, більшу палицю у руках, але від того ти перестанеш бути людиною, станеш хамелеоном, у кращому разі — головним тарабанщиком!”

Василь заганьбився сам перед собою та по-справжньому нагнався на себе.

Олекса, забувши про сусіда, глибоко розхвилювався: скільки роботи, скільки роботи! Де не глянь, всюди зневіра, пристосовництво, глибокий сон! І то все — кращі сини народу, бо втічуть найперше ті, що мають амбіції пробитися у світі.

І він майже призабув, що він в арешті. Він вже обдумував дальші плани — працювати й працювати, витягати з корінням куکیل і вирощувати пшеницю.

Через кілька днів вартовому принесли папірець.

— Що, не винний? — перепитав він, глянувши у папірець і рушаючи до дверей, за якими сидів Олекса, — сидів сам, бо його сусіда, Ласло Белея, як він назвав себе перед Олексою, випустили зразу на другий день.

— Ніби не винний! — іронічно зауважив офіцер, який приніс папірця про звільнення Олекси і який мав супроводити його на волю чи навіть трохи вибачитися перед ним за те, що “нерозумні” гонведи зробили з ним.

— Ніби невинний! — повторив офіцер, бо вартовий не наважився далі розпитувати пана. — А насправді треба було налякати його, бо він занадто голову задирає. Ми його лише на пару днів до вас послали, та він, сподіваємось, роками пам’ятатиме про це! Порозумнішає — віримо! Доба тепер для цього пригідна, все можна на той бунт звести.

Вартовий грюкнув дверима, Олекса насторожився, та скоро зібрався і вийшов у коридор.

Пан офіцер клацнув чобітьми, навмисне окато поклонився

Олексів і супроводив його темним коридором до виходу.

— Маю вибачитись перед вами, високоповажний превелебний пане, за ту помилку, яка сталася. Як бачите, ми шануємо кожного, хто працює для нашої Угорщини. А різним там цундравим, які риють проти нас, ми завжди можемо показати, де їхнє місце. Сподіваємось, що ви будете розумним громадянином нашої батьківщини...

Олекса йшов мовчки.

Він слухав, проте не чув офіцера.

Його зогрівало почуття, що тюрма зостає за ним, що він віддаляється від неї — цієї нерозумної і бридкої облуди. Його тішило свіже повітря та ясне сонце, яке зігрівало землю, та понад усе його радувала думка, що він зможе взятися за свою роботу, поїхати чимскоріше до своїх на Спиш, на Маковицю, а може, й на Настас встигне подивитись!

Ще раз Василь Білий зустрівся з Олексою.

Він проживав у Кашшавароші, крутився поміж панків як вмів і знав, та не забував Олексу, хоч бачився з ним всього кілька годин того злопам'ятного дня сорок дев'ятого року.

Білий залишав Белеєм, пристосованцем без власного життя, та попівські думки про людську натуру не залишали його. Зустрічаючись зі своїми прекедвешніми, він байдуже слухав їхні зневажливі бесіди про слов'ян, що не є людьми, сам, за звичкою, вставляв у їхні розмови солоні слова, щоб кумпанія не запідозрила його в інакомислії, проте з моменту зустрічі з Олексою спостерігав одночасно за всіма тими бесідами ще й збоку, з іншого погляду, — і тоді всі ті смішні, дотепні, як йому раніш здавалось, розмови, виділись йому огидними, принизливими для людини.

А недавно він потрапив у компанію, де розгорнулася бесіда, яка змусила його знову пригадати собі і того посивілого отця духовного, і ту розмову, яку він мав з ним колись у тісній смердючій келії кошицької тюрми.

— Я б їх усіх різав, як псів! — вигукнув молодий офіцер, коли його пайташ, теж у новій офіцерській формі, сердито розповідав про русинів, які не задоволені з того, що можуть спокійно жити у щасливій Угорщині, а весь час бубонять про якісь права, якісь кривди

й несправедливості.

— Все те від тої клятої революції! — додав від себе інший з офіцерів, вихиливши після тих слів, мов після тосту, погарик барацк-палінки.

— Конституції їм захотілось — різати їх і все! — повторив нетерпляче перший, той, від репліки якого Василь Білий призабув трохи про горілку посеред столу, а пригадав собі свою зустріч з Олексою.

В такому тоні бесіда тяглася довго. Офіцери запивали свої пропозиції й сердиті вигуки проти русинів дальшими погариками барацковиці, — а Василь почав нервуватися з тих розмов. Вони, здавалось йому, не ображали його руських почуттів, — такі бесіди йому доводилось слухати не вперше, а самі руські почуття були в нього так глибоко присипані порохом життя, що він навіть не підозрював про їхнє існування. Та подивився на всі ті бесіди збоку, — вони набридали йому все більше, й він утримувався від активної участі в них, хоч нікому не виказував свого незадоволення ними.

Тим часом у бесіду втрутився найстарший між ними пан, єдиний у цивільному одязі, який аж дотепер мало пив і мовчки сидів за столом, підкидаючи одноманітно шкатулку від сірників з бажанням, щоб вона зістала стояти вузьким денцем на столі.

— Стріляти треба на сарну чи на оленя, — почав він спокійно, продовжуючи гратися тою шкатулкою. — Від такої стрільби і користь буде, чудові роги на пам'ять зостануть і люди вам завидіти будуть. А з русина що візьмеш, коли його вб'єш? Рогів у нього нема, а м'ясо з нього смердюче, навіть собаці не варто кинути.

Присутні зареготали.

— А крім того, на русина й патрона шкода. Ти його одного вб'єш, а їх десятеро, як поросят, виросте! От чому наше на них полювання не має успіху.

Знов регіт рознісся довкола столу.

Наш пан захопився, присунувся ближче до столу, сперся на нього обома ліктями та й каже серйозно:

— На русина треба інакше — ми ж культурна країна! І так нас дехто за жорстокість критикує. Недавно якийсь швед чи фін, — Бйорнсон, якого ми мали за друга, таке про нас накричав, що ганьба

слухати. Варварами нас обізвав, мовляв, найбільший наш гешефт, яким наша країна може справді похвалитися, — це мадяризація, утиск слабших народів. Ідіот! Отже, русина треба, розумного, зрозуміло, до себе притягти, раз, два рази похвалити його за якусь дрібничку, — і він тобі, як пес, служити буде.

Присутні хотіли було знову засміятися, проте й вони спостерегли, що найстарший між ними пан говорить серйозно, викладає свій план боротьби з русинами, — і вони почали уважно слухати його.

— Русинів треба притягти до наших шкіл, навіть стипендію дати, одному-двом, кільком дорослим дати державну роботу, щоб вони для нас почали працювати, а справжніх наших людей поміж них понаставляти. І, головне, де в них якась думка виникне, там іншу думку подати, кращу чи гіршу — не важливо, головне — іншу, щоб вони почали сперечатись і згоди між собою не дійшли!

Присутні сиділи вже тихо й уважно слухали і навіть час од часу схвально похитували головами чи додавали від себе ствердні репліки.

А старий пан продовжував:

— Ну, а важливе: де можна — треба діяти через закони, інтереси держави захищати! От скільки було розмов про того Шандора з Епер'єшу, чи як там його називають; він там по горах та лісах свої школи позакладав, свої книги туди порозносив, дехто вже навіть радив знову заарештувати його, — а тут видали розпорядження про те, що в школах можна вживати лише державою ухвалені книжки, — і все! І може він своїми книжницями знаєє що зробити? — тут пан перервав свою мову, трохи усміхнувся і дав привід громаді, щоб і вона, зрозумівши його, зареготала й відпочила, так би мовити, від напруги.

Василь Білий сидів тут як сам не свій.

Давно не бентежили його бесіди про його земляків, давно не гнівали його низькі й вульгарні анекдоти на адресу його краю, проте сьогодні в ньому щось таки озвалося. І не обурили його необдумані пропозиції нерозважного молодика — різати русинів, та обурили його куди ніжніші і гуманніші пропозиції того старого, лисого пана притягати до себе його земляків, поплескувати по плечу і, обдуривши, використати на роботу проти них же самих.

— Я навіть жандармів наробив би з них, комісарів різних, шпигунів, — знаєте, які б то вірні служачки були? Нехай би вони самі себе з'їдали! А наших би сюди-туди поміж них...

Пан, видно, розійшовся!

І ясно було, що його слова, — то не ті, які йому моментально слина чи барацьк-палінка на язик принесла. То його добре обдумані слова, то його план, то, певно, його програма, яку він вже, напевно, давно реалізує в своєму районі.

Василь уявив собі десятки наївних добродушних русинів, які, певно, й вдячні таким панам за те, що вони до них чи їхніх синків велику довіру виявляють, до праці чи до шкіл їх приймають, дають їм різні доручення, добре платять за легку роботу та ще й по плечах їх час од часу поплескують, — і йому стало гидко від такого уявлення.

“Все-таки чесніше, — думав він, — стояти перед явним ворогом, який хоче тебе вбити чи шаблею зарубати, обзиває тебе свинею чи цундравим русином, аніж ручкатися та йти поруч от з таким лагідним паном, який і похвалить тебе, й погариком почастиє, а між тим тобі отруений невидимий ніж у серце пхає!”

— Ми, наприклад, — почав відверто похвалятися пан, — вже давно знаємо про кожен крок того Шандора. І то все не малярськими руками роблено, а їхніми, рутенськими! Ми лише словечко сюди-туди докинемо, про щось з подивом перепитаємо, щось пошепчемо, підкажемо чи порадимо, а між ними від того вже ні згоди, ні охоти до праці нема...

Тоді ж Василь Білий вирішив ще раз зустрітися з Олексою.

На другий же день він поїхав в Епер'єш, тут же сів у фіякер і, зупинившись на площі перед будинком пошти, попрямував до єпископської палати.

Олекса зустрів гостя, як батько зустрічає сина. Та Василь не згоджувався на ніжності. Він не хотів чути захоплених розмов Олекси про його працю, не хотів слухати ні про нові книги чи про нові школи, він хотів коротко поінформувати його, що за ним слідкують, шпигунять, що між ними є конфіденти, — і знову відійти у своє середовище, до своєї праці і до своїх дрібних спекуляцій, до яких він вже звик і з якими йому тепер вже не

хотілося розлучатися.

— Чим же мені вас погостити? — почав все-таки Олекса після того, як привітав гостя і посадив його на свій стілець у тісній келії, переповненій книгами.

— Я не приїхав на гостину, отче, — відбивався Василь, незадоволений з того, що той приймає його як близького друга. — Я прийшов вам сказати, прийшов попередити вас, що ви маєте ворогів...

— Ой, сину мій, а хто їх не має! — вигукнув Олекса, не надаючи жодного значення повідомленню Василя, з яким він приїхав до нього аж з далекого Кашшавароша, — навіть Христос — і той їх мав, та ще яких! — додав він на закінчення своєї думки.

— Але за вами стежать, шпигунять! — не здавався Василь і доводив своє.

— Знаю, знаю! Перешкоджають, де лише можуть, клеветять на мене... І то найбільше свої! — відповів Олекса, не міняючи свого ставлення до повідомлень Василя.

— Але ж вас можуть знову заарештувати! — почав було Василь наполегливо, та Олексу не здивувала навіть ця новина.

І Василь задумався, здивований: “Навіщо я хочу оберегати його чи, може, навіть налякати його, коли він нічого не видить, лише своїх бідних русинів і свою працю для їхнього добра?”

Олекса кудись вийшов на хвилинку і повернувся з хлібом у руці і грудкою сиру на тарілці.

— Прошу, закусьте хоч трохи! — запропонував він Василеві. — Той сир з вашого рідного краю, аж з Маковиці, був я там недавно, боже, скільки там тепер роботи!

Василь не доторкнувся ні до хліба, ні до сиру, нерухомо сидів за столом Олекси і посилено думав: “Ось його великодне писане ячко! І яким дивом він зберіг його і досі не розбив у житті? Але ж все те, що він зробить, інші, подібні до нього, але нерозумні, пустять долі водою, бо так пошепче, порадить, підкаже той лисий пан, який знає про кожен його крок. Може, й про мене він дізнається, — спало на думку Василеві, — та, нехай. А він, як кінь, як віл, як Бог тягне і тягне! І все не для себе, а для того бідного і невдячного русина, який навіть усвідомити собі не може, кого він має в особі того сивуватого вже попа...”

Василь піднявся, щоб піти.

Олекса, здивований з того, стримував його.

Василь добродушно поплескав Олексу по плечі, щоб не казати йому більше нічого, та тут же усвідомив собі, що саме так чинить зі своїми клієнтами той старий лисий пан, і йому стало незручно від того і він поспішно вийшов із кімнати. Олекса мовчки провів гостя до дверей, повернувся у свою кімнату, сів за стіл, за котрим ще хвилину тому сидів його випадковий знайомий з арешту, і через короткий час вже старанно писав щось на невеликих клаптиках пожовклого паперу.

Навіть коли настала ніч, Олекса ще писав...

ПІДВОДНА ТЕЧІЯ

Побачивши Олексу на порозі, Будаї посміхнувся: все-таки сповнилося його передчуття!

Йому вже давніше хотілося запросити до себе того цікавого, вічно заклопотаного працюю русинського каноника, про якого, як про великого діяча й демократа, говорить все місто й широка околиця, і за різними там розмовами про поточні справи погратися ним, поцікавитись стимулами, які женуть того хлопа до такої безперспективної діяльності.

Навіть більше!

Уявляючи собі зустріч і бесіду з тим довірливим і наївним попиком і ребелантом одночасно, Будаї думав натякнути йому недвозначно (а може, й прямо признатися перед ним), що він знає все про його діяльність, про кожен його крок в тій чи іншій справі і що йому було б зовсім просто кількома вказівками чи вмілими порадами скерувати весь напрям всієї русинської діяльності в зовсім інше русло, а то й непомітно повністю ліквідувати її — і спостерігати потім з цікавістю, як той почне червоніти й виправдовуватись, заперечувати свою ворожу у ставленні до його угорської держави діяльність, ніби молодий парубок, якому сказали, що знають все про його життя навіть у тих моментах, коли він хотів бути невидимим.

Часом, однак, Будаї слідкував за Олексою з певною часткою заздрості.

Та ж колись і він сам з не меншим завзяттям навчав розуму своїх невдячних малярів і майже заплатив за те завзяття своєю шляхетською головою.

Тепер, втихомирившись, з милості тієї ж держави він доживає віку у віддаленому від справжнього життя відсталому містечку і спостерігає за значно молодшим від нього руським пайташем, інколи навіть сумуючи з того, що йому ті приємності життя вже давно проковзнули крізь пальці.

Та він не поспішав.

Все те пробуджування чесного русина, яким так згаряча займалось кілька попиків і недошколованих панків, не становило, на думку пана Будаї, жодної небезпеки для святостефанської корони. Вся та русинська справа занадто плитка, немає жодних серйозних підвалин, ну, хоча б організаційних, коли про господарські чи політичні не можна й слова сказати; допомоги їм від кого чекати: їхні галицькі брати не набагато заможніші й сильніші, а ті, що подалі від них, ті й не знають про існування якогось русина угорського, настільки вони власними панамі пригноблені. Отже, тримається вся та діяльність на самовідданій праці кількох здібних русинів, — на Олексівій в першу чергу! Вогник, який вони весь час розпалюють, не грозить небезпекою розгорітись у справжнє полум'я. Тому Будаї не поспішає його душити.

Він не погоджувався навіть з рішенням арештувати Шандора, налякати його, бо був переконаний, що з його діяльності без належних підвалин нічого не вийде. “Вся русинська діяльність, — твердив пан Будаї своїм шефам, — то хатка з карт, то будівля на піску, то полова, яку черговий вітер без будь-яких труднощів розвіє і рознесе по полю. Вони, русинські діячі, не бачать тої підводної течії, яка непомітно нищить все те, що їм тяжкими зусиллями й неабиякою працьовитістю й жертвенністю таких, як отой Шандор, вдається збудувати”.

Тому пан Будаї посміхнувся сам до себе, коли побачив Олексу в себе на порозі.

— Радо вас бачу, пане Шандоре! — казав, приємно посміхаючись високоповажний пан, не піднімаючись навіть з широкого й глибокого крісла, в якому він сидів. — Ви, як і всі молоді люди, просто возгорділи й призабули доріжку до мене, старого.

Олекса чемно відповів, що високоповажний пан певно жартує, бо він, навпаки, дуже радо заходив би до пана, та боїться зловжити його ласкавістю. І тут же, як тільки закінчилися вітальні репліки, від себе — з радістю, але й здивуванням заявив:

— О, то наші руські діла пішли далеко вперед, коли я вже й на столі такого високого державного чиновника виджу по-руськи написаного листа!

Ошмагане життєвими бурями обличчя поважного пана зостало в тому ж добродушному настрої, що було й дотепер. Він давно хотів погратись з тим русинським попиком у кішку й мишку і тепер мав для цього неабияку нагоду.

— Той руський лист в мене на столі для того, шановний Шандоре, щоб я з висоти своєї посади покарав його автора саме за те, що він насмілюється писати по-руськи!

Олексі вже раніше запропонували сісти, та в нього саме тепер ніби підломилися ноги і він не сів, а майже безсило опустився у крісло.

І спромігся на слабку відповідь:

— Ви, певно, жартуєте, пане...

Будаї тут же відчув різницю між собою і тим, відданим своїй справі попом, різницю у розумінні світу довкола себе. Він передбачав: незважаючи ні на що, ні на які розмови чи попередження, Шандор піде далі за своїм ідеалом! Та відповів стримано:

— Так, це жарт! — тут він змовк навмисне і спокійно дивився на значно молодшого, однак вже теж посивілого свого гостя, — проте жартую не я! Так жартує моя батьківщина зо своїми інакомислячими громадянами.

— Цього не може бути! — гостро, полемічно зреагував Олекса, не усвідомлюючи собі, що він нерівня високопоставленому панові, а сидить у нього як небезпечний і підозрілий тип, майже на допиті, і забувши зовсім, що він тільки що запевняв його про страх зловжити його ласкавістю.

— Ви, Шандоре, видно, весь свій денний і нічний час тратите або десь там по горах, сперечаєтесь за землі, за школи для селян, або у своїй келії, і тому просто не встигаєте слідкувати за тим, що твориться у світі, — все ще спокійно, навіть з приємністю чи, може,

навіть з насолодою вів своє високоповажний пан Будаї.

Одночасно він пильно слідкував за тим, чи спантеличений Олекса взагалі спроможний призадуматися над певними справами глибше, чи врешті-решт він зможе натякнути йому про ті речі, про які, на його думку, він мав би знати і бодай частково захищатись від них, протидіяти їм.

— Я знаю, що заявила ваша і моя Угорщина у сорок восьмому році, я знаю, що пообіцяла вона в конституції. — Олекса був би продовжував і доводив своє, та високоповажний пан вже й після тих слів добродушно й лагідно засміявся:

— Боюсь, Шандоре, що моя і ваша Угорщина вже й сама не пам'ятає, що наобіцяла вона в тому нещасному сорок восьмому році. Але, якщо мене не зраджує моя стара, колись дуже добра пам'ять, то вам, русинам, навіть ота п'яна конституція того багато не наобіцяла.

— Аякже! Рівність, справедливість! — не здавався Олекса.

— Шандоре, дорогий! Отакі слова — то просто вітер, який, як поштовий голуб, здатний донести інші, справжні слова до адресата. Це велика вода, по якій пливуть кораблі, — одні відпливають, щось відвозять, інші припливають, щось привозять, або пускають чутки про те, що вони щось нового, вагомого привозять... Проте справжня вартість не в тому вітрі, який надуває паруси, не в тій воді, яка несе на собі кораблі, а просто в тих кораблях, хоча саме у тих кораблях, як правило, теж мало нового! Все просто розбійництво та розбійництво!

Олекса не погоджувався.

Він був ладен сперечатися. В нього ще надовго вистачило б своїх аргументів, проте він, як добре вихований і скромний душпастир, усвідомив собі, що він мусить бути смиренним, мусить тихо сидіти і слухати, слухати і повчатись, вислухати досвід інших, куди старших й досвідченіших, ніж перед тим добрацьким паном розкривати свої погляди.

Тому він, скоріше вже лише для того, щоб ця бесіда зовсім не згасла, додав:

— Угорщина, може, й забула, тому ми повинні весь час нагадувати їй, щоб вона виконала свій історичний обов'язок. Висо-

коповажний пан все ще приємно усміхався і спокійно відповідав, розвиваючи і виказуючи свою нитку поглядів, результати своїх роздумів, а може, й колишні свої болі.

Однак чим довше вели вони свою невимушену розмову, тим більше пан Будаї почав переконуватися у тому, що його співбесідник не підготовлений до того, щоб вислухати й зрозуміти те важливе повідомлення, яке він хотів сповістити йому.

Та він не переживав якихось мук з цього приводу.

Він не поспішав. Іншої справи на сьогодні в нього не було. Задовольнявся бесідою з отим чесним руським хлопом і все-таки потрохи готував його до сприйняття отого важливого повідомлення.

— Просто Угорщина забула такі свої слова не тому, що в неї добрі наміри та коротка пам'ять!.. А нагадувати комусь про щось варто лише тоді, коли той дійсно хоче щось зробити, проте за іншою роботою він забуває деякі свої обов'язки. А наша з вами Угорщина забула про свої слова саме тому, що вона ніколи й не думала їх виконувати... Бо ті слова були для неї лише вітром, який напинав вітрила її кораблів, лише водою, яка несла на собі її справжні кораблі, і то із зовсім іншими вартостями. А справжньою думкою угорського панства, — бо то не вся Угорщина обіцяла роздавати, а між тим думала здобувати, — було вирвати кермо корабля з цісарських рук і придбати його у свої угорські руки. Стати біля керма угорського корабля і керувати ним туди, куди вигідно угорському панству. Ну а після того, як вітер слів, буря прокламацій, океани обіцянок не допомогли, бо з допомогою різних там піратів австрій-цям вдалося втримати розхитаний корабель на бурхливому морі у своєму напрямі, угорське панство не потребує виконувати колишніх своїх обіцянок. Просто — не потребує!

Олекса не погоджувався, та мовчав.

Високоповажний пан уже не міг не продовжувати. В ньому вже розхиталися його власні морські хвилі, а вони, відомо, б'ють ще довго після того, як буря промине.

— Коли панський корабель сяк-так врівноважився, втихомирився, сів, може, навіть на мілину і його тепер надовго жодна буря не зрушить з місця, вони знову заводять свої панські порядки. І з такою послідовністю, дорогий Шандоре, що шлють мені навіть листа, руськими буквами писаного, щоб я покарав автора за таке

його зухвальство.

Олекса таки не втримався.

— Але ж заради тих нових кораблів, нового життя проливалася кров; наш Добрянський виробив цілий меморандум, нас приймали в цісарському дворі, обіцяли нам... Я ніколи не забуду, як я став у Пряшеві на вулиці, коли урочисто марширували російські царські війська... І сам генерал... Боже, який я був тоді щасливий, як я плакав од щастя!.. — розхвилювався Олекса, бо попередні слова його поважного приятеля настроїли на такий відвертий тон.

Та ошмаганий життям, колишній досвідчений боєць знову спокійно, вагомо аргументував:

— Саме й говорю, Шандоре, все те вітер, яким вони навіюють страх і надію, жах і віру, сльози радості й сльози розпачу; просто все те, як у вас кажуть, порох в очі, щоб людям не збагнути, як маються ті речі насправді. І в тому страху, в тій надії, у розпачі, у сльозах вони роблять своє...

Пан Будаї вже було вирішив висипати своє найголовніше: найсміливіших арештують бодай на пару днів, щоб налякати всіх, не ухвалюють ними заснованих товариств, не дозволяють вживати тяжко виданих книжок, не утверджують обраних депутатів, повсюди поміж вас насаджують своїх людей, які лише вдають, що працюють на користь ваших організацій, а насправді — за гроші чи з нерозуму, зраджують ваші інтереси, шпигують, доносять, як і на вас та й на інших ваших вже роками... Внаслідок чого ми знаємо про кожен ваш крок і можемо будь-якої хвилини повністю зліквідувати всю ту видимість вашої організації чи діяльності...

Однак розхвилюваний Олекса не спостеріг навіть, що старший і поважніший за нього пан Будаї не закінчив своєї думки, перервав його мову своєю:

— Не можу повірити, пане, пробачте, та ж люди живуть у такій страшній нужді, у таких величезних нестатках, холера тисячами косить людей, як газда травицю, що то неможливо, щоб ніхто нічого не робив на користь тих людей, та ж вони теж громадяни, все одно — мадяри, русини, словаки або серби чи волохи!..

Будаї остаточно переконався в тому, про що догадувався з самого початку бесіди: Олекса бачить бідних своїх людей, всіми

покинутих і всіми забутих, живе єдиною думкою — допомогти їм, і зовсім неспроможний помітити, що хтось інший може жити іншими думками, мати інші плани, уяви, наміри, ідеали, способи праці.

І він, який ще недавно хотів погратися з Олексом, як кішка з мишкою, відчув, що Олексу він ніколи не налякає, бо той, крім своєї праці, нічого іншого не бачить: жодної небезпеки, жодної підводної течії, жодної праці на піску!.. І він зрезигнував з думки посміятися з нього. Він навіть перейнявся якимось дивним співчуттям до нього, бо в тій твердості Олекси він побачив і себе, колишнього, теж запального й витривалого.

— Заспокойтеся, Шандоре, я теж колись не міг повірити, зовсім не міг і довго не міг! Коли мене вигнали, то, плаваючи по морях, мені здавалося, що розбурхані моря, — то лагідні потічки у порівнянні з тими бурями, які розбурхувались у моєму серці... А потім я повірив, бо не можна жити без віри!.. Отже, на жаль, але повірите й ви! І заспокоїтесь, — може, не скоро, може, не зовсім, проте втихомиритеся...

Олексі нервово пересмикнуло обличчя і Будаї, помітивши це, перейнявся співчуттям до нього. Тому й додав швидко, ніби на виправдання, ніби на пом'якшення своєї жорстокої чи жорстоко правдивої мови:

— Та ви не бійтеся, Шандоре! Знайдуться інші, які знову підіймуть голову і знову неспроможні будуть повірити...

— От саме на тих нових соколят єдина моя надія!..

Будаї пошкодував, що зм'ягшив свою мову, бо помітив, що Олекса нічого не зрозумів з його аргументації. Тому він з такою ж швидкістю повернув свою мову в попереднє жорстоке русло:

— Але й вони, побиті життям, знову притихнуть, повірять!

— Але й знову піднімуться інші!

— Так, — здався, нарешті старий Будаї, — це правда, може, піднімуться навіть такі, як ви, що один за все покоління, що один за всю епоху прагнете працювати й надолужувати...

Олекса опам'ятався, навіть трохи засоромився за ту величезну похвалу, яку він почув з вуст того високоповажного мадярського пана.

— Та що ви, ясновельможний пане! — вигукнув він, щоб не

погодитись з такою високою оцінкою своєї скромної праці.

— Бачу, бачу, — сказав зрезигнований старий пан Будаї і спіймав себе на тому, що він дійсно завидує тому запальному й неспідаливому попові, — я вже довго спостерігаю за вашою незвичайною працею, Шандоре. Навіть порівнюю інколи ваші поривання й плани з нашими, що ми їх ще задовго до того сорок восьмого року кували між нашими мадярськими демократами. А потім нас виловили, як риби! Комусь відтяли голову, а мене просто вигнали з країни, бо моя голова за походженням була занадто висока для гільйотини. Потім я роками блукав по морях-океанах і втихомирювався, вивітрувався. А коли я під цю бурю повернув, то я вже дивився на все іншими очима. Просто на морі не можна одне говорити, а інше робити, не можна вдавати з себе іншого, ніж ти є. Море перевірить кожного: не зрозумів ти законів вітру, бурі, моря — іди на дно! А тим тут ще довго будуть порох ув очі пускати, вітром слів чи обіцянок народові голови затуманювати, а то й корбачем людям хребти смарувати...

Обоє замовкли.

Обоє думали про своє.

Та обізвався першим досвідченіший і старший пан Будаї.

Олексу вся та розмова занадто спантеличила й пригнобила. Таке він ще ніколи не чув від графа, на такі глибокі води він ще ніколи не затягав його.

Будаї ще раз пильно подивився на Олексу і йому стало жаль його. Тому зібрав рештки надії і ще раз спробував роз'яснити йому бодай деякі справи. Спробував натякнути про дещо іншим способом.

— А ви мені подобається, за вашу працю, за всі ті букварі, молитовники, календарі та альманахи, за літературне товариство, за ті школи, які ви засновуєте, просто за здібність повчитись від інших, за вашу допомогу іншим, хоч ви самі найбільше потребували б тої допомоги. І за ту повагу й віру до того забрудненого й затурканого хлопа, там, у горах... Тільки скажіть мені, невже ж ви дійсно не бачите, що моя Угорщина не хоче всієї тієї вашої величезної праці?! Невже ж ви не бачите вітру слів і справжньої підводної течії дійсних бажань нашого панства?

Олекса міг відповісти двояко: відверто й скромніше. У тій відвертій відповіді він був би висипав перед пана все, що він знав про перешкоди й кривди, які різні панки чинять йому, його одnodумцям і його народові. Він був би почав від землі, — які неймовірні спекуляції та кривди чинить угорське панство його народові, забираючи від нього останній шмат землі, лісу, пасовиська, щоб той не мав де ногою ступити на своє і щоб за все мусив служити панові; він був би розповів про хвороби й холери, про горілку й корчми, як на всьому тому спекулюють та багатіють всякі пани-здерці; він був би згадав школи, підручники, пісні, як все нищать і зневажають пани; згадав би Добрянського, якого народ обрав своїм депутатом, а пани не ухвалили його кандидатуру; згадав би шутивців — братів словаків! — як вони визнають їх русинами, окремим народом і як маляри нищать кожен той найменший прояв їхнього руського життя де лише можуть; як, врешті, шпигунять за ними: до нього та й до інших понаставляли поліцаїв, що ходять слідом по п'ятах і вільно дихнути їм не дають, — ой, багато чого він міг би розповісти тому панові! Відвертість пана спонукала його на таку відповідь. Та він миттю передумав все те і стримано, спокійно відповів:

— Так, я бачу: окремі люди чинять нам прикрощі, ненажерливі кровопивці п'ють нашу кров, не розуміють наших благих намірів, бояться нас...

— Боже ти мій! — вигукнув здивований Будаї.— Окремі люди!.. Бояться вас!.. Бо не розуміють!.. — з притиском повторював Будаї окремі слова, щоб змусити Олексу замислитись.

Та Олекса продовжував своє:

— Угорщина має багато нових службовців, а деякі з них не підготовлені зрозуміти, що, крім угорців...

— А ви не спостерегли, що то не окремі службовці, але вся та панська Угорщина проти вас, що вона робить вам труднощі не тому, що не розуміє ваших благих намірів, але систематично й цілеспрямовано нищить вас, діє проти вас саме тому, бо свідомо значення ваших намірів!

— Щоб вся Угорщина? Ні, я не думаю... — відповів ніби й механічно Олекса.

— Шандоре, дорогий! — забувся на хвилинку високоповажний пан Будаї і відкрився глибше, ніж мав намір відкритися перед тим русинським попом. — Жодна революція ніколи не виконала всіх своїх обіцянок, жодна! Тим більше, наша угорська навіть не обіцяла вам...

— Ні, я не думаю, — наче заглядаючи у самого себе, повторив Олекса. — Я вірю у свій народ і його здібності, йому лише способу треба подати...

— А коли вам, попри роки намагань, не дозволили це ваше товариство, коли забороняють вживати ті ваші книги, навіть вашу Книжицю не допустили до шкіл, не ухвалили вашого депутата, коли вашим галицьким братам два рази відкинули скромний альманах, а коли ті його на третій раз в нашому Пешті тайно видали, то вони весь той альманах просто взяли й спалили...

— “Русалку”? А ви звідки про це знаєте?

— Знаю! Та ж мені саме через Галичину доводилось втікати...

— Але це інші, це австріяки!

— Це ті самі, Шандоре, ті самі!

— Але це було давно!

— Це ті самі, Шандоре, — вчора що й позавчора, сьогодні що й завтра, це та сама система, той самий морський струм, та сама підводна течія...

Олекса пригнічено мовчав.

Він знав про всі ті факти. Сам тільки що думав про них, та й так занадто тяжко було повірити у все те, про що з таким запалом розповідав пан Будаї.

Величезна й несподівана похвала його праці від відомого угорського графа й високого урядового чиновника залила його приємністю, мов літнє сонце, коли він після довгого сидіння у своїй темній кімнаті вийде надвір; зігріла його, мов несподівана мила усмішка ласкавої панянки при рідких його зустрічах з якимось панством, проте настирливе намагання того самого пана довести йому, що вся Угорщина хоче знищити його працю і навіть саме життя його підбескидського та навіть галицького руського народу, мов найлютіший мороз пройшовся йому по тілу і заморозив його. Живучи високими ідеалами: людей любити й людям добро

творити, він, дійсно, наперекір фактам, не міг зрозуміти, а звідти й повірити, що хтось — ціла держава! — може жити ідеалами нищення, утиску, зради.

— Кажу ще раз, Шандоре, довго я слідкую за вами і за вашою працею, та й до нашого з вами знайомства дійшло з мого боку саме тому, бо я хотів ближче придивитись до вас і зрозуміти ті сили, що діють у вас, ті стимули, що не всихають у вас і женуть вас щоранку знову до праці, хоч темна ніч нищить навіть сліди ваших вчорашніх зусиль. Та мушу вам сказати, саме тому, щоб ви колись не так сильно розчарувались в житті, — ви мали б більше й глибше придивлятися до життя, не до його вітру слів, але до його підводних течій...

— Я знаю свій підбескидський народ. Ці люди живуть тяжким життям і слів на вітер не пускають. Вони орють, сіють, терплять, але й радуються життю. Знаю свій обов'язок перед отим народом, — почав Олекса снувати свою нитку уяв про життя, та високоповажний пан уже знав її і тому перервав своєю думкою:

— Але й там, у тих ваших горах, не всі однакові, сівачів і там значно менше, ніж підбрехачів! Повсюди є ластівки, але й кавки та ворони. І для того, щоб ви могли краще допомагати ластівкам, ви мусите більше придивлятися до ворон, зрозуміти кавок, щоб не будувати на піску!

Старий мадярський пан, недавній його знайомий, а може, вже й приятель, завалював Олексу вагомими словами, мов тяжким камінням.

Олекса ще потрохи відповідав, ніби відбивався від якогось нападу, та сам він почав розуміти, що то не напад, що то скоріше прохолодний дощик, який, хоч і буває неприємним, все-таки люди тішаються йому.

Та зрозуміти всього того, що він тут почув, або навіть більше, вловити основну нитку почутого і на тій підставі почати самому розуміти все те далі, він не зміг.

Над ним тяжіли десятки, а може, й сотні окремих жалюгідних випадків; він знав, що народові треба допомагати, він знав, що треба засновувати школи, видавати книги, писати історії, педагогіки й молитовники, що треба боротись проти горілки, зби-

рати старі монети й засновувати музеї, театри, бо народ голодний і темний, бо його б'ють і обманюють, він знав гайдуків і жидів, мосьпанів і віцішпанів, проте він бачив все те як окремі явища, як окремі перешкоди на дорозі, однак він не бачив і не розумів зв'язку між усіма тими окремими явищами.

Він бачив окови, проте не бачив, як вони взаємно сплетені між собою у величезні ланцюги неволі, і в тому життєвому пеклі він не завжди розпізнавав і розрізняв причини від наслідків і навіть не завжди бачив зв'язок між ними, — не бачив того величезного ланцюга, який все те зв'язував, сковував до купи, не бачив тому початку ні кінця.

Старий пан, певне, добре розумів, що твориться в Олексі на душі, бо з якимось теплим внутрішнім порозумінням довго й уважно дивився на нього, на його безпорадні руки і в його стурбоване обличчя. Він вбачав у ньому навіть певний відбиток колишньої своєї боротьби, і йому було приємно, що дійсно таки знову й знову виростають люди, які, попри все, не розуміючи багато чого, все-таки йдуть на нерівний бій.

Але не могло йому не боліти й те, як багато з цього ті люди справді не розуміють.

А не розуміли вони дійсно багато чого.

Сам Олекса, нехотючи, переконав його в тому.

Прощаючись з ним після погаслої і притихлої бесіди, він, залишаючись вірним собі, звернувся до пана зі щирим проханням:

— А того автора, — показав він на листа, руськими буквами написаного, що все ще розгорнутим лежав на столі, — прошу вас, не карайте дуже! Він, певно, чесна і добра людина...

Старого пана ніби закололо щось під серцем, та він все-таки усміхнувся і ствердно кивнув головою в бік Олексі:

— Не бійтеся, Шандоре, я його не покараю, — сказав старий пан, та про себе подумав: “Я ні, та хіба в тому суть?”

А Олекса, задоволений з того, попрощався зі своїм гостителем і вийшов на вулицю.

Надворі стояв теплий літній вечір, — спокійний, тихий, лагідний. І цей величний стан природи спробував полонити втомленого Олексу. Та він ще жив атмосферою бесіди, ніби неприємної

сповіді, яку влаштував йому отой старий пан.

— Він мені буде говорити, як вони нас нищать! — підсумовував Олекса для себе. — Ніби я цього не знаю... Про кавок і ворон!.. Та ж вони не йому, а мені, моєму народові кров п'ють, ненажерливі!.. Але щоб уся Угорщина?.. — цього не може бути! — міркував Олекса. Та величний стан природи поступово повністю полонив його, натомленого, полонив настільки, що він забув про всю розмову з паном Будаї, ніби жодного слова між ними і не було.

У ПОЗИЧЕНОМУ КОЧІ

Втомлений і на камені засне!

...Олекса хвилинами засинав, дарма, що його позичений коч з гуркотом рухався по заболоченій вибоїстій дорозі і кидав ним на всі боки, трусив ним, наче втомлений, хотів скинути його з місця й викинути у заболочене осінню підвечір'я.

Та й крізь дрімоту він добре пам'ятає, що виїхав з Пряшева вчора раннім ранком, бо поспішав на зустріч. Але затримався по дорозі у кількох добродіїв, бо з кожним з них треба було полагодити якусь важливу справу й кожному принести бодай пару книжечок, щоб таки не зникли зовсім оті народні школи — єдині світильники в тому темному житті, які він оберігає від холодних вітрів і бур...

Чим більше він віддалявся від міста і чим більше він вривався в гористу місцевість своїх підбескидських сіл, тим більше різні думки обсідали його голову й тим швидше калатало його серце.

Тому, проїжджаючи через Гірки, він раптом вирішив збочити з дороги і бодай на кілька хвилин заїхати в село, в якому він колись проповідував “силу віри” й “світло науки”, бо хотів побачити, як живуть його вірники, прибиті, та не скорені панщарі, його білогруда розсудлива Настя, яка таким незабутнім спогадом врзалася в його життя, лагідний жидівський слуга Павло, зрівноважений і навчений життям дідо Калина та особливо малий Андрійко, що аж спітнів, поки кусником стертого грифеля вивів своє ім'я та прізвище, — бо їхнє просте й непоказне життя, їхні пісні, їхня життєва філософія часто згадувались йому і протистояли, як перевірені життям погляди, його довірливим уявленням про життя.

Село ніби й не змінилося, все на своєму місці, тільки все стало

меншим, біднішим, ніж йому запам'яталось; хати ніби повростали в землю, зморщилися, згорбилися, але стоять!

Він віднайшов Калинову хату, зупинив біля її двору свого позиченого коча і поки розглядав довкілля, село, що потопало в осінньому болоті, довкола коча, на належній відстані від нього почали збиратися люди. Вони стали мовчки, діти недовіжливо тулилися до дорослих, щомиті їхні обличчя ставали суворішими, — він відкинув покрівець з колін, підняв з місця, відчиняв дверцята на своєму позиченому кочі і, спускаючись на землю до здивованих людей, до своїх людей! — не помітив осіннього болота, в яке встряв його лакований панський черевик, і, роздивляючись зосереджені обличчя “своїх” вірників, промовив:

— А ти будеш Андрійко...

— Та де, отче, Андрійко — то я, а то мій син!

— А це Настя!

— Настя — то я, а то вже дівка моя!

Схвильована Настя уважно роздивляє посивілого й постарілого пана, підносить руку до грудей, ніби захищає їх, — і запрошує свого отця духовного до хати.

Олекса рушив у двір, поруч нього Андрій із сином, Настя з донькою, а за ними повільно йдуть інші, перешіптуючись й перепитуючи старших про пана.

— А що, підписатися вмієш? — запитує Олекса по дорозі у хату Андрієвого сина.

— Вміє, аякже! — відповідає за сина його батько не без гордості. — Вчитися треба, інакше-бо оті прокляті пани задуть нас!

Олекса миттю порівнює почуте з колишніми поглядами селян і продовжує:

— Але ж школа псує людей, від науки кам'яніють серця, — пригадує Олекса колишні їхні аргументи проти школи.

— Та треба добиратися до правди, може, вона десь-таки є у світі! — відповідає резолютно колишній Андрійко.

— А що, ви все ще разом, отарою живете? — цікавився далі Олекса, зупиняючись перед низькими дверима у хату.

— Розкивали нас, отче, розкивали! То обіцянками, то обманом, горілкою, — от, у селі школи порядної нема, але дві корчми стоять!

Єдиний новий будинок за ті роки — то корчма! Попанщився й дехто з наших, але й ми не мовчимо! Гайдука того, що так старався для пана, — вже нема! Хтось його — вночі...

Олекса слухав, роздивлявся й придивлявся до знайомих незнайомих облич, зокрема до допитливих дитячих, яких тут зібралася повна хата.

Настя відгорнула порток на столі, яким був накритий окрасець чорного хліба, поставила на стіл горнець молока, грудку сиру на глиняній мисочці, горнятко масла й спонукала:

— Ічте, отче! Там у вас у місті такого молочка нема.

А на серці в неї весь час сиділа та сама думка: постарівся наш пан, видно, нікому там у місті присмотріти за ним, допомогти. Нема біля нього вірної жінки. Довкола нас є діти, надоїдають весь час, як мухи, але не дають думати про нашу біду, а він? Хто зна, чи він там зазнав бодай інколи хоч краплину щастя.

— А Павло? Де твій Павло? — раптом щиро поцікавився Олекса, бо хотів побачити, які зміни сталися з ним, лагідним, за ті роки.

— Павло? — прошепотіла Настя. Голос її трохи надломився, рука з полою фартуха піднялася до обличчя, та вона опанувала себе й стримано відповіла: — Він покутує за нас, за шитких!

Олекса змовчав від здивування. Настя відвернулась на мить, пройшлася рукою з фартухом попід ніс, а пояснити, що сталося з колишнім жидівським слугою, взявся її брат Андрій.

— Павло — хлоп як треба! Коли секвестор прийшов забрати від нього єдину корову, він став у стайні на дверях і взяв на нього вила! Ну й посадили його...

Тому Олекса і запізнився на зустріч.

Він вирішив збочити з дороги і зайти в село бодай на хвилинку. Так лише, поцікавитись, побачити; та життя тут же посипало на його голову такі несподіванки, що він мусив силою вирватись з села, щоб не запасти у тому житті, мов у всюдиприсут-ньому осінньому болоті, по горло.

Коли Олекса прощався, то витяг з кишені кілька невеличких книжечок, — і тут же роздав їх дітям. А Настя подала йому грудку сиру, загорнуту у два хронові листки, сполоснуті у відрі води.

Її брат Андрій, колишній Андрійко, проводжав Олексу по-

важною хлопською мовою, в якій згустком була відбита турбота про подальше життя.

— Б'є нас, отче, біда, голод, пани насідають на нас і кусають, як оси! А в нас нема нікого, хто вказав би нам, як треба тих панів бити!..

“Ось тобі на!” — подумав Олекса.

В селі нібито все по-старому, хати ще більше повростали у землю, постаріли, ніби вони споконвіку тут стоять, — а в людей росте потяг до науки, до світла, — а що вразило Олексу — росте в них потреба битися за життя!..

...І крізь дрімоту бачить він простору кімнату старенької фари: на великому столі — порозкидвані залишки скромної гостини: мисочки з-під сиру, таріль з-під солонини, шматочки чорного хліба, кілька порожніх пляшок і яблуко, одне-єдине свіже червоне яблуко, єдина світла й свіжа річ у тому похмурому середовищі.

Йому ще й тепер соромно: перша думка, яка запала йому в голову, коли він зупинився на порозі й побачив все те, була — зникнути, позадкувати за поріг, сісти знову в позичений коч і втекти геть.

Біля вікна, з розпаленим почервонілим обличчям, з погариком у руках, стояло їх троє. У картярському зосередженні над малим столиком, що стояв під стіною, тіснилося їх, може, й шестеро. За великим столом, що стояв посередині кімнати, подрімував один.

Йому здалося, що він спізнився на весілля. Молодицю вже відвезли, а в хаті зістали тільки ті, кому було не до весілля, хто й приїхав сюди тільки для того, щоб випити, забути бодай на годину ту біду, яка дивиться на них з кожного кута.

Та ні!

Інша думка закреслила попередню: не на весілля він запізнився, не весільна то картина! На весіллі, і то на кожному! — починається нове життя. Двоє бідних з'єднуються, бо удвох легше біду пхати. А тут? Тут, скоріше, як на похоронах! Життя ніби вже й скінчилось, когось, перед тим живого, вже віднесли, а тут зісталися лише ті, кому нікуди більше поспішати, кому нема що сказати, кого ніхто й ніде не чекає — і щоб то воно так сумно і так правдиво не виглядало, то треба випити, ще і ще випити треба бодай реготати, треба зайнятися бодай картами!

Кочом кидає, кочом набиває, та Олекса все чує, все бачить, все розуміє й аналізує...

Господаря чомусь не було вдома.

Хтось, помітивши гостя, заплескав у долоні, хтось розпорядився, щоб жінки, що чекали на кухні, поприбирали трохи на столі, до нього стали підходити, стали здоровкатись з ним і раптом всі стояли довкола стола, чекаючи від нього чогось нового, чогось приємного, чогось незвичного,— чого, власне, вони від нього чекали?

Невже ж вони і справді хотіли, щоб він підбадьорював їх, заохочував їх до праці, натякав їм про їхні обов'язки перед народом, перед отим бідним підбескидським русином, що всі його сторіччями добивають та таки добити не можуть, що сам він сторіччями живе і вмирає, та й таки ні вижити, ні вмерти не може! Невже ж вони і справді чекали, щоб він нагадав їм їхню кипучу молодість, їхні мрії, молодечий запал, бадьорі вигуки, обіцянки, плани?

Ні!

Олекса подивився на попиків, які стояли довкола нього, і тут же зрозумів: ні цього, ні чогось подібного ніхто з них від нього не чекає!

Отак, присісти до них, — він же ж приходить з міста. Високий посадник! — на згадку про дружбу й старе знайомство випити з ними, щоб вони потім могли похвалитися його компанією, вислухати їхні скарги і, на догоду їм, самому поскаржитись на тяжку долю, а потім забути про все те і разом з ними вдарити горем об землю. І знову випити, ще і ще випити, все запити, все втопити у тій проклятій та такій необхідній у біді палінці-горілці! От такі, чи якісь подібні бажання можна було прочитати на їхніх обличчях, у їхніх позах, у їхньому понурому існуванні.

Та Олекса не був би Олексою, коли б він вчинив так прямо, як цього вимагала ситуація.

Зрозуміло, він зумів би заговорити до присутніх панів так, щоб потрапити в тон їхніх бажань. Він знав і, в основному, правильно розумів підупалу атмосферу його середовища — всебічний щоденний гніт ненаситного панства дає себе взнаки повсюди.

Та він приїздить до них із зустрічі з життям, яке так прибило, приголомшило його самого в його колишній парафії. І він не може, не сміє лагодити втомленим і прибитим життям панам

превелебним, а мусить шукати способів допомагати життю. А для того треба боротись, треба працювати, треба будити народ і привчати його до книги, до науки, до світла, бо вчений — то світло, а невчений — темнота!

І тому Олекса, щиро привітавшись з присутніми, переважну більшість з яких він знав, присів разом з ними до столу і почав повільно, спокійно та дедалі все запальніше:

— Ну, браття, як живете? А люди як? Терплять? А ви — допомагаєте їм? Заступаетесь за них — чи, може, й самі, сюди-туди, кривдите їх? Га? Не треба, отці, не смієте! Ви мусите весь час пам'ятати, що ви їхні наставники, порадики, ви мусите радити їм, навчати їх, полегшувати їхнє життя! Наші бескидські русини — народ чесний, добрий, здоровий, має ті задатки, що й інші народи довкола нього, треба йому тільки спосіб показати, розкрити й розвинути оті його задатки перед світом. Ви мусите вселити в нього віру в оті його сили, відкрити перед ним красу його життя, його пісень, приповідок, звичаїв, очищати його життя від життєвих грубощів...

Олекса подрімкує, та ясно бачить мовчазні, стягнені до захисту обличчя присутніх, ще червоних і розпашілих від недавньої гостини та вже застиглих і скам'янілих у тихій незгоді зі словами, що поміж дим і запах страв та напоїв продираються у простір.

— Я розумію вас, отці, тяжко вам, довкола нас тяжка непогода, б'ють нас, тиснуть нас з усіх боків, спокою не дають... Те, що ми за день зробимо, вони за ніч, як кавки, порозносять, розмечуть! Але ми єдині, хто може й повинен допомагати нашому народові! Як ми йому не допоможемо — хто інший йому допоможе? Подивіться на братів словаків, на вірних богемців, подивіться на братів наших, галичан, — кожен прагне жити своїм народним життям, — а ми? Ми мусимо працювати, мусимо, інакше-бо...

Між тим, повернувся господар.

Його покликали до вмираючої дитини і він не міг відмовити, хоч мав гостей у домі і чекав гостя найдорожчого, не міг не піти і своєю присутністю не полегшити долю нещасних батьків.

Коли він, повертаючи додому, помітив коч на дворі, він щиро зрадів. Зайшовши у хату, він хотів було перервати розмову присутніх, належно, як годиться, привітати дорогого гостя, народного будителя, та коли він вслухався у щирі слова його ж таки

гостя і свого старшого товариша, він не переривав його слів, а тихо, мовчки приєднався до гурту і з жадобою слухав ту солодку промову, що лилася з такого доброго й люблячого серця.

— Я знаю, — переконливо пояснював Олекса, радий нагоді заговорити до людей, — після короткого часу, в якому і нам трохи засвітило ясне сонечко і возгорілися надії на вільне народне життя наше, знову тяжкі хмари затягли наше небо і негода надовго засіла над краєм нашим... Але працювати, браття, потрібно у кожному році...

Присутні понуро мовчали.

— Я знаю, коли на небі ясне сонечко сяє, то хлібороб з радістю виходить у поле, оре свою землицю, сушить сіно чи збирає, що вродилося на тому клаптику пісної кам'янистої землиці. Але той самий хлібороб мусить виходити в поле і в дощ, і в осінню непогоду, і в лютий мороз і, дарма що скруга, він мусить працювати. Отак і ви — від хлібороба беріть собі приклад!

Олекса ще й тепер бачить, як засоромилось та й посумніло кілька облич після таких його слів, як кілька інших присутніх переглянулися поміж себе.

— Я знаю, — то не тяжко вірити в красу й силу життя, коли тримаєш на руках малу дитину, коли ти задивляєшся в очі червонолицької дівичі, карпатської красуні, що, мов сарна, легко пройде повз тебе і переверне все у твоєму, здавалось, такому спокійному й врівноваженому нутрі. Але тяжко, невимовно тяжко вірити в силу й красу життя, коли ти над змарнілим трупом змордованого дідуса махаєш кадилом і відспівуєш йому вічну пам'ять... Коли сонечко на небі сяє, тоді й думки ясні у голову йдуть, і голод не таким страшним здається, проте коли розбурхаються грізні сили природні і тобі здається, що гине світ, тоді ти малим, як піщинка, здаєшся, хоч саме тоді сили твоєї препотрібної суть, бо саме тоді ти мусиш зробити все супроти дикої волі природи, щоб ти утримав своє життя, виборів і захистив його від неї.

Олекса вимовив ті думки перед присутніми, які ставали мовби кам'яними і непомітно затинали зуби, проте вимовив він скоріше для себе, щоб вони знову дали йому сили витримати й продовжувати у справі, яку він давно започаткував, з якою він міцно зрісся і од якої хіба що могила розлучить його...

Олекса закінчив свій монолог до присутніх.

Присутні ставали між тим зовсім іншими, ніж були на початку такої очікуваної зустрічі, — і навіть щирі і настирливі спонукання господаря дому, що аж тепер вступив у свої права, спонукання взяти у руки погарик і випити за ту зустріч, за підбескидського русина, за весь руський народ від Дону й до Карпат, довго не могли розворушити ніби замерзлих і справді закам'янілих отців церковних.

Нарешті, щоб зрушити з місця це охляле товариство, Олекса взяв у руку один з погариків і зібрався випити:

— За вас, отці і браття, за нашу молодість, яку я не забув, за ваші колишні мрії і плани! — і випив, не чекаючи інших.

— Найшли що згадати! — хтось таки обізвався з присутніх.
— Де та молодість!

— То наївність, а не молодість!

— І чи була вона колись?

— То все залежить од вас, — відповів Олекса, — чи ви збережете її, чи загубите...

— Що вже од нас залежить! Навіть ми самі од себе вже не залежимо!..

— І те залежить тільки од вас! — не здавався Олекса, хоч сказав ті слова ніби механічно й опорожнив другий погарик.

Присутні здивовано переглянулись і тут же тіснішим колом присіли до столу і до свого гостя.

Вони раптом побачили, що він вміє не тільки неприємно по-вчати, але й бути одним з них.

Ще й ще задзвеніли погарики, і через якийсь час те саме товариство виглядало як виміняне...

Олекса нібито спить у не своєму кочі, та він бачить і чує все те голосне товариство у попівських рясах, з хрестами на грудях та з погариками в руках і з незвичним для духовних осіб рум'янцем та сміхом на обличчі.

Кочом перекидує з боку в бік, та Олекса чує ті бадьорі “Éljen”, що змушують його прокинутись. Ніби ті великі камені на дорозі, що, потрапивши під колесо, підкидують його коч і бодай на хвильку, бодай на найкоротшу, вирвуть його з солодкого забуття.

— Éljen!

Олекса почуває потребу не погоджуватись з тими плитками

й плутаними думками про єдність громадян усієї Угорської держави...

— Éljen!! Олекса прагне зберегти бодай власну думку, відмінну від піддатливих думок решти присутніх...

— Éljen!

Олекса наважується виступити й сказати, що він не згоден з тим, що вони верзуть тут про державність і відданість державі...

— Éljen!

Олекса відчував сором за те, що не встиг сказати своєї думки, та йому раптом здалося зайвим взагалі щось казати отим пристосованцям, які, як тільки взяли погарик у руки, стали проповідниками того, за що в тверезому стані, може, й самі соромились би перед собою.

— Éljen!— і нічого більше!

Коч наїхав на якийсь занадто великий камінь і змусив Олексу остаточно отямитись.

Та й тепер ті самі думки переповнюють його голову, від яких вона тріщала й гуділа дотепер.

“А які то були хороші хлопці! — подумав Олекса не у сні, а наяву.— Які у всіх у нас були величезні плани — працювати тільки для народу, не знати життя поза життям народу, роздати всього себе тому бідному підбескидському русинові, вивчати й зберігати його народні скарби, — хіба не ті самі хлопці проголошували такі високопатетичні слова! У тісній студентській келії довгими зимовими вечорами — хіба не ті попки клялися боротись за народнеє добро?”

А тепер ті самі хлопці, сини отих прибитих й затурканих підбескидських русинів, одержавши фару, можливість зреалізувати бодай частину отих своїх задумів і планів, хіба не ті самі хлопці — отці преподобні! — з хрестом на грудях і з погариком у руках, з криком “Éljen!” служать тій самій паскудній державі, яку окремі з них збиралися навіть знищити, щоб на її руїнах збудувати храм рівності та справедливості?

Олекса протер руками обличчя, поправив прим'ятий капелюх на голові й подивився довкола себе.

— Ні, ми не хочемо продвигатися вперед! — підсумовував він, обезсилений, — та й навіщо! Продвигатися — це значить пра-

цювати, боротися, зрікатися власних вигод, — а нам куди миліший шмат солонини, погарик палінки, ніж народнєє добро... Так, браття, не нарікати на чужих, а вставати самим до праці, щоб зрівнятися з іншими народами — цього нам потрібно!

Було плаксиве осіннє підвечір'я. Коні йшли повільно, піднімалися на якусь гірку. Довкола дороги мовчали голі стернянки, — та Олексі все ще не сходили з думки веселі й безтурботні напідпитку отці духовні, преподобні!

Він переказував отцю Олександрові, щоб той скликав до себе отців своєї околиці, бо давно хотів поговорити з усіма і наставити їх на корисну роботу поміж народом, та мав ще намір, зустрівшись з людьми, самому підбадьоритись від зустрічі з життям, в якому, він вірив у це, мусило ще, бодай слабо, бити джерельце чистої водиці, — та зійшлися не ті скромні та запальні хлопці, яких він знав зі студій, з роботи на фарах різних сіл чи навіть з гарячих дискусій кілька років тому, коли, захочені діяльністю братів-словаків чи захоплені загальним настроєм праці серед народу, вони голосно сперечались про вагомі речі, кричали про несправедливість довкола них й пропонували різні заохочення, щоб розбудити свій карпаторуський народ; зійшлися попи, пани превелебні, щоб поїсти, випити, щоб побачити того Олексу з міста, який, за їхнім розумінням, — чи не один zostався серед програного бою і, не розуміючи становища довкола себе, все ще прагне боротись, працювати, будити людей до життя, заохочувати людей до того, що (за їхнім розумінням) давно вже втратило будь-яке значення.

Олекса бачив, що його слова не доходять до сердець присутніх тут охололих і збайдужілих отців духовних, для яких життя серед народу давно вже перестало бути місцем праці на народній ниві, — та він так довго готувався до тої зустрічі, стільки назбиралося в нього на серці, що він не міг зупинитися і довго проповідував, довго стукав у замкнені двері їхніх зачерствілих душ та вихололих сердець.

— Кажу вам, наш чесний русин з Новоселиці на голову вищий за різних там панів надутовських чи дураковських! Має він природний розум, вміє орати, сіяти, сам собі знає зробити й сотворити все, що для свого скромного життя потребує; він скромний, чужого не

бажає... Але ми ще не звикли видіти його таким! Ми перейнялися поглядом наших ворогів на наш народ і весь час недооцінюємо його. Чужий, бодай сто разів дурніший від нашого русина, нам видається розумнішим вже тому, що він не наш, а наш, бодай би і світ перевернув, в наших очах завжди буде лише отим шаленим руснаком, бо про нього так віками висловлювалися пани...

Олекса хитав головою від того, що хитався його позичений коч, однак картина зустрічі з отцями народу не йшла йому з тямки.

Замість того, щоб вони перейнялися його думками, щоб відкрили перед ним свої серця, вони відкривали перед ним нові й нові пляшки. Замість своїх чистих душ простягали до нього холодні скляні погари, поступово насмілювались навіть підходити до нього наодинці і радити йому, як треба жити у тому проклятому світі.

— Воно... того, ізі, треба розуміти, що й до чого іде. Мадьярорсаг буде навіки, тому нам вигідно присатися до нього, міцно присатися, щоб він не помітив навіть нашої відмінності, бо розумне теля дві корови ссе. А, власне, через мадьярорсаг ми й до світової культури можемо присатися, бо з нашими приповідками чи коломийками ми хіба під нашу же солom'яну стріху можемо полізти! — не сходив йому з пам'яті отой добродушний попик, що вже втратив всі способи до праці й доживає свого віку лише тим, що присався до інших і живе за рахунок іншого життя.

— Ви славословите русина з Новоселиці, отче каноніку, та ви того, отче, не помічаєте, що в того русина ніж у руці, і як тільки ви обнімете того русина як брата, він привітає вас ножем у спину! — ось порада й розуміння світу іншого отця духовного. А третій? Третій живе у багні духовному найнечистішому, та живе у переконанні, що він щось інше, окремішне, вище від загалу!

— Я вивчився на пана, щоб втекти від гною, а не для того, щоб знову лізти у bagno і пити з русином якусь смердячу гноївку лише тому, бо я з ним був колись одного роду!

— Я тее... того... розумію і співчуваю. Їх, дійсно, хто лише не хоче, той не б'є, — і я б, може, й сказав коли-небудь якесь тее слово за того вашого, чи нашого русина, але, розумієте, син мій у Пешті... І коли б я тее... того... то вони б його... цурікнули назад, а я тее... того не хочу. Може, потім, може, колись, як він вивчиться,

а поки я собі все теє... того... запишую проти них, все запишую...

У втомленого Олекси боліла голова.

Він затримався на зустрічі з попами до пізнього вечора, а тоді майже всю ніч пробалакав з отцем Олександром, — єдиним, хто розуміє його в тому здичавілому світі, бо і сам він не шкодує сил для праці на користь того простого русина-хлопа, що віками живе своє життя поміж буків отих карпатських...

— Видите, отче канонику, ото болить мене найбільше, — зізнався щиро отець Олександр, коли вже всі запрошені розійшлись-роз'їхались додому і вони, однодумці, зістали удвох, мов пара закоханих. — Не бідність, відсталість, не голод навіть страшенний, од якого гинуть наші люди як квіти у полі од гострої коси, — а оте отродильство, запроданство, оті пристосованці-мадярони, што людей і себе за нич не мають і торгують своєю честю і честію народу як хрінном чи коломаззю. Бо бідність — то не ганьба, відсталість — то наслідок панської політики, а голод, голод косить повсюди... Але ота зневіра до народу, оте прикрашання себе чужим пір'ям, ото справді людська безхарактерність і ницість. Голод можна подолати і бодай час від часу наїстися; інколи воно й зародить трохи; можна подолати поступово й відсталість та бідність, проте коли оте отродильство не викоренити і не знищити, коли воно стане основою нашого життя, воно знищить усі наші намагання! А проти того отродильства ми нічого не робимо і навіть якось не помічаємо його у житті і не виступаємо проти нього... А од того народ наш страшенно терпить. Він вибирає найкращих з-поміж себе, посилає їх у світ, жеби вони повчилися і допомагали потім йому вибратися з тої біди, одсталості, а вони, што пішли глядати дорогу для народу, або не вертають до нього, або вертають і ненавидять його не менше за чужинців... Ви ж самі виділи! І то я скликав найліпших, бо решта — то просто зрадники!

— І мене те болить найбільше, — зі щирістю зізнався Олекса. — Бо так ми ніколи своїх наставників і вихователів не будемо мати і завжди останніми будемо серед народів Європи. От я слідкую за братами-словаками, за богемцями, зустрічаюся з ними, листуюся з багатьма, повсюду росте народна інтелігенція, а ми — як квітка без води. І на місці топчемося, не можемо допрацюватись

до чогось серйозного...

Від хвилювання й безпорадності та, може, й від тих кількох погариків, які Олекса вчора все-таки випив з тими зів'ялими старцями, і від недоспаної ночі голова його зробилася важкою, в ній щось болуче гуло, думки не могли затриматися надовго, одна здоганяла й проганяла іншу — і він, безпомічний, опустил голову в руки і тихо заплакав.

Гуркіт коча нагадаło йому гуркіт іншого рипучого воза, коли він залишав — що там, залишав! — коли він відкинув від себе Настю і гнався у світ над панами перемагати...

“Олексику мій, занадто велика людська біда... не на такому твердому хлібі ти вихований, жеби ти доказав! Заїдять тебе панські пси... й другим не допоможеш, і себе занапастиш... А зі мною — діток тобі... як квіття у полі...”

“Діток мені хочеш... Для гайдуків їх будемо виховувати?”

“Для себе, Олексику, для себе, собі на радість і на потіху, щоб було заради кого жити, заради кого горе переносити, щоб на старість...”

Олекса чув усі ті, десь сорокарічної давності, слова так голосно й так виразно, ніби хтось вимовляв саме тепер і десь зовсім близько, поруч. Він навіть озирнувся, чи немає десь тут його пророчої Насті.

“Видно, постарів я, — бідкався Олекса в думках. — Життя пролетіло, й нікого поруч мене нема. Я думав... Я хотів... Я прагнув... А тепер я один у позиченому кочі натрясаюся по заболоченій вибоїстій дорозі... А поруч мене соколів та соколят не так вже й густо. А свого, рідного, — й зовсім нікого нема...”

Тяжка тиша, що панувала по всій околиці, налягла й на Олексу. Все його життя, всі його прагнення зосередились, змішались й зомкнулися в тій тяжкій тиші, в тому позиченому кочі, в тому — заплаканому й непривітному холодному осінньому підвечір'ї.

Що я зробив?

Чого я зрікся і чого досяг?

А може, дійсно, вони мудріші за мене, оті попики? Перлистее вино бодай на годину втопить їхню нудьгу й порожнечу їхнього життя. А хто зарадить мені, хто потішить? — все-все змішалось в ту хвилину в серці Олекси. І від всього того голова його і боліла

ще більше, гуділо в ній і тріскала вона, ніби хтось поклав її не між долоні, а між два млинські камені і почав крутити ними.

Не можна жити у світі без близьких і дорогих людей — з такою думкою зупинився Олекса на якусь коротесеньку мить, і вона, ця думка, потягла за собою інші думки із замотаного клубочка.

Якщо людина лише для себе живе, то вона вже й за життя мертва, а коли людина живе й працює для інших, то вона буде жити ще й після смерті — це так, це правда, але поки людина живе, вона потребує друга, когось, для кого вона старається, хто живе разом з нею тими же проблемами, когось, заради кого ти щовечора поспішаєш додому, когось, в чийй присутності уявляєш собі весь той навколишній світ, заради якого ти стараєшся!

Раптом Олекса відчув, що коч зупинився.

Коч стояв, кочиш нічого не казав, а Олекса навіть не підняв голови, — така вона в нього була тяжка й розболіла!

Лише згодом запитав:

— Що сталося, Андрію?

— Та поспотьте, отче! — відповів фурман, та з такою радістю в голосі, що Олекса аж схопився з місця і став у кочі на весь зріст. Одною рукою він сперся на плече свого позиченого кочиша, а другою вже притримувався за край сидіння і сходив на холодну й заболочену осінню землю.

А на бережку, в кількох метрах від нього, весело грала купка діток-пастухів, посередині яких, у навмисне продіравленому старому відрі, горів веселий язикатий вогонь.

Хто скаже, — чи то той вогонь, чи ті діточки, які, подібно вогнику, підскакували й веселилися, — та погляд на цю бадьору життєрадісну картину раптом вимінив нашого подорожника. Голова, здається, перестала боліти, і похилі пристосованці-попи, забулися-вивітрилися з голови разом з отим палінчанним дурманом, навіть та плаксива підвечірня осіння непогода раптом здалася Олексі зовсім іншою — холодною, непривітною, це так, але життєвою, життєствердною!

На стернянках, неподалеку від діток, паслося кілька худих таркастих корів, на кущах червоніли свербигузки, довкола терня

вп'ялися у кущі худорляві кози. А навколишній ліс — золотий ліс — могутньо й бадьоро стояв у своїй непохитності і, гойдаючи лише своїми найтоншими гілками, щось поважно гудів-гомонів, як гомонять старі, кремезні, посивілі й повільні у рухах розумні діди.

Олекса миттю опинився біля діток.

Його кремезна постать у довгому чорному, незвичному для них, панському вбранні змусила діток обірвати свою просту гру й зосередити дитячу увагу на тому дивному чоловікові.

— Добрий день вам, соколята!

Олекса побачив, як один з хлопців зсунув з голови стару, за велику як для нього шапку і, взявши її в обидві руки, тримав її на грудях перед собою.

Інший пастух пройшовся рукавом по обличчю, витираючи таким способом одночасно і спітніле рум'яне лице, і зволожений негодою ніс.

Дівча, що застигло недалеко від хлопця, зробило кілька кроків й сховалося за його спиною, та так, що, нахиливши голівку трохи вбік, могло спостережливо дивитись на невідомо звідки виниклого панського діда.

Ще один хлопець зробив кілька кроків, підійшов до відра з вогнем, став біля нього, мов підготувався захистити їхнє тепло, коли б той несподіваний пан задумав прогнати їх, накричати на них чи, може, й взяти від них якийсь заліг за якусь невідому їм провину, яка завжди знайдеться, як тільки панові заманеться зробити прикрість людині.

— А не холодно вам, діточки? — ще раз обізвався Олекса, бо побачив, що на застиглих й онімілих обличчях діток з'являється страх і тут же нищить свіжий, веселий рум'янець, що аж досі горів на безтурботних дитячих личках.

— Дай боже щастя! — обізвався першим хлопець, що зняв було шапку і все ще тримав її на грудях перед собою.

— Дай боже...

— Слава Йсусу... — обізвалися несміливо й інші.

Дівчинка, що сховалася було за хлопця, вийшла з-поза хребта свого захисника і, не спускаючи очей з діда, що в довгому чорному плащі стояв перед ними, подалася до купочки, на якій були скинуті

старі хустки, плахти, пастуші палиці, віднайшла рожок своєї хустки і почала тягти її з-поміж іншого шмаття. Купа трохи розвалилася і, крім іншого пастушого верхнього одягу, Олекса помітив на ній... книжку, листки якої перевернулися на вітрі.

Олекса метнувся до купи старого шмаття... Дівчина відбігла зі своєю хусткою вбік. Швидко зігнувся до землі і взяв у руку холодну невеличку книжечку.

Може, від того, що він рвонув собою, може, від того, що прудко зігнувся, а може, просто від тої великої несподіванки, що тут, на мокрому й голому осінньому березку, поруч терня й свербигузок, в оточенні мовчазного лісу, посеред мокрих і худорлявих корів та кіз і між веселими дітьми знайде свою Книжицю, — йому одразу стало гаряче на всьому тілі.

— Дайте, то моя! — хлопець, що аж дотепер стояв, тримаючи шапку на грудях перед собою, раптом опинився біля Олекси і майже закричав на нього.

“Ні, сину, то моя, моя ота Книжиця, я її, сину, для таких, як ти, склав і видав, і роздав її по всьому отому нашому бідному підбескидському краї... І тепер я щасливий, що ось у тому сирому й непривітному осінньому підвечір’ї я побачив її, зустрівся з нею, що вона тут, разом з вами, як той вогник...”

Думкам в голові Олекси вже не було кінця!

Та він стояв мовчки, дивився на хлопчика, який готовий був скочити на нього й вирвати в нього оту маленьку, пошарпану, без перших і останніх сторінок книжку, — і гарячі думки роєм вилітали з його голови.

“Не бійся, я віддам, віддам тобі твою книжечку, ще і ще принесу тобі книжок, різних і багато, тільки ти вчись, читай та й других навчай, щоб ми навіки в тому рабстві не zostали!..”

Олекса мовчав і навіть не рухався. Не рухався й ніхто з пастушків.

Олекса непомітно окинув оком отих обдертих дітваків і йому здалося, що коли б він, навіть жартуючи, вирішив не повернути отому хлопцеві його книжку, то вся ота, така весела й безтурботна донедавна дитяча ватага тут же кинулась би на нього й не дозволила б обікрасти себе, віддати чужому свою книжку.

І від того мліло серце Олекси, і він не міг змусити себе далі напружувати ту незвичну атмосферу, яку своєю появою викликав і якої одночасно став учасником і очевидцем.

Він підняв книжечку до вуст, мовчки доторкнувся до неї старечими губами й тут же почав простягати її хлопцеві, що все ще у повній напрузі стояв у кількох метрах від нього. Олекса подавав хлопцеві книгу, як роками подавав людям причастя: він витягнув свої руки і, коли б міг, з такою ширістю й безпосередністю роздав — віддав би тим діточкам і своє серце.

Хлопець простяг руки до книжки і, лише переконавшись, що, стоячи на місці, він не дістане до неї, зробив крок, потім ще другий і третій, вперед. Руками він наближався до книжки, та очі його заворожено дивились в очі того дивного дідуся, який в ту мить був дуже схожий на казкового діда-бога, що дав бідному хлопцеві чудодійний порточок.

Коли хлопчик доторкнувся до книжки та взяв її обома руками, Олекса все ще не випускав її з рук. Хлопчик зосереджено дивився в очі того діда-бога і вже не боявся за свою книгу, не поспішав вирвати її з рук незнайомця, бо в його очах він помітив таку доброту, таку ласку, що тут же пройшла вся напруга, всяка злість, що з'явилася була в нього напочатку, і він навіть сам приязно заговорив до пана:

— Я її, власне, уж не потребую, я її всю з голови знаю, але іншим вона...

— Ану, — почав було Олекса заохочувати хлопця, та той випередив його, відійшов пару кроків від нього, щоб бути ближче до хлопців і дівчат, які між тим трохи зійшлися докупочки, і, піднявши гордо свою біляву голівку, сміливо й виразно почав промовляти:

*Під горами, під лісами
Зимний вітор віє,
Там спокійний, богабойний
Русин собі жиє.
Од світ світу аж до днеська
Жиє він в Карпатах,
Не завидить він нікому*

В високих палатах...

Олекса мусив добре оволодіти собою, щоб zostати на місці і не розплакатись від несподіванки, не кричати від щастя і не наполохати тих малих соколят своєю незрозумілою для них поведінкою.

А хлопчик, радий нагоді показати свої знання, розкрити й показати себе перед кимось новим, чужим та таким загадковим паном, хоча паном добрим, ласкавим, читав і читав, дедалі за-хопленіше:

*Пшеничного і житнього
Хліба він не просить,
Овес, ячмінь кормить його,
Та і то не досить.
Не плаває він по морях,
Кораблів не має,
Лем по скалах, лісах, горах
Тяжко працює...*

Олекса був на вершині блаженства!

Все, чого він бажав досягти у житті, за чим роками прагнув, дав йому отой бідний, обдертий хлопчисько на голому й сирому карпатському бережку протягом кількох коротких хвилин!

І раптом смішними й дріб'язковими, не вартими навіть серйозної уваги, здалися йому всі його життєві труднощі й незгоди, не вартими згадки всі ті надуті й надумані панки, які так часто й так настирливо насадили йому на серце й вкорочували йому віку.

“Та нехай! — думалося легенько Олексі.— Нехай вони кажуться як хочуть і знають, нехай потопають у своїх розкошах і багатствах, — я й так найбагатший за них і найщасливіший на світі!”

Позичений кочиш сидів у своєму кочі і мовчки спостерігав за всім, що проходило в кількох метрах від нього. Він не чув окремих реплік, не чув, як хлопчик декламував Олексі його вірші, проте він бачив ту сцену і вона була йому доказом того, що Олекса і на цей раз знайшов доріжку до дитячих сердець, що він порозумівся з ними і що він щасливий від зустрічі з ними.

Він знає Олексу не від сьогодні.

Він часто проговорить з ним цілу дорогу туди й назад, тому був дуже здивований і стурбований з того, що сьогодні Олекса всю зворотну дорогу мовчав, ні разу не обізвався до нього. Він не

знав, що сталося з Олексою, з таким милим і людяним Олексою, та розумів, що з ним таки щось сталося. Він мучився мовчанням Олекси, кілька разів хотів було заговорити до нього й вирвати його з тяжких роздумів, та не хотів бути нетактовним. І тому він, простий собі фурман міського пана, що й досі жив у селі неподалеку від міста і лише час від часу слугував панам, нарешті насмілився і звернув увагу Олекси на купочку дітей, бо знав, що ніщо, як діти, не зможе порадувати його.

І тепер, дивлячись на дітей і на Олексу між ними, він був теж щасливий від того, що отой добрий пан позбувся тяжких думок і, розмовляючи з дітьми, став звичайним життєлюбом, людиною, в якій потреба у людях — то найвища для неї потреба.

— Так от, соколята мої, — не витримав Олекса, щоб не зізнатись, — ту книжечку... написав я! — признавався він майже тремтливим голосом.

У хлопчика-декламатора ще більше засвітилися його карі оченята, і він тут же, повернувшись обличчям до своїх товаришів, заговорив:

— Видите, видите, я вам казав, же такий хлоп живе, ходить поміж людей і радить їм, як бити панів!

Олексу знову охопило величезне здивування. Навіть більше — він не встигав усьому дивуватися!

Діти, а вони відчувають біду, — говорять про бій!

— А хіба ви збираєтесь бити панів? — здивовано запитав Олекса.

Хлопчик не поспішав з відповіддю.

Він подивився пильніше на пана перед ним і зрозумів уже з запитання, що його відповідь не сподобається панові — і це засмутило його. Він вже став було довіряти незнайомцеві, який вмів складати такі гарні віршики, а він запитує, чи вони збираються бити панів.

— Та як їх не бити, коли вони нам вільно дихнути не дають! — почав несміливо, але впевнено хлопчик-декламатор. — То, як трутні, самі не працюють, а з нашої біди живуть!

І тут же задекламував:

*...Іткут пришо́л до Зборови,
Не мал воли ні корови,*

*У старой жебрачки бивал
Докля од нас не назбивал.
Днесь мать землі, дом, стодоли,
Красни, як елені, воли,
В ничом немасть недостатку,
Мать сипанець, дуже статку.
Же трицетть тисячів має,
Гварить тот, што о них знає,
Сто златих мал на рок плацу,
Откаль набрал тольку працу?
То кривавий піт седлаків,
Котрий виссал од руснаків,
Красну честь нам за то давать,
До говедох нам надавать!
Ви говеда, ви руснаці,
Ви подляці, ви бортаці,
Виштокх би вас треба побіц,
Бо ше вам ніч нехце робіц!*

Олексів не зоставало нічого іншого, лише знову дивуватись.

“Діти, — подумав він, — яким рости й гратися треба, яким вчитися й розважатися треба, а вони якими мусять жити думками! Вони вивчають наші віршики, ніби вивчають своє життя; і розуміють їх як заклик до боротьби за свої права!”

А це вже вдруге натякають йому про потребу боротьби!

Олексів стало приємно на душі за його і товариша вірші. Він бачив, як вони прислужуються простим людям, як допомагають їх розуміти своє положення у житті, своє скрутне положення між здерцями-іткутами!

Та, подивившись на діток, Олекса сказав їм:

— Учитися вам треба, діточки, учитися, а не битися, бо лише наука виведе нас з тої біди, до якої кинула нас неукість наша.

Діти подивились одне на одного, та, здавалось, не зовсім порозуміли, що сказав їм той пан. Часом він говорив до них як свій, як котрийсь сільський дід, а часом він радить їм щось таке, не зовсім зрозуміле, як і тепер.

Та Олекса не помітив здивування на обличчях дітей.

Він дивився на них, і вони дедалі більше подобались йому.

Він замріявся і вже уявляв їх міцними, дорослими, розумними, не такими, як оті кволі отці духовні.

Олекса весь змінився.

Він стояв перед купкою діток і бачив перед собою справжніх соколів Карпат, які не побояться стати за свої права.

Попрощавшись з дітьми, повернув до свого позиченого коча зовсім виміненим.

Діти, в свою чергу, підійшли ближче до дороги й мовчки проводжали свого гостя й незнайомця одночасно.

Кочиш Андрій радів усьому тому, що сталося.

І коли Олекса сказав: “Повертай, Андрію, назад, ще кудись заїдемо сьогодні!”, — той, не розпитуючи про подробиці, з радістю повернув коней — і пустив їх, трохи відпочилих, веселим бігом зворотною дорогою.

ПАН НАД ПАНАМИ

Ще годиною раніше Олекса майже плакав у позиченому кочі. У нього боліла голова, його ображала поведінка отих порожніх отців народу, як звикли були інколи називати себе прості сільські попи, його гнівало власне безсилля вплинути на тих, від кого він сподівався допомоги для захисту того підбескидського русина, та й пригнічувало повне безсилля якомсь влаштувати бодай власне життя... А тепер вільним та врівноваженим Олекса поспішає до людини, йому найдорожчої.

Був пізній вечір, коли Олекса знайшов стару хатину край села, в якій вже добрих пару років жила його Настя зі своєю донькою.

Він знав про неї, все життя він слідкував за нею.

Він знав, що вона давно втекла з села, наймалася на службу до різних панів, кілька разів переселялася з місця на місце, та завжди так, щоб бути неподалеку від нього. Він завжди знаходив її та й зустрічався з нею, щоправда, остання їхня зустріч відбулася вже давно, дуже давно.

Настя завжди наставляла його на добрий розум, щоб привабити його до себе, й використовувала для цього небагаті, але такі принадні, такі солодкі та п'янки жіночі чари... Боже ти мій! — він завжди трапив розум. Він тонув і забувався, він плакав і присягав-

ся, та все-таки він тверезів і соромився, вибачався й розумнішав і нарешті — одходив... Бо його, він не забув про це, тягли чари іншої любові, якій він повністю раз і назавжди присвятив все своє життя.

А тепер, після років, після довгого часу, він знову вертає до своєї Насті, бачить слабесеньке світло у заплаканому вікні, хилить голову, щоб не вдарити нею об низькі сіняні двері, входить у темні сіни і... завмирає! В голові знову гуде, розкалаталося вже й серце — таке хворе, немічне, проте таке чуйне до близької, дорогої людини.

А до того ще й спів долинає з хати! Слабкий, тихий, але такий чистий, непорочний чудо-спів двох жіночих голосів, що, попри все, ніжно ллється, як вічно ллється з нетрів землі чиста холодна водичка, незважаючи на спеку, морози чи заметілі в житті.

Той спів, той спів!

Олекса сперся на низькі сінешні двері і йому здається, що саме той спів так розриває його серце.

От, русини!

Біда навколо, тягар нестерпний, неповага до них повна, — а вони співають собі непорочно й перемагають тим співом усе — всяку біду, всяку напасть і непогоду!

От чого бракувало йому в житті! Людини, яка б на все в житті відповідала співом, сумним, як життя, гнівним, як помста, та ласкавим, як усмішка дитини...

Він не міг ворухнутись.

Цілком промерз у позиченому кочі, втомився від недоспаної ночі і довгої дороги, проте завмер від очікування, від сподівань і того дивного калатання його кволого серця, яке так розбурхалося в його старечих грудях.

Олекса знайшов у темноті мотузку, потяг за неї, западка піднялася і можна було відхилити двері. Він помалу натиснув плечем та рукою і відхилив двері настільки, що побачив у не зовсім освітленій кімнаті на лавці за куделею молоду пряжу. Вона схилилася до прядива, послинила його своїми губами, ніби ніжно й коротко поцілувала його, потім відхилилася від куделі, лівою рукою смикала прядиво й пропускала його крізь пальці, а правою рукою, відхиленою від себе вбік, крутила веретеном і відтягувала його щоразу більше і при тому весь час співала ніжно

й зосереджено.

“Настя! — подумав про себе Олекса. — Другої пряхи він поки що не бачив — і яка вона ще молода, яка красива!”

Нарешті Олекса ввійшов — і його помітили.

Спів здивовано замовк.

Молода пряха подивилась на посивілого незнайомця, а потім на здивовану свою матір. Стара пряха опустила безсило й безвільно руки на тремтячі коліна і, нічого не кажучи, тяжко застогнала.

Той стогін був стоголосим!

У ньому відбилося все її життя!

У ньому, як в шаленій карпатській бурі, гуляли і вітер, і грім, і блискавиця і, мов у зладженому хорі природи, чувся шелест рясного дощучу й тиша місячної ночі. В ньому вибухав сміх — щасливий-прещасливий всеохоплюючий сміх. І плач — тяжкий від безсилля й розпачливий від беспорядності. В ньому чулися напружені мовчазні чекання й вимріяні жіночі сподівання, але гриміло в ньому й невимовне горе розлуки та прощань. У тому стогоні чулися вигуки солодкої безтямної напруги і пах свіжих польових квітів та зім'ятої трави, щастя від задоволення і всеосяжного спокою, який можна відчутися тільки в момент найвищого блаженства, повного злиття людського існування з найкращими та найвищими його помислами.

Той стогін розметав потріскані стіни тісної хатини, і перед Настею раптом постали й купа каміння, на якій вона благала свого Олексу не відходити у світ, і теплі підвечірні закутини, куди вони відокремлювались од світу, й мовчазні лісові поляни, над якими було лише небо... Безмежне, щасливе й шалене від щастя небо — і все те ввижалося не у згаслому присмерку світла лучини, яка так же сиротиною блимала на припічку, а освітлювалось неосяжним всесвітнім сонцем, від якого розпалювалося й розривалося помолоділе серце, тріскала голова, тремтіло й напружувалось ожиле тіло, від якого було душно й премо водночас!

Олекса дивився зачудовано на молоду красуню, та коли почув той стогін другої жінки, одразу все зрозумів.

Його прекрасна молода Настя з розпашілими грудьми і таким струнким і лагідним тілом — то ота здивована і збідована жінка з помарнілим обличчям, запалими грудьми й опущеними в

безпорадності руками...

Може, коли б він не зустрів сьогодні там, у тому холодному осінньому полі, купочку веселих дітей, може б, його й пригнітила та картина, яку він нарешті повністю побачив і повністю зрозумів.

Проте після того, як його осінили ті діти, ті його соколята, на все на світі він тепер дивиться іншими очима. І він, ніби й помолодів на пару десятків років, почав бадьоро оглядати кожную подробицю малесенької, тісної, проте чистої і привітної хати.

Він свіжо подякував за привітання, присів на лавку, яку перед ним витерла своїм фартухом гнучка молода красуня, ніби присів у найм'якше крісло, — і новий рій думок обсів його переповнену щастям голову.

Все почало згадуватися-пригадуватися... Його Настя, мала дитина, сам він безпорадний, проте згадувалося все те з якоюсь не знаною до сих пір теплотою та приємністю у грудях.

— Та де вас тут Бог заніс, панотче! — прошепотіла, чи простогнала, чи запитала стара жінка, підносячи обидві руки до обличчя і не знаючи раптом, що із тими руками робити.

Рій думок тут же обірвався.

— Не Бог, а моє любляче серце привело мене сюди, Насте моя єдина!

— І що таке сталося? — запитувала далі Настя, бо пригадала собі його колишні приїзди і тут же здогадалася, що йому мусить бути, напевно, дуже тяжко, бо лише тоді він заходив до неї, коли був на краю сил.

Тоді вона була молодою, красивою, гарячою, вона кохала його всім своїм єством і була ладна забути і вся повністю віддатися йому. “Служницею твоєю буду, на руках носитиму...” — повторювала вона переконливо, і між її словами і її бажаннями не було тої найменшої різниці!

А тепер вона зістарілася, життя прожите чи змарноване, — бери як хочеш! — чим би вона могла приманити його тепер? Та й навіщо! В неї росте донька, яку вона привела на світ для себе, для того, щоб було заради кого жити, кому жертвувати собою, щоб не зостати дикою грушею в полі чи безплідною вербою над водою.

Вона виховала свою доньку, навчила її всьому тому доброму, красивому й корисному, чим переповнене було її бідне життя.

І тепер їй є для кого і з ким жити. Може, ще й внучат доведе господь дочекатися, — а він?

Олекса сидів на лавці, спершись рукою на стіл і, непомітно усміхаючись, намагався зрозуміти, що, власне, сталося.

Вчора він виїхав на зустріч з найкращими та найактивнішими отцями духовними маковицької околиці, бо хотів заохотити їх до праці на благо рідного карпаторуського народу, та, розчарований тою зустріччю, він не бачив єдиної світлої нитки у тому нікчемному житті, і не думав заїжджати до своєї Насті, — єдиної праведної людини, яку він знав у тому нечестивому світі... Хоча саме біля неї він міг зігріти трохи свою охололу від життєвих бур душу і набрати нових сил, напитись тої чистої джерельної водиці, яка потрібна кожному смертному для нормального життя.

А потім він зустрів тих діток — і все у ньому змінилося!

І він повернув коней — і сидить тепер, напроти ночі, в тісній хатині якоїсь старої бабусі, де лише присутність красивої молодой дівчини нагадує йому колишню його незабутню Настю.

— Може, вас почастувати чимось, панотче? — тихим ніжним голосом запитала Настя, порушивши тим приємну тишу, що наповнила всю кімнату...

— Вару, квасного капустияного вару, Насте, дай мені, як маєш. І нічого більше, — бадьоро попросив Олекса, піднявши голову і навіть вставши слідом за тими словами з лавки.

— Вару? — перепитала здивована Настя й слабесенько усміхнулася: “І як я забула! — подумала вона з приємністю. — Вару він просив завжди, коли, забувшись накоротко, хотів отямитись і збирався відійти від мене”, — і тут же вийшла з хати.

Олекса зостався в кімнаті з дівчиною, з красунею-донькою колись такої ж красуні Насті. Він подивився на неї, роздивляв її, не криючи свого захоплення нею, а вона мовчки і майже нерухомо стояла перед ним, паном, про якого, з такого ніжною цнотливістю розповідала їй мама, — схиливши тільки голову, щоб не дивитись йому прямо в очі.

— То як ви тут живете, дитинко, не бідуєте? — запитав нарешті Олекса, вибравши з-поміж думок, що роїлися йому в голові, ту найспокійнішу, та й та занадто збентежила його вже тим, що він звернувся до неї, що він взагалі заговорив з нею.

— А хто сьогодні не бідує, отче?— перепитала дівиця. — Ви хіба ні?

Олексу закололо в боці та й під серцем,— ні, не з дороги, не з утоми, не з того, що він промерз і що він бачив,— а з того запитання, з того погляду, в якому він остаточно впізнав свою Настю: “І другим не допоможеш, і себе занапастиш!”

Так, вона пророча, моя Настя, так, вона мала й має правду, вона знала про все вже тоді, перед стількома роками, коли на купі каміння вмоляла мене не йти у світ нечестивий — боже милосердний!

З думками й спогадами в голові і в серці повернула в хату Настя і несла в руках перед собою — для нього, для свого найдорожчого — кам’яне горнятко кислого холодного капустияного розсолу.

Вона наближалася до нього. Руки в неї були бліді й кораві, та несла вона перед собою те горнятко в руках, — Олексові здавалось, як чашу з тілом і кровію господи свого. І бліде запале обличчя, разом з посивілим волоссям, світилося довкола тої чаші, мов непорочне сіяння.

Зупинилась вона перед ним і, мов перед причастям, запитала його так щиро, прямо й просто, що відповісти він міг лише по правді, мов перед Богородицею:

— То як, допоміг ти людям, Олексіку мій?

Він приклав свої руки понад її до того горнятка з варом, дивився понад нього в жевріючі її оченята, як у два останні вуглики серед посивілого попелу згарища і збирався відповідати їй, своїй Насті, на її таке просте і таке невичерпне запитання.

Ще кілька годин тому він з болем відчував й усвідомлював, що він не виконав свого життєвого обов’язку, та тепер він зрівноважив все по-новому і не без гордості навіть сказав обом жінкам, що стояли перед ним і уособлювали в собі для нього весь світ, його молодість, його життя і його життєві підсумки:

— Щиро, як перед Всевишнім, кажу тобі, Насте, правду найсвятішу: все своє життя я роздавав і віддавав всього себе людям, служив їм найпокірнішим слугою, та чи допоміг я їм? Не знаю! Часом я проклинав себе за таке своє рішення і такий свій шлях життєвий, — тяжкий він занадто! — але знав я і хвилини щастя, коли мені здавалось, що люди потребують мене і що я полегшую

їм їхнє життя. Проте, Насте, нехай я не виконав свого завдання, бо, дійсно, людське горе безмежнеє єсть і не під силу подолати його одному попикові, — та я ніколи, розумієш, ніколи не зраджував його! А що я не перемиг зла? Але я й ніколи не сів з ним за один стіл! Я ненавидів його й боровся з ним як тільки знав і міг. А що мої розсади нищили морози? Зате я весь час саджав нові, ну, може, не вмів я як треба, але я працював, працював, жив я, жив, Насте, і живу, бо маю вас, — і крізь старече зморшкувате його обличчя промайнула на мить якась іскорка, якої досить було для того, щоб постаріла й посивіла Настя у тій напівосвітленій димлячими скіпами хатинці впізнала того молодого Олексу, який стояв перед нею на Верху і нескладно, проте щиро говорив їй про жар любові, якій віддасть все своє життя.

— І саме тому я щасливий сьогодні, — продовжував Олекса переконливо й щиро, — чуєш, щасливий!

І мов після сповіді, першої чи останньої, бо лише ті бувають безмежно щирі, — він взяв обома руками з її тремтячих рук ту кам'яну чашу з холодним капустяним варом і приклав її до спраглих вуст, мов збирався пити кров оту божу, найсвятішу.

Його Настя стояла перед ним мовчки і мовчки, в думках, вторила йому — своєму єдиному в світі:

“І я щаслива, і я не зрадила тебе, Олексику мій, ніколи, за все життя не зрадила! Отут Олеся наша могла б бути свідком, коли б у тому свідченні була потреба. Та свідків нам, дорогий мій, ніяких не треба, навіть тобі я ніколи нічого не казала, та й ти теж ніколи нічого не випитував.

Нічого ми не придбали у житті, Олексику, бо нам нічого й не було треба. Все необхідне для життя, для чесного життя, ми завжди мали з собою. Нелегким воно було, наше життя, це правда, та ми й не прагли легкого життя, нам воно не личить: та було воно справжнім!”

Олекса відхилив горнятко лише тоді, коли з нього не можна було вицідити вже навіть краплини тої міцної і здорової рідини, що встигла пройти всім його еством і пройняти не тільки все його тіло, але й повністю полонити його світовідчуття та світосприймання.

— Зістанеш? — тихо запитала Настя, надивившись на нього

доволі.

— А навіщо? — відповів він, ласкаво усміхнувшись. — Усе сказане, все ясне, треба йти, кочиш на дворі мерзне, та й коні мокрі... Зіставайте з богом та й з думками про мене, — і він зрушив з місця, підійшов до Насті, обняв за плечі, пригорнув до себе і тепло поцілував в чоло. Потім він підійшов до розрум'янілої Олесі, що так нагадувала йому його колишню Настю, стримано обняв її, щоб не зрадити перед нею свого хвилювання, готовий був щось важливого сказати їй, та, зрозумівши, що вона, старанням своєї матері, достатньо мудра, змовчав перед нею і, пригорнувши до себе, тепло, по-батьківськи, поцілував.

— Щастя вам боже й надалі! — сказав їм обом і схилив голову, готуючись вийти низькими дверима з їхньої хати.

Жінки вийшли за ним у темну ніч.

Він вже не зупинявся, нічого не казав, вони вже навіть не бачили його в темноті ночі, тільки чули, як позичений коч з гуркотом рушив з місця і віддалявся від них з їхнім найдорожчим та наймилішим.

Вони стояли поруч себе — мати й донька, — взяли себе за руки, дивились у темну ніч і відчували, що варто жити на землі. А ніч стала як виміненою!

Дощик перестав, ніби й не було його зовсім. Вітер стих, ніби заховався за кущі чи пішов підпочивати у неподалекий ліс. І навіть хмари, втомившись за день, кудись позникали з неба, щоб дати можливість Олексові зістати самому з собою, не бентежили, не хвилювали його, не відволікали його від тих хвилюючих думок, що до краю наповнили його душу і вимінили все його існування.

А може, тих хмар і не було зовсім, а родилися вони в небі від хмар у його серці. А коли те серце просвітлилося, прояснилося від нього і небо над головою!

На небі з'явилися навіть зірки. Спочатку рідко, непомітно і розійшлися по необсяжному просторі неба, щоб звеселити його, Олексу, щоб потішити його зір, бо він тепер обов'язково підніме свої очі й подивиться на небо.

Та Олекса мовчав, як тільки можна мовчати! Здавалось, він не дихав навіть, та уважний фурман Андрій точно відчував, що

теперішнє мовчання Олекси не можна порівняти з тим мовчанням, яке кілька годин гнітило їх обох. Він не ворухнувся навіть, щоб тільки не порушити того щасливого стану, який вселявся у всю околицю, щоб не сполохнути ту пташку примхливого щастя, яке так рідко, лише раз за роки чи, може, пару разів за все життя присяде до бідної людини.

Тривав настрій, який обом хотілося зберегти якнайдовше: якщо не зупинити, то бодай не прискорювати його спокійного плину.

Навіть позичені коні, відчувши все те своїм способом, давно вже уповільнили кроки і йдуть тепер врівноважено й тихо, згідно з існуванням величної миті, яка назовні проявляє себе воцарінням тиші, теплою лагідністю і цілковитим у світі взаємопорозумінням.

Олекса вийшов з тіснуватої хатини своєї Насті зовсім іншою людиною.

Він піднявся над землею, соколом літав над нею, над горами й лісами, над луками — і все бачив, все спостерігав, усе розумів. Перед ним постали і його досвід, і його мрії, плани й болі — і він без найменшого огляду на будь-які обставини, що завжди гальмували його, думав про все одразу, про все, що його коли-небудь в житті бентежило, цікавило, боліло.

Ось до кого треба було примкнути і од кого черпати силу! А я хотів вагою церкви, силою науки! Хіба сила й правда там, у тих розпечених? У тих немічних вона! Своя сила й своя правда здоровіша й вічна, ніж спорожнявіла й припудрена панська! Таж у наших людях стільки здорового глузду й розваги! Як той розсіл, що ладен прийняти все єство людини, осилити дурман від палінки, спрагу від ненаповненого життя, прочистити зір і шлунок, так і в наших людях є свій розум і своє бачення світу, своє уявлення і своє розуміння вселенної!

Темні ніби, безпомічні, немаєтні, та вони спроможні безпомилково кукіль од пшениці відзрізнити, панське гунцтво від справжнього життя відокремити, жити у бруді життя й чистими зіставати, чистоту в серці своїм берегти! Нехай довкола них гайдюки з батогами, нехай мадярорсаги на все панів поміж них понаставляли і висмоктують з них соки, мов п'явки, вони прядуть собі нитку свого життя; нехай навіть з клоччя, гудзувату, та прядуть,

та ще й поспівують собі! І в тому співі, простому, нехитрому, всі їхні болі та жалі, радощі і незвершені плани; простота їхньої душі і прозорість мрій!

А оті панки, що поприривалися до чужого врожаю, до недоїдків з чужого столу, бо саме залишки з чужого столу їм здаються смачнішими, ніж власна печена картопля і горнятко кислого капустияного вару... Ні, не тому, мабуть, — бо перейнялись чужим розумінням світу і втратили здібність глянути на себе своїми ж очима... Замість зістати собою і жити природним життям у тому неперевершеному храмі природи, їм заманулося позолоченої бозулі головного тарабанщика! Ой, ослевичі й празноглавські, дураковські й надутовські, — ви, мабуть, той бруд, той намул, який несе на собі ріка життя у кожен час після кожної бурі!

По вибоїстій дорозі Олексою знову, як і раніше, кидало на всі боки, та нічого з того він тепер просто не помічав.

“... А я, — продовжував мовчки роздумувати Олекса, — яким наївним я був!”

Олекса спостеріг, що Андрій, не зупиняючи коней, зійшов з коча й зник кудись, — і нехай це було для нього повною несподіванкою, він навіть не зупинив свою думку, щоб спробувати зрозуміти, що, власне, сталося.

Коні також відчували, що ними не правлять. Віжки від їхніх вуздечок лежать тепер накручені на холодній ручці гамульця, — та й вони не надали жодної уваги тому фактові.

Нічого не сталося, не змінилося, ніби десь лише якась травинка в осінньому лісі змінила свою позу, підняла чи опустила свою голівку, або, втомившись за день, переступила з ніжки на ніжку.

Нічого не сталося навіть тоді, коли коні, пройшовши ще якихось кількесот метрів, звернули з дороги й зупинились на галявині, ніби зайшли у свій, їм добре знаний двір, ні тоді, коли вслід за кочем туди зайшов і Андрій з по-домашньому порубаними на ковбиці дровами і, ставши на одне коліно, поклав ті дрова безшумно й обережно на землю.

Олекса спостерігав все те, проте не ворухнувся навіть, не змінив своєї пози на сидінні, не вибрав рук з-під теплого покривця, що накривав його коліна; тим більше не ворухнув своїми думка-

ми-роздумами, які почали наповнювати його ще там, у тіснуватій хатинці, де він пройнявся щастям врівноваженості й гідності людського життя й причастився горням холодного капустияного вару, і які з того моменту перейняли не тільки все його існування, але й розійшлися також по всій навколишній природі, витиснули з неї дощ і холод, вітер і хмари, і порозвішували замість них повсюди по околицях, по кущах і деревах, по узбіччях і яругах, навіть на посинілому небі, спокій, лагідність і благодать...

З-під згорбленого над землею Андрія звився легкий димок і підскочив від землі тремтливий вогник. Андрій піднявся, вогник пожвавішав, зміцнів, тріскав-потріскував, розганяючи навколишню темряву, освітлив навіть кінську збрую і мокрі боки коня, позолотив ковання позиченого коча і став наповнювати простір довкола себе лагідним теплом, мов цементуючим матеріалом благодаті й безтурботності життя...

Вогонь вже повністю увійшов у свої права. Горів, освітлював, зігрівав. Коні, накриті домотканими покрівцями, хрумкали принесену з недалекого оборога отаву, Андрій напівлежав біля вогню, а Олекса все ще зоставав в оточенні своїх думок-роздумів і нерухомо сидів на своєму сидінні.

І все ще ніким не було вимовлено жодного слова, жодного зайвого слова!

Згодом цей тихий стан щастя й супокою доповнив непідкупний у своїй недвозначності запах свіжої цибулі.

Він починався від вогню, де Андрій, майже прикриваючи рота рукою, хрумкав її обережно, свіжу й соковиту, закушуючи її твердим крайцем сухого хліба; поширювався той запах по всій околиці й доповз і до застиглого в роздумах Олекси, ніжно, ніби й жартома, полоскотав його в носі і, приваблюючи своєю чистотою, зрушив його, нарешті, з тої застиглості.

Олекса зістав навіть задоволений з того зрушення, бо йому здавалось безбожним гріхом губитися так довго у незвичному для нього стані блаженства. Почувши запах всеперемагаючої цибулі, він витяг перш за все руки з-під теплого покрівця, відкинув його з колін, піднявся з насидженого сидіння і, спершись рукою на дверцята коча, ступив на землю.

Андрій почув, як Олекса зашарудів за його спиною, та не повернув навіть голови в його бік. Він був цілком задоволений з того, що його задум проходив зовсім так, як він собі його уявляв.

Олекса підійшов до вогню, зогнувся над Андрієм, мовчки взяв від нього одною рукою кусок сухого хліба і недогризену цибулину другою і підніс обидві руки, одну за одною, до рота.

Андрієві стало приємно, ніби хтось дав йому щось смачне під зуби, посміхнувся навіть, коли почув, як в зубах Олекси захрумала його цибуля. Він взяв тут же поліно і підкинув його у вогонь.

“А потім нехай кажуть, що бідна людина не може бути щасливою! — подумав Андрій. — Бо в неї нема багатств, палаців, дорогих наїдків і напиктів! Блазні! А небо над головою, ота всевладна тиша, той спокій, те непомітне навіть відчуття величі природи — і ти усередині всього того, частиною всього того, одною з незлічимої зірок всесвіту”. Хіба все те виважиш якимось кумедним смокінгом, чудернацьким палацом чи терпким вином, від якого часом людина перестає бути людиною? Хіба може хтось збудувати більший палац, як оте чисте небо над головою? Хіба можна уявити собі більше багатств, як у світі тому неосяжному, чи, може, більше волі хтось вигідає і виборє для себе, як у тім безмежнім просторі, в тому найпросторішому й найбільш величному храмі?

Навіщо відокремлювати, нагромаджувати й замикати, коли у світі всього досить для всіх. Навіщо ганятися, кудись поспішати, коли все перед тобою, все з тобою, все у тобі!

Отак Андрій не раз, коли ще він жив у селі і роками возив у місто карпатські буки, відпочивав з іншими буковозами на тому ж самому місці і грівся біля вогню з дров, які вони брали з одного двору недалекого села, — і роздумував.

Газда не помітив навіть, що, крім нього, ще хтось користується його дровами. Зима в Карпатах довга й сувора; вона змушує кожного газду, навіть того найбільш бідного, добре забезпечити себе сухими дровами, скласти їх у шопу чи у дроварню, або й обкласти ними всі стіни свого домика, залишивши лише невеличкі діри для вікон і дверей — і тому такий газда навряд чи помітить, що з його підстінка час від часу зникне якийсь десяток наколотих дров.

Та газди-буковози самі нагадали про себе.

Коли вже зима міцно засіла в краї, усталились морози, замерзли річки-потічки, зробились добрі зимові дороги-санниці, втяглися коні, вони одного разу скинули перед двором газди, котрого дровами грілись-зігрівались, кожен по доброму бучку, й поїхали собі далі.

А вранці газда, прочищаючи під обпікаючий морозець дерев'яною лопатою доріжку на дворі у свіжому снігу, зупинився над купою дров перед його двором, подивився на них, потім глянув під стіну, зрозумів, здається, що й до чого, та не поспішав ховати дрова у свій двір.

“Нехай полежать собі, — подумав він, задоволений, — нехай також інші побачать і зрозуміють, що наші люди щедрі, сторицею винагородять за те, що для своєї потреби візьмуть”.

А коли газди вертали з міста й зупинилися біля двору, то й розповідати, власне, не було про що: все було зрозуміло з півслова.

Газда запросив своїх нових знайомих на горнятко липового чаю, натякнув їм ще про свій оборіг з сіном за селом — і з тих пір газди стали не тільки знайомими, але й добрими приятелями.

От чому Андрій і сьогодні, як і колись, залишив коней самих, а сам пішов у двір, набрав на руку дров і влаштував отой нічний перепочинок за селом, який їм обом так припав до смаку.

Зірки на небі воцарилися повністю у своїй величі й таємничості, а між ними й тими на землі, що сиділи біля вогника, давно вже встановилися прямі й міцні, безпосередні, немовби сусідські відносини.

Андрій глянув на небо і, як колись на поляні, подумав про те, скільки людей у світі саме у той час так, як і він, лежать десь біля свого вогника і дивляться в небо, — і відпочивають, і почувують себе, може, краплинкою, може, травинкою, може, мурашкою, проте мурашкою вільною, ні від кого не залежною, мурашкою-метеликом, який може літати куди завгодно і думати про що завгодно: і про панів, і про гайдуків, і про себе, про своє життя, і про те, як би він облаштував його, коли б на те була та його воля, — і жодні владики не мають сили заборонити тим мурашкам-метеликам у їхньому вільному леті і думках.

“Бо що то пан? — роздумував Андрій далі.— Витягнеться, про-

бачте на слові, як смаркель на рукаві, і думає про себе, що він пуп землі! Таке собі сухе, огидне, безпомічне опудало, ані тобі косити, ані орати не знає, залиш його в лісі одного, з сокирою, серед снігів та й морозів, з головкою цибулі у цидилі і голодом у брісі, — що він тобі зробить? Згине першої же ночі, при першій негоді, від страху або й від безпомічності... А надумане яке! Посходяться на ті їхні забави та й поведяться, не приведи господи, як чорти: музики, крик, вереск! Вихваляються один перед одним, б'ються в груди, а потім нап'ються, лаються, як ті гов'ядка, зваяться у віз чи сани, як непритомні, і світу божого не бачать! Ні зірок не бачать, ні тої тиші величної не помічають, ні таємниць світу того не розуміють!

А я лежу собі у возі горілиць, руки під головою постелені, і наді мною небо... Найбільший у світі палац, і він весь мій, і все, що у ньому, моє! А я у ньому вільний, як той птах у небі, а ті всесильні панки такі смішні й безпомічні в усьому...”

“От була б кумедія, — думав Андрій не раз, лежачи у возі, недалеко від щавницької купельної дворани і чекаючи на панів, — зібратись би нам, їхнім кочишам, що лежимо у возах чи подрімкуємо біля лагідного вогника, коротаючи ночі безкінечними розповідями про найрізноманітніші життєві пригоди, — стати б з топірцем в руках на всіх входах і виходах із зали і гукнути: “Панове, ваша забава закінчилася, тепер наша почнеться!” — як перелякалися б оті надумані панки й панянки від такого простого хлопського слова!

Скільки разів думалось мені — роздягти б їх так, висмикнути б їх з тих їхніх парадних сюртуків і натягти на них оті наші тверді постолі, — що зістало б на них з їхнього панства? Голе нич! За страшків до конопель можна б їх повпихати, може, б там який з них хосен був, а так?

Правда, тримаються вони того свого панства, того батого гайдуків, як псів, понаймали, жеби хлоп не видів, як вони на його горбі розкошують, жеби ані голови підняти не міг; різних панів-віцішпанів поміж народ понасаджували і тримаються укупі в цілому краї... Сперерізувати б отак поміж ними оте їхне пуповиння, яким позв'язувані вони у всьому цісарстві, тоді б, може, й показала їхня нагота, їхня безпомічність і безпорадність, а так — вони надумано ходять і світу перед собою не видять...”

Вогник догорав, затихав і знову віддавав владу над околицею тихій лагідній ночі.

Андрій подивився на небо, зірки підказали йому, що наближається північ, і він почав підніматись.

Відпочив він, як давно не відпочивав, прочистились його думки, усвідомив він себе частинкою тої могутньої довколишньої природи, тих лісів, полів, тих зірок і того вогню, тої ночі і тої тиші — думки його були б роїлися тепер безупинно, як бджоли вліті, та щастя хлопське коротке, треба було рушати далі.

Олекса помітив, що Андрій піднявся, і сам теж став прощатися зі своїми розхристаними думками.

Коли Андрій підійшов до коней, Олекса з безмежною вдячністю в голосі звернувся до нього. Вперше за весь отой несподіваний і несподівано щасливий відпочинок тут пролунало слово.

— Кращого подарунку, Андрію, ви не могли мені зробити, повірте! Я відпочив... Я почув себе людиною... Птахом! Вільним, нехай старим, проте соколом! Паном над панамі!

Андрій повністю зрозумів Олексу, та він все ще не хотів порушувати тої блаженої тиші. Йому було приємно чути, що той перепочинок на лоні природи прийшовся так до смаку і його... — Андрій вже хотів було подумати: “панові”, та в останню мить зупинився.

То не вперше збентежила його ця думка: “Хто його Олекса, хто він?”

За звичкою, бо по-панськи він одягається, у місті живе, якимись панськими забаганками він там займається і мучиться — всі його називають паном. Паном превелебним, отцем духовним чи й іншими, від панів почутими титулами. Та йому, Андрієві, однак, не пасують ті титули до Олекси: він йому здається іншим, ближчим, своїм!

В ньому нема тої надутості, тої тупості й тої порожнечі, яка так випирає з кожного пана. Не одного він возив на своєму віку, не одного знав тверезим і п’яним, не одного бачив на словах і на ділі, у пишному колі і в закутку самотини.

О, ні! Його Олекса не такий, — а все-таки він крутиться довкола них, марнує з ними свій час, розкриває перед ними своє добре людяне серце, яке пани ніколи не помітять і не оцінять по заслугі.

Його треба до людей, до дітей, з ними-то він вміє. Там його місце!

Тому я сьогодні зупинив там, на бережку...

Я ПРОТИ ФАТА-МОРГАНИ

А тепер, пробач, шановний читачу, але мушу перервати нашу розповідь про Олексу і бодай накоротко дати волю тому, що на збиралося в моєму серці. Інакше-бо трісне воно від перенапруження чи від розпуки.

Чую-бо, що наша розповідь про Олексу наближається до кінця. Він вже старий, вимордований життям і вічною в ньому боротьбою, та ще боротьбою нелегкою, часто й неуспішною. А саме така боротьба забирає найбільше сил. Остання його зустріч з Настею та її Олесею, а потім та нічна ідилія під неозорим небом, — все те, якось навіть проти моєї волі, зводять до кінця мої авторські задуми, сюжетні лінії, — а одночасно бачу, що в голові у мене зовсім не меншає тих питань і думок, які я хотів викласти в моїх розповідях про Олексу.

Навпаки!

Тих питань у мене тепер, під кінець отих думок-розповідей, значно більше, ніж їх було на початку, — і всі вони здаються важливішими, вагомішими і складнішими від тих, які вдалося, — вірю, — бодай частково, викласти у творі.

Дійсно!

Спочатку все здавалося легким.

“Розповідь, — думав я, — дещо про тяжке, упостійнене життя народу нашого підбескидського, про щирі бажання Олексів, які, незважаючи на величезні перешкоди і ніякі майже засоби для боротьби, вирушають з гущі народу у здичавілий світ боротись за кращу долю свого непоганого, проте загнаного у гори й гнобленого народу, ну а потім про те, як, попри щирі намагання добрих і здібних, та ще й безмежно відданих своїй справі Олексів, вони не перемагають над поганим світом, а саме той поганий світ зводить на нич їхні задуми й дрібну працю, так що, вмираючи, вони можуть хіба надіятись на те, що після них прийдуть нові запальні хлопці, які продовжать їхню, власне народну, справу — роботу на

запустілій народній ниві”.

Дійсно, спочатку все те здавалося легким. Таж прикладів того, як з гуші народу постійно відходять найкращі хлопці і йдуть у панські міста здобувати освіту, щоб через неї потім здобувати волю для себе і своїх близьких, в нашій небагатій історії так багато, що саме на підставі прикладів не про одного Олексу можна писати, а про цілі десятки й сотні Олексів, нехай вони в житті називалися Іванами, Михайлами, Василями, Петрами, Миколами, чи навіть Юрками.

А потім починаєш працювати, працювати й думати: працювати надоривки — вночі, коли інші сплять, у вільні дні, коли інші відпочивають, навіть вдень на клаптиках паперу записуєш посеред поточних справ якусь кришинку думки, і думати весь час: коли лягаєш над ранок і зриваєшся зі сну ще затемна, коли не смієш спати і коли не можеш заснути, коли довкола тебе повно роботи і коли знайдеться хвилинка часу без роботи, коли ти сам і коли вас більше, коли тяжко і коли трохи легше, коли ти рухаєшся і коли сидиш, коли ти плачеш і коли смієшся, просто завжди і всюди думати, — і в голову до тебе лізуть думки, задуми й плани, тези й антитези, сумніви й розчарування, ідеї й концепції, з’являються приклади, аналогії, специфіки, паралелі, особливості, обставини, фактори економічні, політичні чи й національні умови, — і все те у такій взаємозалежності, взаємопов’язаності й взаємообумовленості, що при спробі визначити надійний спосіб, щоб подальша праця дальших Олексів не пропадала даром і не знеохочувала тим цілі генерації, виникають десятки, а то й сотні прогнозів, для яких, крім іншого, завжди бракує того найголовнішого — умов історичної справедливості й серйозного бажання вирішити певні питання, а не тягтися з ними по бездоріжжю історії — від давніх Єгиптів, через жорстокі Рими, безглузді інквізиції, нелюдські фашизми, первезні імперіалізми аж до наших днів.

І ти бачиш, як часто й швидко міняються форми життя: фараонів убивають імператори, кесарі проколюють імператорів, монархи скидають кесарів, диктатори ліквідують монархів, замість диктаторів правлять президенти, а за тими сміття історії беруться вимітати перші секретарі,.. а десь там у кутку комори чи в темних сінях, при задимленому світлі скіпки, газової лампи,

блиску електричної лампочки чи кольорового телевізора, що якраз показує перших астронавтів на водах Великого океану, — після найрізноманітніших інквізицій, реформацій чи навіть революцій — надалі сплакує від кривди чи жалю натруджена жінка-мати, бо п'яний чоловік чи нерозумний син, чи хтось інший з людського роду образив її неувагою, тупістю чи й розпещеністю доби.

Ти бачиш, як часто й гучно проголошуються велемовні декларації, від яких, після спаду захоплення, після грандіозних демонстрацій зістається лише сміття на міських площах, — а та сама нерівність і несправедливість, одягнена спочатку в тоги і скинена з престолу, вигнана царськими ворітьми, переодягається у фрак і повертається дверима та всідається у крісло, а вигнана у двері переодягається в аскетичні блузи і повертається через вікно, а через якийсь час — дивишся, а вона вже міцно сидить у масивному стільці, зробленому мозолястими робочими руками!

І ти бачиш, як люди, яких вішали на стовпах, розпинали на хрестах чи палили на вогнищах, мучили на колісницях чи розстрілювали під блиск першого променя чистого ранкового сонця, сидять сьогодні “спокійно” вдома під непомітним всевидячим і всюдиприсутнім технічним оком сильних цього світу, щоб, не дай боже, вони, божевільні, не прокричали десь на людях, що, може, й деякі сучасні генеральні королі не такі вже одягнені, як вони про себе твердять.

І ти бачиш, ти відчуваєш, ти розумієш, — і ти стоїш безпорадний і безпомічний від того, що всю ту складність життя ти ніяк не можеш втиснути у своїх розповідях про Олексу, і нехай ти десятки разів переробляєш і згущуєш все написане, — все одно з кожним днем думання ти усвідомлюєш собі, що відображеного все менше, а того, що не йде у жодні сюжетні лінії, все більше, воно все тяжче; воно тисне, воно давить, воно не дає жити, не дає рухатись, воно заповнює, заливає, руйнує все твоє життя.

І якщо ти разом з Олексою будь-якого віку і будь-якого покоління спробуєш запитати: чому? чому? — посиплеться на тебе вся та незміряна гора проблем й завалить тебе сміття історії, змішане з коштовними зернятками правди, та так прудко й невдержно, що ти мусиш виявляти неабияку спритність, щоб вирватись з того мотлоху, щоб просто вижити чи пережити.

Та, власне, чого тут дивуватися!

Олексю спочатку теж усе здавалося таким простим.

Він думав видати тільки невеличку книжечку — хліб для душі, — щоб його чесні русини могли по-руськи звертатися до існуючого чи неіснуючого бога зі своїми найщирішими молитвами, скаргами та прокльонами. Потім він задумав видрукувати таку ж невеличку книжечку читальную для починаючих, — щоб ті малі, босі й голі русинята могли з неї дізнатися, що вони світ узріли під Бескидом, кормилися руським хлібом, виростили на руському повітрі. Та окрилений успіхом тої книжиці і гнаний величезною потребою людей любити й людям добро творити, він задумав укласти ще істинну історію карпаторосів, краткий землепис, загальну педагогію для тих же здібних русинів, а тоді вже — заснувати народні школи, народний музей, народний театр, оформити народну бесіду, відкрити народний університет, створити народну літературу, виростити народну інтелігенцію, розгорнути повноцінне культурне народне життя, — все як в інших сусідніх народів.

Та завжди виходило якось так, що поруч з тим, як наші руські дівичі вже не стидались співати руських пісень, якось нібито без бою почали зникати запалісті руські хлопці-борці! Частина з них, припарадившись чужим пір'ям, вихвалялась перед світом вже не чесним русином з Нравоселиці, але господином Дураковським чи паном Надутовським, графом Празноглавським чи й просто Ословичем, та, головне, — з золотою бозулею головного тарабанщика в руках!

Оті Олекси, відійшовши з підбескидських сіл у панські міста, може, через величезну відстань між селом і містом, може, через велику різницю життя в селі і в місті, може, через слабкий їхній зв'язок з життям села скоро рвуть чи гублять зв'язки з селом і не знаходять справжніх міцних зв'язків з містом. Замість того, щоб зрозуміти, що і в місті є люди і є пани, що і в містах є сутність і є видимість, зовнішній прояв суті, Олекси губляться в складнощах життя. В кого міцний обов'язок, з яким він відійшов з села, хто зостав вірним тому обов'язку, кого у світ потягла дійсно любов народна, — той, незважаючи ні на що, багато чого не розуміючи, працює, а в кого нема того міцного обов'язку, в кого нема терпеливості, кого манить не любов народна, а золота бозуля головного тара-

банщика, того успіхи інших змушують перескакувати етапи, бо йому чимскоріше хочеться успіхів, хоча, оминаючи етапи праці-боротьби, не можна досягти справжніх успіхів. Не можна жати — не посіявши, не можна збудувати стріху, поки не збудуєш дім, та й самий дім без міцних фундаментів нічого не вартий! А до того ще, якщо його будувати на піску, а не на скелі, якщо будувати при непомітній, але вічнодіючій підводній течії, якщо те, що ластівки за день позносять, — кавки та ворони за ніч порозносять — при такому й не диво, що не збудуєш міцної, тривалої хати.

Отже, в кого видимість легкої наживи візьме верх над обов'язком, той переступить на чужий корабель і приєднається до чужого столу. А від чужого столу стають вже потім оті пани дураковські, надутовські, празноглавські й ословичі!

І чим складнішими ставали роздуми про життя нашого Олекси, тим тяжче вкладалися та й вміщувалися його походження, його думки й болі і до моїх розповідей про нього. І нехай лєвова частка тої неспроможності впоратись з обраною темою падає на плечі моєї нездібності, все-таки бодай дрібна частинка тої неспроможності накреслити справжню долю наших Олексів та їхніх намагань мучить мене як нерозгадана історична загадка нашого життя.

І тому, коли старий і навчений життям Олекса весь час запитує себе, — чому то всі народи нарешті просипаються, нехай і вони спали так довго й таким глибоким сном, як і його підбескидські русини, — я не можу дати простір отаким його думкам у своїх розповідях про нього, бо, як автор, я неспроможний творчо опанувати й висвітлити отакі його думки, відповісти на них читачеві, дати на них вичерпну відповідь бодай собі.

Ви думаєте, мені легко чи й приємно весь час споглядати й спостерігати, як переповнений добротою і бажанням віддати себе служінню народові Олекса весь час каже: треба працювати, треба людям служити, треба добро творити, а при тому він сам часто не знає і не розуміє, що і як треба зробити, щоб та його безмежна доброта і дійсно безмежна любов та відданість справді йшли на користь народові?

Я згоден з тим, що в часи революційного підйому, коли й в інших народів піднімаються до життя нові сили, ніби від веле-

тенської скелі відламуються нові брили, піднімається й підбескидський русин. Громи гніву й протесту, які завжди починаються в найглибших нетрях, відгукнуться належно і в його душі і розбудять також й того підбескидського русина, бо він — чуйний до правди і лагідний до краси — не проспить ведмедем, коли тріщать скали і нові сили стають до бою за право на життя.

Але ж мучить нас з Олексою більше те, чому після того, як розбурхаються сили народні, як розіллється гнів людський по панських несправедливостях, не видно слідом врожаю того руху, результату того гуркотіння в нетрях народу.

Я нарешті зрозумів, що коли над ворогом нависає справедливий п'ястук помсти народної, ворог що завгодно наобіцяє — конституцію чи університет, рівноправність чи золоту бозулю головного тарабанщика, — та, певно, русини, замість того, щоб самим вирвати у ворога ті обіцянки і власною працею-боротьбою перетворити їх на реальні здобутки, закріпити їх у реальному житті й самим продовжувати розвивати їх, вони, наївні, заспокоюються, захоплені обіцянками й почнуть замість праці славословити вчорашнього ворога й готуються в думках до майбутнього вільного життя!

Якщо треба вирвати обіцяного коня з рук ворога й запрягти його замість себе до плуга, русин вдарить шапкою об землю й піде випити за майбутнє щастя: сам добрий і довірливий, він також іншим повірить на слово і почне святкувати, бо йому, бач, пообіцяли показали видимість! Поспішить розділити поміж таких наївних, як він, майбутні — неіснуючі! — функції, посади, вигоди, прибутки! Почне марити речами, яких ще нема, які ще не стали дійсністю і які, власне, ніколи дійсністю не стануть, бо обіцянки — то привід, то лише фата-моргана, який має втихомирити й заспокоїти русина, поки він ще вибухає гнівом і стискає п'ястук над життям ворога. Русин, видно, не розрізняє привід від дійсності і тому співає осанну замість того, щоб повести справжню боротьбу за спіймання того птаха щастя, який так рідко з'являється в наших Карпатах.

А ворог тим часом отямиться, збере наново свої сили й крутне нами так спритно й непомітно, що знову не його, а наші

кістки тріщать! Користуючись досвідом інших хлопців-молодців, зрозуміло, я хотів було порадити нашим Олексам, щоб не ігнорували величезну підводну течію, щоб не покладалися на панські обіцянки, які, мов дикі свині, вічно толочать наші посіви, і тому вони ніколи не дочекаються врожаю на своєму полі. Та, виходить, саме в тому й полягає специфіка й сутність наших Олексів, що вони страшенно та й усім захоплюються! А те їхнє захоплення засліплює їм очі і вони, саме через захоплення, світу божого — реального не бачать.

І тому нас, наївних, довірливих, тих, що співають осанну, так легко обдурити, задушити навіть, застати в екстазі й непомітно розслабити, розвіяти як польову пилюку, яку, правду кажучи, навіть душити не треба. Ми — самі! Ми самі майстри перенищити себе без того, щоб видно було хоч трохи чужої праці у нашому самонищенні!

Хіба ми гірші від ляха чи мадяра, щоб самим не наступити собі на горло?

І тому (доходжу висновку!) в першу чергу треба знищити захоплення, оті привиди, якими весь час і в кожную історичну бурю ворог махає нам перед очима і засліплює ними наш зір. Жодного майбутнього — нема. Жодного “потім” — не буде! Всякі мрії, сподівання, обіцянки — все те є отрута, опіум, яким можна одурманити розгніваних смердів, поки вони притихнуть, змовкнуть, які треба кинути між них, щоб вони захопились й захлинулись ними, задовольняючися видимістю замість дійсності, посварились, побились на них і знову прогавили чергову історичну можливість!

Скажіть мені, на милість, хто, де й коли у світі бачив майбутнє? Де воно живе і як воно виглядає?

Ніхто?

Ніколи?

От, бачите!

Існує, отже, лише минуле, лише те, що ми вже вирвали з небуття своїми руками, своїм розумом і серцем, — і заплатили за нього своєю кров'ю! Існує лише пісня, яку вже хтось уклав і бодай раз заспівав! Пісні, яку ще ніхто не склав і ні разу не заспівав — не існує! Не існує приповідки, яку ще ніхто не розповів, не існує книги, яку ще ніхто не написав!

І зрозуміло, з неіснуючої книги не можна повчитись, неіснуюча

пісня не потішить серце, а під неіснуючу казку не засне жодна дитина. Неіснуючий лік невилікує жодного хворого, неіснуюча воля не зробить вільною жодну людину, навіть підбескидського русина!

Існує тільки те, що існує! Існує дерево, яке вже росте, існують люди, які вже терплять, існують пісні, приповідки, які вже хтось уклав і бодай раз заспівав чи розповів; існує лише те, що виборюєте кровію, а не те, що обіцяють перелякані пани, коли над ними нависає народний п'ястук, чим вони, мов порохом, засліплюють нам очі.

Сотворити привид, фата-моргану може кожен: від безпорадної матері, яка зацитькує голодну дитину — цить, голубко, дам тобі молочка (як буду мати!), до величезних трутнів-байдурів, які обіцяють неіснуючий рай, щоб тільки дістати наше довір'я і маніпулювати його посередництвом життям мільйонів; але творити минуле може тільки людина праці!

Жоден пустобай з найгучніших навіть оплесків ще не спік підпалок хліба, не змайстрував колиски, не сотворив простої пісні. Все це можна досягти тільки працею — і виростити жито-пшеницю, і виховати людину, і змайструвати храм любові й поваги до людини.

Існує величезний досвід — узагальнення минулого! Існує теорія — висновок минулого! Це вказівки як боротися, щоб у майбутньому не повторити помилок минулого, не дати обдурити себе в подальшій боротьбі за життя!

Болять рани, які ми вже одержали, пече ганьба, до якої ми вже допрацювались! І щоб потім так не було, треба досконало вивчити те стокляте минуле, причини наших у ньому бід, наслідки наших у ньому хиб — і на підставі вивчення дотеперішнього минулого спроектувати таке своє майбутнє, щоб у ньому не боліли нові рани, не пекла нова ганьба, не перемагали нові вороги і не страждали нові люди!

Треба, отже, творити своє майбуття!

Треба творити його так, щоб не треба було потім підправляти його — частину замовчувати, а частину лакувати і за обидві потім ганьбитися! Треба творити його так, щоб не затикати рота інакомислячим, не заганяти за ґрати молодих хлопців з ясним розумом і люблячим серцем і не випускати потім звідти посивілих

змарнілих дідів, не садовити їх з запізненням на місця й до крісел, з яких їх колись було викинуто і в яких вони тепер вже нічого вартого зробити не можуть!

Існує лише минуле й праця-боротьба, яка вириває з небуття шмат життя й ліпить з нього — щохвилини, щодня, постійно наше минуле.

Майбуття існує лише як величезна можливість, як безліч можливостей! І лише від нас залежить, які і скільки тих можливостей ми виборемо для себе, як зрозуміємо їх, як використаємо їх для життя — і які з них змарнуємо.

Наше життя, наша щоденна праця — то вибір єдиної можливості з безлічі можливостей; то екзамен, як ми навчилися в минулого, то крок, то рішення, яке ми повторили чи змінити не можемо (єдино, що можемо, — підправити його, частину замовчувати, частину лакувати і за обі потім ганьбитися!).

Єдине, що ми тратимо у житті, — то час, а в ньому — сотні можливостей, що невпинно пропливають мимо нас, до сприйняття яких ми не підготовлені, то багатства, які сиплються у наші порожні руки і тут же пропадають, відпливають знову в небуття (не в минуле!), бо ми, не повчилися з минулого, не зуміли їх зловити, затримати, вибороти, зреалізувати.

Життя — то мент, що як блискавка!

А блискавка — то мільйони енергій, які могли б значно допомогти нам, змінити життя на краще, коли б ми вміли їх зловити та використати, та вони губляться, бо ми не підготовлені їх прийняти.

Так і час — і в ньому пропадають мільйони енергій, щастя, надій, мрій і сподівань, які ми не навчились реалізувати, — і все те щомиті, щодня, постійно, безповоротно!

Братерство, Рівність, Воля! — хіба бракувало в тих можливостях щось важливого для щастя людини? А що з тих величезних можливостей зловила для себе людина?

З братерства — дві світові війни, з рівності — мільйонерів і мільйони безробітних, балачки про вищі і нижчі раси, а з волі — концтабори й тюрми, арешти й в'язниці, мільйони розстріляних по всьому світі!

З людського братерства — людські м'ясобойні, на які не здатен жоден шакал, який не має навіть уявлення про братерство, рівність, і волю, про різні велемовні декларації чи існування фата-моргани

майбутнього.

Жоден звір такого лиха нікому не зробить, яке сторіччями робить людина людині! Жоден лютий звір не виробляє бомб, не творить концтаборів, не монтує другому підслуховувальних апаратів. Виорендує, виборе собі свій життєвий простір, охороняє свою подругу життя, бореться за своє стадо, пожирає інших для того, щоб вижити, проте з помсти, з кар'єри, з тупості, з розмов про справедливість, з різності думок — не підриже, не зрадить, не полізе по хребті друга за непотрібною йому золотою бозулею, не висипле в море мільйон тонн пшениці, коли з голоду вмирають мільйони його друзів!

На таке спроможна тільки людина!

Та й то не кожна! Бідний русин з-під Бескида — людина праці, що живе в поті лица свого хлібодобуванням, може вбити з обурення, з безвихідності, проте не заради порожнього корита чи золотої бозулі. Бідний русин може ганятися за горілкою, проте не за кар'єрою! Газдою може опанувати розпач, проте не підлість, газда може бути дурним, проте не дураковським, може бути не-уком, проте не празноглавським, неосвіченим, проте не ослівичем — на таке спроможні лише трутні, кровопивці, що не працюють, а розкошують за рахунок інших...

Ось які думки осіли мені в голові, коли я, роздумуючи над життям Олекси, днями, тижнями, а то вже й роками міркую, аналізую, проектую, знову аналізую й знову проектую своє і наше життя.

Зрозуміло — це мої міркування.

Кожен інший має таке саме право на своє уявлення про сенс життя, як я на своє.

Хтось інший може, наприклад, пропонувати знищити минуле, бо ж воно темне, тяжке, суперечливе, складне, невиразне, ідейно неоднорідне — і жити саме майбутнім і для майбутнього! Для того світлого, прекрасного, справедливого, перспективного, яким можна марити, жонглювати, махати поперед очі, спекулювати на ньому, аж поки воно не зміниться на дійсність і тут же не перейде напостійно, назавжди у минуле, — у те чорне, прокляте минуле, яке треба потім постійно підправляти, вибілювати, частину з нього замовчувати, частину лакувати і за обидві потім гиньбитися.

Хтось інший скаже, що винуватим у такій метаморфозі (коли з прекрасного майбутнього зістає паскудне минуле, як тільки те майбутнє ми пропустимо, мов через фільтер, через нашу сучасність), не є майбутнє, а об'єктивні умови, а тоді — чому не змінити ті умови?

Інший, з когорти еліти, патетично зауважить: великі ідеї можуть здійснювати тільки великі люди; інший — з когорти одnodенних, недбало кине: живемо лише раз!.. А ще інший: на мене ще вистачить, а після мене нехай навіть потоп, а ще інші — кожен має право на все: валятися в золоті чи в болоті, визнавати єдину любов на все життя чи любити того, хто більше платить...

Я можу хіба скористатись з досвіду мого Олексі і разом з ним, бо й сам мав такий досвід, заявити: не мало прожив я на світі тому. Стояв на його вершині і ясно бачив, що не всі так, як я, живуть: що думають, те й говорять, як скажуть, так і зроблять!

Я переконаний, що хто вміє косити, — хай косить, хто корів доїти — хай доїть, хто вміє пісню скласти чи заспівати, нехай складає й співає пісень, а хто вміє керувати, — нехай керує! Зрячий — нехай вказує дорогу, думаючий — нехай думає, а злодій і забіяка — нехай сидять за ґратами! Та страх погано було б, якби доярка мала керувати, глухий — співати, якби мислячого садовили за ґрати, а злодія посилали б городником!

При таких порядках навіть найпрекрасніше майбутнє стане найчорнішим минулим, а саме життя, той мент, який дається тільки раз, мусило б стати найстрашнішим пеклом.

Тому треба думати, бо думати — то і є жити! — щоб навчитись добувати для життя якнайбільше з тих мільйонів можливостей, з яких величезна більшість поки що протікає у небуття нашими дір'явими руками і такими ж дір'явими серцями.

Думати мусить — перш за все — література!

Коли вона скоріше, дальше і ліпше видить — радість чи біль, правильні чи неправильні дороги — чого б то не прокричати їй, не проспівати, не відобразити — бери хто як хоче — про те нове, красиве чи погане! Навіщо чекати, поки те саме, може, навіть не так виразно, не побачать через якийсь час інші, зі слабким зором, а тоді, коли вже, й пізно, приєднавшись до інших, по тисячу разів

перемелювати те, що вже всі бачать і знають.

Який сторожовик, розвідник чи принагідний спостерігач промовчав би про знайдений шлях, студенку свіжої водиці, про небезпеку чи іншу важливу новину і чекав би, поки інші не знайдуть той же правильний шлях, те саме джерело, поки не збільшиться небезпека? Хто з нормальних людей не наближав би перемогу чи не повідомив би завчасно про небезпеку, — лише література мала б зректися такого свого права, такої її вигоди, особливості?

Література ні для кого не страшна, вона не претендує ні на престольні стільці, ні на маршальські палиці, і вже зовсім ні на золоті бозулі найрізноманітніших там головних тарабанщиків, — вона звертається лише до чутливих людських сердець і їх може запліднити новою думкою, виразним почуттям, яскравим образом, від чого світ стає красивішим, життя природнішим, а люди — людянішими.

Страшною може бути література хіба лише для нечесних людей, бо (ми ж казали!) вона скоріше, даліше і ліпше видить, отже, від її пильного зору не заховатися жодна підлість, нехай би вона творилася в темнотах підземелля, в царських палатах чи навіть на космічному сонці. Але хіба саме за ту її здібність спопеляти зло — вона б мала мовчати?

Навіть простий газда не замовчує своїх пророчих відкриттів і не чекає з ними, доки вже пізно, а як тільки спостереже погану ознаку, тут же її ліквідує. Хіба ви не бачили, як він навесні переорює з боєм у серці, як і література — та переорює — погану озимину, сіє нові зернятка, щоб добитися врожаю, а не чекає, склавши рук, не замовчує справжнього стану, не пише довжелезних звітів чи пояснювальних записок, не обманує ні себе, ні інших, — а ви хочете, щоб саме література не користалась своїми правами і не робила так же природно і правильно?

І знов-таки, припустимо, — це моя думка, мій погляд, який виникав і формувався як висновок попри незліченні роздуми і про Олексів, і про того ж таки підбескидського русина, і про інші, може, й не пов'язані прямо з русином речі, бо думка, яку спустиш з ланцюга, яка відчує волю, то вона вже ширяє і ширяє, не питаючи згоди чи дозволу і не дбаючи навіть про те, що вона може принести

її авторові не одну прикру хвилину.

Інші люди — не тільки припускав, а таки знаю! — мають інші думки з того приводу. І то навіть добре, що мають! Бо думки, мов атоми, повинні зударятися одна з одною для їхнього нормального існування. Візьми в атомного ядра право рухатись його протонам чи й нейтронам — що зістанеться з такого атома? Так і з думками: візьми в них право зударятись, крутитися одній довкола одної, право запліднювати одна одну — хіба то ще будуть думки?

Та щастя думок у тому, що в них не можна взяти право на рух, на розвиток, на виникнення й існування! Їх можна душити, тільки не задушити; переінакшувати, знесилювати, послабляти, замовчувати, навіть вбити існуючу думку можна, проте не можна зупинити сам процес думання, а звідси і появу нових думок.

Тому-то я прагну тверезо думати тепер, бо жодної майбутності нема, жодного “потім” не буде, навіть змоги підправити минуле — не буде!

Тому треба творити минуле так, щоб у майбутньому не було нестерпно боляче, щоб все, що пройде у минуле через наші руки і наше серце, сяяло чистотою, добротою, людяністю; було опромінено нашою величезною волею творити добро і ненавидіти і спопеляти зло, нехай би воно творилося у темнотах підземелля, у царських палатах чи навіть на космічному Сонці...

А ПСИ ЩЕ ДОВГО БРЕХАТИМУТЬ

Студенти повертаються з вакацій завжди як вимінені.

Свіжовипрані сорочки, полатані ногавиці й сардаки, нова шапка чи капелюшок, мішок картоплі, гороху чи квасолі, кілька цибулин, а може, й шмат сала — все те характерне для них після такого повернення.

Та найбільше збуджені й оновлені вони самі!

Нові думки, нові враження, викликані зустріччю зі своїми людьми, своїм середовищем, наводять на студентів якийсь новий, збентежений настрій.

Студенти стикаються з величезною різницею між містом, в якому вони вчаться, і селом, в якому живуть їхні батьки, між чужим панським містом і своїм бідним селом, між тим, що про

життя написано в книжках, і між тим, що з життя вони побачать у самому житті...

Олекса знав ці настрої, знав їх по собі, бо й сам студентом не раз вертав з дому, хоча вдома в нього вже нікого не було, немов побитий усім тим лихом, яке він встигав побачити навіть під час найкоротших відвідин села. І знав їх по своїх студентах, з якими вже роками зустрічається і про яких, мов про своїх дітей, так старанно дбає.

Він чекає їхнього повернення з дому і завжди розпитує їх про новини в селі.

Так було і на цей раз.

Студенти повернули з різдвяних вакацій незадоволеними, бо вони пробували наставляти народ за порадами своїх наставників, а народ живе зовсім іншими проблемами й інтересами.

— Я їм про тверезість і школи проповідую, — розповідав потім Іван Остапчук, що приїхав учитися у Пряшів аж з-поза Карпатських гір, з Галичини, — а вони мені кажуть: “Ти нам такої дай книги, щоб ми нею, мов шаблею, панські голови рубати могли!”

— Те саме, те саме! — додавав від себе інший галичанин. — Я скликав хлопів у школу, кажу їм: “Зорганізуймо театральну виставу на Різдво”, — а вони мені в обличчя регочуться: “А що, свої босі ноги будемо там виставляти чи що? Або виставимо там жида і будемо його бити, поки не здохне?” — і вибухнули сміхом.

Микола Боярський, з ложкою у руці, що недвозначно нагадувала про час полуденку, спер голову на долоні, а лікті — на довгий і грубий стіл, читав книжку, що лежала перед ним на тому грубому й товстому столі. Здавалось, він затулив вуха, щоб розмова хлопців не заважала йому зосередитись на читаному — і нічого не чув. Та як тільки Семенюк закінчив своє повідомлення про думку селян “бити жида, поки не здохне”, він тут же забув про книжку, відірвався від неї і вигукнув:

— От, бачиш, бачиш! Треба було ту селянську думку підхопити й зреалізувати! Треба було не народне уявлення про його нещастя розгорнути, розкрити його перед народом.

Присутні студенти-інтернатисти звернули увагу на Боярського, бо він вже режисерував перед ними своє уявлення про народну театральну виставу на думку самого народу.

— Треба було розділити сцену на дві частини, — розказував він і руками показував у повітрі ті дві частини. — Одна частина — пуста, порожня! Туди приходять жид, лихвар, здирця! Він нічого не має, лише величезну пляшку горілки. А друга частина — газдівська! Там є все: жінка, діти, корова, коза, бараболя, цибуля, корито, бедро, терлиця, хомут, — все! І от приходять газда до жида, і за кожну склянку горілки приносить йому щось зі свого маєтку. Спочатку син його йде служити до жида, потім жінка його йде прибирати жидівську хатку, потім до жида переходить зерно, корова, коза, — поступово все опиняється в жида. А горілки у пляшці не меншає; вже газда й гуню зняв з себе, вже й батіг, той прут, яким він бив конячину, віддає, як останній символ своєї газдівської влади...

— От, от! А я підкажу фінал! — втрутився у гарячу розповідь Семенук. — Жид бере батіг від газди й починає лупцювати газду тим же батоном, навчати його! Ото був би регіт, ото був би фінал, — аж бачу, як присутні за животи хапаються.

Дехто з присутніх студентів, що нетерпляче чекали на обід, вже встиг засміятися, та Миколу такий фінал не задовольнив. Навіть більше, він глибоко образив його, — і всю ту образу можна було одразу прочитати на його обличчі.

Студенти, що вже хотіли було реготати, винувато притихли. Микола, ображений, додав:

— Значить, бити треба газду! Ще і ще! Значить, його ще мало б'ють! Народники! Не схотів народ ваших побрехеньок слухати, так ви його, голого, обікраденого ще й бити будете! А ви, тупі, реготати будете і за животи будете хапатись! От “вихователі” народу!

Неприємну напружену тишу, що раптом запанувала у всьому великому й непривітному приміщенні, несміливо порушив Остапчук:

— Та це він лише образно думав... Щоб народ побачив себе...

Всі присутні дивились на Миколу, чекали, що він відповідь. Вони знали його як найстаршого між собою, чули про нього, що він вже майже всі школи Галичини обійшов і з усіх викидали його за його думки, за його впертість і зятатість; знали його гарячий характер, звикли потроху до його гострих суджень і тому й тепер сподівались на його остаточне слово.

— Образно! — з докором в голосі обізвався Микола. — Але хотів його бити, бити, розумієш? — підвищував він свій голос...

І вже знову, як режисер, розкривав перед ними свій задум: — А чого б не залишити обікраденого, обманутого голого газду, щоб той сам додумався що й до чого. Залишити його на сцені: він дивиться на себе і на жида, дивиться у свою порожню хату і в жидову повну, довго дивиться. Простягає руки до жінки, до сина, як натяк на те, що то все було його, однак те все вже не його! І він думає, він мусить думати, — наголошує Микола на кожному слові, — довго йому не вдається зрозуміти що й до чого...

І нарешті газда, але й присутні у залі, — це головне, — починають розуміти що й чому... От, фінал! А ти — бити його! Батогом! І як тобі не соромно!

На сцені тиша, мертва тиша, присутні в залі теж мовчки думають про все, що сталося, довго думають.

— Та годі, чого ти сердишся, — підійшов до Миколи Остапчук і навмисне, щоб перервати цю напружену атмосферу, перевів розмову на іншу тему: — Іду подивитись, чи скоро буде обід.

Микола зрозумів задум товариша. Він раптом став лагідним, бо знав, що хлопці дійсно не думали нічого поганого, та думка про обід його не зацікавила, хоч ложка у руці недвозначно натякала на нього.

“Пропає би той обід!” — подумав про себе, бо все ще боліло його: хлопці не думають про те, що кажуть і що роблять. Вони прагнуть поліпшити долю русина, це без сумніву, вони охоче віддають йому свій час, свою увагу, раді допомагати йому, проте у всіх своїх починаннях вони — освітяни! Вони виходять з того, що народ мертва, пасивна сила, якій треба допомагати збоку, зназовні, яку треба піднімати з допомогою іншої сили — австрійського цісаря чи російського царя, — і ніяк не можуть додуматись до того, що в самому народі є величезні приспані й невикористані сили, що ті сили треба знайти, розбудити їх від феодальної сплячки й використати на самовизволення народу!

— Ти, Іване, не заговорюй нам зуби! — відповів Микола Остапчукові, посміхаючись до нього та й до інших учасників гарячої передобідньої суперечки. — Ти знаєш дуже добре, про що йдеться, не перший день ти тут між нами ногавки дреш, то час би й тобі нарешті щось з наших бесід зрозуміти.

Простора кімната старого будинку поступово заповнювала-

ся. Майже в кожного з присутніх було видно ложку в руках або стирчала вона декому з кишені; на столі або й на колінах голодних студентів з'являлися мисочки, проте обіду ще не було.

Служба вже давно пішла за обідом, та досі не повернулася. Нарешті на сходах почувся стук посудини і чийсь кроки. Кілька хлопців, що стояли ближче до дверей, кинулися відчиняти двері, — і на порозі з'явився почервонілий від січневого морозу, а може, ще й від чогось іншого, невисокий, світловолосий студент з великою каструлею перед собою.

Увага студентів зосередилася на обіді.

І лише закидавши трохи голодні шлунки, студенти помітили, що з обідом повернувся один тільки Петрашович.

— А де ти Куртяка подів? — запитав Остапчук.

Лукіян мовчав, та Боярський спостеріг, як він підніс мисочку ближче до вуст і навмисне схилив голову над нею, щоб не відповідати.

— Може, він знову до вуйка свого пішов? — додав хтось з гурту.

Лукіян сердито мовчав.

Андрій Білий, не відриваючи очей від миски з квасолею, кинув у відповідь:

— То зовсім не вуйко йому...

А коли він справився зі своєю улюбленою квасолею повністю, то вийшов на середину кімнати, готовий розкрити перед студентами велику тасмницю, і став розповідати:

— Я знаю, Лукіян вбив Куртяка!

Кілька голів відірвалося від мисок і повернуло в бік Білого, а той продовжував:

— Той вуйко Куртяків, то ніякий йому не вуйко, то просто шпик, звичайний шпигун, а Куртяк ходить до нього і доносить на нас, на всіх! Лукіян переконаний, що й ті зошити він заніс туди й продав їх мадярам... Я чув, як Лукіян загрожував Куртякові, що коли він ще раз піде туди, то він вб'є його, як зрадника. І дав йому ультиматум...

Білий не докінчив свого повідомлення.

Лукіянова миска з недоїдками квасолі раптом полетіла в

його голову, а на його руці, якою він намацав те місце на голові, з'явилася кров.

Боярський зрозумів, що тут сталося щось важливого. Коли вже тихий і смиренний, хоча й витривалий і заповзятий, Лукіян кидає мискою до свого товариша, коли погрожував побити чи навіть вбити Куртяка, — тут не до жартів.

А коли ще він почув про зошити?

Досить було кинути оком на переляканого Білого і на безтямки сердитого й безпорадного Петрашовича, як він все зрозумів.

“Я так і знав! — промайнуло йому в голові, причому та думка перелетіла його головою саме у такій словній одежі, ніби хтось пошептав йому. — Петрашович просив від мене ті зошити саме перед Різдом. Він твердив, що хоче прочитати їх на вакаціях, заглибитись у факти рідної історії, як він казав, — а тепер ті зошити, моя кількарічна праця, мої виписки зі старих латинських, угорських, німецьких та польських архівів — втрачена чи вкрадена! ...Силаді! Не хто інший, як Силаді!”

Боярський спокійно піднявся з-за столу, зробив кілька кроків до Петрашовича, гукнув йому:

— Лукіяне!

Той піднявся, блідий, ніби треба йти на смерть, лише кінчики вух ще червоніли, ніби ще не встигли побіліти від страху і від тої безпорадності, яка гнітила його, — і приступив до Боярського.

— Що сталося? І без викрутасів! — запитав і рівночасно попередив його старший з-поміж усіх студент.

Лукіян ще подівався, що Куртяк принесе зошити, думав було не розкривати перед Боярським всієї справи, та коли той сказав — “без викрутасів!”, він уже не міг замовчати нічого.

— То він наговорив мене, щоб я випросив від вас...

— Як?

— Від тебе, — поправив себе Лукіян — ті зошити. — Він казав, що хоче лише прочитати їх, повчитись, а він знав, що йому ти їх не даси. Тому він переконував мене. А потім він взяв їх від мене, клявся, що лише гляне, а тоді, без мого відома, поніс їх кудись і не може їх повернути. Виходить, він дійсно дав їх тому проклятому вуйкові, а той...

— Ясно! — перервав його розповідь Боярський.

— Ясно! — повторив він вже лише для себе. — Все ясно!

І тоді вже дійсно лише він один знав про що йдеться і що те “ясно” означає.

Він тут все пригадав собі, як облесливий пан Силаді крутився, років два тому, довкола нього і запрошував його жити в нього на квартирі, як навмисне познайомив його зі своєю молодесенькою кокетливою дружиною і як не раз прямо тягнув його з собою у компанію таких самих гультяїв, яким є і він сам. А тепер він вкрав зошити, причому використав для цього молодого й недосвідченого Куртяка.

— Я дійсно побив його неабияк, — пояснював переляканий Петрашович, — я дійсно сказав йому, щоб він не вертав сюди без зошитів, бо я його вб’ю, та він твердить, що той вуйко тепер ховається перед ним і не хоче вернути йому ті зошити...

— Ясно! — ще раз лише для себе сказав спокійний назовні Боярський. — Тільки бив ти його даремно, — додав ще для Лукіяна і відійшов у свою кімнату.

— Хлопці, іду на Ви! — кинув він ще у дверях і став одягати блаженську поношену одежину, бо надворі лютував сердитий січневий мороз.

Його товариші знали, що змінений виклик старого київського князя — “Іду на Ви!” — в устах Боярського означає: іду на ворога! — і не питали його про подробиці, бо рівно добре знали, що він, при всій довірі до них — своїх друзів, — не скаже ні словечка більше про свої плани.

— Уважай лише, — додав хтось дружньо, — у всій Австрії та Угорщині нема вже школи, куди б тебе прийняли, якщо тебе й звідси викинуть.

— Знаю! — відповів спокійно Микола. — Але й це не завадить мені розрахуватись з тим бандитою, — і відійшов.

Студенти, які приходили сюди на обід, вже давно розійшлися, а ті, які й жили в тих кімнатах, вже взяли за книги. Наближався піврік, а це було достатнім стимулом навіть для веселіших студентів, щоб подружити бодай трохи з книгою.

Одному Лукіянові було сьогодні не до науки.

“Як він міг? Як він міг!” — починав він десятки разів думати про Куртяка, та далі того початку в своїх роздумах він не дійшов.

Зошити, про які знали всі студенти і які сам Боярський цінував над усе зі всього свого студентського маєтку, — через його необережність пропали. Це мучило його найбільше... “А він ще каже, що бив я того Куртяка даремно...”

***

Через якийсь час Олекса повертав з праці втомлений, бо хвороба останніми днями все частіше нагадувала про себе, проте незвично розхвильований усім тим, що посипалось на його посивілу голову.

Все життя він прагнув працювати спокійно, не розлючувати тих гієн, які з усіх боків довкола сичали на нього; він прагнув не ображати надуманих панків, не роз’ятрювати рани, не скаржитись на свою біду чи на ті незліченні прикрощі, які коїли йому свої й чужі недолюдки, бо вірив, навіть більше — був переконаний у тому, що спокійно, без зайвого шуму можна зробити більше, ніж криком чи галасом, та й роками, нехотячи, звик до того, що русини, мабуть-таки, мусять жити з тих окуринок, які пани дозволять позбирати з їхніх багатих столів...

А тепер той галичанин таку йому причинив рану!

Коли він з’явився у Пряшеві, — невідомо звідки, невідомо чому, — Олекса вислухав його щиру й відверту хлопську мову про те, що він хоче вчитись не заради того, щоб мати легке життя, але заради того, щоб полегшувати життя своєму народові, — і вирішив допомогти йому влаштуватись на навчання в гімназії.

Щоправда, Олекса тут же помітив його вік, — він був старшим десь, може, й на десяток років від інших його студентів, його сконцентровану волю та спосіб розповіді, усвідомив собі й певні вигоди від того, якщо такого дорослого й навченого життям студента впустити у його недосвідчений студентський колектив, але відчув також і певну небезпеку, коли такий здоровий парубок почне впливати на його невинних діточок.

Микола спостеріг його проникливий погляд, зрозумів, які думки

можуть турбувати зморщене попівське чоло, і сам без запитання відповів Олексові, щоб розвіяти його сумніви:

— А того, що я знаю життя і маю до нього свої претензії, не бійтеся, батьку! Розпусти я не признаю, цим я ваших хлопців не зіпсую. Ну а коли вони дещо інше дізнаються від мене, се їм не пошкодить... У всякому разі, панянками я не захоплююсь і їх до цього привчати не буду — в цьому можете не сумніватись.

Старий Олекса згадав при цьому свої молодечі обіцянки і свої нелегкі муки через такі обіцянки, — та відвертість того парубка сподобалась йому і він прийняв його за свого, як і десяток інших бідних, хоч і значно молодших за нього студентів.

І дійсно, аж дотепер він ніколи не мав з ним жодних клопотів.

Працьовитий, завзятий, з розвиненим чуттям справедливості, Микола скоро й непомітно змінив внутрішнє життя цього невеличкого студентського колективу.

До появи Миколи в тій своєрідній студентській бурсі, в якій старанням безкорисливого Олекси виховувалась частина майбутньої народної інтелігенції, панували порядки, як і в інших студентських бурсах, хоч директор, префект чи вихователь в одній особі приділяв своїм студентам чимало уваги.

Студенти поділялись на “пацанів” і на “панів”; пацани звертались до панів на “Ви”, називали їх панами і змушені були робити їм певні послуги. Зрозуміло, що й за обідом, який варився в іншому будинку, ходили по черзі тільки пацани, підмітали підлогу, носили зимою дрова й воду — завжди лише вони, пацани!

Микола вперше здивував студентів тим, що вимагав від них, щоб вони звертались до нього на “ти”, навіть ті наймолодші, і називали його Миколою, без пустого, як він казав, “пане”.

А вслід за тим, як тільки черга йти за обідом дійшла до його постелі, він слухняно йшов за ним як найпокірніший хлопчина. Він старанно підмітав підлогу, витирав стіл і лавки після обіду, носив дрова, мокрою ганчіркою витирав навіть пилюку на вікнах і на лампі, провітрював кімнати, — робив те, чого тут або

ніхто ніколи не робив, або робили лише наймолодші і найбідніші студенти.

Все це було незвичним для студентів. Молодших це занадто дивувало, ну а старших “панів” така поведінка примандрувальця просто обурювала.

Крім того, Микола щодня регулярно вчився і вимагав, щоб усі студенти регулярно вчилися. Хто хотів відійти — мусив відпроситися від служби і пояснити останнім, куди й чому він потребує відійти. Відсутність на силенціях записували на папір, а в кого таких записів було багато, таких не відпускали навіть з поважних причин.

Микола завів звичку розповідати у темні зимові вечори, коли не завжди було чим світити, про життя на селі, про незвичні випадки, про поведінку жидів, жандармів, секвесторів — і студентам та звичка дуже сподобалась. Вони розповідали й слухали інших, вони вчилися спостерігати, думати й розуміти, — і Олекса, повертаючи пізно ввечері додому, дивувався, що в кімнатах студентів така тиша. Інколи він навіть зупинявся перед дверима і з зацікавленням слухав студентів, — а тепер той самий Микола таку йому й собі спричинив неприємність!

Зайшовши в темну кімнату, Олекса не поздоровкався навіть, як іншим разом, а сухо й незвично кинув:

— Пан Боярський вдома? Нехай заїде до мене!

Студенти здивувались.

Микола зрозумів: йому донесли, він знає про все!

Він повільно піднявся з лавки, на якій сидів між іншими студентами, і попрямував до дверей, за якими, у такій же скромності, як і студенти, жив його добродій — Олекса.

“Пан Боярський!” — думав він, йдучи до дверей. — Так звертались до мене польські поліцаї, угорські шпики, всі, хто хотів образити мене. А тепер і він назвав мене паном! Видно, він страшенно ображений на мене. Ну що ж, мабуть, нам таки не вдасться уникнути неприємної розмови”.

Микола ввійшов і зупинився посередині кімнати. Він не підійшов до столу, не сів, як іншим разом, на твердий стілець у кінці довгого і грубого дубового столу. Раз ти до мене “пан Боярський”, то я приймаю твій виклик: я готовий!

— Що ви нарobili, Миколо, нещасна ви людино! — почав Олекса, не повернувши навіть обличчя до свого співбесідника.

Та Миколу порадувало, що в тому зверненні, повному болю але й співчуття, не було вже “пана Боярського”, а було просте “Миколо”. Так звертався до нього його батько, так називала його, свого сина, його мати! Таке звертання порадувало його, — і він відповів теж ніжно і з порозумінням до турбот свого добродія:

— Пробачте, батьку, що я причинив вам болю, але я не міг вчинити інакше: зло треба карати, не даючи йому отямитись, не даючи йому відчути перемогу!

Олексу в свою чергу порадувало просте й поважне “батьку”, яке саме той студент приніс у коло пряшівських студентів, але тут же кольнуло його горде й непіддаєне: “Я не міг вчинити інакше”.

— Як то не міг, сину! Хіба ти мусив посягати на честь поважної дами, щоб її пан спіймав вас, та ще й п’яного та й вульгарного, в такій ситуації? Це ж негідно людини, Миколо!

На хвильку така заява вивела з міри навіть врівноваженого й бувалого Миколу: яка поважна дама, яка честь, яке пияцтво та й вульгарність, — і яке спіймання, нарешті?

Проте він скоро зрозумів суть справи, і все стало в тій справі на своє місце: побитий шпигун Силаді не міг стерпіти такої образи і наплів на себе, на свою жінку і на нього, на Миколу, все, що лише міг вигадати своїм куцим розумом, щоб помститися йому, а може, й зовсім позбутися його.

— Батьку, — почав Микола спокійно і поважно, — я не буду доводити вам, що всього того, що ви маєте на увазі, зовсім не було! Я просто пішов до того злодія і побив його добряче! І все!

Жаль, що своїх зошитів, у які я роками по краплинці записував всяку архівну вістку про наше колишнє життя, бо без колишнього життя не може бути сучасного, — я таки не знайшов, хоч трохи-таки я протрусив його кубло. Але дивує мене інше: як то, батьку, що вас так ображає мій поганій вчинок, — ви навіть назвали його не гідним людини, — нехай, то ваша справа, але зовсім не ображають, не обурюють вас нікчемні вчинки тих злодіїв, те, що вони на погані вчинки наставляють ваших найвних, довірливих студентів — і то роками й десятиріччями! Вони безперестанку організують злодійство, обман, зраду, вони злочинно й послідовно крадуть нам нашу молодь, нашу культуру й історію, нашу просту й довірливу людину, а тим самим і наше прийдешнє життя, — а ви ніби й не бачите всього того і не ображаєтесь...

Олекса повернув нарешті обличчя до Миколи. На Миколу здивовано й співчутливо дивилися добрі, втомлені старечі очі.

Микола вже не чекав запрошення від господаря, щоб сісти, а за старою доброю звичкою сам підійшов до столу, даючи тим зрозуміти господареві, що перші непорозуміння між ними подолано, — і тепер почнеться між ними довга й затяжна бесіда, не перша нелегка бесіда між старим і присмирілим батьком та завзятим юнаком.

Олекса погодився з тим, як повів себе Микола, теж підійшов до столу, сів за стіл і в тон Миколі висловив своє розуміння справи:

— Не раз доводилось мені нагадувати вам, юначе, що ми живемо не в своїй державі, а на чужій ласці, і тому ми не можемо занадто підвищувати голос, домагатись свого, а повинні смиренно і з вдячністю приймати й використовувати ті можливості, які дає нам таке життя у такій державі...

Микола знав цю аргументацію сивоголового будителя і йому не хотілося слухати її ще і ще. Він давно не погоджувався з нею, але й образити заслужену людину не хотів. І тому, коли втомлений Олекса закінчив свою думку, Микола, з болем у серці,

взявся відповідати:

— Але це неправда, батьку! Це не так! Це рабська філософія, і нею ми ніколи не позбудемося рабства! Я знаю вашу улюблену приказку про те, що розумне теля дві корови ссе, — але ми не телята, батьку, нікого ми не хочемо ссати і не хочемо довічно зістати рабами! Ми є народ, як інші народи, і хочемо жити повноцінним народним життям як вільні і рівноправні люди з усіма вільними народами. І тому не втихомирювати наших ворогів нам треба, а загострювати ситуацію, викривати ворогів, всю оту нечисть, шпиків і злодіїв, лицемірів і спекулянтів, що сидять нам на шії, душать нас і вільно дихнути не дають!

Олекса хотів щось сказати, та Микола поспішив зі своїми аргументами:

— Успішну боротьбу, батьку, можна вести тільки з явним ворогом! Тому ми мусимо знати, хто наші вороги: і то все одно — між своїми вони, русинами, чи між чужими. Вести боротьбу з невідомим ворогом, коли він поруч, за спиною, коли він вдає з себе друга, одностудця, дружно поплескує вас по плечу, — таку боротьбу вести набагато важче і, як я знаю, таку боротьбу ще ніхто ніколи не виграв.

Микола змовк на хвилинку, бо хотів, щоб Олекса міг замислитися над його словами.

А Олекса подумав, що настав час сказати вголос свою правду, тому запитав:

— Про яку боротьбу ти говориш, синку! Нам треба просвіщати народ, відучати його від горілки, навчати його читати, щоб він...

— Ні, батьку, — не втримався Микола. — Нам треба навчити народ боротися! Бачити, розуміти й боротися! Перемагати! Та перш за все — навчити бачити! Є люди, які дивляться, але не бачать, багато знають, але нічого не розуміють. І тому нам потрібно відкривати людям очі... Подивіться, при війську офіцер не панькається з вояком, тому всі вояки знають, що таке офіцер, яка то свиня!

І тому мало котрий вояк повірить навіть найуслесливішим словам офіцера. А в нашому житті все затуманене, все змішане. Ми ходимо поруч наших ворогів, не викриваємо їх, не знаємо правди про них. І тому їм роками, що я кажу, десятиріччями, а може, вже й сторіччями вдається обманювати цілі покоління нашої молоді, наших людей.

Олекса вже було й рота відкрив, та Микола не змовчав, як змовчав би з поваги до старшого іншим разом.

— Я тут не довго між вами, батьку, — продовжував він лагідно та серйозно, — але як тільки я приїхав сюди, я помітив велику різницю між нами, галичанами, і вами, карпатськими русинами... Як величезна різниця є також між польськими та угорськими панамі. Польський пан — то надуманий і гордий, русина він не зносить поруч себе, тому й наші русини відповідають йому тим же: наші хлопи — то затяті і тверді, як бики, їх б'ють, то й вони б'ють. А малярські пани — то улесливі, терпеливі з вами. Вони нищать вас не менше, як нас — польське панство, проте вони душать вас у панських рукавичках, або й вашими же руками, і тому ви не помічаєте того. Але ж вони вас душать, душать, і про це треба прокричати, щоб ваш хлоп знав про це і приготувався до захисту, до оборони, до боротьби!

— Ви що, революцію хочете проповідувати, Миколо! — встиг вставити своє здивування вражений, а трохи, може, й переляканий Олекса.

Та Миколу й це не зупинило.

Він взяв до уваги це зауваження старого будителя, та тільки для того, щоб міг продовжувати захищати своє розуміння справи.

— Батьку, називайте це як хочете, навіть революція мене не лякає! Я знаю, що людям потрібно відкрити очі, навчити їх бачити й розуміти все те, що діється довкола них, треба навчити їх взяти справу свого життя до своїх рук, — інакше-бо вони надалі зістануть сліпими, м'якотілими і безхребетними, піддатливими русинами, мов та лоза, яку...

— Але саме лозу ніяка буря не зломить! Вона переживе всяку непогоду! — встиг вставити своє Олекса, хоч не був переко-
наний, що його аргументація найкраща і що вона задовольнить
вимогливого Миколу.

— Це правда, — тяжко погоджувався Микола, — лозою дійсно
можна гнути-вигинатися на всі боки, як цього вимагають ворожі
забаганки; будучи лозою, дійсно можна пережити всяку негоду,
але, будучи лозою, батьку, ніколи не можна стати народом, не
можна визволитись від панського впливу, від батога...

— Що поробиш, сину, така наша доля! — вставив своє ви-
правдання беззахисний Олекса, хоч і знав, що Микола тут же
почне переінакшувати його.

І, дійсно, той не забарився з віддачею:

— Доля! Доля! — гнівався Микола. — Доля в нас буде така, яку
собі виборемо, яку заслужимо! Бути дубом чи лозиною, те-
лятком або народом, — то лише від нас залежить! Проте все те
треба знати, розуміти, навчити цьому кожного смерда! Навчити
його боротись за долю, а не миритись з рабством, з долею теляти
чи лозини...

Микола міг би ще довго розвивати свої думки з цього приводу,
— не вперше він формулював їх для себе, не вперше вислов-
лював він їх вголос, — в них він нітрохи не сумнівався.

Та він все-таки змовчав...

Він поглянув на Олексу, на його спрацьоване й зморщене зів'яле
обличчя і миттю уявив собі, що коли продовжувати таким тоном
і таким способом, то їхня бесіда зіб'ється на звичайну суперечку
і не призведе ні до чого, як і більшість попередніх їхніх розмов.

А між тим сьогоднішня їхня бесіда зовсім інша, ніж усі попе-
редні бесіди.

Інша вона вже хоча б тим, що вона остання!

Олексі, видно, наговорили всяких дурниць про поведінку й

діяльність його студента, та одного, виходить, йому не сказали, — що вони того студента та викинули зі школи. А не сказали тому, щоб він не почав оббивати пороги і просити їх пробачити тому студентові його провину. З поваги до нього, як до будителя, щоб доказати йому, як поважають його, вони може й задовольнили б його прохання й залишили б Миколу у школі, взявши від них обох цілий ряд “обіцянок”.

І тому Микола змовчав і мовчав довго, щоб продовжити їхню бесіду зовсім по-іншому.

Микола посилено думав, бо не хотів образити поважну й безмірно добру людину, яка ось уже піввіку працює за десятьох, бо прагне послужити народній справі.

Він ясно бачив, що при будь-якому продовженні тої бесіди, якщо вона не має бути пустою балаканиною, зів’ялий і добитий життям Олекса не зрозуміє всього і так або інакше образиться.

Та Микола не звик затуманювати справи.

Він вимагав від інших відкривати людям очі, вчити їх бачити й розуміти, — і тому з боєм у серці обережно, але й відверто почав:

— Так мені виходить, батьку, нехай кручу-верчу на всі боки, що вся ваша ціложиттєва робота, робота величезна й благородна, потрібна й щира, то все хатки на піску...

Микола змовк... Та не обізався й Олекса.

Оба вони застигли у напрузі, у тяжкій задумі.

Лише згодом, переконавшись, що Олекса витримав таку велику й тяжку правду про себе, Микола насмілився продовжити свої думки про нього:

— Поки будувати життя народу на панській ласці, батьку, нічого таке будовання не варте. Подує вітерець — і нема будинку! Розгнівається пан, потягне за ріжок скатертини, — і все. Збудоване зусиллям багатьох розпадеться, як хатки з карт!

Знову важка пауза, знову напружена тиша!

Олексі все те здавалось надміру несправедливим. “Та ж він, все життя!..” — подумалося. Та тут же обірвалася ця думка. З’явилася інша. Дійсно, скільки праці вкладено для поліпшення народного життя! Від київських князів, від князя Данила, князя Лаборця, через гострого на слово Андреллу, через благородних і розумних Ольшавського, Бачинського та їхніх соратників, через Орлая, Довговича, Лучкая, Бережанина, Добрянського; скільки лише він віддав сили і наснаги! Вже, здавалось, зводиться будиночок народного життя; розходились між народом його книжечки, озивалися народні пісні, виникали школи, подавали надії молодь

і література... А тепер? Навіть вітрів якихось могутніх не було — і знову нічого нема! Зосталася єдино надія, що після тих, що змарнували себе без тривалих результатів, прийде нове покоління

і почне все те від початку... Та невже ж і вони, — як то він казав? — на панській ласці, на піску?.. Хатки з карт?..

Микола бачив напругу в думках свого співбесідника, та мусив продовжувати! Життя немилосердне, треба казати правду! З поваги до людини, до життя і до правди треба казати ту неприємну, але потрібну правду!

— Навіть більше, батьку! Може статися й так, що все ваше життя, нелегке й красиве життя, вся наша безкорислива праця стане... нещастям для народу!..

В Олексі задрижали губи.

Микола зупинився.

Олекса пройшов рукою по обличчі, щоб отямитись, усвідомити собі, чи таку оцінку його життя йому дійсно дали, або вона йому лише примарилася.

Та Микола вирішив пояснювати далі. Повільно, з боєм у кожному слові продовжував, мов лікар, який знає, як болить його лікування, але який одночасно знає, що без того болючого

лікування не можна видужати.

— Ви, батьку, як і попередники ваші, своєю величезною працею, безкорисливою діяльністю на користь народу заклали певну і міцну традицію. Ви навчаєте всіх нас не здаватись

навіть

у найбільш безнадійних ситуаціях!.. Але ви не навчаєте нас бачити й розуміти!.. Ви навчаєте нас лише працювати, — самовіддано, чесно, заповзято, сліпо, безкорисливо, але працювати!

Працювати, незважаючи ні на що,— ні на ворога, якого ви не бачите і даєте йому змогу нищити без великих зусиль все те, що вам вдалося збудувати неймовірними зусиллями, ні на умови чи обставини, ні на наслідки, — лише працювати! І тому, коли наступні покоління не зрозуміють цієї специфіки вашої праці й діяльності, коли й вони, як і ви, за вашим прикладом (а ви, батьку, величезний приклад для майбутніх поколінь — це незаперечна істина!) — так от, коли вони почнуть працювати, не встановивши міцної основи своєї праці, то, дійсно, батьку, мені боляче це казати, але, справді, вся ваша і всіх попередників, і сучасників,

і наступників ваших величезна праця стане нещастям для нашого народу! Ми надалі нічого не будемо розуміти, ми будемо лише працювати, завжди лише починати...

Олексові запаморочилося у голові.

Він знову пройшовся руками по обличчі, задивився кудись у невідому далину і в невідому глибину і з великим і безмежно щирим зізнанням у голосі мовив повільно й тихо, але так вагомо, аж важко було слухати його:

— А я думав, мені інколи здавалось, сину, що я взяв на свої німі плечі частину народного нещастя. Та я ще часом дорікав собі, що я не міг, як Христос, взяти на себе всі нещастя свого народу... Часто у молодості, в моменти найбільшої розпачі та безпорадності, я думав, я був ладен дати відрубати собі руку, коли б то знав, що це допоможе отим нещасним русинам, зменшить їхнє горе...

Микола миттю схоплював та усвідомлював всю глибинну щирість та благородство зізнань зістарілого велетня. “Боже, скільки могла зробити та людина в інших умовах і при іншому підході до життя!” — вигукнув він у думках, так, лише для себе, назовні це проявилось тільки притаєним стогоном. Та вірний собі, він не міг не продовжувати у своїй молодій прямолинійності, на яку мусив рішитися перед остаточним розпрощанням з тою високоблагородною, занадто здібною та такою заплутоною в життєві тенета людиною, саме з огляду на величезну приязнь до тої людини та на величезну вдячність їй за все, що вона, може, й не усвідомлюючи того, все-таки зробила.

— То не диво, батьку, мати благородні ідеали в гарячу пору молодості, — хто їх не мав! Проте найтяжчим в житті є — не розтринькати ті ідеали на крутих поворотах життя, в усіх тих розчаруваннях, зневірах, зрадах й політиках, якими так густо усяне все наше безпросвітне життя. Зберегти найкращі ідеали, витримати з ними до старості, і бодай частину з них зреалізувати, — ото справжній ідеал корисного життя!

І ви, батьку, правду вам кажу, ви могли б бути щасливі навіть, бо вам це, нехай не повністю, а вдалося. Ідеали зберегти, деякі з них зреалізувати. Ви все життя працювали для їхнього здійснення чи бодай для їхнього наближення, — а цього в нас мало хто досяг, як ви! Але ж, батьку, ота вічна покора, пристосованість, ота теляча наївність, простіть мені за відвертість, ота позиція лозини, традиція будування на піску, традиція життя на панській ласці... І з того всього вічні наші починання, ота русинська безхребетність й коротка історична пам'ять, оте невміння, але й небажання розуміти речі, а тоді боротися за перемогу, невміння бачити неред собою ворога і невміння знищити його, — оте все... перекриє ваші й соратників ваших заслуги й добродітелі сотні й тисячі разів і змете всіх нас з лиця землі так поступово й так непомітно, що ми не встигнемо й не зможемо відмітити навіть дня своєї смерті! З тої гнучкої лози різні вороги будуть вічно плести корбачі й шмагати нас ними нашою же бідою, а ми тою ж лозою надалі будемо гнути-вигинатися! А в цьому, батьку, наша трагедія! Та найбільша

в тому, — додав Микола, ніби лише тепер пригадав цю думку, —

що ми не усвідомлюємо собі своєї трагедії!

Олекса, видно було, не образився нітрохи!

Можливо, він всього не зрозумів, певно, багато чого теж не усвідомлював, проте не ображався.

Навпаки, в сконцентрованих й переконливих поглядах Миколи, пройнятих світлом єдиної системи світосприймання, він вбачав саме представника того нового прийдешнього молодого покоління, у прихід якого він так вірив і так його сподівався. Інакше-бо страшенно болюче було б відходити йому з життя: почуття марності, марно прожитого життя боліло б значно більше, ніж болить його тіло від набридливої хвороби.

І в ту ж мить він з новою силою полюбив того дивакуватого Миколу і хотів передати йому почуття тої нової безмежної любові.

— Говориш, сину, мов пророк! Дай тобі боже сили, ти ще доживеш до слави!

Микола тут же усвідомив собі, що вся його аргументація йде боком — про яку славу може йти мова при такому життєвому шляху, який він тільки що накреслив перед ним. Та й хіба може бути смыслом життя те, щоб дожити до слави?

Він мусив викласти тому високоповажному добродієві свій погляд на працю своїх попередників, він мусив поділитись з кимось своїми думками, бо думки лише тоді стають остаточно сформованими і придатними до вжитку, якщо ти їх тисячі разів обдумав сам і бодай один раз виказав вголос комусь іншому та й обстоював їх у сутичці з іншими думками.

Проте на ґрунті філософії старого Олекси, коли останньою надією в нього зостала надія на те, що його ідеали звершать наступні покоління, — на тому ґрунті Олекса по-своєму зрозумів Миколу.

Микола ще раз спробував виправити напрям їхньої бесіди і тому додав:

— Даремна надія, батьку! Пророк з мене не вийде! Воно ж то можна бачити сьогоднішнє насіння і передбачити завтрашній врожай. З сьогоднішнього куколю лише бур'ян може прорости — і нічого іншого. Таким можна бути пророком — то не така складна праця! Та я не доживу до старості і пророка з мене не буде! Саме отой сьогоднішній кукіль і завтрашній бур'ян, якими так переповнене наше життя, задушать мене, як тільки я проречу перше слово. Я не знаю, коли, де і як, проте я знаю: в того бур'яну є досить сил, досить підступності, злоби й ненависті, щоб знищити мене. Може, якби я пішов вашим шляхом, не чіпав би їх і будував би на піску, корився б їм... і гнучкою лозою вічно б вигинався перед ними, може б я вижив... Дожив би до старості... Може б навіть дещо встиг би зробити, як ви, заслужити слави...

Але — то не мій шлях! Я мушу бачити, розуміти, а тоді вже діяти, боротися, — і тому я не доживу до старості...

І найбільше, чого я боюся, батьку, це слави! З першою похвалою, з першою стрічкою через плече, пов'язаною нам лицемірним панським служакою, починається наше вмирання для народу.

Тому ви повинні радіти, батьку, що вас ніхто не славословить. Правда, і не любить вас ніхто по-справжньому. Та це вже свідчить про нашу складну ситуацію. Православні вас не люблять, бо ви уніят, а уніяти вас не люблять, бо ви занадто обстоюєте наш східний обряд і руську віру. Тих кілька слів у вашому Катехизисі, через які виривали цілі сторінки з вашої книги, свідчать про те.

Та вас не люблять навіть оті ваші вишнуровані русини у вишиваних сорочках, бо ви їм не даєте спокою; ви критикуєте їхню пустопорожню надуманість, духовну вбогість отих надутовських, празноглавських, дураковських чи й ословичів... Де лише ви набрались сміливості з такою відвертістю показати тих тузів?! Тих самозваних, але порожніх покровителів та отців народу.

Проте навіть ваші найближчі чи подібні до вас будителі не солідаризуються з вами повністю: для одних ви затятий русофіл,

а для інших ви замало цякаєте, і вашу руську бесіду не можна назвати московською. Для царєфілів ви занадто великий демократ, ну а для нас, демократів, ви не вірите у свої сили, не хочете піднімати народ на боротьбу. Ви лише просвіщаєте його і в мріях про його визволення сподіваєтесь на чужі сили. Власне, на того ж таки найбільшого нашого гнобителя, проти якого ви боретесь, — чи вже він цісарює у Відні або царствує у Москві!

І від кожного вимагаєте, щоб він чесно, безкорисливо й самовіддано працював на користь того підбескидського русина, якого ніхто ні за що не має. А за ту вимогу — чесно працювати, — вас мало хто полюбить, бо всі сьогоднішні скоріше говорять

про народ, лізуть по його хребті вгору, прагнуть нагороди за свої слова, чи вже отої золотої палиці отого головного тарабанщика, або й інших пустих похвал, ніж роблять щось корисного для того народу.

Олекса старанно прагнув слідкувати за тим, що казав йому отой затятий і передчасно дозрілий, проте далекозрячий хлопець, і прагнув порозуміти суть його висновків.

Та постаріла його голова таки серйозно закрутилася і думки перепліталися в ній, — теперішні з колишніми.

— Я знаю, знаю — тихо, ніби для себе, ніби у відповідь тому старому стащинському дідові на колишні його слова, прошепотів Олекса, обома руками підпираючи обважнілу голову й потираючи її руками, — за мною навіть пес не забреше, знаю...

— О, ні! Пси за вами ще довго брехатимуть, батьку, — дуже довго! І то різні — навіть свої! Але річ у тому — чи знайдеться хтось терпеливий, але й розумний, може, навіть занадто розумний і занадто добрий, щоб уважно пересіяв немалий і різнородий та різновартий ваш урожай, ваш ужинок, відсіяв зер-

но від полови, від куколю, — і одібрав з вашого ужинку те, що варте на посів, — це тепер найважливіше!

Олекса підняв голову, опустив руки, подивився ласкаво на Миколу, погладив його своїми втомленими очима, ніби поплескав його ніжно-ніжно по плечі, і приязно сказав:

— Іди, сину, спати! На сьогодні з мене досить, щось знову серце... Може, колись... Іншим разом... Як Бог дасть...

ЕПІЛОГ

Та Бог не дав!

За кілька днів Микола зібрав свої речі, попрощався з хлопця-

**Я ТОЙ, ХТО
НЕ ПЕРЕМАГАВ
поezії**

БАЛАДА ПРО МАМУ

Люблю я маму,
Так дуже й дуже я її люблю,
Що досить часто
Листа їй напишу:

Дорога мамо,
Миле й красне поздравління,
Дорога мамо,
Пробач, що не прийшов,
Дорога мамо,
Тепер уже прийду.

Але ж весною
Якийсь дурман зі мною стався.
Я замість мамі
Вже дівчині в любові клявся.
Та маму я люблю,
Так дуже й дуже я її люблю,
Що досить часто
Листа їй напишу:

Дорога мамо...

Але уліті,
Коли найкраще сяють зорі,
Тоді уліті
Ми з жінкою були на морі.
Та маму я люблю,

Так дуже й дуже я її люблю,
Що досить часто
Листа їй напишу:

Дорога мамо...

Але ж під осінь
Чекав я вдома власні діти,
Тому під осінь
До мами я не встиг злетіти.
Та маму я люблю,
Так дуже й дуже я її люблю,
Що досить часто
Листа їй напишу:

Дорога мамо...

Але ж зимою,
Коли холодні стали ночі,
Котрийсь сусід
Навік закрит мамині очі.
Дорога мамо,
Пробач, що не прийшов,
Дорога мамо,

До-ро-га ма-мо!..

Лютий, 1963

РЕПОРТАЖ ПРО МАМИ НАШОГО СЕЛА

*У нашому селі потребують не людей,
а лише 33 робочі сили.*

*Тому десяток старших жінок
тут не прийняли на роботу.*

Голий факт

Це можна зрозуміти — то феодалізм.
Якщо робочий замість праці знав наруги —
Це можна зрозуміти — то капіталізм.
Якщо дитині й мамі викололи очі,
Чи кинули живими у яруги,
Якщо стріляли у серця дівочі —
Це все ще можна зрозуміти — то фашизм!

Але хто розтлумачить мамі тій,
Що в квітні цього року
У рідному її селі
Її не взяли на роботу?
Хто розтлумачить мамі тій,
Що, давши світу десять пар робочих рук,
Сама, з дитинства залишивши спокій,
За довгий літній день,
За спеку, втому адську
Дістане спершу “трудодень”,
А восени — шість крон чехословацьких.

А я, піднявши трубку телефонну,
Гаркавих пару слів до неї прокричу:
“Сьогодні в нас скінчились польові роботи.
Не зваживши на спеку чи на сльоти,
Добились повної селяни перемоги...”
Так я за ці рядки на півхвилини,

Що завтра вранці вітер світом рознесе,
Дістану десять крон тієї же години!
А інші, в телебаченні, кокетки,
За сміх порожній, за без сенсу плетки,
За мавпячі кривляння на екрані,
Чи за відкриті ноги й плечі,
Або за кволі пісні п'яні —
Дістануть сотні за єдиний вечір!..

Для мами, врешті, є робота,
Мабуть, й тому, що я б це так не лишив,
Але чому десяткам інших мам
Не праця — біль серця колише?
Чи, може, й їм в далекий край брести?
А тут, де партизанські хиляться хрести,
Вовків та диких свинь залишимо пастись?
Я знаю, зразу все не можна.
Я знаю: фрази є, були і будуть,
Але чому якраз в мій край
Хоч праці всім запланувать забудуть?

Пробачте, знаю, гострий я, як шершень...
Поб'ють мене за ті страшні питання.
“Хіба це можна, в час великих звершень,
Такі підносити хитання?
Та ж ми зробили землю раєм,
Звільнили всіх і вся від злого,
Ми вже на небо зазіхаєм,
А ти нам тичеш ніс до цього
Життя буденного, низького..!
Дивись: заводи пнуться, мов ті боги,
Щасливо кожен як у нас живе,
А те, що є ще бідні десь, убогі,
Хіба це значить щось, хіба це типове?”
Ага, навчили!

Значить, нашим мамам,
Коли прийду й побачу їхні сльози,
Коли почнуть шептати про обмани,
Про п'янства й спекуляції в селі,
Скажу, що світ щасливо вже живе, —
Повірять, може, тій брехні, —
І їхнє горе зразу розпливе.

Отож-то просто, боже мій!
А я, щоб мами ті могли спокійно їсти,
Хотів писать хоч до міністрів,
Мов захисник чи буревій...

А все ж, коли прийду й побачу мами,
Коли почнуть шептати про обмани,
Про п'янства й спекуляції в селі,
То що сказать мені тим мамам?!

Травень, 1964

СЕЛО

Я знову згадую село
Просте, маленьке, затишне.
Хоч в світ нас буйний понесло
Думки мої кожененьким днем
В село щоразу повертають,
Бо там, — вони це добре знають, —
Там мама й тато, сестри і брати,
Там світ почав я пізнавати,
Там вчили сіяти і жати,
Там захотілось цінно жити,
Там я поклявся все зробити,
Щоб люди наші працездатні,
Забуті, биті та незламні,

Здобули щастя, волю, силу,
Опорою були би миру.

Пісень там сила чарувала,
Яка це сила чарівна!
Ніде мені вже не траплялась
Така ще сила, як ота,
Що із співаночки родилась,
Що в нашім серці зацвіла!

Там я нужду побачив в вічі
І зрозумів, що світ — це бій.
Там плакав я не раз, не двічі,
Коли побачив: батько мій
Лягає спати опівночі
І довго ще не тулить очі,
Не зна куди і де подітись
І що робити, щоб хоч діти
Його не повторили долі,
Щоб хоч вони зазнали волі.

Отам, в селі, не в панськім світі, —
Нещирому, і нелюдському, —
Мене навчали правді жити...
Тому я знов, — це кажу всім! —
Я знову згадую село,
Воно ж бо зміст життю дало.

МОЯ ДРУЖИНА

Я кожен вірш своїй дружині
Насамперед даю читати...
А в них, як бачите ви нині,
Одна все тема: мати, мати...

Та чи не сердиться вона,
Що я її не величаю,
Що ніби мати є одна,
Дружини ніби я не знаю...

Ой ні! Не чую я догани.
Дружина справу розуміє:
Не може бути той поганий,
Хто маму шанувати вміє!

Київ, 3 грудня 1957

Я – НІ!

Ти можеш спати уночі?
Я — ні!

Немовби вдень, я ясно бачу друзів по натурі,
Немовби п'яний, бачу двох у кожній шкурі:

Один начальник мій, — відомий, славний, гордий,
А другий в шкурі тій — огидний трутень чорний.

Один з трибун кричить: "Вперед!"

А другий в шкурі тій, немов на тілі вред.

Один надміру дивно вчений,

А другий в шкурі тій трусливий і... шалений.

Один... — він не один; десятки, сотні цілі

Від розуму вже зовсім подуріли...

Ти можеш спати уночі?

Я — ні!

1964

***

Могутній дім,
Найкращий дім,
Найкращі люди діють в нім!
Від їх діяння, мов від сонця,
Приходить щастя до землі.

Та он підлиза тут проскочив,
І кар'єрист, і егоїст
Сховались в домі тім святім.

І хлопець чесний, що бажав
Свій розум, силу і відвагу
З'єднати з силою тією, —
Пішов з пробитою душею...

ЛИШЕ ВЕСНО

Лише весною все росте,
Лише весною.
Лише весною сад цвіте,
І небо чисте над тобою
Лише весною.

Бо прийде літо — цілий світ
Надвоє розіб'ється, мов о скелю:
Ті будуть пісню в поту добувати,
А ті, мов гади, плазувати,
Огидні гади.

Бо прийде осінь — цілий світ
Надвоє розірветься, мов від грому:
Ті скосять жито чи пшеницю,
А ті, опущені п'яниці,
Не знайдуть дому.
Бо прийде сніг, — тоді не всі
Сказати зможуть, що здійснили сни:

Неважко пісню заспівать,
Якщо платять і за півслова,
Але співай правдиво й гордо,
Коли неправда душить горло!

Неважко відчувати силу,
Якщо твої безсилі жертви,
Неважко бити навіть Сталіна,
Коли лежить він в гробі мертвим,
Але постій за правду й право,
Коли неправда й сила в праві,
Коли ти дихати не годен,
Коли довкола непогода,
Коли лютує хижий звір,
Тоді в життя і в правду вір!

Бо правда є на світі всюди:
І за столом, і за ґратами.
Хоч хмари йдуть, шаліють юди,
Засяє сонце раз й над нами -
У це повір,
Тепер повір!

1963

***

Ви бачили, як-то одна людина грає в шахи за двох?

Я бачив більше.
Я бачив, як не одна людина живе у двох,
Або ще й гірше.
З трибун кричить, до бою зве:
“За дальший розвиток, вперед!”
А сам, хоч потай, все-таки
Усе це робить навпаки.

За гроші, славу чи за чин
Розхвалить будь-який почин,
А сам готовий маму запродаати,
А сам ніщо не хоче знати,
Лише себе, свій “хист”
І вигоди свої.

Товариші мої!
Я вас турбую:
Ви вірите, що такі
Комунізм будують?

17 вересня 1963

НАЧАЛЬНИК

Баран великим паном став,
Таким великим — тільки звітував.
Прийшла весна, з’явилась травка в полі,
З’явилося сонце у своїм просторі...
— Ну як, начальник, справа як іде?
А він своє, надумано і гордо: б-е-е-е!
Вже й літо тут: ростуть і жито, і проблеми,
І труднощі, й важливі теми, —
— Ну, як, начальник, справа як іде?
А він, баран, спокійно й гордо: б-е-е-е!
Приходить осінь: Урожай збирати треба,
А тут дощі посипались із неба.

Та наш баран вже досвід мав,
По-своєму у трубку забечав: б-е-е-е!
Коли б таке лиш серед баранів,
Не тратив б я даремно слів.

НА РОЗДОРІЖЖІ

Як комуніст, я знаю, що немає бога,
Що все людське руками дістається,
Що людству в комунізм дорога,
І що з кривдою все ще правда б'ється.
Йде бій, тріщать фортеці,
Бійці вмирають й генерали,
Але чомусь у перемогу
“Вони” вже вірить перестали.

І я стою на роздоріжжі...

Як є нагода — лжуть безбожно,
Неправду пишуть на папір.
Крадуть, мізери, що завгодно
І все до власних носять дір.
Сміються з тих, які ще вірять,
Стоять уважно на посту.
Самі залізли вже у пір'я,
Аби життя не чути стук...

І я стою на роздоріжжі...

Як комуніст, я знаю й вірю,
Що наша сила — єдність волі,
Що там, де впруться мільйони,
Засяє світло людства долі.
Але я єдності не бачу,
Не бачу волі до звияги,

Немов померли ті, хто гордо
Червонії носили стяги...

І я стою на роздоріжжі...

Як комуніст, я чую заклик
На боротьбу за чистий щит,
Але я бачу, що тривогу
Сурмлять байдужі сурмачі...

Бо їм самим вже жаль розстатись
З тепленьким місцем хижака,
Не хочеться на чати стати,
Бо їхня звичка вже така...

І я стою на роздоріжжі...

До комуністів я прийшов, бо вірив
І працював я тут охоче,
Але обходити тут звірів
Не можу більше і не хочу.

Кричати буду: Небезпека,
Пшеницю кукіль підміня,
Не чиста їхня картотека,
Спасайте, люди, майбуття!

Змикати очі тут не варто,
Від цього ще не згине звір...
Або зніміть мене із варті,
Коли хибить мені мій зір.

12 грудня 1963

***

Невже життя таке безбарвне і фразисте,

Як у твоїх, письменнику, віршах.
Невже ж вчорашніх бур вже відгомін не свисне
Над нашим світом, ні в твоїх ушах?

Невже ж так гладко пісня щастя ллеться?
Невже ж так легко жито в нас росте?
Невже ж спокійно в грудях серце б'ється?
Невже ж довкола все “могутне” і “просте“?

Невже ж слова — порожні і надуті,
Запалять душу, вгору поведуть?
Невже ж, поете, ситий і обутий, —
Такі слова народу міць дадуть?

***

Стою і слухаю, що вітер виграє:
Чи хвалить крок мій, чи спинити хоче,
Чи каже: йди, народ тебе чекає,
Чи каже: геть, наївний хлопче!

Стою і слухаю, як вітер лине зрана,
Як він з моїм волоссям грає.
Чи гладить ніжно, мов кохана,
Чи вириває, може, і кидає?

Стою і слухаю. Навколо праця й спів,
Там мама й няньо, сестри і брати...
І раптом — вітер свиснув пару слів:
— Не стій! Іди! Туди належиш й ти!

ЗАПІЗНО

Чи не запізно сонце появилось

На темнім небі рідного нам краю?
Чи не запізно жито засівалось?
Чи не вузька доріженька до раю?

Коли народи шлях і спів шукали,
Ми у ярмі спітнілу спину гнули.
Коли народи за роботу брались,
Тоді ми в гніві брата не збагнули.

А нині кажуть в сонце подивитись, —
Ой-бо сліпить його проміння ясне,
Та чи не пізно сонцем тим хвалитись,
Чи не зів'янем?..

Чи ми на сонці не загаснем?

НАШІ СЕЛА..!

Нові чи давні наші села,
Не знаю, справді, як сказати.
Живуть сьогодні там весело
І ситі всі лягають спати.

Доми — новенькі, є і світло,
Автобус — їздить, клуб — будують,
Зустрінуть люди вас привітно
І, як найближчих, нагодують.

Та он таке зачулось з хати:
— Я вам усім роти зав'яжу!
Ти можеш сто раз правду мати,
А буде так, як я накажу!

Нові чи давні наші села?..

СПОВІДЬ НАЦІОНАЛІСТА

Немовби я і справді “націоналіст”, —

Про це вже й горобці цвірінькають давно, —
Але чи перевірів хтось думок моїх найкращих зміст,
Чи подивився в серце хтось мені на дно?

Ні, сповідатись не спішу,
Така брехня мені не до вподоби!
Якщо співати — я співаю,
Якщо рубати — так без жалю,
А як заплачу — геть підлизи,
До біса ваш плаксивий тон!..

Як в час дитинства, мені лиш мати допоможе,
Одна і друга.
Одна, що все життя усім дає любов і ласку,
Немов земля, — багата, зроблена і скромна,
І друга, що веде усіх “залізною” рукою.

Одна і друга шепче прямо в серце:
ЛЮДИНА, ЛЮДИ, все для них,
Лише для них і варто жити,
Лише за них і варто битись
І з тим, який унизу мутить воду,
І з тим, який товстіє з благ народу
І закриває правдою свій бруд...

Так ось чому —
якщо співати — я співаю,
якщо рубати — так без жалю,
Хоча тріски й мені поранять чόло...

Я НЕ ПЛАВЕЦЬ!

*"Якщо кинемо когось у воду
і не дозволимо йому приплисти до нашого берега,
то що йому зостанеться зробити?"*

Плисти, втопитися, або приплисти до чужого берега."

Василь Біляк у розмові зі сценаристом
Ярославом Дитлом.

Вода в Кечківцях

жабам,

так,

по вуха:

Чистенька,

тиха

й зовсім не глибока;

А я

в Кечківцях

випав мамі

з бріха й з ока,

І саме там

я першу пісню

і перші правди

про життя і щастя

слухав.

А в Свиднику,

куди

на пана

я пішов учитись,

Вода і там ще тихою

і чистою була, —

Бо там відкрились

переді мною

всякїї дива, —

Але і там

я плавати

не встиг

Та саме там

навчитись.

мене настигла

історична злива,

Однак
про берег потойбічний
я
ні разу
не подумав!

Спираючись
лише
на стогін свій
і біль,

Та ще на вірність
маминої любові,

Я
не
за-
був
свою
життєву
ціль:

Я
не
пла-
вець!

Живу!
Й стою
собі
на слові!

*19 листопада 1984
1 травня 1985*

САМОХАРАКТЕРИСТИКА

*Людина – більшого не знаю,
меншого – не беру!
(Моє кредо!)*

Признаю,
прилюдно і відкрито:
Я РАБ, — слугую єдиній богині,
що мала б,
нарешті,
осісти на землю, —
людині!

Я ЗЛОДІЙ — так! Краду найкращі
думи людства
й збагачую
себе,
щоб знати жити!

Я ВБИВЦЯ — так! Вбиваю підлість
всіх мужів
негідних.

Я КАР'ЄРИСТ — хочу-бо чистим зберегти
своє життя
і дати все
на службу людям!

Я ЗРАДНИК — зраджую
свою
непевність
і власним гартом
кую характер,
щоб всім наперекір
стати людиною!

Я НАЦІОНАЛІСТ — усе найкраще
з життя народів інших
я в себе хочу
в розквіті
побачить.

НАЇВНИЙ Я — бо вірю:
всі, як я,
що думають — те й кажуть,

що кажуть — те і роблять!
НАБРИДЛИВИЙ ЩЕ Я — ніяк-бо не дозволю,
щоб відстань величезна
між словом й ділом
на землю
міцноопустилась!

ФАНТАСТ ЩЕ Я — бо хочу теж,
щоб хоч двадцятье
покоління
зажило так,

як ми хотіли жить!
Я ОПТИМІСТ — бо вірю:
зло ще довго в світі панувати буде,
хоч битви програні
хтось знову розпочне!
Я ПЕСИМІСТ — не вірю я,
щоб розум
силу,
врешті,
н е

осилив.
РОЗУМНИЙ Я, — бо знаю:
правди сила
ще всюди
в силу
не вступила!
Та й ДУРЕНЬ Я, — бо,
знаючи все те,
я все-таки

іду...
щодня...

на бій... непереможний!
Такий ось я,
товариші й мерзотники,
люди й звірі!

1972–1999

ПІСНЯ ПРО ПІСНЮ

І сонце у небі уночі не гріє,
Вода у потічку взимі замерза,
І травка зелена під осінь халіє —
Лиш пісня ніколи спочинку не зна.

Бо пісня, — як сонце, як травка, як чиста водичка,
Як мама, як серце, як брат і сестричка,
Як хліб при голоді, водичка уліті,
Як ліки на рану, як спокій у світі, —

Так пісня і гріє, і свіжить,
І тішить, і держить в житті.

Хай хмари у небі шаліють-дуріють,
Хай вітри і бурі лютують. Дарма!
Допоки між нами живе наша пісня
Дотоді ні страху, ні смутку нема.

Бо пісня, — як сонце, як травка, як чиста водичка,
Як мама, як серце, як брат і сестричка,
Як хліб при голоді, водичка уліті,
Як ліки на рану, як спокій у світі, —

Так пісня і гріє, і свіжить,
І тішить, і держить в житті.

Я ХОЧУ ПЕРЕЙТИ ЖИТТЯМ ЛЮДИНОЮ

Я не хочу перейти життям, мов корабель морем:
Нашуміти, взбунтувати море,
А через годину сліду не лишити!

Я хочу перейти життям, як плугатар полем:
Орати переліг, сіяти насіння,
щоб хоч наступні покоління
могли збирати гарний урожай.

Я хочу перейти життям, як робітник містом,
що зводить квартали і стелить у небо дороги.

Я хочу перейти життям піснярем,
нехай з напівпорожньою торбою,
проте у чистій сорочці,
та з такою у серці піснею,
від якої біда наполовину легша,
а радість — удвоє більша;

казкарем,
що Правду й Кривду
не промінєє на бестселери світу,
бо знає,
що Правда — гірка й непідкупна
—
справжній супутник справжнього
життя,
а парадна палиця з золотою
бозулею
головного тарабанщика
не дорівнює грубій гудзуватій
палиці

пастуха-філософа.

Я хочу перейти життям — ЛЮДИНОЮ!

3 серпня 1982

15 липня 1985

БАЖАННЯ

Якби так винайти лік —
єдиний, назавжди і для всіх,
щоб в світі ніяких не було калік,
щоб лік той послаблював болі,
підсилював сміх.

Я знаю:
не можна
те саме
(прикласти)
на рану й на душу,
але ж так хочеться...
— Я мушу, я мушу!..
Єдине, назавжди і для всіх!..

Якби так... укласти би пісню —
єдину, назавжди й для всіх.
Щоб в світі нікому не було би тісно,
Щоб пісня знімала всі болі,

та сіяла сміх...

Я знаю,
не можна
те саме
(співати)
на радість й на смуток,
але ж так хочеться...
В одній, найкращій —
єдиній, назавжди й для всіх!

Коли б так... єдиний лік-пісню —
Єдиний! Назавжди! І для всіх!
Я знаю,
такого
не буде
(ніколи)
на світі,
щоб горе і море,..
щоб голод, і холод,..
нещастя і щастя,..
і смуток, і радість,..
і болі, і долю,..
неволю і волю
та ще й назавжди,
та ще й для всіх..!

Я НЕ ЗАГИНУ

Можливо, літаю високо,
Можливо, інколи п'ю,
Можливо, на бомбах сплю,
Можливо, мені десь виколють око,
Можливо, занадто кричу,
Можливо, люблю до безтями,
Можливо, на шляху моїм великі ями,
Можливо, розумний я не завжди,
Можливо, руками зупиняю поїзди,
Можливо, танцюю на гарячому вогні,
Можливо, мої полічені дні,
Можливо, згорю, втоплюсь, загину,
Можливо, мене переїде машина, —
Можливо!..
Можливе все!

Та нині — живу!
Це значить — працюю,
Це значить — горю!
Тому не співаюсь,
Тому не п'ю,
Тому так обережно сплю,
Щоб мені не викололи око.
Тому на людей не кричу,
Тому й люблю до безтями,
І нехай на шляху моєму великі ями
Й розумний я не завжди, —
Руками зупиняю поїзди
Й танцюю на гарячому вогні,
Нехай мої полічені дні!

Я знаю: згорю, умру, та не загину,
Мене не задавить (державна) машина,
Бо я живу!
Це значить — працюю,
Це значить — горю!
Й радію завтрашньому дню!

7 серпня 1984

НЕ НАРІКАЮ

Не нарікаю ні на кого,
В житті моїм ніхто не заважав мені.
В найтяжчий час допомагали різні люди,
А шкодили — сви-ні!

Свині в одежі асистентів чи доцентів,
У вигляді вдоволених панків,
Під маскою голів, секретарів чи інших резидентів,
Професорів чи інших претендентів,
Проте в основі і завжди — сви-ні!

Однак чи можна дорікати свиням,
Якщо вели себе по-свинськи?

Я ВІРЮ

Я той, що не перемагав в житті,
Бо вимагав від нього більше, ніж воно давало.
Я той, що не давав з порожніх рук,
А прагнув, щоб життя буяло.

Я той, що мріяв й волю здобував,
Що вірив: будем сіяти і жати,
Що прагнув, плакав, воював,
Я той, що, змушений, не міг мовчати.

НЕ БІЙСЯ, ТАРАСЕ!

Не бійся, Тарасе,
я не скористаюся з Твоєї величі
і не зловживу нею.
Я лише дивлюся на Тебе
та своє собі думаю.
Ти просто йшов!
Ти не лукавив собою!
В Тебе нема зерна неправди за Тобою!
А ми?
Ми повірили паперовому соціалізмові
як новому християнству
та не знайшли шляхів
для досягнення мети.
Ти любив людей — і тому борвся за них.
Ми прагли того ж.
Ти ненавидів державу,
ми їй непростачно довго вірили.
Ти не вірив у богів, —
ми кланяємось навіть ідолам.
Проте що б ти не робив,
ти робив стопроцентово:
Якщо любив — людей,
правду, — то до безтями.
Якщо ненавидів, — зло чи чванство, —
то до максимуму!
Жодна обставина не завадила Тобі
назвати кабана годованого —
кабаном годованим.
Жодна обставина не змусила Тебе
мириться зі злом,
чорне назвати білим
та ще славословити таке потворство.
А ми?
Ми мастаки дволикості,
пустого славослів'я,

віртуози гнутися
перед годованими чи помазаними —
ого! — ще які мастаки!
Ми, правда, кричимо,
що Бог створив нас не на те,
щоб ми неправді поклонились,
та хилимось, як і хилились!..
Мовляв, — розвиваємо Твої традиції,
однак ми не доросли до Твого розуміння справ
і, по правді,
не хочемо повторити Твої долі
в боротьбі за правду й за людину.
Якби ми вчилися так, як треба,
то й мудрість би була своя,
та з нас досить знати як потрібно жити,
так, як Тарас, — та ніхто так не живе,
не хоче (а каже, що не може).
Монгол чи німець, — яка в тому різниця!
Ось наша позиція!
За шмат гнилої ковбаси
у нас хоч матір попроси,
то віддамо.
А чого би й ні:
ми ж не віримо у те, що твердимо.
Між словом і ділом у нас така велика відстань,
що слово й діло — то два різні світи,
між якими найменшого нема зв'язку.
Отак ми живемо!
А ти просто йшов...
І не лукавив з собою...
І в тебе нема зерна неправди за собою!..
От — цікаво!
І недоступно нашому куцому розумові.

3 вересня 1984

НЕ СМІЮ ЖИТИ..!

Людці плиткого розуму й легкої поведінки,
яких пестун-вітер, мов порошок,
підняв і тимчасово підніс під високе небо,
визначили мені життя
в повній ізоляції від руху й боротьби
і вирішили, що нічого більше для мого щастя
і для їхнього спокою
не треба.

Отак живу, не маючи змоги відкрити рота
чи подати руку такому смердові,
нехай мої голова і серце
переповнені благородними думками
й високими помислами служити
тим же смердам,
між якими, в гущаві віків,
заховане моє коріння
і моє призначення людини.
Бо взято мені можливість
реалізувати моє природне призначення людини —
працювати.
Безхарактерний може пакостити,
дурень може керувати,
порожній може проповідувати,
а я,
за визначенням отих людців,
не смію жити!
Ха-ха!

15 липня 1985

СЛОВО МАТЕРІ ДО СИНА

(по-народному)

Вітай же мі, вітай, мій прелюбий сину,
Розвеселиш трохи мою смутну днину.
Смотриш на ня й думаш, мій прелюбий сину,
Чи була'м щаслива хоч одну годину?
Якби щастям гроші і маєтки звати,
Тоді би я була найбідніша мати.
Бо я з тих мозолів, які'м заробила,
Була би'м Бескиди два раз поставила.
Бо з того каміння, яке'м назбирала,
Можна поставити Маковицький замок.
Бо з того голоду, який я зазнала,
Була би'м сто разів очі виплакала.
Бо з тих сліз гореньких, з великого горя
Можна б наплакати і два Синські моря.
Бо з тих довгих років, які я прожила,
Була'м більше бита, як насправді сита.

Та знала я й щастя, правда, же'м го знала,
Та ж я десятеро всіх вас виховала.
Всіх вас виховала, їсти вам давала,
Поки ви вирости, мало'м коли спала.
Мало'м коли спала, все пісні співала,
Тоді я найбільше щастечка зазнала.
Бо я куди ходжу, повсюди співаю,
Кращої за пісню потіхи не знаю.
Бо з тих співаночок, які я співала,
Якась чудодійна сила виростала.
Сила виростала, крила мі давала,
Кращої потіхи в житті я не знала.

КНЯЗЬ ЛАБОРЕЦЬ

Драматична поема – лібрето опери

Дійові особи:

Князь Лаборець
Світлана, донька князя
Русин, дружинник
Шкандиба, дружинник
Дідо
Няня
Гонець
Русич, провідник угрів від київського князя
Ольжич, син Русича
Альм, ватажок угрів
Угрин, угорський вояк
Народ руський, молодь, вояки-угри.

ДІЯ ПЕРША

Ява перша

(На селі свято. Люди відпочивають: вишивають, діти граються, співають).

Хор:

Стоїть же, стоїть нова хатонька,
А в тій хатоньці — тисовий столик,
А за тим столом — три гості сидять,
Три гості сидять — три товариші.
Один товариш — ясне сонечко,
Другий товариш — то місяченько,
Третій товариш — то дрібен дощик...

Дитячий хоровод:

Ой весна красна,
Що ти принесла?

Принесла я літа,
Запашного квіття,
Зелену травицю,
Шовкову косицю,
Принесла'м малятко,
Ще й мале телятко.

Хор:

Сонечко каже: Нема над мене,
Як же я зйду в неділю рано,
Зогрію поля, гори й долини,
Морози спадуть, а роси встануть...

Дитячий хоровод:

До саду, дівчата, до саду,
Будеме сіяти розсаду,
А ще нам розсада не зійшла,
А вже наша любов розійшлась...

Хор:

Місячок каже: Нема над мене,
Як я ізйду разом з зорями,
Порадуються гості в дорозі,
Гості в дорозі, війська в обозі...

Дитячий хоровод:

Кади іду, тади іду,
А до млина я все зайду.
Бо там маю собі рівну,
Тоту младу млинарівну.

Хор:

Дрібен дощ каже: Нема над мене,
Як розіллюся три раз до мая,
Зарадується жито-пшениця,
Жито-пшениця — всяка пашниця,

Будуть снопоньки — яко звідоньки,
Будуть копоньки — яко возоньки,
Прийде родина — буде гостина.

Ява друга

*(Князь з дружиною вертає з полювання.
Світлана підбігає і лациться до няні).*

Няня: А ось моя голубка — квітка польова,
Як вільний птах, нестримне козеня,
Преніжне серце й мудра голова,
Надія й радість днів моїх останніх.

Світлана: До вас я бігла,..
Щоб розповісти,..
Як гарно там було!..

Няня: Як мило...

Світлана: Летіла я, летіла, мов на крилах!..

Няня: Літай, літай, поки душа легка і чиста,
Поки твоя уява вільна й промениста,
Поки твоїх незв'язаних крилець
Ще не підстрелив втаєний стрілець.

Жіночий хор: Літай, літай!
Співай про сонце в небі, про ясні зорі,
Про вітерець, що круг тебе так в'ється;
Док сивина до скронь твоїх торкнеться —
Співай!
Нехай у світі неозорім
На крилах пісні радість прилітає!
Співай, співай!
Нехай ні сліз, ні горя ми не знаєм!..

Ява третя

(Приходить князь. Народ його вітає).

Хор: Гляньте, сонце засвітило, день ясний настав,
Наша радість, князь наш ясний, до нас завітав!
Він прийшов — і ясне сонце зупинило путь,
Де нога його ступила — квіти там ростуть!
Все, що він окине зором, — буйно зацвіте,
Все, що він накаже словом, — те для нас святе!
Поки в нього серце в грудях, — доля нам ясна,
Поки в нього шабля в руці, — орда не страшна!
Це йому птахи і звірі шану віддають,
Бо його веселі очі люті не імуть...

Князь: Не мені співайте славу, не мені,
Бо не я життям керую на землі,
Не орю я, не сію, не корчую,
І перший плач дитини вашої не чую;
То ви, самі, творці свого життя
І невеличка доля тут моя.
То ви орати, сіяти навчились,
То ви знайшли чудовії пісні,
То ви про щастя мрієте у сні
І творите його в житті.

То ви муруєте, будуете, то ви,
То ваших рук і розуму плоди!
Все, що довкола вас красується, росте,
Все, чим життя непоказне-просте,
Так дороге і вам, і мені...

Не мені співайте славу, не мені,
То не я життям керую на землі,
То ви муруєте, будуете, то ви,
То ваших рук і розуму плоди...
А я, що знаю марність сього світу,
Іду життям, як частка вашого життя.

Як дощ — під вашу сяду стріху,
Як ваш пастир, як вдячнеє дитя.
А якби хто на вас підняв би руку,
То у мені ви першу знайдете поруку,
І лиш тоді він вам причинить рану,
Як жити я між вами перестану.
Бо лиш тоді вас ворог доторкнеться,
Як спис його мені пройде крізь серце!..
Не мені співайте славу, не мені,
Самі гуртуйтеся дружно жити на землі!

Хор: Спасибі, князю! Слів твоїх краса достойна неба,
Однак для щастя нашого тебе нам дуже треба.

Князь: Не мені співайте славу, не мені,
Самі старайтесь дружно жити на землі.
(*Відходить*).

Хор: І чим же ми такої в Бога заслужили долі,
Що у покої дні проходять наші;
Ми не знаємо неволі.
То правда — оремо, сіємо лиш ми,
То наших рук і розуму плоди,
Але без нього, як без сонця в небі,
Були би ми великий у потребі.

(*Народ розходитьься*).

Ява четверта
(*Шкандиба і Світлана*)

Шкандиба: Чи чула ти, як люд князя свого хвалив;
Його, як Бога, в небо підносив,
Порівнював із сонцем, Богом називав?..

Світлана: А ти не чув, що князь на це сказав?..

Шкандиба: О, то приємно дуже мусить бути
Такую славу, такую честь здобути...

Світлана: Таку любов потрібно заслужити!
З народом, яко рівний з рівним, треба жити!

Шкандиба: О, ні! Все те належить силою здобути,
Обманом, хитрощами навіть,
Щоб засвітила, наче сонце, слава!
Світлано, красуне гордая моя,
Князівно міцного-преміцного князя,
Мені потрібна допомога немала,
Бо я й тебе, і славу дужу хочу мати.
А ти, як зірка в небі, мов тверда скала,
Мені ти мусиш помагати!

Світлана: Допомагати треба у бою, в нещасті, у біді,
А здобивати славу — треба у труді,
У вірному служінні своєму народу,
У мирні дні і в дні важкі бойового походу.

Шкандиба: Пуста й порожня та твоя заява,
Мені з усього найбільш потрібна слава,
А решта все — розмова нецікава,
Пок' не засяє у руці булава!

Світлана: Я молода, та можу підказати,
Як можна славу, вічну навіть, досягати:
Усі, кому життя ти захорониш,

Усі, кому ти серце віддаси,
Усі, кого життям своїм борониш, —
Усі своє безсмертя віддадуть тобі.
Отож іди, змагайся, покорись,
Служи слугою вірним тихим смердам
І заслужиш собі безсмертя.

Шкандиба: Мені безсмертя ні до чого. Сила
Мені потрібна, слава у житті,
Щоб ми, моя княгине мила,
В багатстві жить могли, у золоті!

Світлана: Отак!.. Спасибі за відвертість, друже,
Багатства мні потрібні дуже,
Однак не срібло, і не злото навіть,
Не хочу я валятися у славі!..
В любові душ і сердець чутливих,
У радості, надії та у щасті
Я хочу жити...

Шкандиба: В любові смердів? От-бо ідеали!
Та вірю я, що звикнеш ти й до слави...
Підем, зірки з'явись в небі,
Не гаймо час!
Нехай й вони нам стануть у потребі...

Няня (стежила за ними): Літай, літай,
Поки душа легка і чиста,
Поки твоя уява вільна й промениста,
Поки твоїх незв'язаних крилець
Ще не підстрелив втаєний стрілець.

Ява п'ята

Русин (все чув і бачив):

Серце, серце! Ти немов сліпе!
Не розрізняєш ти життя від смерті...
Йому потрібна ти, як яйце золоте,
А я за тебе ладен навіть вмерти!..
Лукавить він, себе й тебе не поважає,
Багатство й слава — ось його мета!
Людини щастя за нич він не має...
А ти, розумниця така,
І не збагнула ти ні пустоти у його серці,
Ні лицемірства слів його отруйних!..

Любов — то сила благородна і велика,
А не манірна звичка, горда і безлика,
Любов — то пісня серця, ніжна і могутня,
То квіт душі, то зоря незабутня...
Залишиш хліб на столі, воду у криниці,
Забудеш сон чи втому, горе чи образу,
І побіжиш за нею, за любов'ю зразу.
Любов — то сила благородна і велика,
То джерело сміливості й відваги,
Окраса кожного життя,
Насіння всіх надій і кожної наснаги...

А ти, розумниця така,
І не збагнула ти ні пустоти у його серці,
Ні лицемірства слів його отруйних!..
Та годі плакати! Всяк кує собі свою судьбину...
Та вирву я тебе з його лабет, хоч сам загину...

Ява шоста
(Гонець і Русин)

Гонець (до Русина):

Ти сам? Де інші? Князь куди подівся ясний?

Русин: Що сталося? Ти такий нещасний...

Гонець: Не стримуй! Де він? Бач, орда нависла
У наші землі, в край наш увійшла,
Руйнує все, гвалтує, зневажає!..
Здається, сонце наше мирне западає.
(*Відходить*).

Русин: Не западе нам наше мирне сонце,
Народ повстане, не сподівайся, враже,
Або нам воля вольная,
Або усі ми, як один, поляжем!.

Світлано ніжня моя,
Ось де зустрінемось з тобою:
До бою нам тепер, до бою!
В огні боїв провіримо свою любов,
Найвища плата за життя — то кров!
Народ наш мусить бути вільним
Ціною навіть нашого життя...

Ява сьома

(*Сходиться народ*).

Русин: Ви чули вже? Орда в Бескидах наших...
Гвальтують, нищать, зневажають...

Народ: Та сили нашої вони не знають!

Хор: Ну що ж! Жили ми мирно, з ласки неба,
Тепер за все платити, видно, треба.
За сонце в небі, спокій у хижинах,
За мир і тишину у наших полонинах...

Відвикли ми стискати шаблю в руці,
Не звикли проливати крові,
Відвикли жити з рідними в розлуці,
Але як треба — ми на все готові!
Там, де любов велика пломеніє,
Там й ненависть зросте потрібна,
Але ніхто безкарно не посміє
Сягти на нас, на наше рідне...
Всяк має право на життя,
Під сонцем місця є доволі,
Та ми не знаєм вороття:
Радніше смерть, аніж неволя!
Всяк має право на життя,
Тоді і ми на нього маєм,
Русин чужого не жадає,
Він звик своїм ходити плаєм.
Живе він мирно, з ласки неба,
Тепер за все платити треба:
За сонце в небі, спокій у хижинах,
За слово рідне, пісню в полонинах...
Відвикли ми стискати шаблю в руці,
Не звикли проливати крові,
Але як треба —
ми на все готові!

(Завіса)

Ява перша

(Табір угрів у Карпатах).

ДІЯ ДРУГА

Ява перша

(Табір угрів у Карпатах).

Хор угрів: Навколо гори, гори, гори,
Та наша воля меж не знає;
Не знаєм страху, жалю, горя, —
І, мов навала, налітаєм!
Нехай у горах пусто й нудно,
Нехай путей-доріг немає,
Та ми, як буря... Ми повсюдно,
Як та навала, налітаєм.
Все, що росте, цвіте, палає,
Все наше, наше відтепера.
Тепер вже ми пани над плаєм
І, мов навала,..
... навколо гори, гори, гори...
І, мов навала...
... не знаєм страху, жалю, горя...
І, мов навала,
налітаєм!

Ява друга

(Русич і Альм)

Русич: Є сенс у вашому житті,
Краси у ньому теж немало,
Немало волі, співу, бурі, —
Та я давно вже з вами у путі,
Мені не раз на думку спало,
Що ваші грізні навали,
Ваш спів та іскрометні танці
Приносять плач, і страх, і смерть...
В природі всяк своє містечко має,
Де хто родився, ріс, там і вмирає,
Де яблуню посадиш, там вона росте,
Там плодоносить, кормить, потішає...
Отак би й вам, побудувати хати,

Пустити корінь, жити й розквітати.

Альм: Ти застарий, і ради маєш кволі,
Рости, як пень, і гнити, як колода,
На це не звикнем ми ніколи.
Ми інший дух, інакша наша врода.
Для нас не корінь, клуня а чи дичка,
А вітер, хмари, буря — он де наша звичка!

Русич: В небеснім царстві, певно, все потрібне:
І буря, й вітер, й незалежна хмара.
Та чи не краще хмар овець отара?
Бо що за хист від хмар блудного лету,
Від сили бурі та від вітра свисту?
Куди ж то більше радості і хисту
В простих здобутках ратая.

Альм: Ми, як ріка, шумлива і кипуча,
Душа у нас така, непосидюча.

Русич: Є сенс у вашому житті,
Краси у ньому теж немало,
Та горе в тому, що ця звичка
Нещастям для народу стала.

Альм: Нещастя, щастя — дивні ці слова.
Плаксиві баби зір ні слух не тішать.
Поки у грудях кров і ціла голова,
То наша воля меж не знає.

Хор угрів: Не знаєм страху, жалю, горя,
І, мов навала, налітаєм.
Все, що росте, цвіте, живе,
Все наше, все ми підкоряєм

Собі до ніг. Ми так живем,
І, мов навала, налітаєм!

Ява третя

*(Біля табору угрів з'являється Світлана.
Вирішила подивитися на них. Ховається).*

Світлана: Та ось ви хто, та ось ви де...

Та ось подоба нашого нещастя!

Велике горе вже на нас іде,

Велика злоба...

Велика проба надійшла

На нас, на кожного із мого роду.

Від нас усіх тепер залежить

Як доля складеться народу:

Чи будем вільними людьми,

Чи будуть вільні думка й спів,

Ці полонини, простір неба,

Чи буде сили скільки треба!

Або оця неспутана орда

Поробить з нас своїх рабів?..

Велика нас чекає зміна... —

А може, досить просто жити,

А може, просто впасти на коліна

І все одно кому служити?

Велика проба надійшла

На кожного із мого роду;

Від нас усіх тепер залежить

Як доля складеться народу.

Тому твердити треба волю,

Твердити серце, меч і руки... —

Радніше смерть, аніж неволю,

В нас іншої нема поруки!

І як хотіла я в житті щось гарного зробити,
Допомогти комусь,.. когось любити,..
І як найкращий дар — сина породити!
А нині смерть мі глянула ув очі,
І чим, і як я можу допомогі?
... зів'яти квіткою, не розквітнувши навіть,
Вже й думка ця лякає серце й давить.
Згаснути зорею, не породивши сина,
Невже оце дорога в нас єдина?..

Велика проба надійшла
На кожного із мого роду...
Та мушу я віддати себе
На жертвенник свого народу!
Зів'яну квіткою, не розквітнувши навіть,
Нехай хоч смерть моя мій рід прославить!
Погасну зорею, не народивши сина, —
Оце дорога та, моя, єдина!
Велика проба надійшла
На кожного із мого роду! Велика злоба...

Ява четверта

(Угри ловлять Світлану і ведуть її до Альма).

Угри: Гей, князю, князю, подивись,
Кого спіймали ми в таборі.
Ми пильними були в дозорі,
То ти за дар цей розщедрись!

Альм (розглядає Світлану):

Нарешті, час! Давно не смакував я, хтивий,
Давно краси такої я не бачив...
Угри: То ти за дар цей розщедрись!

Альм: Несіть вина — собі і нам!
... Вона й багата мусить бути, —
Чи не князівна мо' сама?

(Хапає Світлану за руку).

Оце так здобич, перемога!

Вина мені, вина усім!

Тепер я вірю, що моя дорога

Щасливою була. Передусім

Цей дар небес про це говорить.

(Йому подають вино. Світлана не бере бокалу).

Бери! І пий мені на славу,

На нашу першу перемогу,

На здобич цю... *(Сміється).*

Світлана (знівно дивиться, вириває руку):

Я п'ю, негідний, вражий сину,

З ким я хочу й кого честую,

А руку я — свою і молодую,

Кому я хочу подаю!

А для того,

Хто в край мій ворогом прорвався,

Я маю меч, а не вино;

Таких гостей мечем я зустрічаю,

Мечем я честь їм віддаю!

Угри (хапаються за мечі).

Альм (зупиняє їх; дивиться в очі Світлани.

Вони його захоплюють, але її лякають):

Це ти мені такі слова,..

Таку погорду виявляєш?

Та знаєш, дівко, хто це я,

Якої кари заробляєш?!

Від мене не взяти бокалу?..

Вина зі мною не напитись?..

Мені в покорі відмовляти?

Мечем переді мною похвалятись?

Так це, за непокірність, — смерть твоя!

(Наближається до неї, хапає її за горло

і заворожено дивиться їй в очі та в її непокірне обличчя).

Світлана (ривком розводить його руки):
Смерть — або прийде сама,
Коли її не збудять нерозумні,
Або чекає нас в бою!..

Альм: Але ж я Альм!
Мої бажання — закон для всіх!
Бо я не знаю змилювання!

Світлана: Твої закони для рабів!
А я — я вільная людина!
Й коли за волю цю потрібная данина,
Я радо заплачу життям, —
За волю я й життя віддам,
Але в бою, з мечем в руках...

Альм: Ти хочеш на мене мечем?..
Уже за думку цю ти мусиш вмерти,
Та не чекай легкої смерти —
Ще світ такої кари не зазнав,
Якою дам тебе скарати!..
Зв'яжіть її! А мні — вина!

*Угри (знущаючись над Світланою,
зв'язують її, потім п'ють, п'яніють).*

Русич (все те бачив):
Не можна не скарати зло,
Не можна зло не покарати.
Не можна мовчки придивлятись,
Як зло по світі розповзає...
Нехай ти сам, а зла багато,
Нехай загрожує загуба;
Життя від нас всякчасно вимагає
Не залишати без рятунку друга,

Не залишати погань без відплати!

Бо зло, коли йому не стати на дорозі
Й не нищити його при кожній змозі,
Як чортополох світом поповзе
Й красу життя на порох розітре.
Живу я довго на землі,
Служу я вірно правді й честі, —
І хоч довкола не свої,
Не можу кривди перенести.
Не міг би я вернути до князя,
Безсонними були мої би ночі,
Коли б я шаблю не підняв,
Коли б на зло закрив я очі.
Нагоди слухної не жди,
Життя — одне, і смерть — одна!
Ніж притакати злу, то краще вмerti, —
Така наука предків наших — і моя!

Альм: То як? Скорилає ти під нашу волю,
Або почнем?

Русич: Поважний Альме!
Ти мав цим краєм перейти,
Як ти у Києві поклявся.
А щоб дорога ця була спокійна і гладка,
Я супроводити тебе узявся.
Але вершити зло на наших людях
Тобі, хоч князь ти, не дозволю.
Альм: Чи клявся я — я вже й забув.
Що слово? — Вітер! Пхе! — і відлетіло,
Тепер мені покори захотілось, —
Нехай вона пробачення попросить,
Нехай впаде переді мною на коліна,
Або скараю я цю непорочну діву,
Бо вона заразливі думки голосить...

Русич: Вона живе своїм життям.
Вона тут народилась, тут і виростала;
З повітрям вільної природи
Вона й думки про волю й рівність ссала.
А ти, і зо своїми, відійди,
Тобі ніхто не заважає,
Просторий тут рівнинний край,
Збудуй своє життя як знаєш,
Та іншим жити теж не заважай.

Альм: Змовчи, старий! І не повчай!
Вона не хоче підкоритись,
То хай вмирає,
Хай знає наших
І нашу волю пам'ятає!

Ольжич: Даремне, батьку, ти їх просвіщаєш,
Хіба ти досі ще не знаєш,
Що ворога не научати треба,
А шаблею допомогти йому до неба!

Угри (підходять до Світлани, хочуть мучити її).

Ольжич (відкидає угрів, звільняє Світлану):

Дівчино незнана!

Княгинє смілая і вільная моя,

Живи! Та й інших жити так навчай, —

А за наругу — з ними порахуюсь я.

Угрин (хоче вбити Ольжича, який звільнив Світлану).

Ольжич (вбиває Угрину).

Альм: Ти вбив мого найліпшого вояку?

Та я за це вас сотні переб'ю!

Русич (заступає йому дорогу): Не переб'єш!

Ще одного, мене, ти можеш стяти,
Та ти, носій нещастя, горя й зла,
У горах тих загинеш теж!

Ольжич: Батьку, я з ним розрахуюсь,
А ти спасай себе і доповіси князеві.

Русич: Спасай княгиню, сину!
Своє життя прожив я чесно,
А вмерти так чи так мні треба,
Тож вмру, караючи те зло,
Що так по світі розповзло.

Альм (вбиває Русича).

Ольжич (вбиває Альма).

Угри (вбивають Ольжича).

Світлана (з'являється на авансцені):

Та ось ви хто! Та ось які!
Подоба нашого нещастя!
Велике горе вже на нас іде,
Велика злоба...
Велика проба надійшла
На нас, на кожного із мого роду
Від нас усіх тепер залежить,
Як доля складеться народу.
Тому твердити треба волю,
Твердити серце, меч і руки.
Радніше смерть, аніж неволю, —
В нас іншої нема поруки.

Хор (луною): Радніше смерть, аніж неволю,
В нас іншої нема поруки.

(Завіса)

ДІЯ ТРЕТЯ

Ява перша

(Йде бій угрів з русинами. На сцені, переляканий, з'являється Шкандиба).

Шкандиба: Тепер, тепер, або ніколи,
Нагода є! Не скористатись — гріх!
Пропав наш князь! Народ слабкий і кволий,
То я не можу тут стояти на сміх.
Піду до нового владика,
У нього злота, може, навіть більше
Й вино його від княжого не гірше.
Отак я зможу, врешті, панувати.
Чи не одне, кому до послуг стати
І де свій шлях до слави розпочати.
Та не один піду я до монголів,
Бо що мої порожні руки голі...
Новим панам дарунок треба дати,
То я князівну теж з собою мушу взяти.
Моєю вна ніяк не хоче бути,
Тоді жреця новим хай буде жертва;
Та де вона? Потрібно роздобути,
Потрібно, — хай жива чи мертва.

Князь (з дружиною, б'ючись, відступає.

Бачить Шкандибу):

Ого, дружинник мій!

Не стій!

Ставай у бій!

Рубай!

Мене ти з тилу захищай!

Шкандиба: Захищати?

А мо' махнуть самому й стягти!

І разом славу дужу й подарунок
Для моголів мати?
Бо князь вже явно програє, —
Тут треба пильнувать своє!

Угри (напали на князя, ранили його й пішли далі).

Князь: От... почалось... Кров моя тече,..
Та не від шаблі рана,.. — тут мене пече,
Бо вірний друг мі руки не подав,
Бо не підставив він своє плече!..
(Свої кладуть князя на зручніше місце).
... В житті дві речі, що найбільш важливі:
Це єдність, в неї сили незборимі,
Вона бо множить сили востократ,
Бо в єдності й чужий як брату брат.

І ще є підлість, зрада, що повзе,
Що коло всього підло в'ється
І нищить непомітно все,
До чого тільки доторкнеться.

Запам'ятайте: доки підла зрада
В житті хоч ту найменшу буде мати волю, —
Даремне все!
Як підлий вітер, віднесе
Вона надію кожну.
І пропаде життя вірада.
Док не загине підла зрада
І ми не переможемо недолю!..
От почалось... Віднині світом підлий
У вигляді героя побіжить:
Напакостить своїм, чужину насмішить, —
Колишній друг!..
Колишній друг — найбільший ворог!
Як жаль, що і такий тут виріс поміж нами,

Як жаль, що я не розпізнав його,
Не викрив, не скарав суворо!..
Віднині він у вигляді героя
По світу, підлий, побіжить,
Напакостить своїм, чужину насмішить,
І стане плямою на чистім тлі мого народу...

Народ (з презирством дивиться на Шкандибу):
Запам'ятаймо: Доки підла зрада
В житті хоч ту найменшу буде мати долю —
Даремне все!
Як підлий вітер, віднесе
Вона надію кожну.
І пропаде життя вірада.
Док не загине підла зрада,
І ми не переможемо недолю!

Шкандиба (боячись, оглядається, задкує.
Його відпускають, засуджуючи його поглядом.
Відносять раненого князя).

Ява друга

(Світлана й Русин)

Світлана (спершись на плече Русина):

Хіба можливо їсти хліб,
А в серці тримати отруту?
Хіба можливо бути юнаком,
А в серці бути гадом?..

*Русин: Хіба можливо верзти про любов,
А на душі таїти зраду?
Запам'ятайте...*

*Хор: Запам'ятайте цю гидоту, подобу зради,
Вона віднині світом побіжить,
Вона не раз нам стане на дорозі,*

Не раз ножа у спину встромить,
До наших успіхів приліпиться незмінно,
В тяжких часах улесливо порадить,
А потім далі світом побіжить,
А як найтяжче буде — зрадить, зрадить!

Світлана (помітивши няню — до неї):
Ой нене, нене, горенько у мене...

Няня: Обірвалась пісня на високій ноті,
Поламалось крило, орел долітав!
Необхідно жити, наперекір псоті,
Треба гуртуватись, час тяжкий настав.
Ще засяє сонце, загояться рани,
І найдовша темінь колись перестане;
Поки рідним краєм вільна пісня лине,
Пок' серця єдині — народ не згине!

Світлана: ...не згине?

Няня: Поки рідним краєм вільна пісня лине.

Няня, Світлана, Русин: Пок' серця єдині —
народ не згине!

Ява третя

(... і дідо)

Русин: Що з нами буде, діду? Як тепер?

Дідо: Від нас усе залежить...

Русин: Без князя нашого життя поблідне наше,
Бо він його, як чесний і розумний,
Тримав укупі...

Дідо: А буде те, що ми самі собі збудуєм:
Як з дерева труну й колиску змайструвати можна,
Так і в житті: злагоду й пекло учинити можна;

Все те залежне від людей та розуму людського.

Русин: Але ж без князя як?

Дідо: Сам князь князівського в собі нічо' не має,
Він ма' лиш те, на що йому зложились люди,
Живе з їх волі, розуму і ласки,
Як день — від сонця, ніч — від сатани,
Тому таким життя народу буде,
Яким його збудують смертні люди.

Русин: А князь?

Дідо: А князь поліпшити чи зіпсувати може
Людське життя,
Однак творцем його він бути раз не може.
Він був,.. його нема..
Та вічним є народнеє життя,
Твоє й моє, всіх нас, до купи взятих,
Простих, немічних та завзятих:
Дітей, що граються в землі,
Юнців, яких душа в огні,
Батьків, що пильно дбають про родину,
І матерів, що кожну хвилину
Над всім життям міркують — вартові,
І нас, дідів, немічних та бувалих,
З нелегкою від горя головою...

Народ (Вертає. З поглядів видно, що князь помер).

Хор: Хто нас тепер, нещасних і самих
Від ворога страшного захистить?

Дідо: У кожного із нас дві руки
І голова та сама, що й у князя...

Хор: Але довкола ворог! Лють його страшна!..

Дідо: Пораду можу дати й я,
Але зробити все належне, —

І нині, й завтра, і на віки —
Повинні ви самі, гуртом, єдині,
Бо в єдності є сили незборимі,
Бо єдність множить сили востократ,
Бо в єдності й чужий як брату брат,
За друга власні груди підставляє; —
Сильнішою за єдність зброї в нас немає!

Хор: У кожного із нас дві руки
І голова розумна на плечах...
Повинні ми самі, гуртом, єдині,
Бо в єдності є сили незборимі,
Бо єдність множить сили востократ,
Бо в єдності — там кожен брату брат,
За друга власні груди підставляє; —
Сильнішою за єдність зброї в нас немає!

Дідо: Запам'ятайте це, — і йдіть, як серце каже,
І не вертайте, доки ворог не поляже!..

Хор: Тяжка, нещасна днешня днина,
Нелегка почалась судьбина
Встояти в горах, зберегти життя,
Коли довкола вороги,
Коли свої, що за горами,
Від нашого далекі горя, —
Тяжка, нещасна наша доля!
Та ми не станем на коліна!
Як Бескид той — ми будемо стояти, —
Орати, сіяти і жати,
Дітей родити, пісень співати,
І нашу волю, і нашу долю захищати.
І вірити щоденно й повсякчас: —
КАРПАТИ НЕ РОЗЛУЧАТЬ ВІЧНО НАС!

...В житті дві речі, що найбільш важливі:

Це єдність, в неї сили незборимі,
Вона-бо множить сили востократ,
Бо в єдності й чужий як брату брат.

А ще є підлість, зрада, що повзе,
Що коло всього підло в'ється
І нищить непомітно все,
До чого тільки доторкнеться.
Запам'ятайте: Доки підла зрада
В житті хоч ту найменшу буде мати волю —
Даремне все!
Як підлий вітер, віднесе
Вона надію кожну
І пропаде життя вірада.
Док не загине підла зрада —
І ми не переможемо недолю!..

(Завіса)

1978

Примітки та пояснення

Твори “Живе собі баба”, “Перемога”, “Сценарій”, “Паскуда або скандал діда Марусина”, “Шкартація”, “А твоїй матері завиджу” вміщено у книжці “А матері твоїй завиджу”, Словацьке педагогічне видавництво, відділ української літератури, Пряшів, 1991.

“Перемога” — в ж. “Жовтень”, Львів, 1989.

“Нескорена” — в ж. “Дукля”, Пряшів, 1997, ч. 5.

Твори “І міг би писати”, “Плями. Оповідання з коментарем”, “На трибуну”, “Навіки”, “Навіщо той поцілунок?”, “Сповідь під час прем’єри”, “А ми тут дійсно ні при чому?”, “Покладіть за мене квітку на його могилу” було надруковано у книжці “Листи самому собі”, Слов’янське прогресивне видавництво в Братиславі, відділ української літератури, Пряшів, 1997.

“На трибуну” — в ж. “Дукля”, Пряшів, 1990, ч. 3 та в ж. “Україна”, Київ, 1990, ч. 3.

“Сніг” — в ж. Дукля, Пряшів, 2004, чч. 2 та 3.

“Бути дубом!” — вперше (під назвою “Олекса — роман в новелах”) надруковано у книжці “Олекса”, Київ, ІНТЕЛ, 1993, с. 145.

“Поезії” та “Князь Лаборець, драматична поема — лібрето опери” взято з книжки “На правах рукопису” — Поезії. Зерна, 2002, Париж—Львів—Цвікау. Окремі вірші друкувалися перед тим в українській пресі Чехословаччини, а “Князь Лаборець...” — у ж. “Дукля”, Пряшів, 1995, ч. 4.

Слово про автора

Юрій Бача народився 13 травня 1932 р. в с.Кечківці Свидницького р-ну в Словаччині в багатодітній селянській родині (був десятою дитиною). Шість класів початкової школи закінчив у рідному селі, горожанську школу — у Свиднику (1947), Торгову академію з матурою — у Пряшеві (1951). Протягом 1951–1952 навчального року викладав у російській гімназії ім. Героїв Дуклі у Свиднику та заочно закінчив перший курс педфакультету Словацького університету в Пряшеві. Третій семестр закінчив в Братиславі, 4 — 6-й — знову в Пряшеві.

Здобувши вищу освіту, став асистентом кафедри російської мови та літератури Пряшівського педінституту та продовжував заочне навчання на філософському факультеті Університету ім. Коменського в Братиславі. В березні 1956 року закінчив це навчання, а в жовтні т. р. вступив до аспірантури на кафедрі української літератури Київського університету ім.Тараса Шевченка, де 13 травня 1960 року захистив кандидатську дисертацію.

Кандидат наук Юрій Бача став працювати старшим викладачем, а від 1 січня 1964 р. — доцентом кафедри української мови та літератури Пряшівського філософського ф-ту Університету ім.Шафарика.

Шлях Юрія Бачі в україністику розпочався зі вступу до аспірантури. На той час він не володів українською літературною мовою, не був належно ознайомлений з українською літературою та історією України. В березні 1958 року він поїхав у наукове відрадження до Львова і саме тут, у середовищі україністів-львів'ян,

упродовж двох місяців став українцем.

У 60-х роках Ю.Бача був одним з найактивніших українських публіцистів Чехословаччини. Його публікації визначалися гострото постановки питань та правдивістю, що не могло сподобатися тогочасній владі. Публіцистика Бачі обговорювалася у найвищих партійних органах Праги, Києва і Москви, навіть на засіданні політбюро ЦК КПРС та президії ЦК КПЧ, у Чієрній-на-Тисі, а після введення радянських військ у Чехословаччину саме через неї його виключили з партії та позбавили роботи. 1973 р. Бачу засудили на чотири роки ув'язнення за перенесення і поширення праці І.Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”

На двадцять років Ю.Бачу було усунено від суспільного життя; двадцять років його не друкували. Тоді він став писати (1973–1993) листи самому собі, які згодом склали однойменну книгу. В цей час він працював над романом “Олекса”.

До 1990 р. Ю.Бача працював помічним робітником, шофером, складником та на інших допоміжних роботах.

У травні 1990 р. Ю.Бачу прийнято за конкурсом на попереднє місце роботи. У листопаді 1995 р. він успішно пройшов інавгурацію на професора української літератури, проте протягом п'яти років звання професора так і не отримав. Тому 2000 р. пройшов повторно всю процедуру і 15 лютого 2001 р. став професором. Однак 30 червня 2002 р. професора Ю.Бачу відправили на пенсію.

Юрій Бача — автор монографії “Літературний рух на Закарпатті середини 19 ст.” (Пряшів, 1961) та “З історії української літератури на Чехословаччині” (Пряшів, 1998), збірки оповідань “А матері твоїй завиджу” (Пряшів, 1991), роману “Олекса” (Київ, 1993), документальної та іншої прози “Листи самому собі” (Пряшів, 1997), збірки поезії “На правах рукопису” (Париж–Львів–Цвікау, 2002 р.) та збірки вибраних статей про Україну “Добрий день, Україно” (Пряшів, 2002 р.).

(За кн.: “Українська журналістика в іменах”, в. 5, Львів, с. 8–9.

ЗМІСТ

Слово на дорогу. <i>Володимир Любимов</i>	5	
БУТИ ЛОЗОЮ ЧИ ДУБОМ. <i>Проза.</i>		
Живе собі баба.....	13	
Нескорена.....	32	
Перемога	41	
Сценарій.....	73	
Паскуда, або Скандал діда Марусина	109	
Шкартація	124	
А твоїй матері завиджу, або Черчача Студенка	161	
... І я міг би писати... ..	236	
Плями. Оповідання з коментарями	241	
На трибуну	256	
Навіки	263	
Навіщо той поцілунок ?	269	
Сповідь під час прем'єри	274	
А ми тут дійсно ні при чому?	285	
... Як перший сніг... ..	291	
Покладіть за мене квітку на його могилу	327	
Бути дубом! (Олекса). <i>Роман</i>	337	
Я ТОЙ, ХТО НЕ ПЕРЕМАГАВ. <i>Поезії</i>		489
Князь Лаборець. <i>Драматична поема</i>	522	
<i>Примітки та пояснення</i>	548	
<i>Слово про автора</i>	549	

Бача Юрій.

Б– 72 **Вибрані твори:** Проза, поезії, драматична поема / Передм. В.Любимова. Ред. О.Козоріз. — Ужгород: Видавництво “Мистецька Лінія”, 2006. — 552 с.

ISBN 966-8764-21-8

Юрій Бача — відомий публіцист-україніст, автор багатьох літературних та наукових праць, письменник, лауреат Міжнародної літературної премії імені Богдана Лепкого, професор Пряшівського університету. У 60-х роках був засуджений за перенесення та поширення праці Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” і на повних двацять літ вилучений із суспільного життя.

У дане видання увійшли найкращі прозові та поетичні твори письменника, який дбає про збереження етнічної самобутності русинів-українців Словаччини, зміцнення братніх зв’язків з Україною, утвердження того, що ми єдиний український народ.

ББК Ш 6 (4 Сл — 4 Укр) 6–65
УДК 821.161.2—1(477.87)

Літературно-художнє видання

Юрій БАЧА

ВИБРАНІ ТВОРИ

*Проза, поезії,
драматична поема*

Редактор
Олександра Козоріз

Комп’ютерна верстка
Аніко Ач

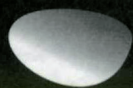
Здано до набору 10.12.2004. Підписано до друку 12.08.2005.
Формат 60х84/16. Папір офс. Гарнітура Times New Roman Cyr.
Друк офс. Ум. друк. арк.31,9. Обл.-вид. арк. 33,2.
Тираж 300. Замовлення № 4.

Оригінал-макет виготовлено в комп’ютерному
центрі ТОВ Видавництво “Мистецька Лінія”
Свідоцтво серія ДК № 519 від 05.07.2001 р.

Віддруковано у друкарні Видавництва “Мистецька Лінія”

ТОВ Видавництво “Мистецька Лінія”
88000 м. Ужгород, пл. Жупанатська, 15/4, тел./факс: (380312) 61-60-07

Мистецька Лінія

2006